

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

На правах рукопису

Маярчак Сергій Петрович

УДК 902.2(477.43)“08/12”

**ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я У ІХ-ХІІІ СТ.
(ЗА ДАНИМИ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)**

07.00.04. – археологія

дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Виногородська Лариса Іванівна
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РЕГІОНУ	
IX-XIII ст.....	11
1.1 Історія досліджень та систематизації археологічних пам'яток.....	11
1.2 Розвиток наукової думки про історію регіону у IX-XIII ст.....	23
1.3 Джерела.....	36
1.3.1 Архівні.....	36
1.3.2 Археологічні.....	37
1.3.3 Писемні та інші.....	37
РОЗДІЛ 2. ПРИРОДНІ УМОВИ РЕГІОНУ ТА ІСТОРИЧНІ	
ПЕРЕДУМОВИ ЙОГО ЗАСЕЛЕННЯ.....	
2.1 Загальна характеристика природних умов регіону.....	40
2.1.1 Геоморфологія, ландшафт і гідромережа.....	40
2.1.2 Ґрунти, флора і фауна.....	45
2.1.3 Клімат і корисні копалини.....	48
2.2 Історичні передумови заселення регіону.....	49
РОЗДІЛ 3. НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ IX-XIII СТ.....	
3.1 Загальна характеристика й аналіз населених пунктів.....	55
3.1.1 Дані топоніміки.....	55
3.1.2 Проблема локалізації та датування населених пунктів.....	55
3.1.3 Заселення регіону у IX-XIII ст.....	60
3.1.4 Городища.....	66
3.1.5 Проблематика городищ-святилищ.....	72
3.1.6 Питання демографії.....	73
3.2 Літописні населені пункти.....	75
3.2.1 Ушиця.....	77
3.2.2 Бакота.....	85
3.2.3 Каліус.....	105

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ І МАТЕРІАЛЬНА

КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ.....	117
4.1 Сільське господарство і промисли.....	117
4.1.1 Землеробство.....	117
4.1.2 Зберігання запасів.....	120
4.1.3 Тваринництво.....	122
4.1.4 Мисливство.....	123
4.1.5 Рибальство.....	124
4.2 Житлобудування, ремесла і торгівля.....	125
4.2.1 Житлобудування.....	125
4.2.2 Металообробка і металургія.....	129
4.2.3 Керамічне виробництво.....	138
4.2.4 Деревообробка.....	142
4.2.5 Обробка каменю.....	143
4.2.6 Обробка кістки і рогу.....	144
4.2.7 Обробка шкіри.....	145
4.2.8 Прядіння і ткацтво.....	145
4.2.9 Торгівля.....	146
РОЗДІЛ 5. ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ.....	154
5.1 Загальна характеристика поховальних пам'яток.....	154
5.2 Підкурганні поховання.....	155
5.3 Підплитові поховання.....	158
5.4 Інгумації без плитового перекриття.....	165
5.5 Основні етапи розвитку поховального обряду.....	167
ВИСНОВКИ.....	171
ДОДАТКИ	
Додаток А. Каталог археологічних пам'яток.....	177
Додаток Б. Таблиці.....	216
Додаток В. Ілюстрації.....	255
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	339

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВУ	– Археологічні відкриття в Україні
АДВУ	– Археологічні дослідження в Україні
АИУ	– Археологические исследования на Украине
АО	– Археологические открытия
АС	– Археологический съезд
ВОПШК	– Відділ охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області
ІМС	– Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971.
Кор. список	– Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). – К., 1966.
МИА СССР	– Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА ХОКМ	– Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
ТПЕИСК	– Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета
ТПЦІАО	– Труды Подольского церковного историко-археологического общества
УІЖ	– Український історичний журнал

ВСТУП

Актуальність дослідження. Комплексне історико-археологічне вивчення окремих регіонів Київської Русі неодноразово привертало увагу науковців. Так, стосовно території сучасної Правобережної України ґрунтовні дослідження уже присвячені Київщині [Толочко 1980], Південному Подніпров'ю [Козловський 1992], Буго-Слуцькому [Якубовський 1983] та Сірету-Дністровському [Возний 2009] межиріччям тощо.

Середньодністровське Лівобережжя, котрому присвячена ця праця, як регіон особливий тим, що у XIII ст. він став основною територією формування Пониззя – історичної області та удільного князівства з центром у місті Бакота. Пониззя займало центральну, інтегруючу частину відомої вже з XIV ст. історичної області Поділля.

Літописних згадок, що стосуються Середньодністровського Лівобережжя, відомо небагато. Переважно це пояснюється його віддаленістю відносно головних політичних центрів. За таких обставин для з'ясування різних аспектів історико-культурного розвитку зазначеного регіону особливого значення набувають археологічні матеріали. Унаслідок різноманітних археологічних досліджень, які проводили у регіоні починаючи з останньої чверті XIX ст., на сьогодні уже накопичено немало джерельну базу про пам'ятки й об'єкти IX-XIII ст. Вивчення історико-культурного розвитку Лівобережжя Середнього Подністров'я протягом IX-XIII ст. з достатньо повним залученням наявного комплексу джерел, насамперед археологічних, а також – базованих на геоінформаційних технологіях методів дослідження, досі не проводилося. Отже, з'явилася можливість достатньо обґрунтовано виявити особливості і основні тенденції історико-культурного розвитку зазначеного регіону у давньоруський період, всебічно реконструювати різні сфери життєдіяльності його населення. Узагальнення накопичених і отримання нових даних щодо об'єктів археологічної спадщини регіону має й важливе пам'яткоохоронне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в межах планової наукової теми відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України «Пам'ятки середньовічної України: історико-археологічні дослідження» (№ 0106U012548).

Мета роботи – на підставі узагальнення й аналізу комплексу джерел простежити особливості та основні тенденції історико-культурного розвитку у IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я, а також систематизувати інформацію про археологічні старожитності регіону зазначеного періоду.

Досягнення мети обумовлене виконанням таких **завдань**:

– узагальнення, аналіз та систематизація матеріалів про археологічні старожитності IX-XIII ст. досліджуваного регіону у вигляді каталогу, таблиць, археологічних карт і рисунків;

– з'ясування історії і характеристика стану наукового вивчення археологічних пам'яток IX-XIII ст. регіону, аналіз історіографії історико-культурного розвитку регіону у зазначений період;

– висвітлення особливостей природних умов регіону, передумов та динаміки його заселення протягом VI-XIII ст. (акцентуючи увагу на давньоруському періоді);

– комплексна характеристика населених пунктів регіону й уточнення хронологічних рамок функціонування окремих з них; з'ясування ролі в історії регіону літописних населених пунктів; визначення приблизної кількості населення регіону в XII-XIII ст.;

– комплексна характеристика господарської діяльності та матеріальної культури населення регіону у IX-XIII ст.;

– комплексна характеристика поховальних пам'яток і висвітлення еволюції поховального обряду у регіоні протягом XI-XIII ст.

Предмет дослідження – історико-культурний розвиток Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX-XIII ст.

Об'єкт дослідження – археологічні старожитності досліджуваної

території (об'єкти археологічної спадщини та окремі предмети духовної і матеріальної культури), наукова інформація про ці старожитності, а також власне Лівобережжя Середнього Подністров'я як територія проживання середньовічного населення.

Географічні межі роботи – Лівобережжя Середнього Подністров'я (Середньодністровське Лівобережжя) у межиріччі Збруча та Матірки. Досліджувана територія охоплює Центральне Поділля: басейни Жванчика, Смотрича, Мукші, Тернави, Студениці, Ушиці, Калюса. Північна межа її проходить по лінії вододілу між притоками Дністра та Південного Бугу (Волочиськ – Гвардійське – Дашківці). У XII-XIII ст. приблизно по цій лінії проходила межа між літописною областю Пониззям з одного боку, й Болохівською землею – з іншого. Східна межа досліджуваної території приблизно збігається зі східними кордонами Пониззя. Південна межа проходить по р. Дністер, а західна – по р. Збруч. Загалом територіальні межі дослідження окреслюють основну частину території Пониззя. За сучасним адміністративно-політичним поділом досліджувана територія повністю охоплює Кам'янець-Подільський, Дунаєвецький, Новоушицький, Чемеровецький, Городоцький райони, більшу частину Віньковецького та Ярмолинецького, невелику частину Волочиського й Хмельницького районів Хмельницької області. Її площа становить близько 7 тис. км².

Хронологічні рамки роботи обмежуються IX-XIII ст. – часом становлення, піднесення й занепаду Київської Русі, функціонування Тербовлянського, Галицького і Галицько-Волинського князівств, до складу яких входила окреслена територія у зазначений період. Лише в окремих випадках (для проведення аналогій, ретроспективного аналізу) автор виходитиме за вказані хронологічні рамки.

Методологічною основою дослідження є принципи діалектичного розуміння історичного процесу, критичного аналізу джерел та історіографії, об'єктивності.

Методи дослідження: *аналізу і синтезу*, для опрацювання комплексу

джерел і літератури; *проблемно-хронологічний*, для послідовного й системного викладу матеріалу у частинах роботи; *ретроспективного аналізу*, для простеження спадкоємності історичних областей Пониззя і Поділля; *статистичний метод обробки даних*, для з'ясування динаміки кількості поселень різних типів протягом IX-XIII ст. і їхньої характеристики, виявлення закономірностей у поховальному обряді та житлобудуванні; *порівняльно-типологічний*, для датування поселень у каталозі пам'яток за аналогіями, типологізації поселень; *археологічна розвідка* (проводилася на низці давньоруських пам'яток регіону); *картографування* (пам'яток) і опрацювання даних дистанційного вивчення Землі за допомогою геоінформаційного сервісу «Google-Земля» та геодезичного програмного забезпечення «Digitals» – для з'ясування процесів заселення досліджуваної території у динаміці, площі і топографії поселень, особливостей фортифікації городищ (зокрема, використано карти середнього і великого масштабу).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першим узагальнюючим дослідженням історико-культурного розвитку Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX-XIII ст., що виконане на підставі комплексного вивчення різних видів джерел (переважно археологічних, інформацію про які попередньо зібрано і систематизовано у вигляді каталогу, карт археологічних пам'яток, таблиць та рисунків). В ході дослідження дістали подальший розвиток питання обставин і динаміки заселення регіону, розвитку поховального обряду. Уперше зроблено спробу визначити приблизну кількість населення регіону у XII-XIII ст., охарактеризовано різні сфери господарської діяльності населення, здійснено комплексну характеристику поховальних пам'яток. По новому інтерпретовано історичну роль літописних населених пунктів, обставини формування історичної області Пониззя й зв'язок її з Поділлям. Уточнено локалізацію та датування окремих поселень IX-XIII ст. При цьому в науковий обіг введено нові джерела, виявлено нові об'єкти археологічної спадщини на території регіону.

Джерельну базу дослідження складають опубліковані та неопубліковані

матеріали, що зберігаються у науковому архіві Інституту археології НАН України, Хмельницькому обласному та Городоцькому районному краєзнавчих музеях, археологічній лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, відділі охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області; авторські матеріали археологічних розвідок; опубліковані джерела – літописи, археологічні карти і каталоги пам'яток; публікації результатів розкопок і розвідок археологічних пам'яток; дані фольклористики, топоніміки, а також наукові студії природознавчого характеру, що стосуються досліджуваного регіону. Опрацьовувалася зібрана автором інформація, отримана в ході дослідження у межах окресленої території близько 60 поселень VI-VIII ст., а також низки об'єктів IX-XIII ст.: 31 городища, 129 селищ, понад 200 поховань у 13 пунктах, 1 скельного монастиря.

Практичне та теоретичне значення роботи. Результати дисертації можуть бути використані при написанні наукових робіт, підручників та посібників з археології й історії України, враховані для оптимізації роботи по охороні археологічної спадщини Хмельниччини. Їх можна застосовувати у навчальному процесі при підготовці лекцій та семінарів, а також для створення експозицій краєзнавчих музеїв на території досліджуваного регіону.

Особистий внесок здобувача полягає в уточненні й доповненні археологічної карти Середньодністровського Лівобережжя за результатами власних досліджень, систематизації інформації про історико-культурний розвиток регіону у IX-XIII ст. у вигляді бази даних, з'ясуванні окремих аспектів проблематики та висвітленні їх у наукових публікаціях. У спільній з І.В. Олійником статті здобувача належить характеристика археологічного матеріалу (70% обсягу); співавтор підготував ілюстративний матеріал.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на засіданнях відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, а також у формі публікацій і доповідей на міжнародних наукових конференціях:

«Археологія Тернопілля: здобутки, стан, перспективи» (Тернопіль, 2001), «До 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові» (Харків, 2003), «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради» (Коростень, 2008), «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя» (Чернівці, 2009), «На пошану І.С. Винокура» (Кам'янець-Подільський, 2010), «Історія релігій в Україні» (Львів, 2009, 2010), «На пошану Михайла Рожка» (Львів, 2009), «Археологія Заходу України» (Львів, 2010); всеукраїнських наукових конференціях: «800-літтю міста Старокостянтинів» (Старокостянтинів, 2006), «Минуле і сучасне Поділля та Буковини. Сторінки воєнної історії краю» (Кам'янець-Подільський, 2009), «Воєнна історія Галичини та Закарпаття» (Львів, 2010), «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» (Кам'янець-Подільський, 2011); регіональних наукових конференціях: «Дні науки у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (Київ, 2003, 2004), «XII Подільська історико-краєзнавча конференція» (Кам'янець-Подільський, 2007), «Місто Хмельницький в контексті історії України» (Хмельницький, 2006, 2011), «Південно-Східна Волинь в контексті історії України» (Нетішин, 2011).

Публікації. Результати дослідження відображені в 31 публікації: 27 статтях у наукових збірниках та журналах, 2 тезах наукових конференцій і 2 книгах. Крім однієї статті, усі публікації індивідуальні. 6 публікацій здійснено у фахових виданнях.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків (176 с.), списку використаних джерел та літератури (515 позицій, 53 с.), а також додатків: каталогу пам'яток (39 с.), таблиць (39 с.) та ілюстрацій (84 с.). Загальний обсяг дисертації 391 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РЕГІОНУ ІХ-ХІІІ ст.

1.1 Історія досліджень та систематизації археологічних пам'яток

Інтерес до давньоруських пам'яток Подністров'я виявлявся задовго до того, як вони були датовані періодом Київської Русі. Зокрема, у люстрації Подільського воєводства 1765 р. зазначено, що в містечку Карачківці над р. Смотрич є «waly ziemne wielkie» («великі земляні вали») і ще тоді було зрозуміло, що ці вали – це залишки давнього укріплення («miejsce jakiegos zamku dawnego») [Starozytna... 1845, s. 968]. Тривалий час давньоруські (як і інші) археологічні пам'ятки розглядали як об'єкти можливого збагачення, місця захованих давніх скарбів. Наприклад, близько 1863 р. селяни, копаючи на городищі ХІІ-ХІІІ ст. біля с. Проскурівка, знайшли залізний кинджал і сокиру [Сецинский 1901, с. 296, 297].

Порівняно регулярне вивчення подільських старожитностей розпочало православне духовенство. У 1855 р. єпархіальне керівництво дало розпорядження парафіяльним священикам зробити історико-статистичні описи своїх церков і парафій (за певним шаблоном) та надіслати зібрані матеріали до консисторії. Хоча не всі священики виконали розпорядження й описи були часто поверховими, загалом такий метод отримання інформації історико-статистичного характеру спрацював. Тому керівництво консисторії доручало священикам робити описи і в наступні роки. Деякі прогресивні священнослужителі, які гуртувалися навколо Подільської духовної семінарії та єпархіального управління Комітету для історико-статистичного опису церков і парафій (заснований архієпископом Леонтієм, який у 1863-1864 рр. очолював Подільську єпархію), захопилися збиранням матеріалів про подільську старовину, й на їхній підставі почали писати праці краєзнавчого характеру. До таких духівників-любителів старовини належать М.Я. Орловський (1807-1887), М.І. Яворовський (1842-1919), М.В. Сімашкевич (1845-1902) та ін. [Прокопчук 1995, с. 23-29].

Значні можливості зі збирання інформації духовенством використала Імператорська археологічна комісія, що спрямовувала священників на формування бази даних про археологічні пам'ятки у їхніх парафіях. Наприклад, 1873 р. були обміряні та коротко описані давньоруські городища Великий Карабчіїв, Іванківці, Княгинин, Малинівці, Привороття Друге, Карачківці, Проскурівка [Спицын 1896, с. 237-243].

Перші археологічні розкопки киеворуських старожитностей на досліджуваній території проведені у 1883 р. під керівництвом В.Б. Антоновича (1834-1908). Тоді були розкопані 11 курганів на могильнику біля с. Карачківці (тепер Городоцького району) [Сецинский 1901, с. 319]. Зважаючи на те, що некрополь розташований близько до городища XI-XIII ст., а також на характер знахідок у курганах – поодинокі скелети, «бронзові не запаяні» кільця (очевидно, скроневі), залізні цвяхи (очевидно, від домовин або зрубних камер), кургани слід відносити до часів Київської Русі.

Влітку 1883 р. за дорученням Розпорядного Комітету VI Археологічного з'їзду обстеження різноманітних пам'яток (переважно печерних) Середньодністровського Лівобережжя на ділянці від с. Жванця (тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) до с. Рашків (тепер Ямпільського району на Вінниччині) провели В.Б. Антонович і К.М. Мельник. Під час цієї розвідки вони зібрали цінну інформацію, у тому числі про Бакотський скельний монастир, початок функціонування якого датували давньоруським часом [Антонович 1891, с. 115]. Зібрана інформація була оприлюднена в ході роботи з'їзду й опублікована 1886 р. [Антонович 1886; Мельник 1886].

У 1891-1892 рр. під керівництвом В.Б. Антоновича продовжилися спонтанно розпочаті місцевими селянами в 1889 р. розкопки на території скельного монастиря у Бакоті [Антонович 1891; 1893; Сецинский 1891; ТПЕИСК 1901, с. 923-924].

Наприкінці XIX ст. у межиріччі Жванчика й Смотрича проводив обстеження і розкопки археологічних пам'яток подільський землевласник і

краєзнавець К.Ф. Пулаский (1845-1926) [Баженов, Баженова 2001]. У родинному маєтку в с. Завадинці у верхів'ях р. Смотрич К.Ф. Пулаский зібрав археологічну колекцію, яку поповнював знахідками з власних розкопок та розвідок, оприлюднював свої знахідки на виставці XI Археологічного з'їзду у Києві 1899 р. Крім пам'яток інших епох, він досліджував і давньоруські [Каталог... 1899, с. 190-192; Пулаский 1902].

У 1898 р. подільський краєзнавець і протоіерей Є.Й. (Ю.Й.) Сіцинський (1859-1937) заклав невеликий розкоп на городищі XII-XIII ст. Привороття Друге, склав план-схеми цього та деяких інших городищ [Сецинский 1899, с. 99-101; 1901, с. 323, 324, 331; 1909, с. 10].

«Після дослідів В. Антоновича – зазначив 1927 р. відповідальний секретар Всеукраїнського археологічного комітету М.Я. Рудинський (1887-1958) – на західньому Поділлі можна назвати тільки епізодичні розкопи, не ув'язані в якусь певну систему...» [Рудинський 1927, с. 124]. Найбільше ці слова стосуються пам'яток Київської Русі, оскільки пам'ятки більш ранніх епох (кам'яної доби, «мальованої кераміки», «полів поховань») тоді значно більше цікавили дослідників. Цілеспрямованого системного вивчення киеворуських старожитностей у той час не було. Спорадичні дослідження деяких пам'яток усе-таки проводили, наприклад, «пробні розкопки» 1921 р. городища XII-XIII ст. Привороття Друге експедицією Кам'янець-Подільського Комітету охорони пам'яток, старовини, мистецтва і природи, які не дали бажаного результату [Сіцинський... // НА ХОКМ. – дк 8791, с. 13].

До 1945 р. про вивчення давньоруських археологічних пам'яток у регіоні більше нічого не відомо. Є.Й. Сіцинський і М.Я. Рудинський, які вивчали археологію Середнього Подністров'я, у числі багатьох інших українських дослідників були репресовані сталінськими каральними органами [Граб, Супруненко 1992, с. 91; Трембіцький 2004, с. 80]. Для археологічних студій склалися несприятливі умови.

У XIX – першій третині XX ст. старожитності IX-XIII ст. досліджуваної території, знайдені внаслідок археологічних розкопок чи випадково, скоріше

служували своєрідною ілюстрацією доби, про яку дослідники черпали знання з писемних джерел. Частина знайдених старожитностей осіла у приватних колекціях, частина потрапила до Давньосховища (історичного музею) у Кам'янці-Подільському, створеного у 1890 р. при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті (з 1903 р. Подільське церковне історико-археологічне товариство) [Баженов 2005, с. 299, 306]. Частина старожитностей, передусім з багатой приватної колекції К.Ф. Пуласького, зрештою опинилася у польських музеях [Сецинский 1901, с. 324; Sarnowska 1955, s. 315; Rauhut 1960, s.253-254]. Про переважну більшість таких знахідок (наприклад, з колекції Пуласького «городища Вербичка») немає докладної інформації щодо точного місця, обставин та часу їх виявлення. Тому використовувати їх в історичних реконструкціях необхідно критично. Ставлення до артефактів переважно як до наочності, а не як до повноцінного джерела знань про конкретну історичну добу, початковий етап пошуку наукових методів вивчення старожитностей, складний перебіг історії першої половини ХХ ст. – ці чинники спричинили втрату потужного пласта джерельної бази, з якого нині можна отримати порівняно мало інформації.

Після Великої Вітчизняної війни на Лівобережжі Середнього Подністров'я працювало багато археологічних експедицій, які переважно побічно, а деякі і цілеспрямовано, вивчали пам'ятки ІХ-ХІІІ ст. Це експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та його Ленінградського відділення, Інституту археології АН УРСР, Київського історичного музею (Державного історичного музею УРСР), Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та ін. Свій внесок у вивчення давньоруських археологічних пам'яток регіону зробили М.І. Артамонов, С.Е. Баженова, С.М. Бібіков, М.Ю. Брайчевський, Л.В. Вакуленко, І.С. Винокур, П.А. Горішній, М.П. Кучера, Д.О. Мачинський, Т.Г. Мовша, С.П. Пачкова, Є.М. Пламеницька, О.М. Приходнюк, П.О. Раппопорт, М.Я. Рудинський,

Б.О. Тимошук, М.О. Тиханова, Г.М. Хотюн, Р.О. Юра, В.І. Якубовський та ін. Унаслідок археологічних розвідок було відкрито багато давньоруських пам'яток, на низці з них проведено шурфування або розкопки.

У 1945-1958 рр. експедиції, очолювані М.Я. Рудинським, а згодом М.О. Тихановою (Подільська експедиція ІА АН УРСР, Слов'янська, пізніше – Галицько-Волинська експедиція ІМК АН СРСР, Дністровсько-Волинська експедиція ЛВ ІМК АН СРСР) досліджували багат шарове поселення з шаром давньоруського часу в Луці-Врублівецькій Кам'янець-Подільського району [Бібіков, Рудинський 1945/3, с. 9, 12; Тиханова 1946/4, с. 7-8].

Протягом 1960-х – 1980 років на території с. Бакота Кам'янець-Подільського району та в її околицях проводили розкопки експедиції на чолі з І.С. Винокуром, П.А. Горішнім, М.П. Кучерою, Р.О. Юрою та ін. (експедиція Кам'янець-Подільського педінституту, Давньоруська Дністровська експедиція ІА АН УРСР) [Горішній, Юра 1974/6 г; Кучера, Горишний 1977/25 е; Винокур, Горішній 1994].

У 1964-1968, 1981 рр. розкопки, пов'язані з реставраційними роботами й очолювані архітектором Є.М. Пламеницькою за участі І.С. Винокура, проводили на території Старої Фортеці й Старого Міста в Кам'янці-Подільському [Пламеницька 1969].

Шурфування на восьми городищах досліджуваної території (Пилипи-Хребтійські, Гринчук, Великий Карабчіїв, Гарячинці, Карачківці, Остапківці, Велика Слобідка, Хребтійів) у 1963 р. проводила експедиція ІА АН СРСР на чолі з П.О. Раппопортом. У підсумку визначено датування цих городищ і складено їхні план-схеми [Раппопорт 1963/15; 1967].

У 1968 р. об'єднаною Подільською археологічною експедицією за загальним керівництвом С.М. Бібікова у ході досліджень (під безпосереднім керівництвом О.М. Приходнюка) центральної частини слов'янського поселення третьої чверті I тис. н. е. на околиці м. Городок було розкопане й давньоруське заглиблене житло [Приходнюк 1975, с. 88-89].

На Глибівському городищі (Новоушицький район) розкопки проводила у

1972 і 1982 рр. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника на чолі з С.Е. Баженовою [Винокур, Гуцал, Баженова 1972/82, с. 10-12; Баженова 1982/111].

У 1974 р. співробітник ІА АН УРСР М.П. Кучера шурфував Малиновецьке городище (Кам'янець-Подільський район) [Кучера 1974/6, с. 5-6]. Давньоруський могильник на околиці с. Жванець того ж району розкопувала 1976 р. Подільська експедиція Державного історичного музею УРСР на чолі з Т.Г. Мовшою [Мовша 1976/25 б, с. 2-9].

Слов'янське і давньоруське поселення в ур. Острови біля с. Сокіл Кам'янець-Подільського району розкопував загін під керівництвом Л.В. Вакуленко у 1974, 1975 та 1977-1979 рр. у ході роботи Середньодністровської новобудовної експедиції ІА АН УРСР під загальним керівництвом С.М. Бібікова [Вакуленко 1975/10 з, с. 4].

Під час роботи цієї ж експедиції у 1975 і 1977 рр. О.М. Приходнюк вивчав давньоруські старожитності багат шарового поселення в ур. Лука біля с. Каветчина на Кам'яничині [Приходнюк 1974/6 в, с. 2 та ін.], а І.С. Винокур і П.А. Горішній – у с. Ставище на Дунаєвеччині (1982 р., Хмельницький загін Правобережної новобудовної експедиції ІА АН УРСР) [Винокур, Горішній 1982/107, с. 1-4].

Городище Устя Кам'янець-Подільського району частково розкопували у 1968 та 1979 рр. І.С. Винокур, О.М. Приходнюк, А.Т. Сміленко й П.А. Горішній (Середньодністровська новобудовна експедиція ІА АН УРСР) [Винокур, Приходнюк, Сміленко 1971, с. 222 та ін.].

У ході робіт 1974, 1975 і 1977 рр. загону (на чолі з С.П. Пачковою) Давньоруської Середньодністровської експедиції ІА АН УРСР практично повністю досліджено залишки фортеці XII-XIII ст. у с. Гринчук [Пачкова, Яковенко 1974/6 б; Пачкова 1979].

Унаслідок розкопок 1975-1977 рр. залишки схожої фортеці XII-XIII ст. майже повністю досліджені загоном П.А. Горішнього і М.П. Кучери у Старій Ушиці (обидва пункти в Кам'янець-Подільському районі, Дністровська

давньоруська новобудовна експедиція ІА АН УРСР) [Кучера, Горишний 1976/16 б].

Крім значних стаціонарних досліджень на окремих пам'ятках у межах Дністровського каньйону, велику їх кількість (зокрема слов'яноруського періоду) було виявлено – унаслідок тривалих і масштабних пошукових робіт учасників Середньодністровської експедиції [Приходнюк 1977].

У другій половині 1980-х – 2011 рр. стаціонарних археологічних студій давньоруських пам'яток на досліджуваній території було небагато.

Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педінституту на чолі з В.І. Якубовським у 1987 р. проводила розкопки давньоруського городища і некрополя XII-XIII ст. біля с. Іванківці на Городоччині. У підсумку з'ясовано забудову центрального майданчика городища, виконано розріз валу, зібрано археологічний матеріал. За 1 км на схід від городища було виявлено курганний могильник з 4 насипів. Був розкопаний один курган, у якому виявлено захоронення в ямі за обрядом тілопокладення [Якубовський 1994].

У 1992-1998 й 2000 рр. експедицією Відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвецької районної станції туристів-краєзнавців під керівництвом В.А. Захар'єва проводили розкопки давньоруських могильників різних типів в Сокілецькому мікрорегіоні Дунаєвецького району [Захар'єв 1992/51]. У 1994-1995 рр. на території могильника в ур. Батарейя на околиці с. Сокілець експедицією було виявлено залишки спаленої дерев'яної дводільної давньоруської церкви та язичницького жертovníка [Захар'єв 1994/60, с. 11-12; 1995/57, с. 15-16].

У Кам'янці-Подільському в 2008 і 2010 рр. працювала археологічна експедиція Інституту археології НАНУ на чолі з Л.І. Виногородською, дослідженнями якої у районі Старої Фортеці виявлено й давньоруський археологічний матеріал [Виногородська 2010, с. 99; Виногородська, Болтанюк 2010, с. 103; 2011].

Попри відносно невелику кількість давньоруських пам'яток, які

досліджували починаючи з другої половини 1980-х рр. стаціонарно, низка дослідників активно проводили розвідкові дослідження: відкривали нові пам'ятки, обстежували вже відомі (І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.Ю. Демидко, В.А. Захар'єв, Л.І. Кучугура, С.П. Маярчак, В.П. Мегей, М.І. Михайлов, І.Р. Михальчишин, П.О. Нечитайло, М.Б. Петров, М.М. Стріхарь, А.П. Томашевський, І.І. Щегельський, О.О. Якубенко). Розвідкове вивчення Хмельниччини пожвавило поширення у 2008 р. на її територію діяльності дочірнього підприємства «Подільська археологія» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України. Позитивним кроком для археологічного вивчення Хмельниччини став і початок реалізації у 2010 р. відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області спільно із землевпорядними підприємствами актуальної за сучасної економічної ситуації в Україні програми по винесенню меж об'єктів археології в натурі (паралельно з розробкою їх технічної пам'яткоохоронної документації). Унаслідок нашого обстеження в рамках цієї програми протягом 2010-2012 рр. низки об'єктів археологічної спадщини області (зокрема 19 городищ, 1 курганного могильника й 1 скельного монастиря досліджуваної території з культурними нашаруваннями IX-XIII ст.) отримано інформацію не лише пам'яткоохоронного, але й наукового характеру. Так, було уточнено площу і місцерозташування об'єктів на місцевості, поширення культурного шару біля них, зібрано підйомний матеріал тощо [Маярчак Паспорт... «Городище Великий Карабчіїв» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2010 та ін. паспорти; Шпаковський, Маярчак 2012].

При студіюванні старожитностей регіону дослідники використовували метод геомагнітного датування (Каветчина, ур. Лука, розкопки Л.В. Вакуленко та О.М. Приходнюка) [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 94], формалізовано-статистичний метод, металографічний аналіз (кераміку й металеві вироби з Гринчуцького городища опрацьовували С.П. Пачкова, В.Д. Гопак і В.О. Петрашенко) [Пачкова, Гопак 1981; Пачкова, Петрашенко

1982]. Археологічне вивчення пам'яток дало змогу значно компенсувати нестачу писемних джерел для історичних реконструкцій минулого регіону.

Отже, в історії вивчення археологічних пам'яток IX-XIII ст. Лівобережжя середньої течії Дністра можна виділити такі періоди.

1. 70-і роки XIX – 20-і роки XX ст. Початковий етап вивчення. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. вивчали нецілеспрямовано, спорадично. Водночас їх почали виокремлювати з-поміж пам'яток інших епох. Більший інтерес у дослідників викликали старожитності давнішого часу. Проблемний для досліджень прикордонний статус Центрального Поділля (по Дністру та Збручу проходив державний кордон СРСР), а також несприятливі події української історії 1930-х – першої половини 1940-х років (голодомор, репресії, війна) на певний час завадили проведенню археологічних досліджень.

2. 1945-1984 рр. Від початку послідовної роботи археологічних експедицій у регіоні до затоплення значної кількості пам'яток IX-XIII ст. внаслідок спорудження Могилів-Подільської ГЕС і утворення Дністровського водосховища. Унаслідок масштабних і систематичних археологічних розвідок, особливо у зоні затоплення, відкрито багато пам'яток IX-XIII ст. Окремі з них цілеспрямовано розкопували широкими площами. Не виключено, проте, що частина археологічних пам'яток, які опинилися у зоні затоплення водосховищем, так і не була виявлена археологами.

3. 1985-2011 рр. Тенденція до розвідкових археологічних студій пам'яток IX-XIII ст., зумовлена головно недостатнім фінансуванням їх розкопок. Стаціонарні цілеспрямовані розкопки проводили лише на некрополях у Сокілецькому мікрорегіоні на Дунаєвеччині, біля Іванківців на Городоччині, а також у Кам'янці-Подільському. Причому в останніх двох пунктах здобутий давньоруський матеріал, зважаючи на метод досліджень (розкопки), виявився відносно малоінформативним: у Кам'янці-Подільському він виявлений на пошкодженій численними перекопами

території, на городищі в Іванківцях – не введений на належному рівні у науковий обіг.

Ступінь вивчення археологічних пам'яток IX-XIII ст. на окресленій території в окремих мікрорегіонах неоднаковий. У політико-адміністративному плані археологічно найбільш вивчені території Кам'янець-Подільського і Дунаєвецького районів, слабше – Городоцького, Волочиського, Новоушицького, Хмельницького районів й значно слабше – Вінковоцького, Чемеровецького та Ярмолинецького. На низці пунктів з шаром IX-XIII ст. проводили стаціонарні роботи на більш чи менш значних площах: Бакота, Гринчук, Стара Ушиця, Сокилець, Глибівка, Карачківці, Лука-Врублівецька, Каветчина, Кам'янець-Подільський, Сокиль, Жванець, Ставище, Городок. Загалом розкопана площа пам'яток, де виявлено й культурний шар IX-XIII ст., становить понад 19500 м² (Табл. 1).

Матеріали з розкопок та випадкові знахідки давньоруського періоду з досліджуваного регіону переважно зберігаються у фондах: Інституту археології НАН України (зокрема з городищ Гринчук, Стара Ушиця), Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (зокрема з Глибівського городища, Бакоти), Хмельницького обласного краєзнавчого музею; Дунаєвецького (з могильників біля Сокильця) і Новоушицького (з могильника Тимків) районних краєзнавчих музеїв, Городоцького міського краєзнавчого музею (з городища Остапківці), Варшавського археологічного музею (колекція К.Ф. Пуласького), археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету (зокрема з городищ Калюсик, Городиська), Національного музею історії України (у тому числі з городищ Жванець, Проскурівка).

У міру того, як інформація про старожитності, зокрема давньоруські, ставала відомою дослідникам, створювали праці з їхнього узагальнення й систематизації.

Спробу узагальнити й систематизувати подільські археологічні старожитності на підставі описів парафій і церков Подільської єпархії 1866-

1875 рр. у праці «Указатель Историко-Археологических достопримечательностей Подолии» зробив протоієрей, ректор Подільської духовної семінарії М.В. Сімашкевич [Сімашкевич 1884]. Для стандартизації описів і отримання найповнішої інформації про старожитності від духовенства за дорученням Подільського єпархіального історико-статистичного комітету він розробив спеціальну програму-питальник для «собирання историко-археологических сведений о Подолии». У ній були вміщені питання, що допомагали охарактеризувати городища, кургани, вали тощо [Прокопчук 1995, с. 188-197].

Деяка інформація про археологічні старожитності Подільської губернії, зібрана на підставі повідомлень священників 1873 р., була опрацьована Д.Я. Самоквасовим і опублікована О.А. Спициним у восьмому томі «Записок Императорского Російського Археологічного товариства», який вийшов 1896 р. [Спицын 1896, с. 237-243].

Систематикою подільської старовини наприкінці ХІХ ст. займався і секретар Подільського губернського статистичного комітету з 1886 по 1903 рр. В.К. Гульдман (1854-1907), який у 1901 р. опублікував дослідження «Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)» [Гульдман 1901].

У 1901 р. в «Трудах» ХІ Археологічного з'їзду була опублікована «Археологическая карта Подольской губернии» Є.Й. Сіцинського, де містилися дані про майже усі відомі на той час археологічні пам'ятки, зокрема ІХ-ХІІІ ст. Ця праця являла собою каталог старожитностей і власне досить детальну карту Подільської губернії із позначенням на ній археологічних пам'яток, знахідок скарбів тощо [Сецинский 1901]. Високо оцінюючи цю студію, І.С. Винокур слушно зазначив: «...яких би успіхів наші сучасники не досягли б у пізнанні глибинної історії Поділля, підґрунтям і опорою їх досліджень назавжди залишиться археологічна карта Ю.Й. Сіцинського» [Винокур 2004, с. 5].

Праці, що містили уточнені й оновлені відомості про різноманітні

археологічні пам'ятки Хмельниччини, видані у 1965, 1966, 1971 рр. Це «Археологічні пам'ятки Хмельниччини: Конспект лекції на допомогу студентам» [Винокур, Гуменюк 1965], «Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список)» [Кор. список... 1966, с. 375-378], а також «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» [ІМС, 1971]. Ці праці мають невелику кількість посилань на літературу й дуже загальну інформацію про археологічні пам'ятки, що зумовлено тогочасним станом їхнього вивчення. Від вказаних видань відрізняється «Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області», де опубліковано коротку інформацію про абсолютну більшість археологічних пам'яток, у тому числі IX-XIII ст., відомих на той час [Винокур та ін. 1984, с. 22-108]. У праці вміщено багато посилань на літературу. Основну частину змісту зазначеного довідника, що стосується Хмельниччини, але з суттєвими доповненнями й уточненнями, було нещодавно перевидано у праці «Археологічна спадщина Хмельницької області» [Гуцал та ін. 2011].

Значна інформація про окремі давньоруські археологічні пам'ятки на зазначеній території, археологічні карти вміщені у монографіях «Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя» [Винокур 1985] й «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» [Винокур, Горішній 1994]. У 1992 р. окремою брошурою видано каталог археологічних пам'яток Дунаєвецького району, упорядкований В.А. Захар'євим і М.Д. Шмаєнік [Археологія Дунаєвеччини... 1992]. Короткі відомості про давньоруські городища на цій території є в працях П.О. Раппопорта, А.В. Кузи, М.П. Кучери [Раппопорт 1967; Куза 1996; Кучера 1999] та ін.

2006 р. вийшла книга автора цього дослідження, де міститься каталог із найповнішою сьогодні опублікованою інформацією про давньоруські старожитності Лівобережжя Середнього Подністрів'я в межах Хмельниччини [Маярчак 2006б]. Додаток А дисертації є виправленим і доопрацьованим варіантом цього каталогу.

1.2 Розвиток наукової думки про історію регіону у IX-XIII ст.

Попередньо ми розглянули історію археологічного вивчення досліджуваного регіону та основні роботи, де систематизовано накопичену наукову інформацію про віднайдені на його території археологічні старожитності. У цьому ж підрозділі зосередимо увагу на висвітленні основних результатів наукових праць, у яких найбільше розкривалася проблематика власне історико-культурного розвитку Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX-XIII ст.

Регіон Середньодністровського Лівобережжя перебував на периферії відносно головних давньоруських політичних центрів. Це було причиною слабкої уваги до нього літописців: повідомлень про події, які відбувалися в межах регіону, зовсім мало; звістки присутні передусім у Київському та Галицько-Волинському літописах Іпатіївського зводу [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 316 та ін.]. Ці літописні повідомлення, що стосуються майже виключно політичних та військових подій, досить рано привернули увагу дослідників. Згадані у літописах населені пункти краю (Бакоту, Ушицю та Каліус) теж досить давно, ще у XIX ст., локалізовано в районі пізніших однойменних поселень [Starozytna... 1845, s. 954-956; Барсов 1865, с. 3, 86, 207].

У центрі уваги науковців протягом тривалого часу були здебільшого питання заселення, етнічної й адміністративно-територіальної належності регіону, формування літописної області Пониззя, військово-політичні події, християнізації населення. Такий характер мала праця 1885 р. учня В.Б. Антоновича, випускника історико-філологічного факультету Київського університету Н.В. Молчановського «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям)» [Молчановский 1885]. Ця праця, написана внаслідок скрупульозного синтезу й аналізу писемних джерел, узагальнила досягнення тогочасної історіографії щодо давньоруського і литовського періодів в історії Поділля. За значенням для подальших наукових студій минулого регіону дослідження Н.В. Молчановського можна порівняти з «Археологической картой»

Є.Й. Сіцінського, тому головні його висновки щодо історико-культурного розвитку регіону у IX-XIII ст. варто розглянути детальніше.

На думку Н.В. Молчановського, наприкінці I тисячоліття н. е. «западная полоса позднешого Подолья заселена была многочисленным и сильным славянским племенем, жившим, по всей вероятности, независимой жизнью и еще в конце XI ст. обладавшим городскими центрами» [Молчановский 1885, с. 32]. У першій половині X ст. уличі під тиском кочівників (особливо печенігів) і київського князя Ігоря оселилися у Подністров'ї і сформували, разом із тиверцями, корінне населення Поділля [Молчановский 1885, с. 25-41]. Дослідник спробував віднайти свідчення перебування літописних племен на території Поділля у топоніміці [Молчановский 1885, с. 27]. «До выделения своего в особую еденицу, нашедшего отголосок в летописи с появлением здесь термина Понизье, окраинная Галицкая полоса должна была считаться частью Перемышльско-Теребовльской земли», – вважав учений [Молчановский 1885, с. 90]. Літописна область Пониззя не простягалася значно далі Калиуса й займала «незначительную полосу по среднему течению Днестра... Эта полоса тянет от Галича, как бы ища возврата к старому укладу, к старой независимости» [Молчановский 1885, с. 69, 93, 147]. Н.В. Молчановський припускав, що під час свого походу на «Даниловы владения» на рубежі 1240/1241 рр. Батий оминув Пониззя [Молчановский 1885, с. 145]. Підкоривши у другій половині XIII ст. територію пізнішого Поділля, монголи не допускали тут будівництва укріплень, впроваджували податкову систему, що спиралася на їхніх збирачів податків – баскаків, і представників місцевого населення – «отаманів», які були «вроде мелких местных князьков» [Молчановский 1885, с. 156-158]. У період монгольського володарювання сучасну територію Поділля могли заселяти вихідці з руських земель, що лежали північніше [Молчановский 1885, с. 160]. Зазначені висновки з «Очерков», часто повторювали та розвивали в наступних дослідженнях з історії регіону.

Наприкінці XIX ст. опубліковані праці К.М. Мельник, В.Б. Антоновича

та Є.Й. Сіцинського з інформацією про старожитності літописної Бакоти [Мельник 1886, с. 120-122; Антонович 1886, с. 16-17; 1891; 1893; Сицинский 1889; 1891; 1891a, с. 1-19, 219-223]. Ці праці мали переважно описовий характер, але, на відміну від студії Н.В. Молчановського, значною мірою ґрунтувалися на результатах власних археологічних досліджень. Під впливом побачених ним розкопок християнського скельного монастиря в Бакоті Є.Й. Сіцинський вважав цілком реальними народні перекази про те, що засновник Києво-Печерського монастиря Антоній на шляху з Афону зупинився на Дністрі й тут копав печери у скелях, а вже згодом поселився на березі Дніпра [Сицинский 1889, с. 1203].

У праці 1891 р. професора Київської духовної академії М.І. Петрова «Подолія. Историческое описание», виданій в рамках програми з відзначення століття приєднання Поділля до Російської імперії, висловлено думку, що внаслідок свого географічного положення «тиверцы и угличи раньше других славяно-русских племен должны были подчиниться греческому влиянию... и получили возможность ознакомиться с православною верою» [Петров 1891, с. 7]. Таким чином, на підставі народних переказів, вражень від розкопок Бакотського монастиря і міркувань географічного характеру, в історіографії сформувалася гіпотеза про відносно ранню (не пізніше X-XI ст.) і значну християнізацію давньоруського населення Середньодністровського Лівобережжя.

Викладач Кам'янець-Подільського державного університету Д.І. Дорошенко 1919 р. у своєму історичному нарисі «Про минулі часи на Поділля» зазначав, що давнє населення краю, уличі і тиверці, «признали над собою власть київських князів, але що Київ був од їх дуже далеко, то й жили вони в себе більш-менш самостійно» [Дорошенко 1992, с. 4].

«Велика упертість Тиверців і Уличів, з якою вони боронилися від захватної політики київських князів, – писав у своїй праці «Кам'янина. Населення і його економічна діяльність» ректор Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти В.О. Геринович, – ...яскрава ознака великої

кількості населення цього району» [Геринович 1927, с. 9, 141]. Саме тиверці та уличі, на думку дослідника, заселяли територію Центрального Поділля. І знову висновок про значну кількість населення регіону було зроблено на підставі загальних міркувань, а не на підставі археологічних досліджень.

У праці «Восточные славяне в VI-XIII вв.» В.В. Седов зазначав, що тиверцями могла називатися та частина слов'ян-антів, що мешкала у басейні Дністра ще в часи черняхівської культури. Тиверці займали, крім власне Подністров'я, ще й межиріччя Дністра й середньої течії Південного Бугу [Седов 1982, с. 129]. У більш ранніх статтях «Уличі» й «Тиверці», відповідно, Б.О. Рибаківа та Г.Б. Федорова, уличів локалізовано у межиріччі Дністра й Південного Бугу, а тиверців – на Правобережжі Дністра [Рыбаков 1950, с. 17; Федоров 1952, с. 253]. М.Ю. Брайчевський локалізував на досліджуваній території дулібів [Брайчевський 2002, с. 309, 314], але більшість дослідників пов'язує цей союз племен з територією Волині [Баран 2000, с. 95-96].

Зрештою в історіографії утвердився погляд про заселеність Лівобережжя Середнього Подністров'я наприкінці I – на початку II тис. уличами та тиверцями. Паралельно з визначенням, які ж літописні «племена» населяли територію регіону на час утворення Київської Русі, в історіографії наростав інтерес до обставин формування на його території історичної області Пониззя.

У монографії 1895 р., присвяченій історії Кам'янця-Подільського, Є.Й. Сіцінський писав: «В до-татарское время западная поднестровская полоса теперешней Подольской губернии... входила в состав Галицкого княжества и носила название Понизья. Здесь были значительные города, как Бакота, Ушица, Калюс и др. ...» [Сецинский 1895, с. 6-7]. Зрозуміло, що висновок про особливу значимість для регіону літописних Ушиці та Каліуса був зроблений не на підставі їх археологічних досліджень (позаяк їх тоді ще не було), а лише на підставі літописних повідомлень про них.

Питання політичної історії регіону та його адміністративного устрою розглядав у своїй «Історії України-Руси» і М.С. Грушевський. Історик

стверджував, що Пониззя, перебуваючи під владою галицьких князів, все ж мало значну автономію [Грушевський 1993а, с. 88], й неодноразово акцентував на силі галицького боярства [Грушевський 1992, с. 478-479 та ін.]. На відміну від Н.В. Молчановського, М.С. Грушевський вважав, що «галицьке Понизє не обмежалось самим порічем Дністра, а сягало й далі на північний схід, на вододіл Богу й Дністра й на саме Побожє» [Грушевський 1992, с. 461], й схилився до думки, що територія Подунав'я вважалася «дальшою приналежністю галицького Пониззя, що... прикладається до Середнього Подністров'я... але залежності сеї не можна переоцінювати» [Грушевський 1992, с. 523-524].

В.Т. Пашуто, аналізуючи в праці «Очерки по истории Галицко-Волынской Руси» текст Галицько-Волинського літопису, зробив (подібно до М.С. Грушевського) висновок, що влада галицького князя не обмежувалася на південному сході Середнім Подністров'ям, а поширювалася також на територію узбережжя Чорного моря й Подунав'я [Пашуто 1950, с. 169]. (Це означає, що досліджуваний регіон мав прикордонний характер у межах Галицького князівства лише зі східного боку).

У 1958 р. була завершена узагальнювальна праця І.П. Крип'якевича «Галицько-Волинське князівство», де інтерпретувалися й окремі сторінки давньоруського минулого досліджуваного регіону. Дослідник вважав правдоподібним погляд, що територія між Прутом і Карпатами деякий час належала до Галицького князівства. Назва «Пониззя», на думку вченого, з'явилася в 1220-х роках для позначення території («південної смуги Теробовельщини») над Середнім Дністром. Характеризуючи її, він згадував літописні населені пункти Василів, Онут, Кучелмин, Ушицю, Бакоту і Каліус. За І.П. Крип'якевичем, Каліус був на крайньому сході історичної області. Іншими словами, на півдні до Пониззя належала північна частина сучасної Чернівецької області, на заході цей край поширювався до Василева, а на сході – до Каліуса. Спочатку головним містом Пониззя була Ушиця, пізніше ж його столицею стала Бакота [Крип'якевич 1999, с. 25, 28, 51-52].

Політико-адміністративного розвитку досліджуваної території у XII-XIII ст. торкався у книзі «Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII вв.» М.Ф. Котляр [Котляр 1985]. На думку історика, Галицька земля сформувалася на середину XII ст. [Котляр 1985, с. 76]. Східний її рубіж у другій половині XII ст. проходив по р. Серет, біля Теробовлі [Котляр 1985, с. 95]. Учений критикував уявлення про поширення у XII ст. влади Галича на територію Подунав'я [Котляр 1985, с. 98-117]. На його погляд, південні межі Галицького князівства простягалися на півдні не далі Середнього Подністров'я [Котляр 1985, с. 108]. У 30-і рр. XIII ст., після розбудови Данилом Галицьким міста Бакоти й спорудження замку Каліус, разом з існуючими на той час у середній течії Дністра Ушицею, Кучелмином, Онутом та Плавом вони утворили оборонну лінію. У цю лінію входило й головне за своїм економічним і культурним значенням місто Пониззя Василів [Котляр 1985, с. 156-157]. У працях М.Ф. Котляра, присвячених біографії Данила Галицького, головним містом Пониззя (у політичному розумінні?) названо Бакоту [Котляр 1979, с. 177; 2002, с. 258, 319].

І.С. Винокур, інтерпретуючи історичну роль Бакоти, у спільній з П.А. Горішнім монографії «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» виклав, зокрема, своє розуміння історико-культурного розвитку Середнього Подністров'я. На його думку, тут межували два союзи племен – тиверці й уличі. У IX-X ст. все Подністров'я вже було в складі Київської Русі. Південні землі Галицько-Волинської землі сягали Дунайського Пониззя. Літописне Пониззя охоплювало територію середньої течії Дністра – землі в гирлі річок Ушиці, Смотрича, Збруча і Серета. Крім лівобережних, до Пониззя належали і правобережні подністровські населені пункти – Кучелмин, Плав, Хотень (Хотин), Василів, Онут. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії Бар-Солобківці-Гусятин [Винокур, Горішній 1994, с. 245-246, 252-253].

Частина дослідників підтримала тезу М.С. Грушевського про могутність галицького боярства й трактували події в Подністров'ї, пов'язані з боротьбою Івана Берладника за галицький стіл, як широкий антифеодальний

рух [Пашуто 1950, с. 178; Тихомиров 1955, с. 200-206; Котляр 1979, с. 29; Винокур, Горішній 1994, с. 248]. Інша парадигма розуміння соціально-економічних та політичних відносин на Русі відображена у монографії «Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период...» О.В. Майорова [Майоров 2001]. У центрі суспільно-політичного життя в давньоруський час тут є общини [Майоров 2001, с. 10]. Їхні лідери, бояри, обстоювали інтереси своїх общин [Майоров 2001, с. 478-479]. Суспільство було загалом демократичним, галицькі бояри до середини XIII ст. не утворили якоїсь замкнутої касты і відігравали загалом позитивну роль стосовно своєї общини [Майоров 2001, с. 369]. Князівські усобиці за такого бачення історичних процесів переважно були спричинені намаганням одних міських общин підкорити або ж утримати під своєю владою інші общини. Пониззя сприймали як частину Галицької землі, однак населення цього краю домоглося у першій половині XIII ст. незалежності від міської общини Галича. Військові походи на Пониззя були зумовлені намаганням Галича відновити контроль над повсталим «пригородом» Бакотою і її округою [Майоров 2001 с. 236-237, 468].

П.О. Раппопорт у монографії «Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв.» [Раппопорт 1967], крім короткої характеристики окремих давньоруських городищ досліджуваного регіону, обстежених ним у ході роботи над докторською дисертацією, виклав і загальне бачення його давньоруського минулого. Учений зазначив, що зроблений раніше істориками на підставі аналізу писемних джерел висновок про запустіння внаслідок агресії кочівників слов'янських укріплень на теренах Поділля наприкінці XI ст. підтверджений археологічними матеріалами: «археологические источники показывают частичное запустение южнорусских земель на рубеже XI-XII вв., происходившее на обширной территории от границы со степью до Полесья» [Раппопорт 1967, с. 168-169]. Починаючи з 1120-х років відбувалося повторне заселення давньоруським населенням раніше покинутих територій [Раппопорт 1967, с. 171]. У XII ст.,

коли формувалося Галицьке князівство, південна межа давньоруських поселень проходила в районі Середнього Дністра. «Безопасность со стороны степей здесь обеспечивали многочисленные города – Калиус, Ушица, Бакота, Онут, Кучелмин, Василев, Коломыя. Территория эта входила в состав Галицкого княжества, но была плохо связана с его центральной частью. Именно этот район носил в XII в. наименование Галичской Украины, а в XIII в. стал называться Понизьем» [Раппопорт 1967, с. 177].

Висновок П.О. Раппопорта про запустіння давньоруських земель на межі зі Степом ґрунтувався передусім на результатах археологічних досліджень у середній течії Південного Бугу П.І. Хавлюка. Той вважав, що «половецьке нашествя на Південний Буг було катастрофічним. Воно призвело до знелюднення наприкінці XI ст. значної частини його басейну» [Хавлюк 1969, с. 173]. С.Е. Нізевич (Баженова), очевидно, під впливом результатів власних розкопок Глибівського городища IX-XI ст., поставила під сумнів тезу про запустіння Середнього Подністров'я через тиск кочівників, вважаючи, що воно «у IX-X ст., так само як і у попередні і наступні часи, було інтенсивно заселене» [Нізевич 1972]. Висновки обох дослідників не були підкріплені результатами власного картографування усіх відомих поселень регіону зазначеного періоду.

Різним аспектам історії Пониззя (демографії, військово-політичним подіям тощо) приділив увагу в своїх працях О.Л. Баженов [Баженов 2004б; 2005а, 2009]. Він же опублікував більш повну інформацію про результати розкопок С.Е. Баженової на Глибівському городищі IX-XI ст. [Баженов 2002], а також уперше спробував визначити кількість населення Лівобережжя Дністра у межиріччі Серета й Калюса наприкінці XII – на початку XIII ст. (30-35 тис. осіб) [Баженов 2005].

Поступово інформативний потенціал давньоруських літописів щодо історико-культурного розвитку Середньодністровського Лівобережжя у давньоруський період у значній мірі був вичерпаний. Подальше поглиблення проблематики передбачало, передусім, залучення нових археологічних

джерел та їх кореляція з уже відомими джерелами різного характеру. Як уже зазначалося у попередньому підрозділі, надходження нової інформації археологічного характеру активізувалося з початком широкомасштабних досліджень, пов'язаних зі спорудженням Дністровського водосховища. Особливо вагому роль відіграли результати розкопок та вивчення знайденого матеріалу на городищах XII-XIII ст. Гринчук (розкопки С.П. Пачкової) та Стара Ушиця (розкопки М.П. Кучери і П.А. Горішнього). Наслідком статистичного опрацювання за методикою В.Ф. Генінга керамічного матеріалу з Гринчука стала стаття С.П. Пачкової й В.О. Петрашенко «Вивчення кераміки давньоруського городища Гринчук» [Пачкова, Петрашенко 1982]. У лабораторії ІА АН УРСР методом металографічного аналізу були вивчені залізні вироби, знайдені на городищі Гринчук, після чого з'явилася стаття С.П. Пачкової і В.Д. Гопака «Залізообробне ремесло на городищі Гринчук». Дуже змістовною стала також праця М.П. Кучери і П.А. Горішнього «Розкопки городища XII-XIII ст. біля с. Стара Ушиця» [Кучера, Горішній 1983]. Розкопки цих городищ, зокрема, уперше дали змогу досить детально з'ясувати, як виглядали оборонні конструкції давньоруських фортець у регіоні.

Завдяки археологічному вивченню давньоруських пам'яток стало можливим глибше вивчати матеріальну та духовну культуру населення Лівобережжя Середнього Подністров'я. Інформацію про знайдені у регіоні археологічні старожитності використовували під час написання праць, у тому числі узагальнювальних, з історії давньоруської зброї [Кирпичников 1966, с. 84-85 та ін.], оборонної та житлової архітектури [Раппопорт 1967, с. 18 та ін.; 1975, с. 29, 73; Кучера 1986, с. 384-386; 1999, с. 89 та ін.], ремесла [Петрашенко 2003, с. 114-115 та ін.], металопластики [Корзухина, Пескова 2003, с. 121 і ін.], розвитку поховального обряду [Моця 1990, с. 137 та ін.] тощо. Проте в цих працях є інформація лише про невелику кількість знахідок чи археологічних пам'яток регіону, що не дало змоги отримати цілісної картини історико-культурного розвитку населення Лівобережжя Середнього

Подністров'я у давньоруський час. Для прикладу, залучення П.О. Раппопортом для аналізу давньоруської архітектури окремих матеріалів розкопок жител у Бакоті не дало змоги визначити особливості й головні тенденції житлобудування на Лівобережжі Середнього Дністра XII-XIII ст., оскільки ні цей дослідник, ні інші не ставили за мету зібрати увесь наявний матеріал про давньоруські житла регіону і проаналізувати його. Накопичені археологічні дані, що стосуються землеробства, тваринництва, промислів, ремесел, торгівлі теж не було узагальнено й охарактеризовано. Така розпорошеність накопиченої інформації не може сприяти й вирішенню питань про етнічний склад населення Середньодністровського Лівобережжя у слов'яноноруську добу, не дає змоги достатньо аргументовано порівняти матеріальну культуру цього регіону з іншими регіонами Русі.

На карті археологічних пам'яток IX-XIII ст. досліджуваного регіону І.С. Винокура та С.В. Трубочанінова, складеною на підставі даних довідника 1984 р. [Винокур та ін. 1984, с. 22-108; Винокур, Горішній 1994, с. 277], налічується трохи більше півсотні пам'яток різних типів (частину з них віднесено туди помилково – див. підрозділ 3.1), проте уже на час складання цієї карти давньоруських пам'яток на зазначеній території було відомо значно більше.

Проведені дослідження залишили й інші невирішені або ж недостатньо вирішені питання історико-культурного розвитку регіону у IX-XIII ст. Наприклад, датування літописної фортеці Ушиця, обставини її виникнення й загибелі – проблеми, перспективні для глибшого вивчення і аналізу. Інформація археологічного характеру про городище літописного Каліуса обмежилася його розвідковим обстеженням у 1963 р. та коротким описом П.О. Раппопортом. Літописна Бакота була об'єктом тривалих археологічних досліджень плеяди відомих науковців (І.С. Винокур, П.А. Горішній, М.П. Кучера та ін.), унаслідок чого отримано багато цінного матеріалу про місто й значно його проаналізовано [Винокур, Горішній 1994]. Проте, з'ясування місця Бакоти в історії Подністров'я та особливостей її

історичного розвитку й надалі залишаються перспективними для досліджень. Вбачаємо також необхідність у перевірці окремих результатів наукового вивчення цього міста, детальнішому з'ясуванні історії його вивчення і меж літописної області (Пониззя), центром якої воно було. Ще з XIX ст. початок формування історичної області Поділля історики пов'язували зі згаданим у давньоруському літописанні Пониззям [Петров 1891, с. 1-2 та ін.]. У 2004 р. вийшла друком монографія О.В. Білецької «Поділля на зламі XIV-XV ст....», де зроблено висновок, що початок формування історичної області Поділля припадає лише на другу половину XIV ст. [Білецька 2004, с. 8] і, відповідно, літописне Пониззя та Поділля не мають послідовної територіально-адміністративної («генетичної») традиції. Тож доцільно перевірити і цей висновок, зокрема проаналізувавши роль Бакоти на Пониззі на підставі писемних джерел.

У межах досліджуваної території відомо три населені пункти, які фігурують у давньоруських літописах: Ушиця, Бакота і Каліус. В історіографії давно існує думка, що й сучасне місто Кам'янець-Подільський згадане у давньоруському літописанні – під назвою «Каменець». Висновку, що згадані у літописах Каменці (їх було на Русі декілька) не можна ототожнювати з Кам'янцем-Подільським, після відповідного аналізу повідомлень літописів дослідники дійшли ще у XIX ст. [Молчановский 1885, с. 145-146; Сецинский 1895, с. 6]. Однак спроби прив'язки окремих літописних повідомлень про Каменець до Кам'янця-Подільського були й пізніше, – у другій половині XX – на початку XXI ст. їх робили авторитетні дослідники [Винокур, Гуменюк 1965, с. 31; Винокур, Петров 1997, с. 53, 60; 1999, с. 12-13; 2004, с. 4, 5]. З огляду на це вбачаємо необхідність проаналізувати нові аргументи для такої прив'язки.

Визначення О.Л. Баженовим кількості населення Лівобережжя Дністра давньоруської доби [Баженов 2005] не ґрунтується на узагальненні та аналізі усієї відомої наукової інформації про давньоруські пам'ятки регіону. Отже, має перспективу уточнення.

Майже половину відомих сьогодні давньоруських городищ Лівобережжя Середнього Дністра залучено для аналізу й типологічної характеристики М.П. Кучерою у монографії «Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем» (1999 р.). Усе ж поза увагою названого та інших науковців залишилися низка важливих аспектів, пов'язаних з особливостями функціонування укріплених і відкритих поселень регіону: їх середня площа, комплексна характеристика оборонних конструкцій, динаміка заселення. Попри наявність глибоких досліджень стосовно окремих пам'яток (Гринчук, Стара Ушиця, Бакота), в історіографії недостатньо аналізувалася наукова інформація, отримана з досліджених розвідково пам'яток. Недостатньо використовувалася і джерельна база, накопичена у дорадянський час.

Загальні тенденції процесів заселення у Верхньому та Середньому Подністров'ї (на території Тернопільської, Хмельницької, Вінницької, Чернівецької областей), у тому числі давньоруської доби, були предметом вивчення географів Л.І. Воропай і М.М. Куниці [Воропай, Куница 1982]. Основні їхні висновки стосовно досліджуваного періоду, що спираються на студії археологів, такі:

1) У VIII-IX ст. досліджувана територія була заселена слабо і нерівномірно: існували ізольовані гнізда поселень, між якими були незаселені простори.

2) На початок XI – середину XIII ст. населені пункти групувалися уздовж суходільних і водних шляхів.

3) Монгольська навала зумовила появу населених пунктів у раніше не освоєних лісистих районах (населення шукало у лісах захисту).

4) На Поділлі переважало розташування поселень у долинах рік, передусім на низьких терасах [Воропай, Куница 1982, с. 52-53, 59 та ін.].

Вважаємо, що є потреба у перевірці та конкретизації цих загальних висновків, з'ясуванні особливостей процесів розселення у давньоруську добу в окремих регіонах, у тому числі на Лівобережжі Середнього Дністра. Це потребує, зокрема, створення каталогу і археологічних карт давньоруських

пам'яток з урахуванням результатів новітніх досліджень. Комплексний аналіз даних картографування пам'яток і результатів досліджень природознавців відкриває перспективи поглиблення реконструкцій історико-культурного розвитку регіону.

Питанням розвитку поховального обряду у давньоруський час на Центральному Поділлі та доповнення археологічної карти Дунаєвецького району присвячені праці В.А. Захар'єва [Захар'єв 1990; 1993; 1995а; 1995б]. Особливий науковий інтерес мають проведені ним багаторічні розкопки могильників давньоруського часу біля с. Сокілець. Аналізу здобутої унаслідок розкопок інформації дослідник приділив порівняно менше уваги. Тож спеціальної аналітичної праці про розвиток поховального обряду в регіоні у давньоруський час, що ґрунтувалася б на зібраній і проаналізованій інформації про археологічні дослідження поховань і могильників у регіоні, так і не було створено. Через недостатність аналізу накопиченої інформації щодо поховань, а також відсутність систематизованої інформації про наявні християнські старожитності давньоруського періоду у регіоні, залишилося відкритим і питання щодо справедливості гіпотези про ранню масову християнізацію місцевого населення. Дисертаційне дослідження П.О. Нечитайла «Печерна християнська архітектура Верхнього та Середнього Дністра XI-XVIII ст.» [Нечитайло 2009] не вичерпало проблематику християнізації населення регіону, позаяк присвячене лише специфічній категорії пам'яток.

Для розуміння історико-культурного розвитку IX-XIII ст. на Лівобережжі Середнього Дністра важливе значення мають дослідження, що стосуються інших територій Русі, особливо суміжних – Буковини [Тимошук 1982; Мисько 2003; Баран 2004; Пивоваров 2006; Возний 2009], колишньої Болохівщини [Якубовський 2003; Винокур та ін. 2004], Східного Поділля [Хавлюк 1969; Томашевський 2003а; 2008], Західного Поділля [Ягодинська 2009; 2010; Миська 2009]. Провідну роль в уточненні датування кераміки IX-XIV ст. у Середньому Подністров'ї (передусім це стосується території

Північної Буковини) відіграли дослідження Б.О. Тимощука [Тимощук 1982, с. 14-36], згодом поглиблені С.В. Пивоваровим [Пивоваров 2006, с. 46-52] та І.П. Возним [Возний 2008; 2010, с. 38-44]. Історико-культурному розвитку населення досліджуваної території у час, що передував утворенню Київської Русі, присвячені праці В.Д. Барана [Баран 1983], І.С. Винокура [Винокур 1972а; 2000], Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюка [Приходнюк 1975; Вакуленко, Приходнюк 1984], Д.Н. Козака [Козак 2008], Л.П. Михайлини [Михайлина 2008а], Б.С. Строценя [Строценя 2008] та інших дослідників. Особливості природи Подільського Подністров'я найповніше охарактеризовано у колективній монографії за редакцією К.І. Геренчука [Природа Хмельницької..., 1980], а також – працях Г.І. Денисика [Денисик 1998]. Там само висвітлено окремі аспекти палеоекології краю за історичний період.

Більше десяти останніх років різні аспекти історико-культурного розвитку Середньодністровського Лівобережжя IX-XIII ст. вивчає автор цього дослідження [Маярчак 2003; 2011в].

1.3 Джерела

1.3.1 Архівні. Разом з опублікованими матеріалами, основу джерельної бази цієї праці складають неопубліковані й опубліковані лише частково матеріали наукових звітів з НА ІА НАНУ. Серед опрацьованих звітів про розвідкові і стаціонарні археологічні роботи, проведені на досліджуваній території починаючи з 40-х рр. XX ст., у 58 звітах виявлено інформацію про об'єкти IX-XIII ст. Залучалися також матеріали до зводу пам'яток історії і культури у Хмельницькій області (наразі не виданого) з Наукового архіву археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету. Написані переважно І.С. Винокуром, А.Ф. Гуцалом і В.П. Мегеєм, вони містять стислу інформацію про результати їхніх археологічних розвідок останньої чверті XX ст, зокрема про виявлені і обстежені пам'ятки IX-XIII ст. Допоміжну роль відіграють: пам'яткоохоронна документація з архіву ВОПШК, матеріали експедицій

В.І. Якубовського та В.А. Захар'єва, рукопис і фото Ю.Й. Сіцінського з НА ХОКМ. Загалом автором зібрано інформацію про виявлені в регіоні предмети (чи їх фрагменти), а також об'єкти давньоруського часу, що стосуються: знарядь праці (понад 109 предметів з 24 пунктів), побуту (понад 98 предметів з 14 пунктів), зброї та захисного спорядження (понад 146 предметів з 31 пункту), спорядження верхового коня і вершника (понад 41 предмет з 9 пунктів), металевих прикрас та деталей одягу (понад 272 одиниці з 20 пунктів), християнського культу (понад 45 предметів з 15 пунктів), виробів зі скла (понад 1097 предметів з 18 пунктів), рибальства (15 знахідок з 8 пунктів), обробки каменю (понад 199 знахідок у 13 пунктах), обробки кістки і рогу (понад 26 знахідок з 10 пунктів), житлобудування (46 знайдених жител на 15 населених пунктах та 63 обігрівальні пристрої різних типів) тощо (Додатки А, Б).

1.3.2 Археологічні. Автор проводив розвідки на низці слов'яноноруських пам'яток досліджуваного регіону. Це городища і їх посади: Великий Карабчіїв, Гарячинці, Глибівка, Городиська, Іванківці, Калюсик, Карачківці, Колубаївці, Міцівці, Остапківці, Підлісний Олексинець, Пижівка, Пилипи-Хребтійвські, Подільське, Привороття-Друге, Проскурівка, Сокілець 1, Хребтійв, Тимків; селища: Жищинці, Мала Шурка, Рудківці, Тимків 2; могильник Тимків; Бакотський скельний монастир. Автор виявив 2 нові поселення: Мала Шурка і Жищинці. Уперше склав план-схему городища Калюсик. На городищах Гарячинці, Калюсик і Пилипи-Хребтійвські проводив шурфування загальною площею 6 м² (Рис. 18-21) [Маярчак Звіт 2006 р., с. 7, 9]; археологічні знахідки зберігаються у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

1.3.3 Писемні та інші. У праці використано нечисленні середньовічні писемні джерела, які безпосередньо стосуються досліджуваної території. Це переважно повідомлення Київського і Галицько-Волинського літописів Іпатіївського зводу, здебільшого про політичні події (проаналізовані у підрозділі 3.2). Опрацьовувався також різноманітний картографічний

матеріал, зокрема топографічні карти великого і середнього масштабів. Допоміжну роль відіграли топонімічні і етнографічні дані, усне опитування дослідників, наукові праці природознавчого характеру, що стосуються досліджуваного регіону, вивчення літератури XIX ст., де є інформація про особливості матеріальної культури і господарства населення Подністров'я доіндустріальної доби. Звісно, для вирішення завдань дослідження автор спирався і на результати концептуальних для висвітлення історії Київської та Галицько-Волинської Русі праць: Б.Д. Грекова [Греков 1953], М.М. Тіхомірова [Тихомиров 1956], Б.Д. Рібакова [Рыбаков 1982], П.П. Толочка [Толочко 1996], М.Ф. Котляра [Котляр 1998] тощо.

Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо наступне:

1. В історії вивчення давньоруських археологічних пам'яток Лівобережжя Середнього Подністров'я можна виділити три етапи: 1) 70-і роки XIX – 20-і роки XX ст.; 2) 1945-1984 рр.; 3) 1985-2011 рр. Перший етап стосується часу становлення археології як науки, коли у вивченні археологічних старожитностей краю значну роль відігравали представники церкви. Другий етап характеризують значні роботи фахових археологів, пов'язані з будівництвом Дністровського водосховища. Він був найпродуктивнішим у плані проведення археологічних досліджень. На третьому етапі здійснювалися переважно археологічні розвідки, тоді як стаціонарних досліджень було порівняно мало. Найліпше археологічно у межах досліджуваної території вивчена смуга вздовж берега Дністра і береги його допливів у нижній течії. Пам'ятки IX-XI ст. менше досліджені, ніж пам'ятки XII-XIII ст. Абсолютна більшість пам'яток відома лише за даними археологічних розвідок. На різних етапах вивчення археологічних старожитностей досліджуваного регіону були створені праці, що узагальнювали й систематизовували інформацію про них: М.В. Сімашкевича (1884 р.), В.К. Гульдмана й Є.Й. Сіцінського (1901 р.), колективні проекти І.С. Винокура, А.Ф. Гуцала, В.І. Якубовського та І.Р. Михальчишина (1984 і 2011 рр.). У цих працях узагальнювалися і коротко характеризувалися

старожитності різних історичних періодів. Але спеціальної праці, де було б здійснено достатньо повну систематизацію й аналіз інформації про археологічні старожитності регіону IX-XIII ст., так і не було створено.

2. Зусиллями кількох поколінь дослідників значною мірою проаналізовано та інтерпретовано писемну, а також накопичено досить значну археологічну джерельну базу, що стосується історичного минулого Середньодністровського Лівобережжя у добу розвинутого Середньовіччя. Узагальнення наявного матеріалу на даному етапі наукового вивчення дозволяє визначити особливості та основні тенденції історико-культурного розвитку названого регіону у IX-XIII ст. На наш погляд, низка питань з цієї проблематики на сьогодні залишаються недостатньо розробленими, потребують уточнень, доопрацювань, а деякі, очевидно, й перегляду. Наприклад, не створено досліджень, де б на підставі узагальнення відомих на сьогодні джерел та їхнього аналізу було здійснено комплексну характеристику давньоруських поселень регіону, поховальних пам'яток, охарактеризовано різні сфери господарської діяльності давньоруського населення. Дискусійна і значною мірою нез'ясована історична роль літописних населених пунктів краю, недостатньо простежена динаміка його заселення протягом другої половини I – початку II тисячоліття. Недостатньо розкритими в історіографії залишилися обставини християнізації місцевого населення та формування історичної області Пониззя, обґрунтовані межі цієї області. Не приділялася достатня увага впливу природних умов регіону на життєдіяльність давньоруського населення. Інформація про археологічні старожитності виявилася розпорошеною по різних публікаціях і архівних фондах. Названі проблеми залишаються актуальними в історіографії Київської і Галицько-Волинської Русі, що спонукало автора звернутися до комплексного їх дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПРИРОДНІ УМОВИ РЕГІОНУ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЙОГО ЗАСЕЛЕННЯ

2.1 Загальна характеристика природних умов регіону

2.1.1 Геоморфологія, ландшафт і гідрмережа. Досліджувана територія входить до фізико-географічної зони лісостепу, у межах Подільської височини. На південь від Авратинської височини, що займає центральну частину Хмельниччини, поверхня знижується в напрямку Дністра (Рис. 1-2), тому цю частину області виділяють в окремий геоморфологічний округ, названий Придністровською височиною (Подністров'ям, Придністров'ям, Придністер'ям). Поверхня знижується поступово – 50-60 см на один кілометр. Поблизу Авратинської височини абсолютні висоти верхів'їв приток Дністра становлять 350-355 м, а на відстані 15 км від нього вододільні висоти мають 300-310 м [Природа Хмельницької... 1980, с. 7, 9]. До головних особливостей рельєфу Придністров'я належать:

- глибоко врізані, зі стрімкими схилами меридіальні долини, що простягаються майже строго паралельно. Амплітуда висот від плато до долин глибоких балок і річок поступово зростає на південь від 30-40 до 120-150 м. Долини притоків Дністра дуже звивисті, але меандри невеликі – до 2-3 км.

- наявність вузької, часто кам'янистої заплави і фрагментарного поширення терас майже винятково на увігнутих сторонах меандрів. Вузькі заплави спричиняють великі весняні повені та дощові паводки.

- значне поширення промоїн і ярів. Однак, поряд з глибоким розчленуванням поверхні в регіоні поширені й плоскі межиріччя, де ерозії майже немає [Ґрунти... 1968, с. 13; Природа Хмельницької... 1980, с. 49].

У Придністров'ї багато річок та струмків, що течуть з півночі на південь і є лівими притоками Дністра, – Збруч, Жванчик, Смотрич, Мукша, Тернава, Студениця, Ущиця, Калюс та ін. Через це показник густоти річкової сітки на

Придністровському Поділлі порівняно значний і становить 0,5-0,6 км на км². Відстань між сусідніми лівими допливами Дністра поступово зменшується із заходу на схід (між Збручем, Жванчиком і Смотричем 8-10 км, між Мукшею, Тернавою і Студеницею лише 4-5 км). У живленні річок головну роль відіграють дощові і підземні води: у Подністров'ї на поверхню виходить багато джерел, причому деякі з них мають цілющі властивості [Геренчук та ін. 1964, с. 12-13, 71].

Сам Дністер у середній течії утворив глибокий каньйон, з 1981 р. значною мірою затоплений Дністровським водосховищем. Водосховище підняло рівень води у Дністрі на більш ніж 20 метрів біля с. Устя Кам'янець-Подільського району, й більш ніж 60 метрів біля с. Рудківці Новоушицького району. Елементом ландшафту ріки були широкі рівні майданчики алювіально-делювіального походження, на яких розташовувалися затоплені зараз села. Ці майданчики найчастіше знаходилися біля підніжжя корінних берегів і насичені культурними шарами різного часу [Бибиков 1958, с. 27]. Крутизна бортів каньйону мінлива: урвища змінюються розлогими терасованими схилами. До утворення водосховища Дністер мав вузьку (150-200 м) заплаву, яка дещо розширювалася в місцях впадіння його лівих приток. Русло було теж порівняно вузьке (60-150 м) і нерозгалужене, з середніми глибинами 1,5-3 м і швидкою течією (0,5-0,6 м / с) [Природа Хмельницької... 1980, с. 65] – від Жванця до Могильова-Подільського судна у середині ХІХ ст. ходили за одну добу. Загалом Дністер був судноплавною річкою, проте під час повеней та засух судноплавство припинялося. На річці були острови, пороги, мілини, піщані коси, тому великі судна (розмірами близько 9×18 м) робили плоскодонними; вони занурювалися у воду не більше 0,6-0,8 м й плили вниз за течією зі швидкістю 4-5 км на годину. Найнебезпечнішими були пороги біля с. Пороги (у Вінницькій області). Від с. Гринчук до с. Малинівка річка була досить глибокою, але в інших місцях мілководна і мала броди та мілини. Броди через Дністер у межах досліджуваної території існували біля Жванця, Бабшина, Гринчука,

Россохватої, Рогізної, Студениці, Калюса. Постійних мостів через Дністер не було, а переправу у середині XIX ст. здійснювали за допомогою перевозів та паромів. Перевози здійснювали на човнах, видовбаних з дуба й керованих одним веслом. Такі переправи не діяли навесні під час льодоходу (близько початку березня) і восени, коли річка замерзала (у другій половині листопада або на початку грудня). Пароми піднімали від 200 до 250 пудів, вони мали середні розміри 4×3,5 сажні, рухалися за допомогою жердин. Паромна переправа тривала не менше 12 хвилин. На середину XIX ст. у межах досліджуваної території паромні переправи функціонували в районі Жванця, Браги, Бабшина, Вербки, Устя, Яруги, Мар'янівки, Россохватої, Рогізної, Лоївців. Судноплавство вверх за течією Дністра теж існувало, головню за допомогою мотузок, якими судна тягнули кінсьми з берега річки. Судна здебільшого мали лише весла та жердини, але інколи застосовували й парусне оснащення [Военно-статистическое... 1849, с. 28-37; Топографическо-статистические... 1882, с. 278].

Нараховують 8 терас Дністра. Восьма і сьома тераси розташовані на висоті, відповідно, 220-230 і близько 180 м від попереднього (до затоплення) рівня води у річці. Вони поширюються на північ приблизно до лінії Кам'янець-Подільський – Вихватнівці – Вільховець. Нижче, на висотах 145-160 м, розташована 6 тераса. Оскільки вона розташована впритул до каньйону річки, її ще називають надканьйонною; на рівні 6 тераси починаються урвисті скелясті схили від плато до Дністра. Нижчі тераси збереглися переважно окремими клаптиками уже в каньйоні. 5 тераса трапляється лише окремими фрагментами на висоті 105-120 м від рівня річки до затоплення, вона найліпше збережена у західній частині області до перетину Дністром Товтровою кряжу. 4 і 3 тераси, відповідно, 70-80 і 45-55 м заввишки, характерні лише для внутрішніх сторін меандрів. 3 тераса особливо добре виражена між селами Жванець і Брага. 2 тераса на висоті 25-40 м, а 1 – 10-15 м. 1 тераса часто виявлена тільки у піщаній фації. На відміну від інших терас, вона позбавлена лесового покриву, а її цоколь підіймається

максимум до 1-1,5 м над рівнем води у Дністрі до утворення водосховища. Нижні тераси представлені порівняно плоскими ділянками, які досягають значних розмірів у місцях, де долина Дністра робить великі меандри (наприклад, між Жванцем і Старою Ушицею). Допливи Дністра досліджуваного регіону не мають високих терас, у них важко простежити п'яту терасу [Геренчук та ін. 1964, с. 95; Природа Хмельницької... 1980, с. 26 та ін.]. Середньодністровською археологічною експедицією, унаслідок обстеження терас Дністра до утворення водосховища, відкрито досить багато ранньослов'янських і давньоруських поселень, розташованих біля самого берега річки – всього за декілька метрів від дзеркала. Деякі з них (Брага, Велика Слобідка, Стара Ушиця) на час обстеження розмивалися Дністром (Додаток А, розділ 1; Табл. 2). На відміну від рівнинних рік, русло Дністра, з огляду на глибокий каньйон, не могло суттєво змінюватися. Зважаючи на це, можна зробити висновок, що в давньоруський час середній рівень води у річці міг бути навіть меншим, ніж напередодні утворення водосховища. Протягом останнього тисячоліття періодично спостерігали різке й велике (на декілька метрів) підвищення рівня води у Дністрі. Така ситуація, наприклад, мала місце у 1164 [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 524], 1783, 1812, 1823, 1839, 1841 [Военно-статистическое... 1849, с. 28, 74], 1861, 1927, 1953 рр. [Гальчак 2006, с. 231-233]. Але це були радше винятки, інакше б поселення не розбудовували так близько від води. Істотних коливань рівня річок і висоти поселень біля них у X-XII ст. не зафіксовано й на Правобережному Поліссі [Томашевський 2003, с. 10-11]. Згідно останніх досліджень басейн р. Прип'ять в XI-XIII ст. був маловодним [Кутовий, Каліновський 2009, с. 35].

Рівномірний нахил поверхні Подністров'я порушується Товтровим кряжем, який є системою рифових масивів (колишнього Сарматського моря) і окремих розкиданих широкою смугою горбів органогенного походження, що височіють на декілька десятків (переважно) метрів над навколишньою місцевістю й досягають абсолютних висот понад 350 м [Природа Хмельницької... 1980, с. 9, 50; Природа Украинской... 1985, с. 83]. Схили

кряжу асиметричні: південно-західний крутіший, північно-східний – пологіший. Для південно-західного схилу пасма характерний лучно-степовий підтип ландшафту, а для північно-східного – широколисто-лісовий. На ділянках перетину Товтровою кряжу річками Збруч, Смотрич, Мукша відносна висота його вершин досягає 100-150 м [Мудрак 2008, с. 18].

За виключенням Товтр, на досліджуваній території домінує лісостеповий ландшафт, представлений хвилястими рівнинами з долинно-балковим рельєфом і лесовими суглинками, вкритими чергуванням широколистяних лісів на схилах та лучних злаково-різнотравних степів на плоских межиріччях, які вже давно перетворені на орні землі [Геренчук та ін. 1964, с. 16, 25-26]. Загалом на карті досліджуваного регіону виділяють 4 типи ландшафтів, або природно-територіальних комплексів (ПТК) з 9 підтипами (Рис. 3): ПТК поліського типу (представлений на незначній території в районі Волочиська); ПТК лісостепового типу; ПТК Товтровою кряжу; ПТК річкових долин [Природа Хмельницької... 1980, с. 118-119].

У Придністровській височині виділяють Жванчицький, Товтровий, Городоцький та Ушицький геоморфологічні райони (Рис. 4). Близько третини території Жванчицького району зайнята давньою долиною, що починається на території Тернопільщини і простягається паралельно Товтровому кряжу від с. Шидлівці над Збручем, через смт. Чемерівці, села Летаву – Думанів – Врублівці на Дністрі. Значну частину площі району займають добре виражені, починаючи з восьмої, тераси Дністра та його притоків Збруча, Жванчика і Смотрича. В районі є поклади гіпсу, в якому утворилися великі печери та карстові провалля. Товтровий район розташований між Сатановим і Гусятином смугою завширшки близько 20 км і тягнеться через села Іванківці – Кутківці – Карачківці – Нігин – Привороття – Китайгород до Дністра. Ці села окреслюють лише головне пасмо кряжу у вигляді плосковипуклого хребта завширшки 100-300 м з крутими скелястими схилами. Головне пасмо супроводжують багато бічних товтр, які переважно мають гострі безлісі вершини. Городоцький геоморфологічний район займає

північну частину Придністров'я – верхів'я Збруча, Смотрича, Тернави, Студениці, Ушиці та Калюса, де долини цих рік ще не мають стрімких скелястих схилів. Такі схили з'являються тоді, коли ріки досягають твердих силурійських вапняків. В районі переважають балочні хвилясті схили, однак є і плоскі межиріччя, зокрема давні дочетвертинні долини. Для Ушицького району, розташованого на схід від Товтрового кряжу, характерне усе зазначене раніше при характеристиці Придністровської височини. Долини притоків Дністра стають тут ще глибші, вертикальні їхні стінки сягають до 90 м заввишки, а у відшаруваннях видно давні шари палеозою, не помітні у Жванчицькому районі. В районі м. Волочиська досліджувана територія захоплює невелику частину іншого геоморфологічного округу, що з півночі обмежує Придністров'я – Верхньобузьку височину, а конкретніше – Авратинський геоморфологічний район. Для нього характерні: велика рівнинність поверхні, невиразні підвищення на межиріччях, давні дочетвертинні долини південно-східного простягання [Природа Хмельницької... 1980, с. 47 та ін.].

На Центральному Поділлі виділяють такі типи місцевостей: 1) русловий; 2) заплавий; 3) надзаплавно-терасовий; 4) схиловий (прирічковий); 5) плакорний; 6) товтровий [Денисик 1998, с. 44-50]. У ранньому та розвинутому Середньовіччі для поселення обирали передусім надзаплавно-терасовий тип місцевості. Оскільки переважаючою експозицією схилів на території Подільського плато є південно-західна і південно-східна, до них приурочена й переважна більшість неукріплених поселень.

2.1.2 Ґрунти, флора і фауна. Основними ґрунтоутворюючими породами на території Подільського Придністров'я є лес і лесовидні суглинки, які завдяки своїм фізичним і хімічним властивостям дуже сприяють формуванню цінних у сільськогосподарському відношенні ґрунтів. Безпосередній вплив на процеси ґрунтоутворення мають ґрунтові води, які залягають на невеликій глибині від поверхні [Ґрунти... 1968, с. 14-17, 20, 36-37]. Особливістю ґрунтів Поділля є невисокий вміст гумусу при великій потужності гумусових

горизонтів [Денисик 1998, с. 36]. У південній частині Хмельниччини домінують опідзолені та сірі лісові ґрунти [Хмельницька область: Географічний атлас 2004, с. 7] (Рис. 5), що свідчить про поширеність тут раніше лісів. Про наявність у Середньовіччі великих лісових масивів на Поділлі зазначається у земельних пожалуваннях другої половини XIV-XV ст.: там згадуються ліси Скварн, Шнехоров, Стриєв Ріг та ін. [Білецька 2004, с. 234]. Широколистяні, головно дубові та дубово-грабові ліси, найхарактерніші для досліджуваної території, на значній площі вирубані переважно за останні два-три століття [Геренчук та ін. 1964, с. 15 (карта)]. Почали їх знищувати ще у часи впровадження підсічної системи землеробства у середині I тисячоліття, спочатку на рівних ділянках, а потім і на схилах. Імпульс землеробської традиції йшов з придністровської частини Хмельницької області на її північ, лісами були вкриті землі з різними типами опідзолених і дернових ґрунтів. Підраховано, що в доагрикультурні часи лісистість Середньодністровського Лівобережжя у межах Хмельниччини досягала 70% [Природа Хмельницької... 1980, с. 126, 131-132]. На середину XIX ст. обидва береги Дністра у середній течії уже були майже повністю обезліснені місцевим населенням [Военно-статистическое... 1849, с. 90]. Обезліснення схилів Дністровського каньйону посилювало процес ерозії ґрунтів, призвело до поглиблення існуючих і різкого збільшення кількості нових ярів. Раніше ліси Подільського плато вкривали лише горбисті ділянки межиріч, а плоскі межиріччя (плакори) займали тепер повністю розорані лучні степи, де були широко представлені дернинні злаки (типець, деякі ковили тощо) з високою часткою різнотрав'я і бобових [Геренчук та ін. 1964, с. 82, 96; Природа Украинской... 1985, с. 82]. На крутих схилах долин Дністра і його лівих приток ростуть чагарникові ліси («стінки») із граба звичайного, липи серцелистої, горішника, кизилу, терну, зрідка – дуба звичайного. Поширеними у регіоні породами дерев також є липа серцелиста, клен звичайний і польовий, каштан кінський, явір, дуб скельний, береза, липа широколиста [Денисик 1998, с. 38]. Ростуть і різновиди дерев з поживними

плодами – яблуна, груша, грецький горіх тощо.

На думку С.М. Бібікова, вирубування лісів на берегах Дністра призвело вже на рубежі нашої ери до нерівномірного його стоку, різких сезонних коливань рівня ґрунтових вод. Великі повені на Дністрі зрештою змусили місцеве населення переселитися з надзаплавних низин на підвищення або на корінні береги; низини ж стали використовувати для землеробства, городництва і скотарства [Бибиков 1958, с. 30]. До утворення водосховища великі паводки на Дністрі спостерігали через кожні 15-20 років. Через значну звивистість русла річки у середній течії, на цій ділянці легко формувалися затори під час весняного льодоходу. Затори призводили до підняття рівня води, максимум до 5-6 м, й затоплення прилеглих ділянок надзаплавних терас [Природа Хмельницької... 1980, с. 68].

Товтри в минулому були вкриті лісами багатого флористичного складу й за багатство цих лісів медоносами товтри ще мають іншу, давнішу назву – Медобори [Геренчук та ін. 1964, с. 87]. Назва «Медоборські гори» фігурує, зокрема, на карті Польщі, виданій у 1772 р. [Височенко, Ровенчак 1993, с. 152], а бортництво на теренах Поділля як поширений промисел фіксується у писемних джерелах, починаючи з XV ст. [Петров 2006, с. 196]. Часто у Подністров'ї зустрічаються кущі ліщини, дерену, глоду, терену, крушини, шипшини. Загалом ґрунтово-кліматичні умови регіону дуже сприятливі для вирощування зернових, овочевих і садово-ягідних культур [Ґрунти... 1968, с. 9, 21], а терасові схили долини Дністра, з їхніми особливо родючими ґрунтами й теплим мікрокліматом, особливо придатні для садівництва, виноградарства та баштанництва. На території Середньодністровського Лівобережжя багатий видовий склад (близько 100) дикоростучих лікарських рослин. Велике різноманіття їстівних грибів, риб та звірів, що мають цінні харчові якості. Зумовлене діяльністю людини зменшення площ лісів і степових ділянок у XVIII-XIX ст. призвело до зникнення з цієї території зубрів, сайгаків, лосів, бурих ведмедів, оленів тощо [Денисик 1998, с. 92]. Трав'яна природна рослинність регіону придатна для випасу великої і дрібної

рогатої худоби, коней. Найвищої якості сіно отримують із заплавних луків (до 20-30 центнерів з га); дещо меншу продуктивність мають суходільні луки (до 15-25 центнерів з га). Природні умови регіону дають змогу тривалий період року випасати худобу: приблизно з 27 квітня до 3 листопада [Природа Хмельницької... 1980, с. 63, 89].

2.1.3 Клімат і корисні копалини. Окреслений регіон знаходиться у смузі атлантико-континентального клімату, для якого характерні: 1) значна кількість опадів, що перевищує 550 мм за рік; 2) помірні річні амплітуди температур повітря, що не перевищують 24°C; 3) м'яка зима (середня температура мінус 4-5°C) з частими відлигами і нестійким сніговим покривом; 4) помірно тепле літо з достатньою кількістю опадів під час вегетаційного періоду, без стійких посух і суховіїв [Геренчук та ін. 1964, с. 9]. Сума температур у Подністров'ї за вегетаційний період становить не менше 2700°C, а період активної вегетації рослин триває 160-170 днів. Кількість опадів і зволоження оптимальні для розвитку рослин. Зі сніговим покривом в середньому 75 днів у рік. Захищені від північних вітрів терасові схили Дністра характеризуються відчутно м'якшим і сприятливішим для життя й землеробства мікрокліматом порівняно, навіть, з найближчими околицями – в долині річки зими на 1°C тепліші й на 2-3 тижні коротші, ніж на межиріччях. Такий самий теплий мікроклімат гирлових ділянок долин лівих приток Дністра [ТПЕИСК 1901, с. 980; Геренчук та ін. 1964, с. 91; Природа Хмельницької... 1980, с. 63-64]. На IX-XIII ст. припадає потепління клімату (малий кліматичний оптимум), що змінилося у XIV ст. різким похолоданням. Потепління клімату супроводжувалося збільшенням кількості опадів взимку [Гальчак 2006, с. 151] і, як наслідок, зростанням загрози повеней.

Територія Лівобережжя Середнього Дністра входить до зони розповсюдження значних і зручних для переробки покладів болотної руди (лімоніту), що широко використовували металурги у давньоруський час. Ці поклади сконцентровані в заплавах річок, невеликих озерцях і болотах

[Колчин 1953, с. 37; Денисик 1998, с. 69]. Значними у регіоні є запаси легкодоступних пластичних глин, які з часів неоліту слугували сировиною для виробництва кераміки, а також – сланцевих порід каменю і вапняку [Природа Хмельницької... 1980, с. 24-25], що, зокрема, тривалий час використовували для виготовлення ідолів [Винокур 2000, с. 142].

Наведена вище характеристика природних умов загалом співставна з давньоруським часом. Основні зміни природних умов досліджуваної території, що сталися протягом II тисячоліття, – суттєве скорочення площі лісів та лучних степів на межиріччях, зменшення біорізноманіття місцевої флори і фауни, утворення Дністровського водосховища.

2.2. Історичні передумови заселення регіону

У другій половині I тис. н. е. на Лівобережжі Середнього Дністра проживали носії празько-корчацької (друга половина V-VII ст.) та райковецької (VIII-IX, або VIII-X ст.) слов'янських археологічних культур. Із празькою культурою пов'язують згаданих у писемних джерелах склавинів, а з її наступницею, культурою Луки-Райковецької, зокрема, – літописних хорватів, уличів і тиверців [Баран 2000, с. 81-82; Михайлина 2008а, с. 89].

Пам'ятки VI-VII ст. празької культури в межах обумовленого регіону репрезентовані 44 відкритими поселеннями. Половина з них знаходяться на першій надзаплавній терасі у каньйоні Дністра, на абсолютних висотах до 200 м (Табл. 2; Рис. 2). 22 інші поселення VI-VII ст. розташовані на перших надзаплавних терасах допливів Дністра, переважно р. Жванчик і р. Смотрич. Отже, усі відомі поселення VI-VII ст. розташовані у ПТК річкових долин (Рис. 3, 7).

Пам'ятки VIII-IX ст. культури Луки-Райковецької в досліджуваному регіоні представлені 19 поселеннями (включно з відносною хронологією – «ранньослов'янські»), у тому числі 4 городищами (Табл. 2). На першій терасі Дністра, в межах ПТК річкових долин, розташовані 4 селища: Мар'янівка, Лука-Врублівецька, Бакота 1 і Бакота 2. Інші селища розташовані на перших терасах допливів Дністра, також у межах ПТК річкових долин.

Проте городища розташовані в інших природних умовах: на зручних для оборони висотах. Так, на високій шостій (надканьйонній) терасі Дністра, у межах ПТК лісостепового типу, розташоване городище Пижівка. Городище Тимків знаходиться на високому мисі над глибоким каньйоном р. Ушиця, у межах ПТК лісостепового типу. Городище Підлісний Олексинець розташоване на високому мисі над долиною безіменного струмка, теж у межах ПТК лісостепового типу. У межах ПТК Товтровоного кряжу, на одній з його вершин, розташоване городище Колубаївці.

Хоча самі поселення празької та райковецької культур розташовані в абсолютній більшості (крім городищ) у ПТК річкових долин, до їхніх потенційних ресурсних зон входять й ПТК інших типів досліджуваної території, згадані у попередньому підрозділі (Рис. 3, 7, 8). (Потенційною ресурсною зоною землеробського поселення прийнято вважати коло радіусом до 5 км навколо нього).

Зменшення у досліджуваному регіоні кількості поселень культури Луки Райковецької, порівняно з празькою культурою, є нетиповим явищем. Загалом у межах ареалу райковецької культури кількість поселень, порівняно з попереднім періодом, суттєво зросла, у тому числі на сусідній Буковині [Михайлина 2008а, с. 114-115]. Очевидно, така ситуація пояснюється відтоком населення з Середньодністровського Лівобережжя на інші території – можливо, під тиском кочівників.

Ранньослов'янські поселення Поділля (передусім маємо на увазі VI-VII ст., оскільки пам'ятки регіону VIII ст. наразі вивчені недостатньо), як правило, оточені природними рубежами: водоймами, струмками, болотами, скелями. Середня їхня площа становить 1,5 га, де могло одночасно функціонувати до 20-30 жител. Житла типу напівземлянок будували однокамерні, переважно зрубні, площею від 9 до 23 м². Найпоширеніший тип обігрівальної споруди – викладена з необробленого каміння піч-кам'янка, зрідка зустрічаються відкриті глинобитні вогнища [Приходнюк 1975, с. 10-11, 16-20]. Для зберігання запасів використовували господарські ями

[Приходнюк 1975, с. 27-28]. Найпоширенішим типом керамічного посуду був кухонний горщик середніх розмірів, струнких пропорцій, з максимальним розширенням тулуба біля шийки і ледь наміченим або відігнутих назовні вінцем. Нижче вінця на посудинах зустрічається заглиблений орнамент у вигляді хвилястих ліній чи паралельних рядів крапок [Приходнюк 1975, с. 29, 34]. Кераміка VI-VIII ст. здебільшого була ліпною, оскільки тоді практично не використовували технологію виготовлення гончарного посуду, що пропорційно домінував на Поділлі в черняхівську добу [Винокур 2000, с. 86]. Помічено, що нерідко ранньослов'янські поселення розміщені в таких же топографічних умовах, що й поселення черняхівської культури II-IV ст. – на надзаплавних терасах річок і берегах струмків з чорноземним ґрунтом. Констатована також схожість матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян і черняхівців [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 72; Винокур 2000, с. 74; Строцень 2008, с. 125].

Провідною галуззю господарства населення регіону у ранньослов'янський період історико-культурного розвитку залишалося відоме тут ще з неоліту землеробство. У другій половині I тис. н. е. в цій галузі господарства відбувалися суттєві зрушення: давні підсічна й перелогова системи все більше поступалися прогресивнішій паровій системі [Тимошук 1990, с. 87-88; Біляєва 2003, с. 70]. Про рівень розвитку землеробства свідчать, зокрема, знахідки двох наральників на поселеннях третьої чверті I тис. н. е. у Городку й Бакоті. Городоцький наральник належав до типу вузьколезих [Приходнюк 1975, с. 36-37, 83, табл. XVII, 2]. Бакотський наральник теж вузьколезий, знайдений біля житла (№2, ур. На Клину), що геомагнітним методом датоване серединою VIII ст. Довжина цього наральника, виготовленого з цілого куска заліза, 18,5 см, ширина – 11 см [Винокур, Горішній 1994, с. 321, рис. 68/4]. За класифікацією Ю.А. Краснова, він належить до типу IA2 [Краснов 1987, с. 37, рис. 6]. З культурного шару V-VIII ст. Бакоти відомі такі знахідки, пов'язані з землеробством, як кам'яні жорна і кам'яна ступа, фрагменти глиняних

жаровень [Винокур, Горішній 1994, с. 67, 321, 323]. Коси-горбуші знайдені в Городку та Усті [Приходнюк 1975, с. 37], а фрагменти серпів – у Каветчині (ур. Лука) [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 68]. Унаслідок вивчення палеоботанічного спектру окремих поселень досліджуваної території (Воробіївка, Сокіл, Теремці) з'ясовано, що уже в період черняхівської культури місцеве населення культивувало різновиди пшениці (полба, однозернянка, спельта) та ячменю, жито, овес, просо, горох [Пашкевич, Горбаненко 2010, с. 111 (табл.)].

Важливими господарськими заняттями були виготовлення й обробка заліза. Залізні шлаки виявлено у житлах №2, №20, а також у господарських ямах біля житла №21 на ранньослов'янському поселенні Бакота [Винокур, Горішній 1994, с. 324-325], що може свідчити про порівняно примітивний спосіб виготовлення заліза у глиняному посуді. Цю думку підтверджує вивчення особливостей залізних виробів культури Луки-Райковецької з поселення Каветчина (ур. Лука): з'ясовано, що вони виготовлені із заліза поганої якості, не виявлено ознак технологічних операцій для покращення робочих якостей залізних знарядь праці, відсутні сталеві вироби [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 93]. Про обробку кістки і рогу свідчать знахідки кістяних знарядь (проколок, лоцил, різних заготовок тощо) у ранньослов'янських культурних шарах Бакоти [Винокур, Горішній 1994, с. 323, 325], Городка [Приходнюк 1975, с. 39], Каветчини (ур. Лука) [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 69, 93]. Каменеобробне ремесло представлене жорнами (Городок, Бакота, Вільхівці, Каветчина, Сокіл, Малинівці), оселками, кам'яними ливарними формами (Городок) [Приходнюк 1975, с. 39; Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 69] тощо.

Відомі також знахідки, що репрезентують розвиток скотарства (ножиці для стрижки овець з Бакоти) [Винокур, Горішній 1994, рис. 68/11], ткацтва (пряслиця зі Старої Ушиці) [Приходнюк 1975, с. 33], бронзолivarного ремесла (майстерня у Каветчині), деревообробки (сокира й долото з Каветчини [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 68], цвяхи з Городка)

[Приходнюк 1975, с. 37], обробки шкіри (шила з Каветчини [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 68] й Городка) [Приходнюк 1975, с. 37]. Знахідки, що засвідчують наявність полювання і рибальства у населення краю – рибальські гачки (Каветчина, ур. Лука) [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 68], кістки риби у сміттєвій ямі (Бакота) [Винокур, Горішній 1994, с. 322]; вістря дротиків (Каветчина, ур. Лука [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 68], Городок) [Приходнюк 1975, с. 37].

Слов'яни Середнього Подністров'я другої половини I тис. н. е. за світоглядом в основній своїй масі були язичниками, а їхня суспільна організація залишалася патріархальною. Археологічні дані свідчать про поглиблення процесу матеріальної й соціальної диференціації в слов'янському світі, розклад інституту родової общини і перетворення її на сусідську [Винокур 2000, с. 123-144; Пивоваров, 2006, с. 55; Михайлина 2008]. На важливі суспільні зміни, зокрема, вказує сам факт появи принципово нового для подністровських слов'ян типу населеного пункту – укріпленого за допомогою валів і ровів.

Поховання VI-IX ст. на досліджуваній території невідомі. За матеріалами сусідніх територій відомо, що для цього часу найбільш характерні були безкурганні урнові тілоспалення і підкурганні тілоспалення з різними їх варіантами [Приходнюк 1975, с. 41-42; Михайлина 2008а, с. 131-140].

Резюмуючи викладене у розділі, зазначимо таке:

1. У середньовіччі природні умови регіону були сприятливі для проживання і ведення комплексного господарства, орієнтованого на орне землеробство та приселищне тваринництво, з широкими можливостями полювання, рибальства й інших господарських занять для ефективного самозабезпечення. Важливим чинником у плані комунікацій між різними частинами зазначеної території була розгалужена річкова система. Природні умови були також сприятливими для захисту населення регіону від зовнішніх вторгнень, спорудження укріплень: крім значної кількості водних артерій цьому сприяла наявність численних місцевостей з різкими перепадами висот,

передусім у межах Товтрового кряжу, каньйонів Дністра та його найбільших допливів.

2. Відкриті у регіоні поселення празької та райковецької культур розташовані в ПТК річкових долин, але до їхньої ресурсної зони входять й ПТК інших типів (переважно лісостепового та Товтрового кряжу). Укріплення будували на зручних для оборони висотах за межами річкових долин. Особливістю динаміки заселення регіону у період культури Луки-Райковецької є зменшення кількості відомих населених пунктів (19) відносно попереднього періоду – празької культури (44), що можна пояснити відтоком населення під впливом якоїсь зовнішньої загрози. На час утворення Київської Русі головним заняттям населення регіону залишалося орне землеробство, що ставало все ефективнішим і забезпечувало збільшення додаткового продукту. Це створювало умови для зростання кількості населення й ускладнення його суспільної організації.

РОЗДІЛ 3

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ІХ-ХІІІ СТ.

3.1 Загальна характеристика й аналіз населених пунктів

3.1.1 Дані топоніміки. На досліджуваній і прилеглій до неї території відомі населені пункти, назви яких, припускаємо, походять з часів Київської або ж Галицько-Волинської Русі: Кормильча, Теремківці (Чемеровецький район), Княгинин, Княжпіль, Теремці (Кам'янець-Подільський район), Отроків (Новоушицький район). Показова назва річки, що впадає у Збруч південніше м. Волочиська – Бовванець (раніше Болванець). У жалуваних грамотах 1429 і 1431 рр. згадуються ще села Верх Болванця та Болванець («Baluaniecz») [Білецька 2004, с. 249, 276, 290]. Ці назви походять від слова «болван», яке прийшло у давньоруську мову з тюркської або перської й означало «ідол» [Плетнева 1974, с. 6]. Відомі також ойконіми, що походять з тюркської мови, не виключено – від кочових народів періоду існування Київської Русі: Карачіївці Віньковецького району, Карачківці Чемеровецького району, Великий Карабчіїв, Малий Карабчіїв і Куманів Городоцького району. Назва «Карабчіїв» у перекладі з тюркської мови означає «чорний ліс» [Коваль 2001, с. 131]; це загалом вірно характеризує природну особливість краю у доіндустріальну добу – масиви грабових лісів з чорними стовбурами дерев. Значне поширення тюркської мови припадає на ХІ ст. й пов'язується з половцями [Гумилев 2004, с. 45]. Неподалік с. Великий Карабчіїв і тепер є ліс, що зветься Чорним. Зазначені дані топоніміки регіону певною мірою підтверджують висновок дослідників історичної географії Поділля Л.І. Воропай та М.О. Куниці, що процес становлення сучасної сітки населених пунктів бере початок в добу феодалізму [Воропай, Куниця 1982, с. 25].

3.1.2 Проблема локалізації та датування населених пунктів.

Здійснивши картографування населених пунктів ІХ-ХІІІ ст. на Лівобережжі Середнього Подністров'я (Рис. 9, 10), ми виявили розбіжності щодо

локалізації та датування низки пам'яток між даними археологічними картами і працями попередників. Розглянемо деякі з них. В «Археологической карте Подольской губернии» Є.Й. Сіцінського названі городища біля Проскурівки та Слобідки Маліївської (на межі сучасних Дунаєвського та Ярмолинецького районів). Насправді йдеться про одне й те ж городище. У літературі з часу видання каталогу археологічних пам'яток УРСР 1966 р. нерідко помилково виокремлюються різні городища – Калюське й Гарячинецьке [Кор. список... 1966, с. 376; Древняя Русь... 1985, с. 30; Винокур, Горішній 1994, с. 37]. Насправді є лише одне городище біля с. Гарячинці (залишки літописного Каліуса, Новоушицький район). У працях І.С. Винокура йдеться про окремі давньоруські городища біля сіл Супрунківці та Княжпіль [Винокур 1985, рис. 28; Винокур, Горішній 1994, с. 37, 175-176]. Насправді на місці при впадінні р. Гниловодки у р. Тернаву є одне городище, територіально ближче до Княжполя (Кам'янець-Подільський район) [Сецинский 1901, с. 290, 325, 331]. Городище, позначене у деяких працях на карті давньоруських пам'яток Пониззя і прив'язане до с. Дерев'яне, як з'ясував М.П. Кучера, трипільське, причому розташоване воно значно ближче до с. Тернавка (Кам'янець-Подільський район). В.А. Захар'єв називав ще це городище Млаки-Ксаверівським і датував IX-XI ст., припускаючи культовий його характер [Сецинский 1901, с. 289; 1930, с. 40; Рудинський 1927, с. 126; Кучера 1976/37, с. 7-8; 1997, с. 151-153; Винокур та ін., 1984, с. 39; Винокур, Горішній, 1994, с. 175-176; Захар'єв, 1997б, с. 16; 1997г, с. 221-222; 225]. Плутанина стосовно локалізації археологічних пам'яток, зокрема городищ, почалася ще у XIX ст. Священники сусідніх сіл, отримавши вказівку зібрати відомості про пам'ятки старовини в їхніх парафіях, іноді описували одну й ту ж пам'ятку, розташовану між «їхніми» селами. Так у літературі з'явилися «зайві» городища. У технічній пам'яткоохоронній документації, що зберігається у Відділі охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, теж наявна плутанина у назвах і локалізації ряду об'єктів археології, зокрема городищ давньоруського

періоду.

Віднесені апріорі до давньоруських городищ земляні укріплення в районі смт. Оринин і с. Брага (Кам'янець-Подільський район) [Винокур, Горішній 1994, с. 37, 175-176, рис. 80] за характером планування, топографією й писемними джерелами можна датувати не раніш як кінцем XVI ст. [Starozytna... 1845, s. 972; Гульдман 1901, с. 67-68]. В.А. Захар'єв пов'язував городище в ур. Сон-гора біля с. Сокільця Дунаєвецького району із замком Сокільцем [Захар'єв 1997а, с. 72], який згадується у «Списку русских городов дальних и ближних» Воскресенського літопису [ПСРЛ. – Т. 7, с. 240]. Але дослідження М.П. Кучери 1957 р. [Кучера 1965] підтвердили думку Н.В. Молчановського [Молчановский 1885, с. 6], що відомий зі «Списку» та інших пізньосередньовічних джерел Сокілець знаходився на Південному Бузі.

Інформація з «Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» [ІМС 1971, с. 674] (повторена у «Довіднику з археології України. Хмельницька область») [Винокур та ін. 1984, с. 102] про наявність давньоруського городища на території с. Шарівка Ярмолинецького району унаслідок нашої археологічної розвідки не підтвердилася: на місці з пізньосередньовічною оборонною церквою залишків валів і ровів, давньоруського культурного шару не виявлено. Поверхня тут пошкоджена у багатьох місцях забудовою (від пізнього середньовіччя до сучасності) і невеликим кар'єром, що дозволило простежити стратиграфію мису у різних місцях. Крім зазначених, інших джерел, що підтверджують наявність тут давньоруського городища, автору не відомо.

Як зафіксовано у протоколах XI Археологічного з'їзду, у своїй доповіді «Археологічні знахідки в Подільській губернії» К.Ф. Пуласький зокрема зазначав таке: «...городища я встречал... в Карабчиеве, Скипче, Вербичной и т. д. Кроме предметов железных: топоров, копий, крючьев и т. п.... я находил стеклянные браслеты, бронзовые энколпионы, иногда инкрустированные серебром... медальоны с изображением св. Георгия... По всей вероятности,

это следы городов, разрушенных в XIII в. татарами...» [Пулаский 1902, с. 148]. Цитоване повідомлення дало автору цього дослідження підставу у праці про пам'ятки IX-XIII ст. Середньодністровського Лівобережжя серед інших включити в каталог таких пам'яток городища Скипче і Сирватинці (хутір Вербична тепер приєднаний до сусіднього с. Сирватинці, Городоцький район) [Маярчак 2006б, с. 27]. Проте, наші спроби 2011 р. відшукати городища біля названих населених пунктів були безуспішними, тому ми дійшли висновку про помилковість включення до каталогу пам'яток городищ Скипче і Сирватинці. Можливо, знахідки давньоруського часу, що в літературі пов'язувалися з околицями с. Скипче, виявлено на городищі сусіднього села Великий Карабчіїв.

Ще заплутанішою є ситуація з «городищем Вербична» («Вербичка»). Цікава колекція старожитностей, що начебто походить з городища під такою назвою і знайдена в ур. Мотрин Город, «над річкою Смотричем», була подарована Ф. Пулаським Є. Маєвському, а від того потрапила до фондів Варшавського археологічного музею. У 1960 р. колекцію опублікував польський дослідник Л. Раугут [Rauhut 1960, s. 253-254, tabl. XVIII-XXII]. Але в ур. Мотрин Город у північно-східній околиці с. Сирватинці (колишнього с. Вербична) унаслідок нашого обстеження встановлено наявність культурного шару лише селища черняхівської культури, саме селище розташоване на допливі р. Смотрич (а не на самому Смотричі), та й топографія урочища нетипова для спорудження давньоруського укріплення: територія слабо захищена природними перешкодами. До ур. Мотрин Город зазначену колекцію старожитностей, очевидно, віднесли помилково. Тому найвірогіднішим, на нашу думку, є припущення, що городище Вербичка на р. Смотрич – це городище біля сіл Вербка і Привороття Друге на р. Мукша (Кам'янець-Подільського району).

На досліджуваній території відомі пункти, в районі яких знайдені окремі речі давньоруської доби: Завадинці, Скипче [Каталог... 1899, с. 190-192], Залісся [Макарова 1986, с. 132, 135], Маціорськ [Артамонов 1946/12, с. 49],

Ставчани [Винокур 1985, с. 106], Рудка [Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 25], Удріївці [Корзухина, Пескова 2003, с. 205] (Додаток А, підрозділ 4.5). Про наявність там культурного шару цього часу нічого не відомо, однак він може бути виявлений згодом.

Тривалий час з початку археологічних досліджень найпоширеніший археологічний матеріал – давньоруська кераміка – не мала достатньо обгрунтованого абсолютного (у межах одного-двох століть – X-XI, XII-XIII) датування, хоча такі спроби і робили стосовно досліджуваної території ще з початку XX ст. [Гульдман 1901, с. 35]. Тому давньоруські пам'ятки регіону здебільшого мали відносну хронологію. Їх датували «великокнязівською епохою» [Бібіков, Рудинський 1945/3, с. 5], «часом» або «періодом Київської Русі» [Тиханова 1949, с. 182; Брайчевский 1951/9 б, с. 40]. Навіть у середині XX ст. спроби вузького датування давньоруської кераміки не завжди були вдалими. Наприклад, кераміку XII-XIII ст., знайдену 1946 р. у Луці-Врублівецькій (Кам'янець-Подільський район), помилково датували X-XI ст. [Тиханова 1946/4, с. 7-9, 11]. Згодом уточнили датування далеко не всіх давньоруських поселень. Тому частина з них датовані широко – часом Київської Русі, вони так і фігурують у наукових студіях: «давньоруські».

Використовуючи наш каталог поселень IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я (Додаток А, розділ 1) для історичних реконструкцій, необхідно враховувати таке:

- окремі поселення можуть бути датовані їхніми дослідниками неточно (передусім – уведені у науковий обіг краєзнавцями).
- частина поселень, очевидно, ще не відома дослідникам: на цій території не проводили суцільні археологічні обстеження, крім смуги вздовж берега Дністра й окремих ділянок його головних допливів.
- деякі поселення датовані надто широко. Наприклад, датування поселення XII-XIII ст. ще не означає, що увесь цей час воно існувало. Наразі є лише окремі спроби уточнення хронологічних рамок функціонування деяких поселень, зокрема, на підставі писемних джерел [ТПЕИСК 1901, с.

981; Пачкова 1980, с. 43; Маярчак 2003б, с. 74; 2004б, с. 180-181].

- окремі сусідні селища, поміщені у каталозі (передусім – Каветчина 1 і Каветчина 2, Сокіл 2 і Сокіл 3, Волочиськ 1 і Волочиськ 2), насправді могли бути частинами одного населеного пункту. І навпаки – окремі територіально близькі місцезнаходження давньоруського культурного шару, які ми інтерпретуємо як частини одного населеного пункту, насправді могли бути залишками різних у просторі й часі поселень (Брага, Велика Слобідка, Малинівці, Острівчани, Станіславівка, Теремці 2). Наявних сьогодні матеріалів археологічних досліджень для впевненої інтерпретації цих пунктів недостатньо.

- деякі селища-супутники городищ, що у каталозі розглядаємо як посади біля укріплень, частини двочленних поселень, насправді могли існувати деякий час до спорудження укріплень біля них. Наприклад, – Бакота, Гринчук, Колубаївці.

- окремі давньоруські поселення виникли на території городищ трипільського часу чи раннього залізного віку (наприклад Городиська, Карачківці, Мала Шурка (Рис. 64), Пижівка, Подільське). Доказів, що давньоруське населення споруджувало на згаданих городищах свої укріплення, зараз немає: розкопки тут не проводили. Але, крім невеликого (0,15 га) відносно городища (7 га) поселення Мала Шурка, ми віднесли такі поселення до категорії городищ. Це здійснено на тій підставі, що слов'яни, проживаючи всередині давніх укріплень, мали можливість і необхідність хоч якоюсь мірою поновлювати їх та використовувати оборонні властивості.

Отже, цифри, якими ми оперуємо, до певної міри умовні. Разом з тим, вони спираються на досить значну кількість джерел і тому, на нашу думку, відображають основні тенденції історичного розвитку населених пунктів регіону.

3.1.3 Заселення регіону у IX-XIII ст. Автором зібрано інформацію про 31 городище і 129 селищ IX-XIII ст. у межах окресленої території (Додаток А, розділ 1. Тут і далі в роботі крім обумовлених випадків підрахунки наші

на основі зібраної інформації, що відображена у додатках А і Б). Про століття функціонування переважної більшості населених пунктів є дані, але про 2 городища і 30 селищ вони наразі відсутні (не визначені, т. зв. «давньоруські поселення») (Табл. 3, 4). Під населеним пунктом (поселенням) тут розуміємо «давній територіально окремий осередок достатньо тривалого помешкання, археологічним відображенням якого є археологічна пам'ятка або комплекс археологічних пам'яток» [Томашевський 2003, с. 5].

В динаміці росту кількості населених пунктів досліджуваного регіону можна виділити два головні етапи: 1) IX-XI ст. і 2) XII-XIII ст.

Перший етап (IX-XI ст.) характеризується появою перших слов'янських укріплень, порівняно невеликою кількістю населених пунктів, а значить і малою кількістю населення. Так, городищ IX-XI ст. відомо 14, селищ – 29. Порівняно з попереднім періодом рубіж I-II тис. н. е. характеризується рівномірнішим розселенням у межах регіону та суттєвим поширенням відкритих поселень за межі Дністровського каньйону: серед поселень IX-XI ст. лише Бакота, Лука-Врублівецька, Мар'янівка і Сокіл 4 розміщені на першій терасі Дністра, а Стара Ушиця 1 – на другій. Як і раніше, переважна більшість поселень IX-XI ст. розташовані у ПТК річкових долин. Але на даному етапі більше освоюють й інші типи ландшафтів регіону; частина поселень, і не лише укріплених, розташовані на межиріччях. Так, селища Івахнівці, Колубаївці та Велика Яромирка 2 розташовані на межі ПТК Товтровою кряжу та ПТК лісостепоного типу (Рис. 3, 9).

Усі слов'янські пам'ятки останньої чверті I тис. на Правобережжі сучасної України належали до археологічної культури Луки-Райковецької (Рис. 6) [Смиленко 1986, с. 174; Баран 2000, с. 91; Михайлина 2008а, с. 7]. Хоча в цій культурі спостерігаються деякі відмінності на окремих територіях, вони не достатньо виразні, принаймні зараз, аби на їхній підставі впевнено виділяти території окремих літописних племен. Особливо нас цікавлять тиверці, уличі та східні хорвати, оскільки кордони між ними проходили, очевидно, десь у районі Середнього Подністров'я. Такий висновок можна

зробити, аналізуючи повідомлення писемних джерел, передусім «Повісті минулих літ». Також можна зробити висновок про певне (з огляду на значну відстань до Києва навряд чи воно було повним) підкорення зазначених племен київським князям протягом кінця IX-X ст., що прискорило процес феодалізації регіону [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 5, 9, 17, 21, 34, 106; Рыбаков 1950; Федоров 1952, с. 252-253; Толочко 2005, с. 101; Пивоваров 2006, с. 65-67]. В анонімному джерелі IX ст., відомому як Баварський Географ [Херрман 1988, с. 163], вказується на існування в уличів 318 «civitates» (укріплення невеликої округи), а у тиверців – 148. Така кількість укріплень IX ст. археологічно поки що не підтверджується. Є погляд про повне знищення на сьогодні залишків багатьох слов'янських укріплень і перебільшення кількості укріплень середньовічним літописцем [Федоров 1960, с. 357; Кучера 1999, с. 148]. Приєднуємося до думки О.П. Толочка [Толочко 2002, с. 112-113], що здійснені спроби дослідників окреслити межі поширення археологічних пам'яток літописних племен, зокрема тиверців, уличів та східних (білих) хорватів [Тимофеев 1961; Седов 1982, с. 129; Смиленко 1985; Тимошук 1995], непереконливі. Проблема ускладнюється тим, що території літописних племен не були стабільні і чітко обумовлені у писемних джерелах.

Другий етап в динаміці заселення досліджуваного регіону (XII-XIII ст.) припадає на час входження його до складу Теревовлянського, згодом Галицького й Галицько-Волинського князівств [Котляр 1985; Крип'якевич 1999, с. 51-55]. Цей етап вирізняється різким збільшенням (приблизно втричі) кількості населених пунктів, особливо неукріплених: XII-XIII ст. датують принаймні 23 городища і 90 селищ (Рис. 10). (Тут не враховано поселення, що не датовані конкретним століттям, т. зв. «давньоруські»). Вважаємо, абсолютна їх більшість датуються XII-XIII ст., і вказане співвідношення могло бути ще більшим). Подібна динаміка зростання кількості поселень у давньоруську добу спостерігається у Пруто-Дністровському межиріччі [Тимошук 1982, с. 15, 24].

О.П. Моця вказував на такі чинники, що призвели до значного

збільшення кількості населення у Середньому Подністров'ї XII-XIII ст.: природний приріст, переселення сюди населення з інших земель, зміцнення військово-політичного потенціалу місцевих князів з роду Рюриковичів, зменшення загрози з боку Степу [Моця 2000, с. 245-246]. Процес збільшення кількості населених пунктів у XII ст. на території Середнього Подністров'я відбувався паралельно з процесом формування тут адміністративно-територіальної одиниці, згаданої у літописах при описі подій 20-40-х рр. XIII ст. – Пониззя (див. підрозділ 3.2). А точніше – різке збільшення населення було чи не головною причиною формування цієї історичної області, адже значна концентрація населення зумовлювала необхідність його політичної (адміністративної) організації.

Кількість відомих городищ і селищ XII-XIII ст. істотно зменшується на схід від р. Ушиці. Це засвідчують результати археологічних розвідок автора і його попередників, відображені на карті населених пунктів. Таким чином, літописне повідомлення, що Галицька земля (а значить і Пониззя), принаймні на 1229 р., простягалася на сході до р. Ушиця [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 759] підтверджується археологічно. У напрямку на північ від Дністра кількість населених пунктів XII-XIII ст. теж поступово зменшується (Рис. 10). Частково менша кількість відомих населених пунктів у північній частині досліджуваної території пояснюється слабшим її вивченням порівняно зі смугою уздовж берега Дністра. Але надто мала кількість укріплених центрів там теж вказує на те, що північна частина досліджуваної території – верхів'я Смотрича, Студениці, Ушиці – була заселена значно менше, ніж південна, ближча до Дністра. Північніше лінії Гусятин – Солобківці – Бар, тобто приблизно на третині площі досліджуваної території, відомо всього два давньоруські городища: Іванківці та Остапківці.

Картографування населених пунктів показує, що упродовж другої половини I – початку II тисячоліть значна їх кількість розташовувались порівняно недалеко від русла Дністра, в межах його терас (Рис. 7-9). На півночі Пониззя відокремлював від Болохівської землі й Побожжя природний

кордон – заболочені широкі плоскі долини [Природа Хмельницької... 1980, с. 71-72] р. Бовенець, верхів'їв рік Смотрича, Тростянця, Плоскої, Вовка, Вовчка, Ушиці, Калюса, Рова та Ровка.

Звертає на себе увагу висока концентрація поселень безпосередньо уздовж берегової лінії Дністра, що закономірно, враховуючи особливо сприятливий для життя мікроклімат його долини, значення його як важливої транспортної артерії і більшу кількість його ресурсів порівняно з допливами. У XII-XIII ст. особливо активно заселяли освоєні ще в ранньослов'янський час береги Дністра між Жванчиком і Старою Ушицею – передусім великі плоскі ділянки нижніх терас Дністра, де його долина робить великі меандри. Мабуть, це зумовлено переважанням у цьому мікрорегіоні родючих ґрунтів – типових малогумусних чорноземів (Рис. 5).

Всього у межах дністровських терас, до лінії Кам'янець-Подільський – Вихватнівці – Вільховець, сьогодні відомо 52 неукріплені давньоруські поселення (принаймні 38 з яких датують XII-XIII ст). З цих поселень на першій надзаплавній терасі Дністра розташовано 17, на другій – 6, на шостій (надканьйонній) – 21, на сьомій та восьмій разом – 11 (Топографическая карта..., 2002, лист №148, №149, №167, №168; Табл. 5; Рис. 2, 9, 10).

Отже, у XII-XIII ст. продовжувалося освоєння територій за межами Дністровського каньйону. Більше, ніж у попередні століття, з'явилося поселень і за межами долин допливів Дністра: населення досліджуваного регіону освоювало межиріччя (Додаток А, розділ 1; Рис. 10). Так, селище Тимків 2 розташоване на найвищій терасі р. Ушиця, на краю плато. Селище Рудківці – на шостій, надканьйонній терасі р. Дністер, на краю плато. Селище Жищинці – на струмку у басейні р. Чорноводка (Чорноводка-Смотрич-Дністер). Селище Велика Яромирка 1 – на р. Криничка (Криничка-Смотрич-Дністер). Селище Нове Поріччя – на р. Тростянець (Тростянець-Смотрич-Дністер). Селище-супутник городища Колубаївці – на струмку-допливі р. Смотрич. Селища Видава і Куровечка – на струмках у басейні р. Бовванець (Бовванець-Збруч-Дністер). Селище Рахнівка – на березі

р. Гниловодка (Гниловодка-Тернава-Дністер) тощо. Про тенденцію до освоєння багаточленної гідромережі свідчить і розташування деяких городищ XII-XIII ст.: Підлісний Олексинець (струмок-Тростянець-Смотрич-Дністер), Калюсик (струмок-Біла-Калюс-Дністер), Проскурівка (Ушка-Ушиця-Дністер). З віддаленням від річкових долин у структурі ресурсних зон населених пунктів неминує відбувалися зміни: питома вага площ ПТК річкових долин зменшувалася за рахунок збільшення питомої ваги площ інших типів ландшафтів, передусім – лісостепового типу. Процес розселення у досліджуваному регіоні відбувався переважно у північному напрямку: від Дністра до верхів'їв його приток, по мірі збільшення кількості населення на берегах Дністра й пов'язаної з цим необхідності освоєння нових орних земель.

Було помічено, що житла на поселеннях Лука-Врублівецька [Тиханова 1955/37, с. 5], Бакота [Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 72] і Видава [Михальчишин 2004, с. 224] витягнуті в одну лінію уздовж берега річки чи струмка, що вказує на прибережно-рядову систему їх забудови.

Автором зібрано інформацію про площу 57 відкритих поселень регіону, що функціонували в IX-XIII ст. У тому числі про 39 поселень XII-XIII ст. – 43,3% із загальної їхньої кількості. З'ясувалося, що середня площа відкритих поселень XII-XIII ст. досліджуваної території становить 1,78 га, загалом їхня площа коливається від 0,1 до 10,5 га (Табл. 6).

За площею відкриті поселення XII-XIII ст. можна поділити на такі групи:

- 0,1-1 га – Антонівка, Балин, Велика Побійна, Велика Яромирка 1, Видава, Врублівці 2, Голенищеве 2, Городок, Демшин, Довжок, Лисець 1, Малий Берег, Мушкутинці 1, Нова Гута, Панівці, Цвіклівці 1, Чаньків 1, Шутнівці (18 поселень, або 46,2%).

- 1-2 га – Бережанка, Брага, Велика Слобідка, Велика Яромирка 4, Волочиськ 2, Каветчина 3, Межигір, Станіславівка, Стара Ушиця 3, Юрківці (10 поселень, або 25,6%).

- 2-3 га – Бабшин 1, Велика Яромирка 3, Конилівка, Малинівка,

Студениця, Теремці 1, Теремці 2 (7 поселень, або 17,9%).

- 4-10,5 га – Гораївка, Демківці, Каветчина 1, Рахнівка (4 поселення, або 10,3%).

Отже, 72% відомих відкритих поселень XII-XIII ст. досліджуваного регіону має площу до 2 га. Стосовно IX-XI ст. інформації для статистичних підрахунків наразі замало. Площа поселень регіону визначалася дослідниками за поширенням культурного шару на поверхні ґрунту, оскільки жодне з них поки що не розкопане повністю.

3.1.4 Городища. Для слов'яноруського оборонного зодчества Лівобережжя Середнього Подністров'я характерний високий ступінь практичності: будівельники укріплень намагалися максимально використати природні перешкоди на місцевості (русла річок і струмків, яри, перепади висоти) і таким чином зменшити фізичні зусилля, витрати матеріалу та часу для їхнього спорудження. Укріплення розташовані при з'єднанні двох річок або річки й струмка, у петлі річки, на мисоподібному останці. Принагідно використовували давніші (залізного віку і, можливо, енеолітичні) городища – Городиська, Подільське. Як наслідок, планування практично всіх давньоруських укріплень досліджуваного регіону залежить від рельєфу місцевості. Частина з них, однак, мають ознаки штучного планування. Наприклад, майданчики городищ Велика Слобідка та Остапківці у плані нагадують більш-менш правильне коло, а городища Калюсик – квадрат (Рис. 15, 2, 4; 16, 4).

Більшість городищ IX-XIII ст. Лівобережжя середньої течії Дністра розташовані на мисах (Рис. 15-17), що пояснюється великою їхньою кількістю на цій території завдяки численним річкам і струмкам. Така топографія городищ узагалі характерна для південноруських земель. Про значне поширення у Галицькій землі укріплень мисового типу зазначав свого часу П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 14].

Природні схили мисів часто ескарпували, посилюючи їхню крутизну. Ознаки ескарпування помічено при обстеженні городищ Гринчук,

Городиська, Калюсик, Остапківці, Карачківці, Колубаївці, Привороття Друге, Стара Ушиця [Пачкова 1979, с. 86; Кучера 1974/6, с. 2; 1976/37, с. 2, 5; Кучера, Горишний 1983, с. 88]. Значна частина укріплень розташована в межах ПТК Товтровою кряжу – основного пасма та окремих вершин: Бакота, Великий Карабчіїв, Іванківці, Карачківці, Княжпіль, Колубаївці, Привороття Друге, Черче 1 і Черче 2 (Рис. 3, 10).

За кількістю суцільних оборонних ліній (валів і ровів) з напільного боку городища досліджуваної території (Додаток А, підрозділ 1.1; Рис. 14-17) можна поділити на:

- однорядні – Велика Слобідка, Гарячинці, Глибівка, Гринчук, Іванківці, Калюсик, Карачківці, Княжпіль, Панасівка, Підлісний Олексинець, Пижівка, Пилипи-Хребтіївські, Проскурівка (?), Сокілець 1, Стара Ушиця, Устя, Черче 1, Черче 2 (18, або 62% від городищ, кількість оборонних ліній яких відома: кількість оборонних ліній на знівельованих городищах Бакота і Жванець достовірно невідома, тому вони до уваги не бралися);

- дворядні – Колубаївці, Малинівці, Міцівці, Остапківці, Подільське, Сокілець 2, Тимків, Хребтіїв (8, або 27,6%);

- трирядні – Великий Карабчіїв, Городиська, Привороття Друге (3, або 10,3%).

За спостереженням М.П. Кучери, поширення в давньоруський час у Подністров'ї та Попрутті укріплень з багаторядними оборонними лініями зумовлене тим, що східні слов'яни використовували городища давніших історичних епох [Кучера 1999, с. 50]. Ступінь ускладненості планувальної структури пов'язаний з кількістю оборонних ліній. За цим показником городища можна класифікувати [Кучера 1999, с. 19] на одноструктурні (прості), які складаються з однієї частини, і багатоструктурні (складні), що складаються з двох і більше частин, – вони мають більше одного укріпленого майданчика. До складних городищ, зважаючи на значну площу між валами на них, зараховуємо Городиська, Подільське та Привороття Друге. Крім давньоруського матеріалу, тут знайдено матеріал трипільської культури і

раннього залізного віку. Усі відомі й достовірно датовані часом IX-XIII ст. городища Лівобережжя Середнього Подністров'я одноструктурні. Давньоруські городища зі складним плануванням виникли на території давніх укріплень й «зобов'язані» таким своїм плануванням останнім. Отже, зазначене спостереження М.П. Кучери може стосуватися й ступеню ускладненості планувальної структури городищ.

За площею майданчиків (або сукупної площі майданчиків, якщо їх більше одного) городища з культурним шаром IX-XIII ст. досліджуваного регіону (Табл. 7) можна поділити на такі групи:

- площею до 0,3 га – Велика Слобідка, Гринчук, Калюсик, Малинівці, Міцівці, Сокілець 1, Стара Ушиця, Тимків, Устя, Черче 1, Черче 2 (11, або 35,5%);

- площею від 0,3 до 1 га – Великий Карабчіїв, Гарячинці, Глибівка, Колубаївці, Остапківці, Панасівка, Підлісний Олексинець, Пижівка, Пилипи-Хребтіївські, Хребтіїв (10, або 32,3%);

- площею від 1 до 1,5 га – Іванківці, Карачківці, Проскурівка, Сокілець 2 (4, або 12,9%);

- площею понад 1,5 га – Городиська, Княжпіль, Подільське, Привороття Друге (4, або 12,9%).

Достовірно невідома площа майданчиків знищених городищ Бакота і Жванець, тому вони до уваги не бралися. Тут не враховуємо й площі оборонних ліній (часто вже знівельованих), що оточують майданчики городищ.

До останньої виділеної групи входять слов'яноноруські поселення, які виникли на території укріплень давніших епох – раннього залізного віку або трипільської культури. Отже, достовірно збудовані у IX-XIII ст. укріплення Середньодністровського Лівобережжя мали площу майданчиків до 1,5 га, а 67,8% з них – до 1 га. Ці показники узгоджуються з даними щодо площі укріплень інших регіонів Русі. Так, переважна більшість городищ IX-XIII ст. Північної Буковини теж має площу до 1 га [Возний 1999, с. 178]. Абсолютна

кількісна перевага городищ площею до 1 га загалом характерна для Русі [Куза 1996, с. 41].

Топографія укріплень дає змогу зробити висновок, що всі, або майже всі рови на них були «сухими». Для спорудження рову на городищі Гринчук використано невеликий яр, що оточував мис з напільного боку. Яр було розширено до 8,6 м і поглиблено так, що перепад між дном рову і вершиною валу становив не менше 5,5-6 м [Пачкова 1979, с. 86]. Трапецієподібний у розрізі рів Староушицького городища, завглибшки 2,3 м від рівня подошви валу, починався за 5 м від зовнішніх стін клітей. Ширина рову по дну складала 4,6 м, а зверху – 7,4 м [Кучера, Горишний 1983, с. 87].

Однією з особливостей городищ є значна домішка каміння у насипах валів. Це зафіксовано на городищах: Велика Слобідка [Бибиков и др. 1968/1, с. 54], Глибівка [Баженова 1982/111, с. 2], Подільське [Кучера, Горишний 1977/25 е, с. 22-23], Пилипи-Хребтіївські [Раппопорт 1967, с. 120], Привороття Друге [Кучера 1976/37, с. 6], Устя [Винокур, Приходнюк, Смиленко 1971, с. 222], Сокілець 2 [Виногородська 2010, с. 81], Великий Карабчіїв, Карачківці, Пижівка, Тимків, Хребтіїв (розвідки автора). Значна домішка каміння у насипах валів характерна і для давньоруських городищ Верхнього Подністров'я [Корчинський 1998, с. 81]. Така особливість пояснюється широким розповсюдженням каміння у Верхньому та Середньому Подністров'ї. Кам'яної кладки або ж іншої системи розміщення каміння у насипах валів не помічено – лише фіксується його штучна підвищена концентрація. Але навіть відносно безсистемно складене каміння у насипах валів, без сумніву, укріплювало їх.

Велику кількість каміння, частково розкладеного по купках, знайдено уздовж валів Староушицького та Гринчуцького городищ. Це каміння, імовірно, використовували не лише для укріплення схилів валів, але і як металюну зброю для захисту [Пачкова 1979, с. 81, 86; Кучера, Горишний 1983, с. 95-96].

Вали Гарячинецького городища насипані головню з каміння [Раппопорт

1967, с. 120], отже дерев'яних конструкцій усередині них, очевидно, не було. Під час розрізу валу городища Устя дерев'яні конструкції теж не виявлено [Винокур, Приходнюк, Смиленко 1971, с. 222].

На частині укріплень досліджуваного регіону залишки зрубних дерев'яних конструкцій усередині валу виявлені. Наприклад, колоди, що утворювали окремі секції, заповнені землею, глиною і камінням (городні), виявлено на Глибівському городищі [Баженова 1982/111, с. 2]. Торці дубових колод від поперечних стін клітей простежені на городищі Привороття Друге [Кучера 1976/37, с. 6]. Залишки дерев'яних конструкцій у валу відкрито унаслідок розкопок городищ Стара Ушиця і Гринчук (експедиції М.П. Кучери і С.П. Пачкової відповідно). В Старій Ушиці досліджено взаємопов'язану конструкцію з дубових городень і клітей, видовжених перпендикулярно валу. У збереженій частині городища знаходилося 19-20 клітей, завширшки 1,6-1,8 і 1-1,4 м, рідше 2-2,1 та 2,6 м. Городні за кількістю і шириною загалом відповідали клітям. І ті, й інші через вигин валу подекуди мали трапецієподібну у плані форму (Рис. 14, 2). Початковий насип валу, скріплений городнями, був не менше 5 м заввишки [Кучера, Горишний 1983, с. 69-94]. Вал городища Гринчук, що в давнину був завширшки близько 5 м, насипано на природному підвищенні. У валу виявлені залишки одного ряду згорілих клітей. Центральні кліті мали довжину до 2,2 м (поперек валу), ширину 2,6 м (уздовж лінії валу). Одна з досліджених клітей була у вигляді складеного «в обло» зруба; можливо, й інші кліті на городищі мали таку конструкцію [Пачкова 1979, с. 80-86].

В'їзди на городищах переважно визначають за розривами між валами. Так, на городищі Остапківці у південній частині валів, що оточують внутрішній майданчик, зберігся в'їзд у вигляді підвищення-перемички у рові і розриву між валами завширшки 2-2,5 м. Від цього в'їзду йде пониження завдовжки 110 м до південно-східного краю городища – зовнішнього в'їзду, що теж зберігся у вигляді розриву між валами завширшки близько 2 м. Напільний вал, як на городищі Калюсик, з одного боку міг не доходити до

краю майданчика городища, залишаючи таким чином місце для в'їзду (розвідки автора) (Рис. 16, 4). І в Остапківцях, і в Калюсику в'їзди були влаштовані таким чином, щоб з боку захисників укріплень, при їх штурмі, у противника залишалася відкритою права частина тіла, не прикрита щитом. На Гринчуцькому городищі в'їзд являв собою проріз у валу, укріплений зверху земляним насипом на дерев'яному настилі [Пачкова 1979, с. 85]. В'їзд на городищі Стара Ушиця мав вигляд коридору (завдовжки 6 м і завширшки 2,4-2,6 м), обмеженого по боках стінами з вертикальних стовпів, встановлених у ровиках і засипаних ґрунтом (Рис. 14, 1). Не виключено, що біля воріт була дерев'яна башта [Кучера, Горишний 1983, с. 67-69, 92, 94]. В'їзди стовпової конструкції досліджені також на південноруських городищах в с. Заріччя на Стугні, Судовій Вишні біля Львова, літописних Сутейську [Кучера, Горишний 1983, с. 92] та Чернігові [Ситий 2008, с. 116-120].

Залишки башти дослідила експедиція С.П. Пачкової у найвищому місці валу на городищі Гринчук. На висоту до 0,4 м від неї збереглися північна стіна завдовжки 5,7 м та східна – завдовжки 5,4 м. На рівні підлоги виявлено частину не скріпленої розчином кам'яної кладки. Підлога була обмашена глиною, а стіни – глиною, змішаною з соломою та підмашені вапном. Глиняна обмазка була завтовшки до 4-6 см, на шарі побілки простежено сліди щітки або жмута трави [Пачкова 1979, с. 84-85]. Вежа-донжон, збудована з каменя й дерева 1257 р. у м. Холмі, була «оубелена яко сыръ» подібно гринчуцькій [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 844].

Упритул до оборонних ліній окремих городищ (Гарячинці, Іванківці, Проскурівка) розташовані природні джерела води; штучних колодязів на жодному з городищ не виявлено.

Соціальні функції більшості городищ регіону, через недостатність їхнього археологічного вивчення, наразі не визначаються чітко. З огляду на результати досліджень і місцезнаходження, передусім функції фортець (захист місцевого населення і контроль Дністровського водного шляху)

відігравали городища Гарячинці, Стара Ушиця (див. підрозділ 3.2.), Гринчук [Пачкова 1979] та Устя [Винокур, Приходнюк, Смиленко 1971].

Для захисту різних типів поселень Середньодністровського Лівобережжя важливу роль відігравала значна кількість його допливів, які, до того ж, течуть з півночі на південь. Противнику, передусім кочівникам, вони створювали несприятливі передумови для нападу. Давньоруське населення, очевидно, використовувало для порятунку від ворогів і наявні у регіоні карстові печери. Так, шурфувавши в одній з печер біля с. Нігин у середній течії р. Смотрич, М.М. Стрихарь у 1997 р. виявив кераміку XIII ст., деревне вугілля і п'ясну кістку людини. Дослідник зробив висновок, що нігинські печери використовували з часу не пізніше XIII ст. як місце схованки місцевих жителів під час ворожого нападу [Стрихарь 1997/121, с. 8-9]. Стосовно пізнього Середньовіччя про таке використання печер зазначається у писемному джерелі [Антонович 1886, с. 4].

3.1.5 Проблематика городищ-святилищ. На думку частини дослідників, городища-святилища виявлені на сусідніх з досліджуваною територіях – Північній Буковині і правобережжі Збруча в середній течії [Тимошук 1975, с. 71-78; Тимошук, Русанова 1983; Русанова, Тимошук 1993; Мисько 2003, с. 41-48]. На досліджуваній території достатньо обгрунтовано інтерпретованих пам'яток такого типу наразі невідомо.

М.Ю. Брайчевський припускав, що до городищ-святилищ можна зачислити городище в ур. Погоріла біля с. Хребтіїв Новоушицького району. Дослідник вважав, що саме на городищі знаходилася «хребтіївська баба» (ідол) [Брайчевський 1955, с. 177], про яку писав Є.Й. Сіцинський [Сецинский 1901, с. 245]. Проте, Сіцинський зазначав, що «баба» (судячи з світлин – антропоморфний камінь) [Забашта 1998, с. 134-136, 145] знаходилася в іншому урочищі, – лісі неподалік городища «На Ріжку». Тому нікому з дослідників і не вдалося знайти на городищі зазначений антропоморфний камінь. Аргументи на підтвердження інтерпретації М.Ю. Брайчевського такі: у результаті розвідкових досліджень з'ясовано, що на городищі культурний

шар дуже незначний, отже воно було практично незаселене; оборонна система слабка, – перед двома валами з найнебезпечнішого у плані нападу боку (напільного) не простежуються рови, а самі вали досить низькі (до 2 м; порівняно низькими, мабуть, вони були і в минулому, оскільки слідів «розповзання» потужних валів непомітно – розвідка автора). Проте, городище могло слугувати сховищем, а порівняно слабкі укріплення можна пояснити невеликою економічною потугою громади, що його залишила. У будь-якому разі, аргументація про культове призначення городища Хребтіїв наразі непереконлива.

До відомого язичницького культового центру на Збручі (за версією І.П. Русанової і Б.О. Тимошука) географічно дуже близьке слов'яноруське городище біля с. Іванківці Городоцького району: розташоване всього за 4 км від городища на горі Богит. Унаслідок розкопок майданчика городища еспедицією В.І. Якубовського виявлено кам'яну хрестоподібну фігуру (жертвник?). Але це укріплення оточує досить великий посад: у північно-західному, західному і південно-західному напрямках він простягається на понад 250 м від валу – принаймні до дороги Іванківці-Романівка (розвідки автора), а неподалік посаду розташований давньоруський курганний могильник [Якубовський 1994, с. 67]. Отже, зараховувати Іванковецьке городище до культових, до чого схилився В.І. Якубовський [Якубовський 1994, с. 68], немає достатніх підстав.

3.1.6 Питання демографії. Спираючись на зібрану інформацію про площу населених пунктів (Додаток А, розділ 1) і використавши деякі апробовані коефіцієнти розрахунків кількості населення, спробуємо наблизитися до визначення демографічного потенціалу Центрального Поділля в обумовлених межах для XII-XIII ст.

Вивчення масової забудови Києва X-XIII ст. із залученням матеріалів досліджень неукріплених поселень у межиріччі Дніпра та Десни дало можливість П.П. Толочку розробити переконливу методику демографічних розрахунків для давньоруських населених пунктів [Толочко 1972, с. 174;

1980, с. 87-89; 1989, с. 193-200]. Розрахунки базуються на даних про: 1) середньостатистичну кількість осіб (членів сім'ї), які населяли садибу; 2) загальну площу та щільність забудови населеного пункту; 3) середньостатистичну площу садиби.

На думку більшості дослідників, кількість членів середньостатистичної давньоруської сім'ї становила 5-6 осіб [Толочко 1980, с. 88-89; Томашевський 2004, с. 236; Петрашенко 2005, с. 150; Возний 2009, с. 359]. У наших розрахунках використаємо коефіцієнт 6 осіб.

Коефіцієнт щільності забудови для середньовічних міст становить приблизно 60%. З урахуванням визначеної унаслідок розкопок середньостатистичної площі міської садиби (0,03 га) й зазначеного коефіцієнту, щільність населення у давньоруському місті XII-XIII ст. становила близько 130-140 осіб / га [Толочко 1989, с. 200]. Застосуємо визначений П.П. Толочком коефіцієнт для з'ясування кількості населення в обмежених укріпленнями поселеннях досліджуваного регіону. Згідно наших підрахунків, загальна площа майданчиків городищ XII-XIII ст. Середньодністровського Лівобережжя становить 27,53 га (Табл. 7). Відповідно, їх заселяли приблизно 3717 ($27,53 \times 135$) осіб.

Загальна площа прилеглих до цих городищ посадів становить приблизно 314,25 га (Табл. 7). З'ясовано, що середня площа садиб навколо замків становила 0,12-0,13 га [Толочко 1989, с. 195]. Таким чином, усього на посадах могли розташовуватися орієнтовно 2417 садиб ($314,25/0,13$), де могло мешкати 14502 (2417×6) особи.

Тепер візьмемо до уваги неукріплені поселення. За нашими підрахунками, сума всіх відомих площ таких поселень XII-XIII ст. (нагадаємо – 43,3% із загальної їхньої кількості) складає 69,37 га (Табл. 6). З огляду на це, сума площ усіх відомих неукріплених поселень XII-XIII ст. (90) може нараховувати 160,2 га ($69,37 \times 100/43,3$). Необхідно також врахувати, що принаймні частина (умовно 50%) неукріплених давньоруських поселень, про століття функціонування яких ми не маємо точних даних, відноситься до XII-

XIII ст. Нагадаємо, що всього таких поселень налічується 30, тож 50% їх – 15. Добуток цих 15 поселень і визначеної нами середньої площі неукріпленого поселення XII-XIII ст. (1,78 га) дає орієнтовну сукупну площу таких поселень 26,7 га (15×1,78). Сума площ усіх відомих неукріплених поселень XII-XIII ст. (90) та імовірних поселень XII-XIII ст. (15) становить орієнтовно 186,9 га (160,2+26,7). З'ясовано, що площа середньостатистичної садиби на неукріплених поселеннях складала 0,20-0,25 га [Толочко 1989, с. 195]. Отже, разом на неукріплених поселеннях XII-XIII ст. регіону знаходилося приблизно 748 (186,9/0,25) садиб, у яких мешкали 4488 (748×6) осіб.

Разом на городищах, посадах і неукріплених поселеннях XII-XIII ст. у межах досліджуваного регіону могло проживати приблизно 22707 осіб (3717+14502+4488). Тобто, густина населення складала орієнтовно 3,24 особи / км² (22707/7000). Іншими словами, на 1 особу припадало площі 0,31 км² (7000/22707).

3.2 Літописні населені пункти

Проаналізуємо аргументи дослідників другої половини XX – початку XXI ст. на користь ототожнення згаданого у давньоруських літописах Каменця з Кам'янцем-Подільським. Так, І.С. Винокуром і М.Б. Петровим було висловлено (а О.Л. Баженовим підтримано) думку, що саме Кам'янець-Подільський згадується у Галицько-Волинському літописі під 1228 р. [Винокур, Петров 1997, с. 53, 60; 1999, с. 12; 2004, с. 4, 5; Баженов 2004, с. 117; 2004а, с. 31]. Цього року на володіння Данила Галицького напала коаліція руських князів на чолі з київським і чернігівським князями: «Володимеръ же Кыевськыи собра вои. Михайль Черниговьскыи яко бо бе... Володимеръ же сос всеми князи. и Коуряны. и Пиняны. и Новгородци. и Тоуровьци обьседоша Каменець. Данило бо творящоус. миръ сотворити с ними. переводя. ими. и еха в Ляхы. по помощь а Павла своего посла ко Котяневи река. отче измати воиноу сю. приими мя в любовь себе. он же ехавъ. взя землю Галичьскоую. иде в землю Половецкоую. и не обратися к

нимъ...» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 753]. Єдиним аргументом для прив'язки Кам'янця-Подільського до згаданого літописного запису для І.С. Винокура й М.Б. Петрова було припущення, що Мстислав звернувся тоді до свого зятя Данила за допомогою, аби захистити Пониззя. Вважаємо, що прив'язати цей літописний сюжет до Кам'янця-Подільського проблематично, натомість з Кам'янцем на Волині (очевидно сучасний Камінь-Каширський) він пов'язується добре. По-перше (і це головне), саме волинським князем був тоді Данило Романович; ні Пониззя, ні його володар на 1228 р. Мстислав Удатний при описі подій походу проти Данила навіть не згадуються. По-друге, серед союзників київського князя були сусідні з Волинню князі, зацікавлені в її ослабленні – піняни й туровці. По-третє, у волинського князя був смисл зтягувати переговори і сподіватися на допомогу поляків обложеному Кам'янцю лише в тому випадку, коли б місто з такою назвою знаходилося неподалік їхніх кордонів.

На думку І.С. Винокура та С.К. Гуменюка, саме про Кам'янець на Поділлі йде мова у Галицько-Волинському літописі у розповіді про похід Батия на Русь наприкінці 1240 – на початку 1241 рр. [Винокур, Гуменюк 1965, с. 31; Винокур, Петров 1999, с. 13]: «...и приде (Батий – С. М.) к городу. Колодязьноу. и постави порока. [12]. и не може разбити стены. и начать перемольвливати люди. они же послоушавше. злого света его. передашася. и сами избити быша. и приде Каменцю Изяславлю взять я. видивъ же Кремянець и градъ Даниловъ яко не возможно прияти емоу. и оиде от нихъ. и приде к Володимероу...» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 786]. Згадані в уривку населені пункти ідентифікуються з дослідженими у тій чи іншій мірі давньоруськими городищами. Каменець, зокрема, більшість дослідників пов'язує з городищем біля с. Новий Миропіль (Кам'янка, на Житомирщині) [Куза 1996, с. 166-167]. Всі ці населені пункти розташовані на Волині, порівняно недалеко одне від одного, окреслюючи головний маршрут монгольських військ. Єдиний аргумент І.С. Винокура та С.К. Гуменюка – можливість у принципі рейдів окремих монгольських загонів далеко на

південь від їхнього головного маршруту і підходу якогось з них до давньоруського поселення на території сучасного Кам'янця-Подільського. Проте це припущення важко сприймати як вагомий аргумент для ототожнення Каменця, захопленого військами Батия, з Кам'янцем-Подільським: ні писемних джерел про рейд 1240-1241 років монголів на Пониззя, ні археологічного матеріалу, що б підтверджував цей рейд, не відомо.

Детально розглянемо уже названі літописні населені пункти регіону, географічна прив'язка яких до пізніших однойменних поселень ні в кого не викликає сумніву.

3.2.1 Ушиця. Топонім «Ушиця» вперше зустрічається у Лаврентіївському та Іпатіївському літописних зводах під 1144 р., коли київський князь Всеволод Ольгович разом з іншими руськими князями здійснив похід на галицького князя Володимирка Володаревича. Зробивши обхідний маневр під Звенигородом, військо Всеволода попрямувало вглиб Галицького князівства, загрожуючи взяти сам Галич. Тим часом союзник київського князя – Ізяслав Давидович із половцями зайняв Ушицю та Микулин, що належали Володимирку [ПСРЛ. – Т. 1, с. 135]. Розстановка сил була не на користь галицького князя, що змусило його відкупитися: «и вда Всеволодоу Володимирко. за троудъ. [1400]. гривень серебра. переди много глаголив. а последи много. заплативъ. темъ бяше и оумоленъ» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 316]. Після цього Всеволод повернув Володимирку Ушицю та Микулин.

Вдруге, під 1159 р., Ушиця теж згадується у зв'язку з військовим походом проти галицького князя. Цього разу проти сина Володимирка, Ярослава, виступив князь-ізгой Іван Ростиславич Берладник: «...и придоша к нему Половци мнози. и Берладника оу него искупися [6000]. и поиде къ Кучелмину и ради быша ему. и отуда къ Оушици поиде. И вошла бяше засада Ярославля в городъ и начашася. бити крепко. засадници из города. а смерди скачючя чересь заборала. къ Иванови и перебеже ихъ [300]. И хотеша

Половци взяти городъ. Иванъ не да имъ взяти. И розгневавшеся Половци. ехаша от Ивана» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 497]. Припускаємо, що половці приєдналися до військ Івана Ростиславича, по-перше, під впливом свого союзника, князя Ізяслава Давидовича (що був водночас покровителем Берладника) [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 488, 497, 498, 508], по-друге – з надією пограбувати захоплені під час походу поселення. Івану ж була необхідна лояльність населення землі, володарем якої він прагнув стати. Адже важливо було не лише захопити, але й утримати галицький стіл. Коли союзники-половці зрозуміли, що грабунки не входять у плани Берладника, вони покинули його і похід провалився внаслідок суттєвого послаблення війська князя-ізгоя. Повідомлення, що смерди перебігали до Івана у великій кількості, спускаючись зі стін Ушиці, вказує на те, що ці стіни були відносно низькими [Бережинский 2008, с. 25].

Назву «Ушиця» зустрічаємо у Галицько-Волинському літописі й під 1229 р., але тепер уже в значенні гідроніму. Воюючи проти угрів, Данило Галицький зібрав вірні йому війська «от Боброкы. доже и до реки Оушице и Проута» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 759]. Це дає підставу припускати, що на той час р. Ушиця (гідронім, можливо, балтійського походження) [Нерознак 1983, с. 183] була кордоном Галицького князівства на Лівобережжі Середнього Дністра, й саме від неї отримало назву літописне поселення.

З 1436 р. при впадінні р. Ушиці в р. Дністер за писемними джерелами відоме поселення Ушиця [ТПЕИСК 1901, с. 939]. Ще в ХІХ ст. давньоруську Ушицю було локалізовано в районі пізнішого однойменного поселення [Starozytna... 1845, s. 955; Барсов 1865, с. 207]. Вважали, що вона була «значним укріпленим містом Пониззя» [ТПЕИСК 1901, с. 939]. Проте археологічно літописна Ушиця тривалий час залишалася невідомою.

У 1968 р. унаслідок археологічної розвідки Середньодністровською експедицією обстежувалося городище в с. Стара Ушиця сучасного Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Зокрема, було з'ясовано, що воно кільцеподібне у плані, розташоване на першій

надзаплавній терасі лівого берега Дністра у південно-західній околиці села, за 300 м від цегельного заводу, датується XII-XIII ст. О.М. Приходнюк розглядав цю пам'ятку як «загородній князівський замок, який містився поблизу давньоруського міста Ушиця». «Залишки останнього, – припускав дослідник, – разом з укріпленнями знівельовані багатомістовими будівельними роботами в Старій Ушиці. Можливо, його сліди простежено на території... школи, де зібрано багато фрагментів давньоруської кераміки» [Приходнюк 1977, с. 103-104].

Протягом 1976-1977 рр. Староушицьке городище розкопане практично на усій його площі, що збереглася (0,07 га), загоном Дністровської давньоруської новобудовної експедиції під керівництвом М.П. Кучери (Рис. 12, 2; 14) [Кучера, Горишний 1976/16б; 1977/25е, с. 1-19; 1978а; 1978б; 1983; Кучера, Горишний, Моця 1977; Кучера 1986, с. 384-386, 390-391; 1999, с. 66-67, 179-180, 207]. На той час приблизно половина площі городища була зрізана Дністром. Воно розміщувалося на першій терасі річки на висоті 9-12 м від дзеркала й займало трикутний мис між берегом Дністра та ярами. З напільного боку збереглися залишки валу і ледь помітні сліди рову. На городищі досліджено приблизно 20 згорілих клітей, причому лише дві з них використовували як тимчасові житла (є залишки вогнищ). Відкрито також 4 постійні житла: два заглиблені, причому різночасові, і два – наземні. На змитій Дністром площі городища, на думку дослідників, могло ще знаходитись не більше двох жител. Знахідок небагато. Найбільш виразні речі, пов'язані з військовою справою: бойовий ніж зі зламанною черешковою ручкою, бронзова шпора (тип IV за А.М. Кірпи́чниковим) [Кірпи́чников 1973, с. 61], чотири черешкові наконечники стріл (три зрізні й один бронебійний), один (втульчастий) – дротика, два з'єднувальні кільця від портупей, уламок похідного бронзового казана (Рис. 28, 2; 46, 1, 6-9; 48, 1). Відомі і жіночі прикраси: три срібні кільця та підвіска, п'ять фрагментів скляних браслетів (4 візантійського типу), три бронзові гудзики-бубонці, браслет з бронзового дроту, кришталева намистина (Рис. 40, 1-2; 41, 3; 42, 2, 19). Крім чотирьох

пряслиць, рибальського гачка, долота, шила й двох кухонних ножів не знайдено знарядь праці (Рис. 30, 2; 50, 5, 11, 17-20; 51, 1, 5-6; 72, 6). Порівняно мало кераміки: підраховано, що знайдено фрагменти приблизно 70 розбитих горщиків (Рис. 70, 9-18). Дослідники городища дійшли висновку, що воно є залишками князівської фортеці, де не було постійного військового гарнізону. За 45 м на захід від городища у Дністер впадав ярк. В обриві берега Дністра між ровом городища та ярком було знайдено фрагменти кераміки XII-XIII ст., але залишків об'єктів не простежено. Давньоруський культурний шар був виявлений також при впадінні р. Ушиці в Дністер [Кучера, Горишний 1983, с. 95-96]. Ці місцезнаходження, мабуть, слід розглядати як посад городища.

Сьогодні територія городища і його посаду затоплена Дністровським водосховищем. Дослідники Староушицького городища ототожили його із залишками літописної Ушиці. Згодом одним з його дослідників – П.А. Горішнім, разом з І.С. Винокуром, висловлено думку, що це городище відіграло сторожову функцію, оберігаючи підступи до міст Ушиця і Бакота [Винокур, Горішний 1994, с. 153]. Конкретної відповіді на питання: «де залишки самої Ушиці?» названі дослідники не дали.

Припущення О.М. Приходнюка про локалізацію літописної Ушиці в районі сільської школи і знищення її укріплень унаслідок будівельних робіт у селі, на наш погляд, малоімовірно: залишки великого городища, поселення міського типу, навряд чи могли повністю знищити забудовою порівняно невеликого населеного пункту, яким була Ушиця XV-XX ст. Крім того, якби справді на території давньоруського міста Ушиця виникло пізніше поселення, яке знищило сліди попереднього, до нас всеодно б дійшло, внаслідок різних земляних робіт, більше давньоруського матеріалу «міського» характеру чи інформації про нього, ніж лише фрагменти кераміки. Але інформації про знахідки на території села інструментів ювеліра, зброї феодалів, уламків скляних браслетів і т. п., наскільки відомо автору, немає.

Вважаємо, що є достатньо підстав ототожнювати городище, розкопане у 70-х роках минулого століття, із залишками літописної Ушиці. По-перше, воно найближче до с. Стара Ушиця, по-друге – результати археологічних досліджень узгоджуються з повідомленням літопису. Розповідаючи про облогу Ушиці, літописець згадує в ній воїнів залоги галицького князя та смердів (населення довколишніх селищ, яке сховалося у фортеці). У тих випадках, коли літописець розповідає про населення міста, він вживає поняття «гражани» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 242, 320, 777], або просто – «Звенигородьчи», «Кияне», «Римовичи» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 320, 647] і т. д. Не ушиччани обороняли Ушицю, а залога, оскільки постійного мирного населення в укріпленні не було. Очевидно, у фортеці ніс службу невеликий загін військових поселенців (до 2-3 десятків осіб, судячи з кількості жител), який обслуговували смерди навколишніх селищ. Під час ворожого нападу ці смерди ховалися за стіни фортеці, посилюючи її гарнізон. Мабуть, саме для них призначалося підготовлене для метання каміння, виявлене на городищі [Кучера, Горишний 1983, с. 81, 84, 95-96]. При потребі, як це було у 1159 р., сюди перекидали додаткові війська. Але навряд чи слова літописця «в город увійшла була залога Ярославова» слід розуміти так, що до того її не було там взагалі і фортеця була пустою.

Спробуємо з'ясувати, за яких історичних умов і задля оборони від кого могла бути споруджена князівська фортеця. Ясно, що не проти Івана Берладника.

У другій половині XI ст. остаточно залишили свої городища у середній течії Південного Бугу уличі. Причиною цього було вторгнення половців та інших кочових народів [Хавлюк 1969, с. 173; Кучера 1999, с. 121]. Наприкінці XI ст. Побужжя стало місцем кочовищ орди хана Боняка, який відзначився активними військовими походами у Південній Русі і в руських літописах [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 221, 222, 258 та ін.], і в усній традиції. Так, у XIX ст. на Поділлі записані перекази про Шолудивого (Солудивого) Буняку, з яким дослідники вже давно ототожнюють згаданого половецького хана. У

районі Великої Кужелови Дунаєвецького району, Карачківців і Кутківців Чемеровецького району він нібито знищив давні міста; в Колубаївцях Кам'янець-Подільського району – монастир, а в Маціорську Новоушицького району – збудував укріплення [Спицын 1896, с. 244; Антонович 1892; Гульдман 1901, с. 101, 251; Сецинский 1901, с. 297, 308; ТПЕЙСК 1901, с. 422, 433, 485, 964]. Негативний образ хана Боняка присутній також у галицькому й волинському фольклорі [Кузмичевский 1887]. У межиріччі Південного Бугу та Дністра проходив степовий «коридор», через який половці нападали навіть на територію Польщі [Молчановский 1885, с. 43; Раппопорт 1967, с. 170; Плетнева 1973, с. 28]. У пізньому середньовіччі цей маршрут став відомий як Кучманський (куманський, тобто половецький) шлях [Трубчанінов 1994, с. 13 (карта)] (Рис. 1), його використовували для нападів на Поділля і Волинь кримські татари. Кучманський шлях проходив давніми долинами, які виявлені у багатьох місцях Подільського плато на межиріччях. Характеризуються вони, по-перше, тим, що усі простягаються з північного заходу на південний схід; по-друге, долини мають пологі схили й широкі днища з близьким заляганням ґрунтових вод (а отже – найпродуктивніші заплавні луки) [Природа Хмельницької... 1980, с. 41-42, 89]. Цей шлях ідеально підходив для нападів кочівників на територію Поділля й Волині: давав їм можливість уникнути небажаних річкових переправ і просуватися швидко, непомітного вторгнення углиб території противника та, зрештою, – достатньо корму для їхніх коней. У межиріччі басейнів Дністра і Південного Бугу в межах Хмельниччини давньоруських населених пунктів майже не відомо: вони тяжіють або до південної частини області (Лівобережжя Середнього Дністра, території Пониззя), або до північної (Лівобережжя Південного Бугу, Болохівської землі) [Рис. 10; Якубовский 1983, с. 224 (карта)]. Очевидно, північні межі Пониззя і південні – Болохівської землі, крім природних кордонів, були зумовлені й фактором загрози вторгнення кочівників. Кучманський шлях використовувався для кочівницьких нападів на місцеве землеробське населення задовго до

половців. Про це свідчить, зокрема, найдовший з Траянових валів досліджуваної території: він захищає (між Сатановом і Городком) межиріччя Збруча й Смотрича з півночі – з боку Кучманського шляху. Унаслідок розкопок цього валу біля с. Велика Яромирка з'ясовано, що його насипали задовго до XII-XIII ст., очевидно у ранньому залізному віці [Кучера 1992, с. 51]. Вважаємо, що потенціал будівництва оборонних споруд місцевим населенням IX-XIII ст. був недостатнім для спорудження й інших потужних оборонних ліній регіону, відомих під назвою Траянові вали – біля сіл Боришківці, Кульчиївці (Кам'янець-Подільського району) та Михайлівка (Дунаєвецького району) [Кучера 1992, с. 52]. Наявні у IX-XIII ст. технології й будівельні ресурси, безумовно, дозволяли подібне будівництво. Але сукупність таких факторів, як політичні умови, кількість населення, і, головне, сам характер, місцезнаходження та кількість достовірно давньоруських укріплень регіону практично виключають можливість і необхідність такого масштабного будівництва у давньоруський період.

Відтак, на рубежі XI-XII ст. для Теробовлянської землі виникла нагальна потреба захисту від половців (та інших кочових народів), саме тому на її західному кордоні десь на початку XII ст. князем Васильком Ростиславичем будуються державні фортеці. Однією з них і була Ушиця. Залишки ще однієї фортеці, яку датували XII-XIII ст., розкопані експедицією С.П. Пачкової біля с. Гринчук, теж на березі Дністра, за 40 км від Староушицького городища [Пачкова 1979]. Гарнізони обох фортець мали змогу контролювати судноплавство на Дністрі, фарватер якого міг прострілюватися просто з фортечних стін.

Хронологічні межі функціонування Староушицького городища в літературі визначаються досить широко – XII-XIII ст. Його дослідники припускали, що фортеця функціонувала й у першій половині XIII ст., мотивуючи це тим, що сучасна назва с. Стара Ушиця походить з давньоруського часу [Кучера, Горишний 1983, с. 95]. Але в даному випадку збереження назви «Ушиця» свідчить тільки про те, що в цьому мікрорегіоні з

давньоруських часів безперервно жили люди, які не відмовилися від давньоруського топоніму. Обґрунтування функціонування самого укріплення у першій половині XIII ст. тут відсутнє. С.П. Пачкова пов'язувала кінець функціонування Ушицької фортеці, як і фортеці біля с. Гринчук, зі знищенням укріплень Галицько-Волинського князівства в 1259-1260 рр. на вимогу монголів [Пачкова 1980, с. 43].

Для уточнення часу функціонування фортеці Ушиця використаємо: літописні дати, між якими вона існувала точно (1144 і 1159 роки), дані стратиграфії, отримані при розкопках городища, а також – археологічний матеріал. На думку М.П. Кучери, термін експлуатації давньоруських заглиблених і наземних жител становив 20-25 років. Щоправда, один і той же котлован могли використовувати кілька будівельних періодів, і житло могло стояти на одному місці довше чверті століття [Кучера 1999, с. 106-107]. На Староушицькому городищі виявлені залишки заглибленого житла №1, частково перекритого заглибленим житлом №2. Два будівельні горизонти дають орієнтовний термін експлуатації цих жител – 50 років. Наземне житло №3, первісно заглиблене в ґрунт на 25-30 см, мало в північно-західному куті вирізану в материковому останці піч, яка наполовину виступала за межі житла. Слідів перебудови тут не виявлено, а це свідчить про сумнівність експлуатації споруди більше одного будівельного періоду. Контури наземного житла №4 зафіксувати не вдалося, проте його заповнення було аналогічне заповненню житла №3 [Кучера, Горишний 1976/166, с. 2-5 та ін.; 1983, с. 62-63, 65]. Це дає змогу припускати їхню синхронність. Таким чином, досліджені на більшій частині городища, що збереглася, житла дають можливість обмежити час функціонування фортеці трьома – максимум чотирма «експлуатаційними періодами» жител (75-100 років). Слабка насиченість культурного шару є додатковим аргументом для звуження хронологічних рамок функціонування фортеці. Не суперечить звуженню датування городища XII – початком XIII ст. й археологічний матеріал, знайдений тут. Так, профілі вінець горщиків зі Старої Ушиці загалом типові

для XII ст. й дуже відрізняються від подністровської кераміки другої половини XIII ст. [Тимошук 1982, с. 28, 33-34; Пивоваров 2006, с. 49]. Бронзова шпора з городища [Кучера, Горишний 1983, с. 68, рис. 4/7] (IV типу за А.М. Кірпи́чником) датується XII – першою половиною XIII ст. [Кирпичников 1973, с. 61, 66]. На городищі знайдено два кресала [Кучера, Горишний 1983, с. 68, рис. 4/2, 4/8]. Перше кресало овальне, дволезе, датується XII-XIII ст., друге – стилізоване під образ вужа, калачеподібне, – X-XII ст. [Колчин 1958, с. 99, рис. 4] (Рис. 50, 5, 11). Подібна знахідка порівняно рідкісного вужеподібного кресала відома з болохівського городища Губин [Якубовський 2010, с. 264, рис. 5/10].

У Лаврентіївському і I Новгородському літописах розповідається, що на самому початку XIII ст. галицько-волинський князь Роман Мстиславович разом з іншими руськими князями здійснив успішні походи проти половців [ПСРЛ. – Т. 1, с. 176, 179; Т. 3, с. 26]. Після цих походів писемні джерела майже не повідомляють про самостійні напади половців, дізнаємося про них переважно як про допоміжні війська на службі у руських князів [Молчановський 1885, с. 49; Толочко 1987, с. 164]. Половецька загроза, що десятиліттями нависала над Галицько-Волинськими землями (у першу чергу Середнім Подністров'ям), зникла. Можливо, це і стало причиною того, що наприкінці XII або на самому початку XIII ст. припинила функціонувати прикордонна князівська фортеця Ушиця. Східні кордони Галицько-Волинського князівства тоді стало можливим розширити далі – до р. Калюс, неподалік гирла якої було споруджено нову державну фортецю, що теж отримала назву від гідроніму (Каліус).

3.2.2 Бакота. Літописна Бакота вже давно локалізована в районі однойменного села на Дністрі [Барсов 1865, с. 3]. Тепер це село, що розташовувалося у Кам'янець-Подільському районі, затоплене Дністровським водосховищем. Походження топоніму «Бакота» не з'ясовано. Пізньосередньовічний історик Станіслав Сарницький вважав, що він татарського походження [Білецька 2004, с. 48]. На думку Л.Т. Масенка, назва

того ж походження, що й староукраїнське «боуката» (з молдавського «букате» – шматок, або білоруського «букота» – «гора округлої форми») [Масенко 1985]. За С.Є. Вайнтрубом, назву «Бакота» можна перекласти на сучасну українську мову як «бажане місце» [Винокур, Горішній 1994, с. 6]. Місто згадується у Галицько-Волинському літописі в описі подій 1241, 1242 й 1252 рр. як адміністративний центр історичної області Пониззя. Таким чином, з'ясування історичної ролі Бакоти знаходиться в тісному взаємозв'язку зі з'ясуванням, хоч би у загальних рисах, політичного минулого регіону, центром якого вона тривалий час була.

Назва «Пониззя» уперше фігурує в літописі під 1227 р. Тоді галицький князь Мстислав Удатний, тесть волинського князя Данила Галицького, під політичним тиском, але всупереч волі більшості галичан (якщо вірити літописцю), віддав галицький стіл угорському королевичу Андрію, «а самъ взя Понизье» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 750]. Незабаром Мстислав пошкодував про свій вчинок і приблизно на початку 1228 р. звернувся до Данила: «сыноу сгрешихъ не давь тобе Галича. но давь иноплеменьникоу. Соудислава. льстьця светомъ. Оубольсти бо мя. ажъ Бог восхочеть. поидиве на ня. азъ всажоу Половци а ты своими. аще Бог дасть его нама. ты возми Галичь. а язъ Понизье» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 752]. Та невдовзі Мстислав Удатний помер, спільний похід так і не відбувся, й Данило Романович зосередився на певний час на укріпленні своєї влади у Волинському князівстві.

У 1230 р. галичани, прихильники Романовичів, направили до Данила послів з пропозицією зайняти місто: «Соудиславъ шель есть во Понизье. а королевичъ в Галичи оусталь. а поиди борже». Данило Романович послухався поради. Частина його війська на чолі з тисяцьким Дем'яном пішла на Судислава у Пониззя, і той перед ним «не стерпе». Сам Данило з іншою частиною війська зайняв на якийсь час Галич і розорив двір Судислава Бернатовича [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 758].

Вказані літописні повідомлення дають змогу інтерпретувати Пониззя як історичну область і навіть говорити про початок формування у цій області

удільного князівства, що виокремлювалося на початку XIII ст. з Галицько-Волинського князівства. Головними причинами формування удільного князівства у Середньому Подністров'ї були: 1) швидке збільшення його населення упродовж XII ст.; 2) окраїнне географічне положення у складі Галицько-Волинського князівства; 3) перманентна від початку XIII ст. політична криза у Галичі, що ослабила вплив центральної влади у регіонах. Можна також припускати скорочення надходження додаткового продукту у вигляді податків з периферії до центру, а це стимулювало економічний розвиток периферійних регіонів Галицько-Волинського князівства – таких як Пониззя. Отже, розвиток феодалізму на теренах Середнього Подністров'я у XIII ст. перебував на етапі, відомому як «феодальна роздрібленість». Виникла необхідність у місцевому політичному центрі, стабільній і ефективній владі, що вирішувала б проблеми регіону, який динамічно розвивався. Підраховано, що протягом другої половини XII ст. – 40-х рр. XIII ст. на Русі утворилося близько 100 невеликих князівств – приблизно по 10 у кожному великому удільному князівстві, за винятком Новгородської і Переяславської земель (для яких процес виокремлення невеликих князівств не був характерним) [Толочко 1989, с. 97].

Про центр нового князівства в Середньому Подністров'ї у літописі розповідається під 1241 р., коли йдеться про свавілля і непокору князю Данилу Романовичу з боку галицьких бояр, зокрема про Доброслава Суддича, який «вокняжилъся бе... и грабѣше всю землю. и вышед во Бакотоу. все Понизье прия. безъ княжа повеления» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 789]. Таким чином, саме Бакота була адміністративним центром Пониззя. За тогочасними реаліями захоплення центру передбачало заволодіння усією територією, що йому підкорювалася. Як слушно зазначив П.П. Толочко, «...доменіальні володіння на Русі являли собою певні сільськогосподарські округи, закріплені не стільки за князівським родом, скільки за князівським столом, у кінцевому рахунку, – за містом» [Толочко 1989, с. 87]. Думка І.П. Крип'якевича, що головним містом Пониззя спочатку була Ушиця, а

потім уже Бакота [Крип'якевич 1999, с. 52], може спиратися лише на давнішу літописну згадку Ушиці відносно Бакоти.

Того ж 1241 р. Бакоту намагався підкорити і чернігівський князь Ростислав Михайлович. Як свідчить літопис, він «собра князе Болоховьские. и останокъ Галичанъ. приде ко Бакоте. Коурилови же соуцю печатникоу. тогда въ Бакоте посланоу Даниломъ княземъ и Василкомъ. исписати грабительства нечестивыхъ боярь». Кирило (ймовірно співавтор Галицько-Волинського літопису [Толочко 2003, с. 253]) був вірним своїм сюзеренам і зі своїми воїнами зумів відбити штурм міста. Данило Галицький, зі свого боку, здійснив похід на союзників Ростислава Михайловича болохівців і спустошив їхню землю. Наступного, 1242 р., Данило вирушив до Бакоти, аби укріпити свою владу на Пониззі і, можливо, мобілізувати місцеве населення на боротьбу проти монголів [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 791-793]. Пониззя не постраждало або майже не постраждало в результаті монгольського походу 1240-1241 рр., а отже ще було здатне на опір завойовникам. Але невдовзі князь Галичини та Волині, як і інші руські князі, змушений був домовлятися з татарами [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 805-807].

Востаннє Бакота у літописі згадується при описі подій, що відбулися наприкінці 1252 р. І тут вона фігурує як адміністративно-політичний (фіскальний) центр: «приехаша Татаре. ко Бакоте. и приложися Милеи к нимъ. Данилови же пошедшоу на воину. на Литвоу на Новьгородокъ. бывшоу раскалью. посла сина си Лва на Бакотоу посла Левъ дворьского перед собою. изъехавше яша Милея баскака. и приведе Левъ Мелея отцю си. и бысь паки Бакота. королева отца его. потом же сдоумавъ. со сыномъ и отпоусти и. а пороучникъ бысь Левъ. яко верноу емоу (емоу) быти. и паки приехавшим Татаромъ и створи льсть. и предасть ю паки Татаромъ Бакотоу» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 828-829].

Таким чином, Бакота відігравала деякий час роль політичного центру (столиці) Пониззя. Процес формування удільного князівства у Середньому Подністров'ї не завершився через монгольську навалу на Русь і зміну

політичної ситуації у регіоні та загалом у Південно-Західній Русі. Місто ще тривалий час відіграло роль нехай не князівського, але адміністративного центру регіону, сюди приїздили по данину татарські баскаки. Однак, закладене Мстиславом Удатним підгрунття для піднесення Бакоти як столиці давньоруського удільного князівства так і не було реалізоване після його смерті.

Монголи не сприяли розвитку нових адміністративно-територіальних утворень на зразок Пониззя чи Болохівської землі і не допускали будівництва укріплень у потенційно небезпечних для них адміністративних центрах на підкорених територіях. Понад те, вимагали зруйнувати уже побудовані. Так, 1259 р. монгольський нойон Бурондай наказав князю Василькові: «розмечетеж города свое все» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 849]. Про відсутність укріплень у Подільській землі на час приходу литовських князів Коріатовичів розповідається у литовсько-білоруському літописанні [Супральская... 1980, с. 66]. Інформація про відсутність будівництва нових укріплень у другій половині XIII – першій половині XIV ст. на досліджуваній території наразі підтверджується археологічно. Водночас більшість існуючих на середину XIII ст. укріплень припиняє функціонувати.

Монголи використовували з фіскальною метою сформовану до їхнього приходу в Русь систему влади на місцях, дещо пристосувавши її для себе. У Південно-Західній Русі не сформувалася така жорстка система баскацтва, як у Північно-Суздальській Русі [Головко 2004, с. 7]. Але недвозначне повідомлення літопису про баскака у Бакоті дає підставу вважати, що на тривалий час вона стає місцем концентрації данини («выхода») населення бакотської округи для монголів, які цю данину більш чи менш регулярно збирали за допомогою місцевої верхівки [Молчановский 1885, с. 158].

Дослідники називають порубіжні зі сходу землі Галицько-Волинського князівства (маємо на увазі передусім територію Пониззя) «буферною зоною» [Егоров 1985, с. 19; Винокур, Горішній 1994, с. 257; Головко 2004, с. 12], позаяк на цих землях стикалися інтереси та зони впливу, з одного боку,

галицьких володарів, а з іншого – монгольських воєначальників. Ці прикордонні території не входили до складу Золотої Орди, але політично від неї залежали. Населення «буферної зони» змушене було тримати удар з обох боків. У 1300-1302 рр. Галицько-Волинське князівство, користуючись усобицею в Золотій Орді, включило до свого складу на певний час (до середини 20-х рр. XIV ст.) землі Пониззя і території аж до гирл Південного Бугу і Дністра. Проте, ординська адміністрація на Лівобережжі Середнього Дністра зберігалась, і населення Бакотської округи сплачувало данину монголо-татарам як і раніше, зокрема й після перемоги над татарами литовського князя Ольгерда на р. Сині Води 1362 р. (на думку О.В. Білецької 1363 р.) і підпорядкування краю литовцям [Шабульдо 1987, с. 21 та ін.; Білецька 2004, с. 111, 121-122].

Після встановлення литовської влади на Поділлі Бакота поступово перетворилася на рядовий центр невеликої округи. Литовські феодали були змушені зважати на колишню самостійність міста й остерігатися відновлення самостійницьких тенденцій у ньому. Тому вони розбудовували нові, альтернативні політичні центри у краї, серед яких особливо розвинувся Кам'янець на Поділлі. Аналогічно діяли, наприклад, київські князі відносно давніх племінних центрів на Буковині, коли цю територію приєднали до Київської держави [Русанова, Тимощук 1981, с. 66-67]. Незалежницькі настрої у Бакоті зберігалися тривалий час. У 1430-1434 рр. тут відбулося повстання проти іноземної влади, і певний час місто з його околицями не підкорялося ні литовським князям, ні польському королю [Білецька 2004, с. 150-151, 224; 2005, с. 180].

Про заснування нової столиці краю, Кам'янця, розповідається у «Повести о Подольской земле», включеній у Супральський і Слуцький білорусько-литовські літописи XVI ст. та у Хроніку Биховця XVII ст.: «Ино тыи княжете Коръятевечи три браты: князь Юрьи а князь Олександр, князь Костянтин и князь Федор со князя великого Ольгирдовым презволениемъ и с помочию Литовския земли пошли в Подольску землю. и тогда в Подолскои

земли не былъ ни один город ни деревом рубленого, а ни каменем будованого. и тогда тые княжата Корятовичи пришли в Подольску землю от татар, и баскакам выхода не почали давати. и на первое нашли себе твержю на реце на Смотрити, а в другом месте были черници в горе, и в том месте нарядили город Бакоту. и ловячи в ловах пригодилося имъ так: угонили много олени в тот остров, где ныне Каменское место лежить. и посекиши лесъ город муровали Каменецъ, а ис того вси Подолски города умурували и всю землю Подолскую оселили» [Супральская... 1980, с. 66]. Є підстави не надто довіряти цій розповіді. Вона має літературний характер, адже описи заснувань столичних міст у білорусько-литовському літописанні виконані за одним взірцем: столичні міста засновуються саме на полюванні. Легенда про заснування Кам'янця вийшла за межі книжного середовища й набула поширення у фольклорі. Це може свідчити про її свідоме пропагування литовськими правителями [Баран 2006, с. 259-260]. Як зазначала О.В. Білецька, згідно актовим матеріалам, і за князів Корятовичів, і за правління їхніх наступників Поділля залишалося в данницькій залежності від Орди. Отже, літописна традиція, що пов'язувала прихід литовських князів зі звільненням Поділля від татар, відображала лише сподівання подолян, а не реальність [Білецька 2004, с. 121-122]. Археологічно відомо, що острів, на якому розташоване Старе Місто Кам'янця-Подільського, не був безлюдним: тут є залишки давньоруського поселення XII-XIII ст. [Петров 1987, с. 9], життя на якому навряд чи повністю згасло до другої половини XIV ст. Те, що литовці прийшли не на порожнє місце, відомо точно, однак у «Повести» про це мова не йде. Літописець литовського князя намагався донести своїм читачам, що литовці «нарядили» (відбудували чи розбудували) Бакоту. Відомо, що у XIV-XV ст. біля Бакотського монастиря справді було споруджено кам'яну будівлю на зразок палацу, розкопану в 1963-1965 рр. І.С. Винокуром і Г.М. Хотюном [Винокур, Горішній 1994, с. 344]. Проте загалом за литовського, а згодом і польського, володарювання на Поділлі значення колишньої столиці Пониззя дедалі слабшало. Так, у «Списку

русских городов дальних и ближних» кінця XIV – початку XV ст. Воскресенського літопису Бакота згадується вже на останньому місці у переліку «Польських» (Подільських) градів після Каменя (Кам'янець-Подільський), Іловеча (с. Язловець на Тернопільщині), Брянславля (сmt. Брацлав на Вінниччині), Соколяця (с. Соکیلці на Вінниччині), Звенигорода (м. Звенигородка на Черкащині), Черкас, Чернена, Нового городка (можливо Червоногород – с. Нирків на Тернопільщині), Веніча (м. Вінниця) та Скали (сmt. Скала-Подільська на Тернопільщині) [ПСРЛ. – Т. 7, с. 240]. Що такий порядок не випадковий, видно із жалуваних грамот 1395 р. на подільські замки польського короля Владислава-Ягайла та королеви Ядвіги краківському воєводі Спитку: і тут Бакота згадується останньою після Кам'янця, Смотрича (сmt. Смотрич на Хмельниччині), Звенигорода і Скали [Білецька 2004, с. 126, 273, 306]. Ці переліки подільських градів розташовані не в географічному (широтному чи меридіальному) порядку, зокрема, після Кам'янця-Подільського в них вказано не найближчу до цього міста Бакоту, а інші поселення, а також гради на території сучасних Тернопільщини, Вінниччини та Черкащини згадуються впереміш. У XVI ст. Бакота вже згадується у писемних джерелах як звичайне село Кам'янецької округи [Винокур, Горішній 1994, с. 264-265]. Позначення її на європейських картах XVI ст. [Вавричин, Дашкевич, Кришталович 2004, с. 28-29 та ін.] серед інших найзначніших населених пунктів Поділля пояснюється консервативністю картографії: карти передавали інформацію про колишній блиск столиці Пониззя, а не про значення поселення у XVI ст.

Піднесенню Бакоти як головного політичного центру Пониззя у XIII ст. сприяла сукупність кількох чинників:

- розташування у великій і давно заселеній родючій долині, що давала змогу прохарчувати порівняно значну кількість населення;
- розташування в центральній частині Пониззя (Рис. 1), що давало змогу ефективніше управляти краєм;
- функціонування тут потужного культового центру – печерного

монастиря;

- важливість Дністра, на березі якого розташована Бакота, як транспортної і торгівельної артерії;

- наявність біля міста броду через Дністер [Гульдман 1901, с. 91], що сприяло комунікації з правим берегом річки.

Показово, що біля літописних Кучелмина і Каліуса, розташованих за 25-30 км від Бакоти, нижче за течією Дністра, теж був брід [ТПЕИСК 1901, с. 981-982]. За спостереженням П.П. Толочка, найбільші дніпровські фортеці, що згодом вирости у справжні міста, розташовувалися у місцях переправ або бродів через Дніпро [Толочко 1980, с. 150]. Велика ріка на той час була значною перешкодою, особливо навесні і восени, тож значення наявності біля поселення комунікації з протилежним берегом ріки для розвитку цього поселення важко переоцінити.

Вірогідно, територія Пониззя і, відповідно, Бакотської волості, не включала в себе Правобережжя Дністра на захід від, приблизно, сучасного Хотина (хоча Правобережжя Середнього Дністра до р. Прут, за літописним повідомленням 1229 р., належало до Галицької землі) [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 759]. Картографування населених пунктів XII-XIII ст. Буковини показує їхню значну кількість на захід від притоки Пруту р. Сталінешти і, навпаки, порівняно незначну – на схід від цієї річки [Тимощук 1982, с. 24 (карта); Возний 2004, с. 54 (карта)]. На захід, а точніше на північний захід від р. Сталінешти розташовувалися літописні поселення Плав, Онут і Василів. З огляду на значний археологічний матеріал, ці пункти за рівнем розвитку принаймні не поступалися столиці Пониззя. Василів, можливо, був навіть значнішим (займав більшу площу, був густіше населеним) міським центром ніж Бакота [Тимощук 1982, с. 138-153; Возний 2005, с. 302-306; Пивоваров 2006, с. 97-102]. Онут і Плав географічно більше тяжіли до Василева, ніж до Бакоти, а всі разом – до Галича. Використовуючи термінологію представників школи І.Я. Фроянова [Майоров 2001, с. 10 та ін.], можна сказати, що названі населені пункти не могли бути «пригородами»,

«молодшими містами» Бакоти, але були такими стосовно Галича, як і сама Бакота до початку XIII ст. Отож, є підстави припускати, що зазначені літописні поселення Буковини політично залежали не від Бакоти, а від Галича, й знаходилися за межами Пониззя. Принаймні ніяких відомостей про політичну залежність буковинських літописних поселень від Бакоти не відомо.

Щодо етимології та семантики макротопонімів «Пониззя» і «Поділля», то на думку одних дослідників йдеться про низ, дол відносно Карпатських гір [Гуменюк 1965], тоді як інші тлумачать ці назви як «країна, що розташована у долинах» [Геринович 1927, с. 58-59; Дашкевич 1990]. Як і І.С. Винокур [Винокур, Горішній 1994, с. 252], автор не бачить істотної різниці у таких поясненнях: обидві версії підкреслюють специфіку ландшафту краю. Нещодавно географ Г.І. Денисик запропонував своє пояснення походження назви «Поділля» – від слова «ділити», «наділ», акцентуючи увагу на перерозподіл цієї землі у XIV ст. між Литвою, Польщею й татарами [Денисик 1998, с. 6].

Попри те, що назви «Пониззя» і «Поділля» мають однакове походження, межі згаданих історичних областей не збігалися. Пониззя охоплювало Середнє Подністров'я. Північний кордон Пониззя проходив десь по лінії вододілу між притоками Дністра та Південного Бугу (населених пунктів Волочиськ – Гвардійське – Дашківці), стикуючись з межами Болохівської землі, а східний – на Лівобережжі Дністра до р. Калюс. Інші кордони, через відсутність прямих свідчень писемних джерел, дискусійні [Баженов 2004, с. 140-142]. Поділля займало значно більшу територію, ніж Пониззя: від Серету на заході до середньої течії Південного Бугу на сході і навіть далі, причому межі Поділля з часом суттєво змінювалися [Білецька 2004].

Хоча Пониззя й Поділля були різними за своїми територіями й часом існування історичними областями, вони «генетично» тісно пов'язані одна з одною, і не лише однаковим походженням своїх назв. Незважаючи на монгольський дестабілізуючий фактор після 1240 р., спадкоємність

політичних традицій самостійності у Середньому Подністров'ї зберігалася від давньоруського до литовсько-польського часу. З поширенням литовської влади Подільська земля виявляла тенденцію виокремитися в князівство. Термін «князівство» використовувався у джерелах другої половини XIV ст. [Білецька 2004, с. 191, 245]. Попри недостатню ясність меж Пониззя, усе ж зрозуміло, що воно займало центральну, інтегруючу частину пізнішого Поділля. За О.В. Білецькою, від 1363 р. до 1393 р., у часи правління князів Коріятовичів, Поділля займало лише межиріччя Смотрича та Ушиці [Білецька 2004, с. 92]. Не випадково і те, що столиці двох історичних областей були дуже близькими географічно: від Бакоти до Кам'янця-Подільського трохи більше 30 км. У пізньосередньовічних джерелах трапляється назва «Мале Поділля». Зокрема, вона фігурує у листі 1433 р. великого магістра Тевтонського ордену до воєводи Ілляшки «у Малому Поділлі» («den Piasko in Kljan Podolien»). Вважається, що вказаним терміном позначали землі навколо Кам'янця, Смотрича, Скали, Бакоти та Червонограда [Шабульдо 1987, с. 43; Білецька 2004, с. 155-156]. Перелічені пункти, крім хіба що дещо віддаленого на захід Червонограда на р. Стрипа, цілком локалізуються у межах Пониззя. Назва «Мале Поділля» перегукується з назвами «Мала Польща», «Мала Русь». Додаток «Мала» у цьому контексті слугував для позначення первинного ядра історичного краю, територію, з якої цей край почав формуватися [Моця 2001, с. 45]. Вважаємо, що під терміном «Мале Поділля» розумілася територія Пониззя.

У другій половині XIII-XV ст. терени сучасної Правобережної України зазнали великих змін. Зникло адміністративно-територіальне утворення Болохівська земля, південна частина території якого відійшла згодом до Поділля. Золота Орда зазнала поразки від литовців, які поширили свою владу на значні простори, зокрема й ті, які ми зараз називаємо Східним Поділлям. Для позначення цієї території виник топонім «Прославія» – майбутня Брацлавщина [Білецька 2004, с. 74, 109]. Захоплені литовськими і польськими феодалами руські території стали об'єктом неодноразових

перерозподілів. На Правобережжі Дністра колишні землі Галицько-Волинського князівства (зокрема й територія Пониззя) теж опинилися під владою іноземних феодалів – волоських і угорських. У XIV ст. там сформувалося адміністративно-територіальне утворення Шипинська земля. Зрештою, ці землі у XV ст. сформувалися в історичну область під назвою Буковина [Історія Української... 1979, с. 98]. Усі ці події та пов'язані з ними адміністративно-територіальні зміни зумовили потребу в нових географічних поняттях. У таких умовах замість назви «Пониззя» поширювався «новий-старий» термін – «Поділля».

Зважаючи на вищевикладене, автор не поділяє висновок О.В. Білецької, що початок становлення території Поділля припадає на другу половину XIV ст. [Білецька 2004, с. 8]. Вважаємо, що Пониззя було первинним інтегральним ядром Поділля, історію складання якого слід вести принаймні з початку XIII ст., коли сформувалося Пониззя.

Для з'ясування початкових меж Поділля (Пониззя) розглянемо деякі деталі переговорів польської делегації з турками у 1677-1678 рр., що передували підписанню Журавинського договору, за яким Поділля мало відійти від Речі Посполитої до Османської імперії. На переговорах поляки намагалися переконати турків, що Подільське воєводство і Поділля («Падол») територіально не тотожні поняття: Поділля значно менше і обмежується Кам'янцем (Подільським) з невеликою прилеглою до нього територією між нижніми течіями Жванця і Мукші, Дністром і на півночі м. Оринином. Коли ж це не переконало турецьку сторону, поляки стали поступово «поступатися» землями і розширювати терени Поділля, вказуючи їх послідовно таким чином (у всіх випадках обмежуючи Поділля з півдня Дністром): 1) між Збручем і Мукшею; 2) між Збручем і Ушицею, на південь від лінії Гусятин–Зіньків; 3) від Нічлави до Ушиці; 4) від Серета до Ушиці [Крикун 1993 с. 23-24]. Відтак, під час дипломатичних торгів, спрямованих на відхід до Османської імперії якомога меншої частини Поділля, польська делегація не могла погодитися на втрату центральної і найдавнішої

частини краю, що в загальних рисах була окреслена в ході переговорів.

Археологічне вивчення Бакоти почалося наприкінці ХІХ ст. з розкопок заснованого в давньоруський час скельного монастиря на околиці села, на горі Білій. Бажання знайти скарби, начебто заховані на горі, спонукало місцевих селян копати там при нагоді. Особливо активними самовільні розкопки були у 1872, 1882, 1885 й 1889 рр. [Гульдман 1901, с. 87]. 1883 р. у селі проводили археологічні дослідження В.Б. Антонович і його дружина К.М. Мельник. На вершині гори Білої (ур. Курник) В.Б. Антонович дослідив спіралеподібну печеру, що спускається двома обертами униз. Нижній її отвір виходить у скелі на обрив, що перпендикулярно спускається до підніжжя гори. У нижньому оберті печери В.Б. Антонович виявив дві невеликі келії. Дослідник інтерпретував печеру як хід, що сполучав монастир з вершиною гори, де, як він припускав, був колись замок [Антонович 1886, с. 16-17; 1891, с. 108-116]. Повторно печера була досліджена Б. Рідушем та І. Дегтяренком у 2002 р., у підсумку, зокрема, тут було виявлено фрагменти давньоруської кераміки й людських кісток [Рідуш 2008].

К.М. Мельник зосередила свою увагу на дослідженні ур. Монастирище у підніжжі гори Білої, нижче згодом відкритих келій монастиря. Площею майже 2 га, воно займало похилий високий берег, що заходив у Дністер у вигляді півострова. Півострів був добре захищений, оскільки зі східного боку прилягав до крутого схилу, що переходив зверху у круту скелю, а з інших боків був оточений водою. У північній частині урочища К.М. Мельник обстежила залишки «стіни циклопічної будови» без цементу, яка тягнулася від великої брили, що лежала над самою річкою, до підніжжя гори. Дослідниця припускала, що саме на цьому місці раніше був монастир [Мельник 1886, с. 120-122].

У липні 1889 р. між урочищами Курник і Монастирище, на схилі гори Білої, бакотські селяни розкопали вирубані у скелі ніші, де стали траплятися різноманітні предмети. Були також знайдені наскельні написи уставом «Григорий уздвиг место се», «Благослови Христос Григория Игумена

давшого силу Святому Михаїлу» та фрагменти інших [Сицинский 1889; Винокур, Горішній 1994, с. 24, рис. 114]. Так було виявлено основну частину скельного монастиря і з'ясувалося, що він був чоловічий і заснований Григорієм на честь Святого Михаїла. Головно на підставі згаданих написів початок функціонування монастиря датують давньоруським часом. Написи за палеографією датував (за спогадами І.С. Винокура) М.М. Тіхоміров, який відвідав монастир у 1962 р., відповідно, перший – кінцем XI – початком XII ст., а другий – кінцем XII – початком XIII ст. [Винокур, Горішній 1994, с. 201; Завальнюк, Прокопчук, 2006, с. 424]. В.Б. Антонович припускав [Антонович 1891, с. 116], що бакотський ігумен Григорій був тим самим Григорієм, ігуменом монастиря у Полонному («человекъ святъ. акогоже не боудеть. перед нимъ. и ни по немъ не боудеть»), про якого згадується у Галицько-Волинському літописі під 1255 і 1267 рр. [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 859, 867]. Але таке ототожнення суперечить датуванню написів, де йдеться про ігумена Григорія, за М.М. Тіхоміровим. При розкопках 1889 р. селяни натрапили також на кам'яну стіну на вапняковому розчині завдовжки близько двох сажнів і завширшки 1,75 аршина. Один її кінець впирався у скелю, а інший – опускався вниз по схилу напроти стіни, обстеженої К.М. Мельник на півострові. Висота Білої гори над звичайним рівнем води у Дністрі тоді становила 75 сажнів, а селянські розкопки проводились на висоті 27 сажнів над рівнем води у Дністрі, за 45 сажнів від річки [Сицинский 1889, с. 1134-1135].

У Бакоту знову прибув В.Б. Антонович і керував розкопками, що тривали протягом одного тижня липня 1891 р. і з 7 до 25 серпня 1892 р. Зрештою з'ясувалося таке. На майданчику завбільшки 29×8-9 м, що витягнувся смугою уздовж урвища на висоті 70 м над рівнем води в Дністрі, на відстані 8-9 м від краю схилу Білої гори виявлено три печери (Рис. 22, 1). У скельній підлозі печер зафіксовано 19 прямокутних продовгастих заглиблень – гробниць. У деяких з них виявлені перевідкладені людські кістки. Крім того, відкрито 17 ніш для покійників у стінах печер. Ніші мали

видовбини для закриття їх плитами або ж дошками, плит не знайдено. По боках угорі над нішами виявлено місця від цвяхів чи гачків від лампад. Були виявлені і залишки кам'яних стовпів, які, очевидно, колись підтримували кам'яне чи дерев'яне склепіння церкви монастиря [Сицинский 1889, с. 1180-1182; 1891, с. 1218; Винокур, Горішній 1994, с. 199-201]. У ході розкопок траплялися залишки іконопису (червоного, чорного, синього, та жовтого кольорів) у православно-грецькому стилі, зробленого водяними фарбами на вапняку [Сицинский 1891, с. 1219-1220; 1891а, с. 1-19, 219-223; 1892; ТПЕИСК 1901, с. 923-925; Гульдман 1901, с. 26 та ін.; Винокур, Горішній 1994, с. 197-226 та ін.; Винокур 1995]. Бакотський монастир – єдиний зі скельних християнських комплексів Подністров'я, де виявлені фрески. Це пояснюється його розташуванням у столиці Пониззя. Припущення П.О. Нечитайла про економічну підтримку монастиря місцевими феодалами у формі ктиторських пожертв [Нечитайло 2006, с. 92] логічне. Найімовірніше, фрески у монастирі з'явилися унаслідок «сидіння» в Бакоті у 1227-1228 рр. князя Мстислава Удатного. У ході розкопок монастиря знайдено також мечі, вістря стріл і пік, спорядження верхового коня і вершника, кам'яні ядра тощо. Історики рубежу ХІХ-ХХ ст. датували знахідки ХІІІ, ХІV і початком ХV ст. Вже зазначалося, що про «черниці в горі» у Бакоті згадується у «Повести о Подольской земле» (під 1362 р.). Обвал частини гори, що стався у пізньому середньовіччі, до кінця ХІХ ст. приховав залишки монастиря [Винокур, Горішній 1994, с. 197, 201]. На жаль, його розкопки у ХІХ ст. селяни проводили здебільшого хаотично, без наукової фіксації. Невідомо, скільки знайдених тут речей назавжди втрачені для науки: їх розібрали селяни, або ж вони пропали внаслідок різних лихоліть ХХ ст. У фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею автору трапилася світлина 1891 р. олов'яних чаші і дискосу [Чаша и дискос...1891 г. (фото) // НА ХОКМ. – ф. 7748], знайдених у монастирі [Сецинский 1892, с. 706-707]: їхній вигляд не був відомий нашим сучасникам (Рис. 22, 2). 1999 р. неподалік головного входу у монастир були виявлені чотири

поховання, одне з яких містило бронзові скроневі кільця. У 2006 і 2007 рр. у монастирі виявлені ще дві ніші і парне поховання [Баженов, Мегей 2007], з чого, зокрема, можна зробити висновок, що він наразі досліджений не повністю.

У 1963 р. плато над залишками монастиря (ур. Білянська стінка) обстежував П.О. Раппопорт. Він не виявив тут городища й гадав, що обстежені ним кам'яні вали на краю плато – це залишки пізніх господарських споруд [Раппопорт 1963/15, с. 16-17]. І.С. Винокур, який обстежував у 1964 р. цю територію разом з Г.М. Хотюном, припускав, що тут був господарський двір печерного монастиря або ж феодальний замок, схилиючись до останньої версії [Винокур та ін. 1984, с. 44; Винокур 1985, с. 98; Винокур, Горішній 1994, с. 152, 183, 199, 204, рис. 87]. Ще В.Б. Антонович, як вже зазначалося, припускав наявність на Білій горі залишків замку; таке ж припущення висловив Є.Й. Сіцинський [Сицинский 1889, с. 1183-1184]. Під час археологічної розвідки П.А. Горішнього й Р.О. Юри 1974 р., а пізніше – Л.І. Кучугури та О.О. Якубенко 1993 р., на цьому місці були знайдені лише поодинокі фрагменти кераміки XII-XIII ст. [Горишний, Юра 1974/6 г, с. 19; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 69]. У 1977 р. на ділянці заплави біля підніжжя Білої гори М.П. Кучерою й П.А. Горішнім було закладено три шурфи, однак у жодному з них давньоруського культурного шару не виявлено [Кучера, Горишний 1977/25 е, с. 20]. Отже, найвірогідніше, що над монастирем був його господарський двір, причому достеменно невідомо, давньоруського чи пізнішого часу. Неподалік вершини Білої гори (в ур. Двір, всього за 500-600 м від монастиря) у 1961, 1963-1965 рр. І.С. Винокур і Г.М. Хотюном дослідили будівлю палацового типу XIV-XV ст. [Винокур, Горішній 1994, с. 229-232, 344]. Певно вона й була тим історичним підґрунтям, на підставі якого виникли перекази і гіпотези про замок на Білій горі. «Замок Бакота» згадується у жалуваній грамоті польського короля Владислава Варненчика під 1442 р. [Білецька 2004, с. 259].

У 1961 р. під керівництвом Б.О. Тимощука працівники Кам'янець-

Подільського історичного музею-заповідника проводили розвідки на території села і його периферії, у підсумку, зокрема, виявлено давньоруське поселення [Винокур, Горішній 1994, с. 150]. Того ж року Г.М. Хотюн і Б.О. Тимошук неподалік ур. Двір, біля потічка, що впадає у Дністер, виявили землянку X ст. [Горішній, Юра 1975/27 в (щоденник Р.О. Юри)].

У 1963 р. територію Бакоти обстежували І.С. Винокур, Г.М. Хотюн і Ю.В. Бойко, виявивши у прибережній частині села давньоруську кераміку й залізні шлаки. Вони оглянули також околиці Бакоти, зокрема Теремецьку гору, але на ній залишків давньоруського культурного шару не знайшли [Винокур, Хотюн, Бойко 1963/29, с. 2-3, 8]. Не було там його знайдено і пізніше, як і залишків укріплень. Теремецька гора, одна з домінантних висот навколо Бакотської долини, цілком придатна для оборони, навіть за відсутності на її вершині джерел води (розвідка автора). Тому використання гори у давньоруський час як оборонного форпосту імовірно. Однак, конкретних свідчень для підтвердження цього здогаду наразі немає.

1964 року І.С. Винокур при впадінні в Дністер р. Рудки у південно-західній частині села (ур. Скельки) обстежив мисоподібний останець завбільшки 150×120 м, розташований на другій надзаплавній терасі, яка підвищувалася над рівнем заплави приблизно на 20 м. Дослідник знайшов тут кераміку XII-XIII ст., окремі людські кістки й висловив припущення, яке згодом переросло в упевненість, що тут розташовувалось городище – дитинець літописної Бакоти (Рис. 12, 1; 13) [Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964/41, с. 6-8; Винокур, Горішній 1994, с. 150 та ін.]. На правому, протилежному від останця боці притоки Дністра – р. Рудка, було закладено дві траншеї, у яких знайдено кераміку XII-XIII ст. Крім того, там зафіксовано залишки заглибленого у землю приміщення, а в ньому – давньоруську кераміку й уламки скляних браслетів XII-XIII ст. Виявлені археологічні старожитності на правому березі р. Рудки були пов'язані з посадом літописної Бакоти [Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964/41, с. 7-8].

У 1968 р. Середньодністровською експедицією давньоруський

культурний шар виявлено за 1,5 км на південний захід від с. Бакота (на першій терасі Дністра, заввишки до 3 м) [Бибиков и др. 1968/1, с. 50], а також в ур. На Клину – за 1,5 км на південний схід від села, на краю першої надзаплавної тераси, що була до утворення Дністровського водосховища на висоті 6-7 м над літнім рівнем води у Дністрі [Приходнюк 1977, с. 99; Винокур, Горішній 1994, с. 46]. Протягом 1969-1980 рр. багаточислове поселення в цьому урочищі досліджувала експедиція І.С. Винокура, унаслідок чого серед інших давніших жител розкопано житло VIII-IX ст., два житла IX-XI ст., чотири житла XII-XIII ст. і декілька господарських ям давньоруського часу. При дослідженні цих об'єктів знайдено фрагменти скляних браслетів, залізну сокиру, ножиці, ніж, кістяні проколки, кістяну накладку до луки сідла XII-XIII ст., бронзовий кістень тощо [Винокур, Приходнюк 1969-70/55, с. 14-17; 1970; Винокур 1971; 1972, с. 365; 1985, с. 89; Винокур, Гуцал, Баженова 1972/82, с. 4-5; Винокур, Гуцал 1976/83, с. 22; 1976; Винокур та ін. 1984, с. 43; Винокур, Горішній 1994, с. 68-73, 327-331] (Рис. 42, 1, 3, 6-15; 54, 74, 5; 75, 2-4, 6, 9). Щоб завершити розгляд давньоруських старожитностей ур. На Клину, зазначимо, що у 1993 р. тут провели археологічну розвідку Л.І. Кучугура та О.О. Якубенко. З'ясувалося, що після утворення Дністровського водосховища поселення розмивається водою: простежені залишки 5 жител XII-XIII ст., розташовані смугою завдовжки до 20 м уздовж Дністра [Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 72].

У 1974-1975 рр. експедицією П.А. Горішнього та Р.О. Юри в ур. Скельки досліджено могильник другої половини XIII-XIV ст. (Додаток А, розділ 2). Крім того, 1975 р. тут виявлено наземне житло XII-XIII ст., у куті якого були залишки глинобитної склепінчастої печі грушоподібної форми. У центральній частині житла виявлені рештки череня іншої, давнішої печі. У житлі знайдено фрагменти великої корчаги та глечика XII-XIII ст., фрагмент жорна, три ножі, ковані цвяхи, три уламки скляних браслетів, половину глиняного пряслиця й керамічний важок. Тут же виявлено череп дорослої людини [Горішній, Юра 1976, с. 317], очевидно, від пізнішого поховання.

Загалом у Скельках виявлені старожитності від часів трипільської культури до XX ст. Знайдену на місі давньоруську кераміку датували XII-XIII ст. [Винокур, Горішній 1994, с. 161]. Залишків укріплень дослідники не знайшли, під час розкопок дійшовши висновку, що невеликі валоподібні підвищення по периметру мису, які попередньо сприймали за вали, утворені внаслідок «змиву поверхні городища, а також внаслідок їх щорічного розорювання». З'ясувалося також, що ярк у напільній частині мису був природного походження і ніяк не стосувався рову, як здавалося раніше. Дослідники ур. Скельки припускали, що східний край мису («городища») був за часів Київської Русі ближче до Дністра й поступово сповз униз, але це припущення польовими дослідженнями не було достатньо обгрунтоване [Горішній, Юра 1974/6 г; 1975/27 в].

Неподалік згаданого мису, в ур. Пушкарівка (Кучкарівка), П.А. Горішній та Р.О. Юра виявили залишки двох давньоруських жител: наземного й заглибленого. У наземному житлі зберігся черинь печі, біля якого лежали розчавлені горщики, у заглибленому – фрагменти посуду і скляних браслетів. Біля наземного житла відкрили яму з трьома скелетами дорослих людей. У Пушкарівці знайдено також залізне втулкове вістря стріли XII-XIII ст. У різних частинах с. Бакота у 1975 р. було викопано ще 3 траншеї і 12 шурфів, але давньоруського матеріалу там не виявлено. Спроби відшукати на місці сільської церкви в ур. Церковище давньоруський храм успіху не мали [Горішній, Юра 1975; 1976]. Подальшими роботами в урочищах Пушкарівка та Курник відкрито руїни давньоруського житла, залишки обігрівальних пристроїв від інших жител; знайдено багато давньоруської кераміки, фрагменти скляних браслетів, залізну шпору, ковані цвяхи, бронзову підвіску, вістря стріли від арбалету тощо [Горішній 1980] (Рис. 28, 1; 45, 1-5; 50, 1, 8-10, 12-16, 22).

Давньоруський археологічний матеріал з Бакоти логічно був пов'язаний з літописною столицею Пониззя. У монографії «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя», що узагальнила результати багаторічних

археологічних досліджень у мікрорегіоні села, ур. Скельки було ототожнено з місцем городища-дитинця літописної Бакоти [Винокур, Горішній 1994, с. 150]. Однак, на думку автора, наразі немає достатніх аргументів навіть для того, аби вважати, що в ур. Скельки взагалі було давньоруське городище. Конкретних свідчень для такого висновку результати досліджень останця, проведені на досить значній площі (майже 400 м²), не дають. На користь того, що саме на мисоподібному останці (ур. Скельки) були укріплення давньоруської Бакоти (а вони були, адже в літописі згадуються ворота) [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 791], вказує лише краща природна захищеність останця відносно найближчої до нього території та нечисленний знайдений там матеріал XII-XIII ст. Тому автор поділяє думку В.І. Якубовського [Якубовський 1997, с. 69], що спроба авторів зазначеної монографії показати ур. Скельки як міський центр давньоруської Бакоти непереконлива через брак археологічних доказів. Причини відсутності виразних археологічних ознак городища-дитинця можна вбачати у складній стратиграфії ур. Скельки, або пов'язувати з наказом Бурондая знищити укріплення у Галицько-Волинському князівстві [Винокур, Горішній 1994, с. 151, 155]. Але ці пояснення теж не переконливі, бо спираються радше на припущення, ніж на конкретні результати археологічних досліджень. Питання точної локалізації центрального укріплення літописної Бакоти, що, очевидно, було не дуже потужним, пропонуємо поки залишити відкритим. Цікаво, що вже в середині XIX ст. сучасники не знали про залишки деревоземляних укріплень в районі Бакоти, хоч і знали про літописні свідчення, що стосуються населеного пункту [Военно-статистическое... 1849, с. 25]. Крім ур. Скельки, на території затопленого с. Бакота і його периферії відомі й інші природні підвищення, де могли бути давньоруські укріплення. Зокрема – підвищення біля приміщення бакотської школи з абсолютною висотою 150 м.

До найближчої околиці Бакоти можна віднести гончарний комплекс з трьох горнів, досліджений 1978 р. експедицією Г.Т. Ковпаненко на правому березі Дністра напроти ур. Курник [Горішній 1980а; 1984; Винокур,

Горішній 1994, с. 338-340]. 1991 р. під час пониження рівня води у водосховищі за 500 м від основи Білої гори В.А. Захар'єв і М.І. Михайлов виявили рештки ще двох гончарних горнів [Винокур, Горішній 1994, с. 165-166, с. 337-338, рис. 91] (Рис. 23, 1). Отже, давньоруське місто обслуговували щонайменше дві гончарні майстерні.

Згідно розрахунків І.С. Винокура, на основній території Бакоти (10 га) у XII-XIII ст. могло проживати до 1,5 тис. жителів, а разом з найближчою округою давньоруське місто могло налічувати 2-2,5 тис. жителів [Винокур, Горішній 1994, с. 254].

3.2.3 Каліус. Єдина згадка про Каліус присутня у Галицько-Волинському літописі і пов'язана з утвердженням Данила Галицького на Пониззі. Остаточно здобувши галицький стіл у 1236 р., Данило Романович постійно змушений був придушувати сепаратизм місцевих бояр, які «Данила князем себе называхоу. а саме всю землю держахоу». На Пониззі, зокрема, 1241 р. «вокняжилься» якийсь «поповъ вноукъ» Доброслав Суддич [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 789]. (Можливо, це син прихильника проугорської партії галицького боярина Судислава Бернатовича, з яким Данило Галицький мав конфлікт 1230 р. [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 760]). Восени того ж року цю територію намагалися захопити й болохівські князі на чолі з Ростиславом Михайловичем Чернігівським, але невдало [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 791]. У грудні 1241 р. монголи вийшли на береги Адріатики, а навесні 1242 р. отримали інформацію з монгольської ставки про смерть великого хана Угедея. Це вимагало участі Батия та його оточення у виборах нового очільника монголів, тому їх військо повернуло на схід [Головко 2004, с. 5]. Почувши про зворотній рух татар на схід, Данило Галицький припинив погоню за Ростиславом Михайловичем й поспішив на сепаратистсько налаштоване Пониззя, що навряд чи втратило б нагоду скористатись складною ситуацією у Галицько-Волинському князівстві і звільнитися від центральної влади: «Даниль же хотя оуставити землю. и еха до Бакоты и Калиоуса» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 793].

Ще з початку XX ст. в історіографії територія Каліуса пов'язується з городищем XII-XIII ст. на височині (ур. Городище або Татарська Поляна) за сусіднім з містечком Калюс с. Гарячинці (Новоушицький район, вказані населені пункти тепер затоплені Дністровським водосховищем). У XIX ст. на городищі було знайдено два залізні ромбічні наконечники стріл, бронзовий енкалпійон (Рис. 35, 3) та нагрудну бронзову борисоглібську ікону з емаллю (Рис. 36, 1) [ТПЕИСК 1901, с. 981].

Ототожнення зазначеного городища з літописним Каліусом не викликає сумніву, оскільки воно найближче серед городищ XII-XIII ст. на лівому березі Дністра до с. Калюс (відстань – 4 км). Залишки давньоруського міста майже напроти с. Калюс, на правому березі Дністра (в районі с. Галиця Чернівецької області) літописні повідомлення під 1158 і 1219 рр. дозволяють ототожнити з Кучелмином [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 497, 735; Тимошук 1975, с. 29; Возний 2005, с. 306-310].

У 1946 р. городище було розвідково обстежене Південноподільською експедицією. Керівник експедиції М.І. Артамонов зазначав, що за своєю формою воно нагадує обстежене ним раніше городище у с. Вищеольчедаїв на Вінниччині. Подібні й керамічні форми посудин з обох городищ, але на Вищеольчедаївському городищі трапилися також фрагменти горщиків з більш простим вінчиком із заокругленим краєм (тобто, загальноруського типу) [Артамонов 1946/12, с. 86-87].

В 1963 р. Гарячинецьке городище розвідково обстежив П.О. Раппопорт, який датував пам'ятку XII-XIII ст., залишив єдину план-схему її укріплень (Рис. 15, 1) і здійснив короткий опис: «...майданчик городища розташований на високому скелястому відрозі й з напільного боку він захищений дугоподібним валом і доволі глибоким ровом. Перед ровом, очевидно, проходив другий, зовнішній вал дуже незначної висоти. Кінець гряди, на якій знаходиться городище, має вигляд дуже низької смуги, що знижується. Цей вузький кінець не був включений у захисний майданчик; він був відрізаний від нього (кінець гряди від майданчика. – С.М.) двома короткими відрізками

валів, що лежать на відстані 30 м один від одного. Бокові сторони не мають валів і обмежені крутими та дуже високими схилами. Довжина майданчика 100 м, ширина його від 22 до 70 м» [Раппопорт 1967, с. 18]. Вали городища, як зазначив дослідник, насипані майже з одного лише каміння і не мали внутрішньої дерев'яної конструкції [Раппопорт 1967, с. 120]. Додамо, що городище розташоване на утвореному двома глибокими ярами мисі, над правим берегом р. Калюс, за 5 км на північний захід від колишнього місця впадіння її у р. Дністер. Обороноздатність фортеці посилювало джерело питної води біля північно-східного краю майданчика городища (розвідки автора). Загальна площа городища, за планом П.О. Раппопорта, становить близько 0,8 га, укріпленого майданчика – 0,5 га. Абсолютна висота майданчика городища становить 220 м; абсолютна висота русла р. Калюс нижче мису, на якому розташоване городище, до утворення водосховища становила близько 100 м.

У 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. на території городища влаштували кар'єр по видобутку вапнякового каміння [Кучугура 1996, с. 174]. У 2000-2011 рр. (з перервами) автор проводив тут розвідкові дослідження, основні підсумки яких наводимо нижче.

Кар'єром знищена абсолютна більшість площі городища, у тому числі два напільні вали, які зафіксував на план-схемі у 1963 р. П.О. Раппопорт. З північного боку майданчика городища кар'єр пошкодив також культурний шар селища трипільської культури. Цей шар залягає на глибині 30-40 см, має потужність 20-25 см і продовжується у бік поля. Бокові сторони майданчика городища обмежені зарослими лісом крутими й дуже високими схилами – бортами ярів, що спускаються у каньйон р. Калюс; на схилах на поверхню виступають кам'яні брили. З великої брили на стрілці мису, де розташоване городище, є візуальний зв'язок зі скельним монастирем, що входить до комплексу пам'яток літописного міста Кучелмина [Пивоваров, Чеховський 2000].

На стрілці мису простежуються валоподібні підвищення, що можуть

бути залишками позначених на план-схемі городища П.О. Раппопорта валів. Однак, ці підвищення схожі й на штучні тераси, що робили при залісенні схилів навколо Дністровського водосховища у 70-80-х рр. ХХ ст.

На майданчику городища, крім скелястого днища кар'єру, зберігся лише залишений кар'єром і зарослий кущами валоподібний останець, розмірами 15×50 м (0,075 га), з частково збереженим, як встановлено унаслідок досліджень, культурним шаром. Останець витягнутий з північного заходу на північний схід і розділяє територію майданчика городища приблизно навпіл.

Унаслідок нашого шурфування у різних частинах території городища (Рис. 15, 1; 19; 20; 21) з'ясувалося, що давньоруський культурний шар зберігся переважно на цьому останці, на глибині 20-40 см. У шурфах знайдено зуб і фаланги пальців людини, уламок ножа (Рис. 56, 5), шматки горілого дерева, кераміку і каміння зі слідами дії вогню [Маярчак 2004а, с. 12-13]. Серед знайдених на городищі в абсолютній більшості дрібних (кілька см²) фрагментів давньоруської кераміки (Рис. 61, 62) представлена майже винятково одна форма посуду – горщик; лише один фрагмент посудини типу баклаги – з тонкою шийкою, на якій є обідок для прив'язування мотузки. Стінки горщиків завтовшки 0,4-1 см. Орнамент – врізані прямі й хвилясті лінії на плечиках посудин. На одному знайденому фрагменті є поєднання орнаменту у вигляді косих нігтевих вдавлень і паралельних заглиблених прямих ліній. Вінчики знайдено як із закраїнкою для покриття, складнопрофільовані, так і без закраїнки. Деякі фрагменти перепалені. У тісті видно домішки шамоту і річкового піску. Крім давньоруського, виявлено й культурний шар ХІХ-ХХ ст. Його наявність пояснюється місцерозташуванням городища: на околиці колишнього с. Гарячинці.

При обстеженні в радіусі 2 км прилеглих до городища полів, які регулярно розорюються, автором виявлено два селища трипільської культури, але виходів на поверхню культурного шару ХІІ-ХІІІ ст. не знайдено [Маярчак Звіти 2006 і 2007 рр.]. Найближче поселення ХІІ-ХІІІ ст., розмірами 100×100 м, відоме на території затопленого с. Малий Берег

(сусіднє з с. Калюс), за 4 км від городища [Приходнюк 1977, с. 100, 102]. Можливо, що селища-супутники городища розташовані на перших терасах Калюса і Дністра, на місці сіл Гарячинці та Калюс. Після їх затоплення неможливо спростувати чи підтвердити цю думку, але нам не відома інформація про знахідки давньоруського часу на території згаданих сіл [Винокур та ін. 1984, с. 67-68]. Унаслідок обстеження сучасної берегової лінії водосховища, що проходить відносно городища приблизно на 100 м нижче, знахідок давньоруського часу не виявлено.

Переважна більшість дослідників ще з ХІХ ст. називають Каліус містом [Молчановский 1885, с. 93; ТПЕИСК 1901, с. 980; Гульдман 1901, с. 96; Гуменюк, 1966, с. 137; Приходнюк, 1977, с. 99; Винокур та ін., 1984, с. 272]. Це пояснюється тим, що в історіографії тривалий час «Вирішальним для зарахування тієї чи іншої пам'ятки в розряд міста визнавався факт її згадки в писемних джерелах» [Куза 1989, с. 23]. За давньоруською термінологією «городом» Гарячинецьке городище, безперечно, було. Але у соціально-економічному значенні вважати колишнім містом це городище, на думку автора, немає підстав. Автор приймає археологічні критерії давньоруського міста А.В. Кузи [Куза 1996, с. 45]. А.В. Куза вважав залишками міста лише укріплені поселення площею понад 2,5 га [Куза 1983, с. 26, 29], а М.П. Кучера – що «великі городища площею більше 2 га майже завжди є залишками укріплених поселень міського типу» [Древнерусские поселения... 1984, с. 24]. П.П. Толочко четверту категорію міст, до якої відносить найменші міста, вбачає в укріплених поселеннях площею від 1 до 2,5 га (справжніх міст на Русі ХІІ-ХІІІ ст. учений налічує близько 100) [Толочко 1989, с. 197; 1996, с. 175]. Нарешті, П.О. Раппопорт вважав, що укріплені поселення площею до 1-2 га «майже завжди виявляться сільськими» [Раппопорт 1967, с. 5]. Проте, чому він назвав Гарячинецьке городище «залишками міста Каліус» [Раппопорт 1967, с. 18], не зовсім зрозуміло. Нагадуємо, що посаду біля городища виявлено не було, загальна площа городища становить всього 0,8 га, укріпленого майданчика – 0,5 га.

Б.О. Тимощук називав Каліус містом [Винокур, Тимощук 1977, с. 81], «прикордонним містом», що мало «сторожовий характер» [Русанова, Тимощук 1981, с. 90], а згодом – «прикордонною князівською фортецею» [Тимощук 1982, с. 86]; М.Ф. Котляр – і «прикордонним містом», і «порубіжною фортецею» [Котляр 1985, с. 108], і «прикордонним замком» [Котляр 1985, с. 156]. М.Ф. Котляр запропонував і своє датування початку функціонування Каліуса (30-і рр. XIII ст.) [Котляр 1985, с. 156]. Але у тій же праці він суперечив собі, розглядаючи Каліус як вже існуюче на другу половину XII ст. поселення [Котляр 1985, с. 107].

Враховуючи прикордонне місцезнаходження Каліуса і результати археологічних досліджень його городища, можна вважати, що він був прикордонною князівською фортецею, яка припинила існувати після великої пожежі. Залишки пожежі фіксувалися археологічно у вигляді деревного вугілля, вапнякового каміння з сажею й перепаленої кераміки XII-XIII ст. Порівняно невелика потужність давньоруського культурного шару, незначна площа городища й відсутність посади вказує на те, що воно є залишками саме фортеці, а не міста, як це прийнято вважати. Не виключено, що функції прикордонного форпосту поєднували з функціями резиденції феодала. Це підтверджують знахідки, які могли належати представникам феодалної влади – енколпій та натільна ікона. Мабуть, Каліус був адміністративним центром для найближчої округи. За сприятливих умов він міг поступово стати міським центром, адже «основою росту давньоруських міст слугувала фортеця» [Толочко 1989, с. 152]. Перетворенню у справжнє місто (в соціально-економічному значенні) могло завадити його географічне розташування. Адже значно далі Каліуса, з контексту літопису, південно-східні межі Пониззя на Лівобережжі Дністра не простягалися, і ця частина князівства була найуразливішою з боку кочівницького Степу. Концентрація давньоруського населення у цьому мікрорегіоні, за даними археологічних розвідок, зокрема автора, була невисокою. Це теж не сприяло перетворенню названого укріпленого поселення на місто. Контекст літопису дозволяє

припускати, що Каліус мав важливе значення в регіоні: Данило Романович у складній для нього політичній ситуації поїхав сюди одразу ж після візиту до столиці Пониззя Бакоти.

Про початок існування Каліуса маємо такі міркування. Під час походу 1159 р. Івана Берладника на Ярослава Осмомисла його шлях пролягав з пониззя Дунаю через Кучелмин на Ушицю [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 497]. Кучелмин локалізовано в ур. Галиця на правому березі Дністра, тобто майже напроти (через Дністер) Гарячинецького городища, за 6 км від нього. До утворення водосховища біля ур. Галиця існував брід на протилежний берег Дністра й імовірно, що Берладник переправився на лівий берег Дністра саме тут. Звертаємо увагу, що під 1159 р. літописець не згадав Каліус, хоч мав би згадати у тому випадку, якби Іван Ростиславич переправився через Дністер біля Каліуса. Висновок – на 1159 р. Каліуса ще не було. Звісно, якщо Берладник не скористався бродом між Кучелмином і Каліусом, наша логічна побудова і її висновок втрачають сенс. Ще одне спостереження. Під 1229 р. Галицько-Волинський літопис свідчить, що Данило Галицький у боротьбі за Галич «собра» землю Галицьку (тобто воїнів з Галицької землі) «от Боброқы. доже и до реки Оушице и Проута» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 759]. Тут чітко окреслені південно-східні межі Галицько-Волинського князівства: вони простягалися до р. Ушиця. Якби на цей час Каліус уже існував, то літописець скоріш за все написав би, що князь «зібрав» землю до р. Калюс, а не до р. Ушиці. Ці міркування дають підставу зробити висновок, що Каліус споруджений за князювання Данила Романовича, який «созда городы многи» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 862], не раніше 30-х рр. XIII ст., незадовго до першої й останньої своєї згадки в літописі. (П.П. Толочко обгрунтував і умовно назвав такий шлях виникнення міст – за ініціативи феодала – феодальним, або державним [Толочко 1989, с. 70-76]). Після побудови фортеці розширилися південно-східні межі Пониззя – від р. Ушиці до р. Калюс. Показово, що кордони Кам'янецького та Летичівського повітів Подільського воєводства XVI ст. теж проходили по р. Калюс, і північніше с. Карачіївці

продовжувалися далі на північний захід, між притоками Дністра і Південного Бугу [Трубчанінов 1994, с. 13 (карта), 30]. Це певною мірою підтверджує окреслені у цьому розділі східні і північно-східні межі Пониззя: часткове співпадіння кордонів нових адміністративно-територіальних утворень зі старими кордонами поширений анахронізм.

Гідронім «Калюс», від якого отримала назву літописна фортеця, має корінь «кал», який лежить в основі українського «калюжа», російського «Калуга» та ін. Вважають, що назва гідроніма зумовлена каламутною водою річки і утворена за допомогою форманта «юс» [Янко 1998, с. 162]. Це справді вірогідно, оскільки течія річки досить швидка, глибина її – мала, тому вода в Калюсі завжди каламутна.

Понад століття тому, спираючись на відомості місцевого священика, Є.Й. Сіцінський в історичній довідці про містечко Калюс вмістив про Гарячинецьке городище таку інформацію: «За переказом, в цьому місці шукали порятунку від татар жителі Калюса і вже розраховували на свою безпеку, та були видані однією бабою. Ця баба необережно попалась татарам на сусідній горі «Таїна» і, через жорстокі катування, вказала на притулок християн. Це місце тутешні жителі прозвали «Бабою». Татари не помилювали нікого з тих, хто сховався... На цьому городищі є багато людських кісток, і ледь помітні кам'яні хрести; сюди щорічно на Вознесіння буває хресний хід з Калюса» [ТПЕИСК 1901, с. 981]. Показово, що хресний хід відбувався з відносно віддаленого Калюса, а не сусідніх з городищем Гарячинців, де теж була церква [ТПЕИСК 1901, с. 982]. Можна зробити висновок, що городище у місцевого населення асоціюється з трагедією, а назва урочища, сліди пожежі, людські кістки, кам'яні хрести й пам'ять місцевих жителів підтверджують її вірогідність. Очевидно, фортеця Каліус припинила існувати унаслідок нападу татарського загону в другій половині XIII ст. Нашими розвідками хрести, про які писав Є.Й. Сіцінський, не виявлені. Їх могли знищити під час функціонування кар'єру. Припускаємо, що хрести на городищі були встановлені на братських могилах – після того, як тут виявили

значну кількість останків загиблих людей. Адже влаштувати звичайне кладовище після припинення функціонування фортеці на скелястому майданчику городища, де було важко викопати навіть неглибоку яму, не було сенсу: навколо достатньо придатних для цього місць з м'яким сірим лісовим ґрунтом. Особливість топографії зумовлювала будівництво лише наземних жител на території Каліуса. Місцезнаходження його могильника, очевидно невеликого, з безплитовими інгумаціями, поки що невідоме.

Ресурсна зона давньоруського Каліуса поширювалася передусім у північно-західний бік, на плато з дещо хвилястим рельєфом: лише звідси вона могла простягатися на максимальні 5 км від городища. З усіх інших боків ресурсна зона обмежувалася природними перешкодами: перепадами висот і водою [Топографическая карта..., 2002, лист №149, №168]. Річка Калюс зі східного боку могла забезпечувати жителів фортеці передусім рибою, а заліснені круті схили мису, де знаходиться городище, з південно-західного і північно-східного боків – деревиною, дичиною, ягодами тощо. Можна припустити, що ресурсну зону з напільного боку фортеці її жителі обезлісили і використовували головню як сільськогосподарські угіддя. Характер ґрунтів (переважно сформованих під лісами) і відсутність у потенційній зоні землекористування населеного пункту ранньослов'янських пам'яток опосередковано свідчить, що вона знеліснявалася, передусім для потреб землеробства, саме в давньоруський час жителями Каліуса. Обезліснення значної площі з найзручнішого для нападу напільного боку городища було корисне і з військової точки зору: для попередження раптового нападу на фортецю. Основна ресурсна зона літописного Каліуса, яку могли використовувати під сільськогосподарські угіддя, на півночі доходить до північної околиці сучасного с. Глибівка, на заході впирається у каньйон притоки Дністра р. Петрів Батіг, звідти її межа десь напроти південної частини с. Хребтіїв проходить уздовж лівого борту яру, що починається у с. Куражин і заходить у каньйон р. Калюс. Площа цієї території близько 2500 га. Тут поширені переважно сірі опідзолені та в

меншій мірі опідзолені чорноземні ґрунти [Ґрунти... 1968, с. 36].

Жителі Каліуса, попри труднощі пересування і транспортування, пов'язані зі значним перепадом висот, могли використовувати, передусім під городи та сіножаті, й надзаплавні ґрунти нижче городища, між р. Калюс і стрімкими схилами каньйону. Їх площа складала у межах потенційної ресурсної зони городища 15-20 га. Отже, частка ґрунтів, родючість яких залежала від близького розташування водойми (за С.А. Горбаненко) [Горбаненко 2009, с. 88], р. Калюс, становила у потенційній ресурсній зоні Каліуса менше 1%. Ця обставина практично виключає значимість для господарства населення фортеці заплавного землеробства і, навпаки, вказує на провідну роль інших систем землеробства – у даному випадку передусім підсіки та, ймовірно, перелогу із застосуванням дво- та трипілля. Враховуючи значний перепад висот, з боку р. Калюс потенційна ресурсна зона жителів літописної фортеці була приблизно утричі меншою, ніж з напільного боку.

Підраховано, що для забезпечення продуктами землеробства і тваринництва 5 осіб на рік у XII-XIII ст. на чорноземних ґрунтах необхідно було близько 17 га усіх типів сільськогосподарських земель (посівні, під паром, пасовиська і сіножаті) [Томашевський 2004 с. 236]. Ресурсна зона Гарячинецького городища була дуже перспективною для рибальства. Це могло компенсувати меншу, ніж на чорноземних ґрунтах, врожайність ґрунтів біля городища. Отже, демографічний потенціал окресленої ресурсної зони становив приблизно 735 осіб ($2500/17 \times 5$). Зважаючи на розмір Гарячинецького городища, тут могло проживати максимум 150-200 осіб. Отже, далеко не усю, або ж не у повній мірі, потенційно доступну ресурсну зону літописного поселення його жителі використовували.

Вважається, що в давньоруський період за умов дво- або трипільної системи землеробства посівних площ та площ посівного обороту необхідно було близько 1 га на 1 людину [Томашевський 2004, с. 236]. (У дослідженнях використовують й інші коефіцієнти: 1,5 га на 1 людину – за Ж. Фурась

[Петрашенко 2005, с. 114], 1,4 га на 1 людину – середньоєвропейський для XIII ст. [Янишевский 2003, с. 344-345] тощо). Можна припускати, що посівні площі та площі посівного обороту, на відміну від пасовищ і сіножатей, знаходилися найближче до літописного Каліуса: ґрунти на плато біля городища приблизно однакові, тож далеко від нього орати не було сенсу. З огляду на це, з напільного (північно-західного) боку, одразу ж за ровом городища, під оранку могли знеліснити приблизно 150-250 га площі. Не виключено також, що продовольчі запаси фортеці в якійсь мірі поповнювали за рахунок сусідніх неукріплених поселень, свого часу не виявлених, а тепер затоплених водосховищем.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо таке:

1. У межах досліджуваної території сьогодні відомо 31 городище і 129 селищ IX-XIII ст. У IX-XI ст. тут з'явилися перші слов'янські укріплення, відкритих поселень було порівняно небагато. Протягом XII-XIII ст. кількість населених пунктів, передусім неукріплених, різко збільшилася. Північну частину досліджуваного регіону протягом XI-XIII ст. заселили значно менше, ніж південну. На рубежі I-II тис. розпочався процес заселення межиріч, який посилювався у XII-XIII ст.

2. Середня площа відкритих поселень XII-XIII ст. регіону становить 1,78 га, загалом вона коливається від 0,1 до 10,5 га. 72% відкритих поселень XII-XIII ст. має площу до 2 га. Слов'яноруські укріплення мають площу майданчиків до 1,5 га, а 2/3 укріплень – до 1 га. На досліджуваній території у XII-XIII ст. могло проживати приблизно 22,7 тис. осіб, густина населення складала 3,24 особи / км².

3. Для більшості городищ регіону IX-XIII ст. характерне розташування на мисах, повна залежність планування від рельєфу місцевості, а 62% укріплень має лише одну суцільну оборонну лінію з напільного боку. Усі достовірно збудовані у IX-XIII ст. укріплення мають один укріплений майданчик. Укріплення досліджуваної території мають спільні риси з укріпленнями інших територій Давньої Русі. Певна їх особливість – значна

домішка каміння у насипах валів.

4. На досліджуваній території відомі лише 3 згадані у давньоруських літописах населені пункти – Ушиця, Бакота і Каліус, що в історіографії переважно характеризують як міста. Аргументація окремих дослідників на користь ототожнення м. Кам'янець-Подільський з Каменцем із давньоруського літописання недостатньо обґрунтована.

5. Літописна Ушиця ототожнюється з городищем, дослідженим у 1970-х рр. у гирлі р. Ушиця. Вона була прикордонною державною фортецею, спорудженою задля захисту від кочівників, головно половців. Археологічні дані дозволяють звизити час функціонування фортеці XII – самим початком XIII ст. Літописне повідомлення, що Галицька земля, принаймні на 1229 р., простягалася на сході до р. Ушиця, підтверджується археологічно.

6. На початку XIII ст. в Середньому Подністров'ї формувалися історична область Пониззя та удільне князівство зі столицею у місті Бакота. Пониззя було первинним інтегральним ядром Поділля, тож історію становлення останнього слід починати з початку XIII ст., коли формувалося Пониззя. Піднесенню Бакоти сприяла сукупність кількох чинників, серед яких особливо важливий географічний. Занепад Бакоти пов'язаний з цілеспрямованою політикою іноземних феодалів на зниження її ролі в регіоні, як небезпечного для них політичного центру з давніми самостійницькими традиціями. Питання точної локалізації укріплення літописної Бакоти залишається поки що відкритим.

7. Залишки Каліуса пов'язуються з городищем біля с. Гарячинці. Наприкінці XX ст. культурний шар городища знищений майже повністю; тут виявлені сліди значної пожежі. В радіусі 2 км навколо фортеці супутніх поселень XII-XIII ст. не виявлено. Каліус був прикордонною фортецею, спорудженою у 30-х рр. XIII ст. з поширенням влади Галицького князівства на південний схід. У другій половині XIII ст. фортеця припинила функціонувати.

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ І МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ

4.1 Сільське господарство і промисли

4.1.1 Землеробство. Аграрний характер у тій чи іншій мірі мали абсолютна більшість давньоруських поселень, у тому числі міста, для значної частини жителів яких землеробство було головним заняттям і в литовсько-польську добу минулого регіону [Білецька 2004, с. 232]. Ріст кількості населення на досліджуваній території протягом IX-XIII ст. неминуче зумовлював поступове розширення площі орних земель, передусім задля зернових культур і за рахунок лісових масивів. Така тенденція зберігалася аж до XX ст. У жалуваній грамоті 1375 р. литовського князя Олександра Коріатовича Смотрицькому домініканському монастирю підсіка названа «захватним способом пользования пахотью» [Молчановский 1885, с. 159]. Освоєння нових екологічних ніш, важких у плані обробітку ґрунтів, засвідчує, зокрема, заснування поселень у IX-XIII ст. за межами річкових долин, на межиріччях. Особливо активно цей процес, про що вже йшлося у попередньому розділі, проходив у XII-XIII ст.

Давньоруське населення придністровських поселень могло використовувати під сади та городи, як це практикувалося у XIX-XX ст. [Маярчак 2004а, с. 36], і родючі алювіальні ґрунти на островах (середньою площею 1-5 га), що існували у середній течії Дністра до утворення водосховища. Такі острови були у ресурсних зонах поселень IX-XIII ст. Брага, Сокіл 2, Велика Слобідка, Лука-Врублівецька, Субіч, Студениця, Гораївка, Хребтіїв, Малий Берек. Біля літописної Бакоти розташовувалися 6 досить великих островів. Найбільший острів у межах досліджуваної території, площею близько 11 га, був у ресурсній зоні літописної Ушиці. Звичайно, острови на Дністрі водночас перебували у ресурсних зонах правобережних давньоруських поселень. Але з лівобережного боку зручність

їх використання через пологіші схили каньйону Дністра загалом була вищою.

Паралельно з нарощуванням кількості отриманої продукції за рахунок розширення площі агрокультур удосконалювалися прийоми обробки землі та знаряддя праці. Існування у Середньому Подністров'ї парової системи землеробства у формі двопілля або різнопілля ще у IX-X ст., а можливо – VIII-IX ст., засвідчують матеріали археологічних досліджень поселень Буковини [Баран 2004, с. 54-56; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров, 2007, с. 58-59]. Поширення землеробства на важкі для обробітку ґрунти на вододілах було неможливе без застосування плуга, відомого за даними археологічних досліджень на території Південної Русі ще з XI ст. [Біляєва 2003, с. 72]. Подальше удосконалення плуга та інших землеробських знарядь дозволило отримувати на досліджуваній території у першій половині XIX ст., до промислового перевороту, середню урожайність зернових культур «сам-4» (зерна збирали учетверо більше, ніж сіяли) [Военно-статистическое... 1849, с. 100]. Для IX-XIII ст. урожайність мала бути дещо нижчою, зокрема через менш досконалі знаряддя праці.

Давньоруських знарядь праці, пов'язаних із землеробством, у межах досліджуваної території поки що знайдено небагато (Табл. 8). Відомі на поселеннях XII-XIII ст. знахідки знарядь для обробітку ґрунту вказують на практикування орного землеробства на важких ґрунтах, звільнених від лісової рослинності [Горбаненко 2006]. Так, трохи асиметричний широколезий залізний наральник, завдовжки 25,5 см і завширшки 14 см, знайдено 1969 р. на поселенні XII-XIII ст. Нова Гута (Рис. 24, 1) [Приходнюк 1977, с. 101, 103]. За класифікацією Ю.О. Краснова, він належить до типу ІВ2. Такі наральники датуються VI-XIII ст. і використовувалися переважно в Лісостепу [Краснов 1987, с. 40, 42, рис. 9]. Найдоцільніше їх було застосовувати на кривоґрядильному ралі з ральником, укріпленим залізним широколопатевим навершям, поставленим горизонтально до землі. Ймовірно також використання цього типу наральника на знарядді плужного типу – кривоґрядильному ралі, з ральником, укріпленим залізним широколопатевим

навершям, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою [Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009, с. 84-85]. Тепер затоплене Дністровським водосховищем поселення Нова Гута розміщене на першій надзаплавній терасі р. Матірка, притоки Дністра. В потенційній ресурсній зоні поселення поширені переважно опідзолені чорноземи й сірі лісові ґрунти. Добре збережений залізний леміш (наконечник знаряддя плужного типу) XII-XIII ст. знайдений у Бакоті, в ур. На Клину. Його могли використовувати на таких самих типах знарядь, що й наральник з Нової Гути. Леміш симетричний, завдовжки 24 см і завширшки 17,5 см (Рис. 24, 2) [Винокур, Горішній 1994, с. 164], належить до типу IVB1 за Ю.О. Красновим. Такого типу наконечники з'явилися в XI ст. й теж характерні для лісостепової зони [Краснов 1987, с. 52, рис. 14]. У літературі є інформація про випадкові знахідки двох давньоруських лемешів біля с. Рудка Дунаєвецького району [Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 25], однак їх опис і рисунки відсутні, а місце зберігання нам невідомі. Крім землеобробних знарядь із залізними наконечниками, на м'яких ґрунтах могли використовувати знаряддя без залізних частин – суцільнодерев'яні рала, борони-суковатки. Три залізні серпи знайдено на городищі Остапківці (від одного зберігся фрагмент) [Маярчак, Олійник 2012, рис. 8]. Ще один серп знайдено у житлі XII-XIII ст. №9 із Бакоти (розкопане випадково, знахідка не збереглася) (Рис. 25, б) [Винокур, Горішній 1994, с. 336]. Також у Бакоті (ур. На Клину, в житлі IX-XI ст. №39) виявлено вмонтовану у верхню частину печі глиняну жаровню (Рис. 23, 2). Жаровня, розмірами 0,68×1,2 м, була випалена нерівномірно, в глиняне тісто домішані подрібнені солома та полова. Подібна жаровня виявлена в житлі IX-X ст. №16 з того ж поселення [Винокур, Горішній 1994, с. 69-70]. З утвердженням глибокої оранки й заміни плівчастих зернових голозерними (що давали більшу кількість продукції, яку необхідно було сушити в овинах), жаровні зникають [Біляєва 2003, с. 73], тож у житлах XII-XIII ст. регіону невідомі. Кам'яні ротаційні жорна чи їх фрагменти знайдені у Бакоті [Винокур, Горішній 1994, с. 154], Глибівці

[Баженова 1982/111, с. 3], Городку [Приходнюк 1977, с. 100], Малій Шурці (Рис. 50, б) [Маярчак 2006а, с. 252], Соколі [Вільшанська 1988, с. 88].

На досліджуваній території знайдені залишки деяких агрокультур, які вирощувало давньоруське населення. Наприклад, «багато згорілого зерна» випадково виявлено на Проскурівському городищі у 1930-х роках [Захар'єв 2003в, с. 78]. У дослідженому експедицією С.Е. Баженової житлі на Глибівському городищі IX-XI ст., у заглибленні біля печі, теж було виявлено значну кількість обгорілого зерна. Багато обгорілих зерен жита, пшениці та гороху знайдено й на іншій території городища [Винокур, Гуцал, Баженова 1972/82, с. 12; Баженова 1982/111, с. 2; Баженов 1997, с. 213].

4.1.2 Зберігання запасів. Зерно та інші господарські запаси зберігали переважно в округлих у плані господарських ямах, що виявлені на поселеннях: Бакота [Винокур, Горішній 1994, с. 331 та ін.], Гринчук [Пачкова 1979, с. 88-89], Глибівка [Баженова 1982/111, с. 2], Каветчина 1 (ур. Лука) [Приходнюк 1976], Лука-Врублівецька [Тиханова 1953/11а, с. 11], Стара Ушиця [Кучера, Горишній 1983, с. 62]. Як правило, такі ями невеликі. Наприклад, кругла у плані господарська яма біля житла XII-XIII ст. №9 з Бакоти мала розміри 0,9×1,1 м й була первісно заглиблена у ґрунт на 0,7 м [Винокур, Горішній 1994, с. 72]. Але відомі й великі ями, зокрема зроблені всередині приміщень. Так, округла в плані господарська яма (№5), діаметром 1,7 м, виявлена унаслідок розкопок експедиції С.П. Пачкової всередині кліті валу Гринчуцького городища XII-XIII ст. У заповненні ями знайдені фрагменти кераміки, у тому числі амфорної. Ще дві ями овальної форми з того ж городища склали разом з наземною спорудою (об'єкт №4) єдиний господарський комплекс. Яма №1 мала розміри 3,25×2,75, була завглибшки 1,5 м від долівки об'єкта №4. Яму №2, розмірами 3,5×2,5 м, заглиблено на 0,6 м від долівки споруди. У заповненні знайдено багато кісток тварин і фрагментів посуду XII-XIII ст., зокрема амфор [Пачкова 1979, с. 82-83, 88-89]. Господарська яма №10 з поселення Каветчина 1 (розкопки експедиції О.М. Приходнюка) – підпрямокутне заглиблення 2,4×1,1 м із заокругленими

кутами і вертикальними стінками; в її заповненні знайдено кераміку XII-XIII ст. й кістки тварин [Приходнюк 1975/10 д, с. 12]. Овальна у плані яма, розмірами 1,55×1,7 м і завглибшки 0,9-1 м від рівня долівки, досліджена у центральній частині господарської споруди №5 на поселенні Сокіл 5 експедицією Л.В. Вакуленко. Стінки ями поступово звужувалися до злегка заокругленого дна. На висоті 0,6 м від дна по периметру стін ями проступала смуга обпаленої глини, завширшки 0,2 м. На дні лежали великі пласкі камені розмірами 0,3×0,4 м, під якими простежено шар вугілля та перепаленої землі; там же виявлено фрагменти кераміки [Вакуленко 1977/25 ж, с. 2-3]. У заглибленому житлі XII-XIII ст. №18 з Бакоти розкопками експедиції І.С. Винокура виявлена яма-погріб розмірами 1,7×2,9 м і завглибшки 3,15 м. Долівку погребя вимощено плескатими каменями [Винокур, Горішній 1994, с. 331], що певною мірою захищали його вміст від вологи. Крім зазначених господарських ям, долівки слов'яноруських жител у Глибівці та Бакоті (№3) теж були частково вимощені плескатым камінням. На долівці господарської споруди празької культури №34 у Бакоті також виявлені вимощені плескати камені [Баженова 1982/111, с. 2; Винокур, Горішній 1994, с. 324, 329, 331], що може свідчити про практикування у регіоні зазначеного будівельного прийому задовго до Київської Русі. Загалом вимощена камінням долівка менш характерна для споруд Середньодністровського Лівобережжя, ніж звична для лісостепової зони – утрамбована з материкової глини (лесу) [Раппопорт 1975, с. 128].

Отже, наявні археологічні дані засвідчують, що запаси у господарських ямах давньоруське населення Середнього Подністров'я додатково намагалося захистити від комах, тварин і вологи за допомогою підмашування ям глиною, їх випалу, зберігання продуктів у глиняній і, вірогідно, дерев'яній тарі. Решток якогось накриття зверху ям не простежено, але логічно припускати його застосування.

Крім господарських ям, продовольчі запаси могли зберігати у спеціальних нішах, які робили у житлах. Для прикладу, з обох боків устя печі

житла №24 на поселенні Сокіл 5 виявлені дві овальні ніші, що підбоєм заходили у стіни котловану будівлі (Рис. 34, 2). У нішах знайдено багато кераміки XII-XIII ст. та кісток тварин [Приходнюк, Вакуленко 1978/30 а, с. 5-6]. Господарські ніші виявлені також у житлі №2 городища Гринчук [Пачкова 1979, с. 87]. У них могли зберігати сушені м'ясо, рибу, ягоди тощо.

Господарська споруда, виявлена на Глибівському городищі, могла відігравати функції складського приміщення місцевої общини, з огляду на знайдений у ній археологічний матеріал: обвуглене зерно, інструменти, предмети кінської зброї, зброя, кераміка [Баженова 1982/111, с. 3-4].

4.1.3 Тваринництво. Про домашні тварини, які розводили на досліджуваній території у IX-XIII ст., дає уявлення остеологічний матеріал. Наприклад, у 1953 р. розкопками М.О. Тиханової на поселенні Лука-Врублівецька були виявлені залишки печі від житла XII ст., де знайдено фрагмент щелепи вівці, хребець і зламаний ріг корови [Тиханова 1957/27, с. 15]. Кістки тварин, разом з кістками птиці і риби, виявлені у сміттєвій ямі на тому ж поселенні [Тиханова 1955/37, с. 22]. Зуби свині знайдені на городищі Проскурівка [Захар'єв 2003в, с. 79], а кістки – у кургані №1 некрополя в ур. Могилки біля Соکیلця. Тут шмат свинини супроводжував покійника як ритуальна їжа [Захар'єв 1992/51, с. 10]. Кістки домашньої свині, разом з кістками великої рогатої худоби, знайдено і в давньоруському культурному шарі Бакоти [Винокур, Горішній 1994, с. 334].

Вважається, що у давньоруський період, починаючи з XI ст., основу стада формувала велика рогата худоба, яка належала до великих грубокістних тварин. Це було пов'язано зі збільшенням ролі орного землеробства, де воли слугували головною тяговою силою [Біляєва 2003а, с. 78; Петрашенко 2005, с. 117]. Найвні археозоологічні дані можуть свідчити, що у Середньому Подністров'ї бик домашній став головною домашньою твариною ще у ранньослов'янський час. Так, остеологічний матеріал з двошарових (ранньослов'янський і давньоруський періоди) поселень – Городок, Устя, Бакота та Сокіл – засвідчує використання у господарстві

населення Лівобережжя Середнього Подністров'я тварин: бик домашній, свиня домашня, вівця, коза, кінь домашній, собака, курка домашня. Найбільшою кількістю особин на усіх цих поселеннях представлений бик домашній (Табл. 9) [Приходнюк 1975, с. 52]. Висновок про переважання у стаді великої рогатої худоби зроблено й після аналізу кісток домашніх тварин з поселення VIII-IX ст. Рашків I на правому березі Дністра [Баран 2004, с. 57].

Про розведення коней населенням досліджуваного регіону свідчать, зокрема, знахідки кінського спорядження та спорядження вершника на низці давньоруських поселень (Табл. 11; Рис. 26-29).

Унаслідок розкопок на Глибівському городищі IX-XI ст. знайдено фрагмент залізних ножиців для стрижки овець [Винокур, Гуцал, Баженова 1972/82, с. 12]. Непогано збережена коса знайдена в культурному шарі XII-XIII ст. городища Городиська. Вона залізна, має завширшки рівномірне лезо. Довжина леза по спинці 51 см при товщині ребра 0,7 см. Основа леза завдовжки 32 см, ширина 6 см. Найбільша висота вигину леза припадає на його середину [Гуцал, Мегей 2000]. Ще одну косу знайдено на городищі Остапківці; збереглася її більша частина, крім закінчення леза [Маярчак, Олійник 2012, рис. 8].

4.1.4 Мисливство. Такі топоніми Центрального Поділля як «Зубрівка» (Кам'янець-Подільський район) і «Турчинці» (Городоцький район) свідчать про проживання колись у регіоні диких биків. Відомо, що на зубрів полював під час перебування у галицького князя Ярослава Осмомисла племінник візантійського імператора Андронік Комнен [Кириков 1979, с. 17]. «Повість о Подольской земле» загалом носить літературний характер, про що вже зазначалося, але сама розповідь про полювання князів Коріятовичів на оленів у районі сучасного Кам'янця-Подільського цілком вірогідна. Уламок рогу благородного оленя знайдено на давньоруському могильнику в Бакоті [Горішній, Юра 1974/6 г, с. 19]. На городищі Стара Ушиця знайдено ріг косулі [Кучера, Горишний 1983, с. 95]. Виготовлені із конусоподібних

закінчень рогів втульчасті кулеподібні [Медведев 1966, с. 87] наконечники стріл з Гринчуцького городища (Рис. 46, 4-5) [Пачкова 1979, с. 95, рис. 11/2-3] могли використовувати при полюванні на хутряних звірів або птицю. Для полювання на іншу дичину могли застосовувати й залізні вістря різних типів.

На поселеннях з ранньослов'янським і давньоруським культурними шарами Городок, Устя, Бакота та Сокіл знайдено кістки впольованих диких тварин: оленя, свині дикої, зубра, вовка, лисиці, козулі, сірого журавля, птиці, бобра, видри [Приходнюк 1975, с. 53]. Аналіз зібраних тут кісток засвідчує порівняно незначну частку кісток диких тварин (Табл. 10) [Приходнюк 1975, с. 52-53]. Це дає підстави вважати, що полювання відіграло допоміжну порівняно з тваринництвом роль у господарстві давньоруського населення Середньодністровського Лівобережжя.

4.1.5 Рибальство. Розгалужена сітка річок і струмків, наявність великої водної артерії (Дністра) на досліджуваній території з давніх часів були важливими чинниками розвитку рибальства. Кістки риби знайдені разом з давньоруським матеріалом у Луці-Врублівецькій, Старій Ушиці і Бакоті. Цілі та фрагментовані важки від рибальських сіток виявлені на давньоруських поселеннях Бакота, Підлісний Олексинець, Мала Шурка. Рибальські гачки знайдені на поселеннях IX-XIII ст. у Старій Ушиці, Глибівці, Гринчуку, Бакоті, Луці-Врублівецькій. Усі знайдені гачки великих розмірів. Наприклад, гачок з Гринчука, вагою 5,6 г, вигнутий з прямокутного стержня перетином 4,6×3,6 мм. Висота його цівки 40 мм, зів завширшки 26 мм. Ще більші рибальські гачки з Глибівки. Їх могли використовувати для ловлі крупної риби (сома, щуки, судака тощо) снастями типу переметів і донок. Про зимову риболовлю може свідчити знахідка на Глибівському городищі пішні. Двозубчасту острогу знайдено на городищі Остапківці, що може вказувати на наявність в давньоруський час порівняно великої риби навіть у верхів'ях р. Смотрич. Як гарпун для ловлі риби могли використовувати одношипний втульчастий наконечник дротика, знайдений на городищі Гринчук (Табл. 12; Рис. 30; 31).

Про рибалок на Дністрі є згадка під 1158 р. у Київському літописі. Там розповідається, що Іван Ростиславич Берладник разом з половцями «пакостяше рыболовомъ Галичськимъ» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 497]. Найвірогідніше, що ці рибалки були організованими в артілі професіоналами, які ловили рибу для продажу на ринку.

Залишками сезонного рибальського селища, очевидно, є селище (чи, скоріше, висілок) Каветчина в ур. Лука на Дністрі. Виявлені там два заглиблені житла функціонували лише у теплі періоди року, що може свідчити про їх використання рибалками під час сезонної ловлі [Вільшанська 1988, с. 86]. Давньоруські селища з рибальською спеціалізацією археологічно відомі, зокрема в Українському Поліссі [Готун 1999, с. 209].

4.2 Житлобудування, ремесла і торгівля

4.2.1 Житлобудування. На даний час у межах досліджуваного регіону розкопано 46 жител (деякі з них не повністю) (Рис. 32-34) у 15 пунктах (Табл. 13): Бакота [Винокур, Горішній 1994, с. 68-72], Волочиськ 2 [Михальчишин 2005, с. 223-224], Глибівка [Баженова 1982/111, с. 2], Городок [Приходнюк 1977, с. 100], Гринчук [Пачкова 1979, с. 86-88; 93], Жванець [Бузян, Якубенко 1987], Каветчина 1 [Вільшанська 1988, с. 88], Кам'янець-Подільський (Старе Місто) [Винокур, Телегін 2004, с. 398], Куровечка [Михальчишин 2005, с. 222], Лука-Врублівецька [Тиханова 1946/4, с. 7-8; 1953/11а, с. 11-12; 1955/37, с. 6], Острівчани [Тиханова 1958/35, с. 9], Проскурівка [Захар'єв 2003в, с. 78-80], Сокіл 4 і 5 [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 95-96; Вільшанська 1988, с. 86-87], Ставище [Винокур, Горишний 1982/107, с. 3-4], Стара Ушиця [Кучера, Горишний 1983, с. 95]. Серед розкопаних жител 5 датують в межах IX-XI ст. (Бакота – №№3 а, 16, 39; Глибівка; Сокіл 4 – №18), і 41 житло – XII-XIII ст.

Конструктивні елементи жител з'ясовані неоднаковою мірою, на час дослідження багато з них збереглися незадовільно. Переважають заглиблені житла, їх досліджено 34. Наземних жител зафіксовано лише 9. Конструкцію стін вдалося встановити у 34 жител. З'ясувалося, що у 30 з них була зрубна, і

лише у 4 – стовпова конструкція стін: Бакота, №3 [Винокур, Горішній 1994, с. 70], Гринчук, №2 [Пачкова 1979, с. 88], Кам'янець-Подільський [Винокур, Телегін 2004, с. 398], Сокіл, №18 [Вакуленко 1977/25 ж, с. 4-5]. Отже, матеріали досліджуваної території дещо заперечують висновки П.О. Раппопорта, що загалом на Русі в IX-XIII ст. переважала стовпова конструкція стін напівземлянок, а серед давньоруських жител XII-XIII ст. Галицько-Волинської землі кількісно переважали наземні споруди [Раппопорт 1975, с. 127, 166]. Широке побутування у давньоруський час будівель зрубного типу, зокрема, доведено унаслідок проведених досліджень у Києві [Толочко 1981, с. 76].

Відносно невелика кількість розкопаних жител IX-XI ст. (5) дає лише попередню інформацію про середню площу житла цього часу, вона визначається показником 11 м². Жител XII-XIII ст., у яких відомі площі, налічується вже 31. Середній показник площі житла для вказаного періоду становить 12,8 м². Проте, відомі три житла (Бакота, №№2, 6 а, 18), площа котрих досягала більше 20 м² [Винокур, Горішній 1994, с. 71-72, 334].

Досліджені житла прямокутні, орієнтовані кутами чи стінами за сторонами світу, й абсолютна їх більшість однокамерні. Але два житла (Сокіл, №27 і Бакота, №3) склалися з трьох частин. Кожне з них мало два приміщення-камери, з'єднані між собою невеликим (близько 1×1 м) переходом-перемичкою [Вільшанська 1988, с. 86; Винокур, Горішній 1994, с. 70, рис. 79].

Відомі два двоповерхові житла – одне у Бакоті (№3) й одне у Кам'янці-Подільському. Нижній поверх останнього складався з двох кімнат [Винокур, Горішній 1994, рис. 79; Винокур, Телегін 2004, с. 398].

У двох кутах одного з досліджених жител (Гринчук, №2) виявлені господарські ніші, діаметром близько 0,5 і 1 м [Пачкова 1979, с. 87-88]. Ще в одному житлі (Бакота, №18) виявлена яма-погріб, розмірами 1,7×2,9 м [Винокур, Горішній 1994, с. 72]. Наявність вогнища у куті приміщення вказує на те, що це була саме житлова, а не господарська споруда.

У чотирьох досліджених житлах (Каветчина, №№16 і 17, Гринчук, №1, Стара Ушиця, №3) зафіксовані вхідні коридори-прямки, що виступали за межі будівель. Найменший з них (Каветчина, №16) мав розміри 0,2×0,8 м, найбільший (Стара Ушиця, №3) – 1,1-1,4×0,8 м [Пачкова 1979, с. 87; Кучера, Горишний 1983, с. 65; Вільшанська 1988, с. 88]. Такі коридори вказують на наявність тамбурів, якими додатково утеплювали входи у житла.

В одному житлі (Проскурівка) зафіксовані ямки від ніжок лежача чи лави [Захар'єв 2003в, с. 80]. Вирізані у материку останці-лежаки виявлено у Бакоті й Соколі (житла №18 і №28 відповідно). У житлі з Бакоти такий останець мав розміри 2×0,7 м, у Соколі – 1,4×1,3 м [Винокур, Горішній 1994, с. 72; Вільшанська 1988, с. 88].

Судячи з діаметру стовпових ям (Гринчук, №2, Сокіл 4, №18) [Пачкова 1979, с. 88; Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 96], а також відбитків нижніх вінець зрубів (Бакота, №39) [Винокур, Горішній 1994, с. 69], діаметр колод, що використовували при спорудженні жител, становив 0,2-0,4 м.

Житловими були окремі кліті валу на двох повністю розкопаних у регіоні укріпленнях: у семи клітях Гринчуцького городища й двох – Староушицького виявлені залишки вогнищ. Ще дві кліті на городищі біля Старої Ушиці, враховуючи значну кількість знайдених там кісток тварин, теж могли використовувати як тимчасові житла [Пачкова 1979, с. 90; Кучера, Горишний 1983, с. 94]. Задля профілактики пожежі, діяльності шкідників деревини та дезінфекції, житлові споруди могли підмашувати вапняковим розчином, як-от башту на городищі Гринчук [Пачкова 1979, с. 85].

Обігрівальні пристрої (Табл. 13; Рис. 32, 33) за конструктивними особливостями можна поділити на три основні типи:

1. Відкриті вогнища – глинобитні (12 випадків) або, рідше (4 випадки), викладені камінням, діаметром 0,8-1,5 м. Вони виявлені на поселеннях: Бакота (житла №№3, 3 а, 4, 18) [Винокур, Горішній 1994, с. 72, 328, 334], Волочиськ 2, Куровечка [Михальчишин 2005, с. 222-223], Городок [Приходнюк 1977, с. 100], Проскурівка [Захар'єв 2003в, с. 79], Каветчина 1

(біля жител №16 і №17), Сокіл 5 (житла №27 і №28) [Вільшанська 1988, с. 86-89], Стара Ушиця (у кліті) [Кучера, Горишний 1983, с. 77], Устя [Приходнюк 1977, с. 103].

2. Печі, викладені з каміння («кам'янки»), знайдено на поселеннях: Бакота (житла №№3, 5, 6 а, 16, 39) [Винокур, Горішний 1994, с. 68-72], Глибівка [Баженова 1982/111, с. 2], Жванець [Бузян, Якубенко 1987, с. 47], Сокіл 4 (житло №18) [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 96], Сокіл 5 (житло №28) [Вільшанська 1988, с. 88].

3. Глинобитні печі відкрито на поселеннях: Бакота (житла №№1, 1 а – дві печі, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 55) [Винокур, Горішний 1994, с. 69, 72], Гринчук (житла №№1, 2, 3, 7; дев'ять печей під клітями валу з внутрішнього боку й одна – на посаді) [Пачкова 1979, с. 86-93], Кам'янець-Подільський (Старе Місто) [Винокур, Петров 1997, с. 55], Лука-Врублівецька (три печі) [Тиханова 1946/4, с. 7; 1953/11а, с. 12; 1955/37, с. 6], Острівчани [Тиханова 1958/35, с. 9], Сокіл 5 (житло №24) [Вільшанська 1988, с. 86], Ставище [Винокур, Горишний 1982/107, с. 3-4], Стара Ушиця (житла №№1 – дві печі, 2, 3) [Кучера, Горишний 1983, с. 62].

Всього в межах зазначеної території на сьогодні відомо 16 відкритих вогнищ, 9 кам'янок і 38 глинобитних печей.

Зафіксовано, що при будівництві нижньої частини шести досліджених опалювальних споруд (поселення Лука-Врублівецька, №№1, 2, 3; Острівчани, Жванець і Куровечка) використані фрагменти кераміки [Тиханова 1955/37, с. 6; 1957/27, с. 15; 1958/35, с. 9; Бузян, Якубенко 1987; Михальчишин 2005, с. 222]. Печі, частково вирізані у материковому лесі, знайдені на поселеннях у Бакоті [Винокур, Горішний 1994, с. 69], Гринчуку [Пачкова 1979, с. 87], Острівчанах [Тиханова 1958/35, с. 9] і Соколі 5 [Вільшанська 1988, с. 87]. Інколи піч виступала за межі житла: Бакота – житло №39 [Винокур, Горішний 1994, с. 69], Гринчук – №№1 і 2 [Пачкова 1979, с. 87-88], Сокіл 5 – №№24 і 27 [Вільшанська 1988, с. 86-87], Стара Ушиця – №№2 і 3 [Кучера, Горишний 1983, с. 66, 69]. На городищі Гринчук

виявлено 9 розташованих поруч глинобитних печей [Пачкова 1979, с. 89-92]. Можливо, їх використовували для приготування їжі під час перебування у фортеці значної кількості воїнів, можливо – задля якоїсь виробничої діяльності. Аналогічної конструкції печі досліджені у літописному Звенигороді [Кучера 1999, с. 180].

4.2.2 Металообробка і металургія. Чорна металургія вважається провідною галуззю давньоруського ремесла, що разом із землеробством становила основу економічного розвитку Русі [Толочко 2000, с. 418]. На досліджуваній території відомо досить багато знахідок різноманітних виробів IX-XIII ст. з металу, передусім заліза. Наприклад, лише в ході розкопок городища Гринчук зібрана колекція залізних виробів, що налічує 60 предметів 19 видів [Пачкова 1979, с. 94], а під час грабіжницьких пошуків 2000 р. на городищі Остапківці – понад 46 предметів 20 видів. (Вилучені у грабіжників знахідки потрапили до фондів Городоцького краєзнавчого музею [Маярчак, Олійник 2012]). Зрозуміло, що не усі знайдені на зазначеній території металеві (і не лише металеві) вироби виготовлені на місці. На даному етапі вивчення бачимо необхідність комплексної характеристики зібраної інформації про знахідки.

Асортимент виявлених на окресленій території виробів з металу можна поділити на 6 основних груп: 1) знаряддя праці та промислів; 2) предмети побуту; 3) зброя і захисне спорядження; 4) спорядження верхового коня й вершника; 5) прикраси і деталі одягу; 6) предмети християнського культу.

1) До знахідок знарядь праці й промислів належать: ножиці кравецькі (Бакота) й для стрижки овець (Глибівка), пінцет (Бакота), господарські ножі (Бакота, Гарячинці, Глибівка, Гринчук, Велика Яромирка, Лука-Врублівецька, Остапківці, Пилипи-Хребтійвські, Привороття Друге, Проскурівка, Стара Ушиця) та інші вироби – сокири, пряслиця, знаряддя сільського господарства тощо (Табл. 8).

2) Знахідки предметів побуту відомі переважно на поселеннях, де проводили стаціонарні розкопки. До таких знахідок належать: застібка книги

(Бакота), трубчасті замки (Бакота, Привороття Друге, Проскурівка, Лука-Врублівецька), ключі від замків (Михайлівка, Остапківці, Проскурівка, Скипче, Стара Ушиця), скоби (Гринчук, Остапківці, Привороття Друге); шпильки, клямка, кресала (Стара Ушиця), окуття до різних предметів (Привороття-Друге, Стара Ушиця, Гринчук), завіси, бритва, цвяхи, заклепки, дужки відер (Гринчук) тощо (Табл. 14; Рис. 50, 51).

3) У групі «зброя і захисне спорядження» найчастішою знахідкою є вістря стріл різних типів, переважно черешкові (Рис. 43-46). Вістря IX-XIII ст. знайдені принаймні у 24 пунктах досліджуваної території: Бакота, Волочиськ, Гарячинці, Глибівка, Городок, Гринчук, Жванець, Калюсик, Кам'янець-Подільський, Княжпіль, Колубаївці, Лука-Врублівецька, Мала Шурка, Міцівці, Остапківці, Панівці, Подільське, Привороття Друге, Проскурівка, Сокилець, Ставище, Стара Ушиця, Цвіклівці, Шебутинці. Менше відомо пунктів зі знахідками наконечників списів та сулиць (Рис. 46, 1-2) – 9: Бакота, Гринчук, Княжпіль, Маціорськ, Остапківці, Привороття Друге, Сокилець, Ставище, Стара Ушиця. Три кольчуги випадково знайдені у XIX ст. в районі Привороття Другого. Знахідки мечів (Рис. 47) теж скоріше випадкові – у Великому Карабчієві, Приворотті Другому («Вербичка»); ймовірно – Бакоті, Завадинцях, Михайлівці і Скипче. Великі ножі, які можна вважати бойовими, знайдені у Бакоті, Остапківцях, Проскурівці і Старій Ушиці (Рис. 48, 1-3; 49, 1, 3), а бронзові кістені – у Бакоті і Приворотті Другому («Вербичка»). Бронзові навершя булав знайдено у Приворотті-Другому («Вербичка») і Ставчанах. До числа поодиноких належать знахідки: арбалетний «болт» (Бакота), фрагменти окуття щита (Гринчук), деталі шолома (Гринчук, можливо – Привороття Друге й Бакота), фрагмент палаша чи шаблі (Гринчук) (Рис. 48, 4), фрагмент ножен від клинка (Проскурівка), пластина від панциря (Остапківці) (Табл. 15).

Серед знахідок зброї вирізняється меч, виявлений у районі городища Великий Карабчіїв, – шедевр давньоруського збройного і ювелірного ремесла першої половини XI ст. (Рис. 47, 2-3) В. Сарновська вважала, що він

київського походження [Sarnowska 1955, s. 315-318; 321]. А.М. Кірпічніков відніс його до типу А («місцевий»), оскільки аналогів за межами Русі клинків такого типу невідомо. Руків'я меча прикрашене рослинним орнаментом у вигляді плавно вигнутих гілок («дерево життя»). Цей орнамент склався у Візантії у X-XI ст. і набув популярності за її межами. Техніка виготовлення – візерунок черню на бронзі (перехрестя й трубка) і прокреслений візерунок на фоні черні (навершя). Аналогічний рослинний орнамент виконано на наремінній бляшці, знайдений у похованні дружинника кінця X – початку XI ст. з Другого Пекунівського могильника у колишній Тверській землі [Кирпичников 1961, с. 191-192; 1966, с. 36; Макарова 1986, с. 32]. Подібне за стилем орнаментування руків'я меча з літописного Дорогобужа. Але рівень виконання узору в дорогобужького меча значно нижчий, ніж у карабчівського [Прищеп, Нікольченко 1996, с. 102].

Досконалістю техніки виготовлення вирізняється й один з кистенів колекції «городища Вербичка»: дві сторони його ударної частини прикрашені черню вишуканим рослинним орнаментом [Rauhut 1960, tabl. XIX, 4].

Відсутність докладної інформації про деякі знайдені предмети зброї, зокрема у ході розкопок Бакотського монастиря 1892 р., біля городища Привороття Друге 1898 р., дають підставу сумніватися у датуванні їх саме давньоруським часом. Місцезнаходження значної частини давньоруської зброї, знайденої за часів Російської імперії, тепер невідоме. Опублікована ж інформація, як правило, занадто стисла, щоб мати повне уявлення про таку зброю.

4) Спорядження верхового коня і вершника знайдено у Бакоті (на посаді – шпора, фрагмент вудил, підпружні пряжки; у монастирі – вудила, 3 шпори, 2 стремена, 5 підпружних пряжок, трок від сідла, залишки чепрака від сідла – імовірно давньоруські), Глибівці (фрагменти стремена, шпори, прикраси зброї), Гринчуку (7 шпор, 2 пари двочленних вудил, кістяне навершя канчука, запряжні кільця, підпружна пряжка), Остапківцях (шпора,

льодохідний шип), Приворотті-Другому (шпора, вудила, стремено), Соколі (шпора), Старій Ушиці (шпора). У заповненні житла на городищі XII-XIII ст. Проскурівка знайдено залізне скребло для чищення шкіри коней та великої рогатої худоби (Табл. 11; Рис. 26-29).

5) Більшість металевих прикрас репрезентовані знахідками на могильниках у Сокільці [Захар'єв 1992/51, с. 13 та ін.]. Найпоширеніші прикраси – скроневі у півтора оберти кільця (часто загнутокінцеві, зворотновідігнуті) зі срібного з великим вмістом лігатури або ж з бронзового дроту, середнім діаметром 1,2-2 см (Рис. 38, 3-10; 39, 1-11, 15). Такого типу кільця носили й на пальцях. Це простежено на матеріалах розкопок курганів №13, 14 і 37 в ур. Могилки, поховань №23, 29, 40, 59, 84, 93 некрополя в ур. Батарея [Захар'єв 1993/66, с. 3; 1994/60, с. 6; 1995/57, с. 8, 10, 22, 23; 1996/38, с. 8; 1997/16, с. 10; 2002, с. 127], поховань №11 та 16 у могильнику в ур. Скельки (Бакота) [Горішній, Юра 1974/6г (щоденник), с. 10-11]. Датують зворотновідігнуті кільця серединою XII – XIII ст. [Прищепа, Нікольченко 1996, с. 78]. Крім зворотновідігнутих, відомі й інші типи скроневиx кілець: у два з половиною оберти (Рис. 38, 11-12; 39, 16); підтрикутні (Рис. 38, 15); з розімкненими кінцями, що не заходять один за одний (Рис. 38, 18); тринамистинні (Рис. 38, 13-14; 39, 12-14, 17), але їх меншість. Отже, абсолютна більшість скроневиx кілець з досліджуваної території належить до групи дротяних (за В.П. Левашовою) [Левашова 1967, с. 13]. До групи намистинних належать поодинокі знахідки (передусім у Сокільці і Бакоті), а знахідки скроневиx кілець, що належать до груп щиткових, променевиx чи лопастних, нам невідомі. Скроневі кільця знайдені, крім Сокільця, у Бакоті, Великій Яромирці, Глибівці, Жванці, Кам'янці-Подільському, Карачківцях, Міцівцях, Приворотті Другому («Вербичка»), Соколі, Старій Ушиці, Тимкові, Цибулівці (Табл. 16). Відомі набори з декількох з'єднаних кілець (Бакота, Сокілець).

Крім дротяних кілець типу скроневиx, на пальцях носили персні. Один срібний перстень з Глибівського городища IX-XI ст. має напівсферичний

щиток, прикрашений зерню і сканню. Інший перстень з того ж городища, але бронзовий, виготовлений технікою лиття і має хрестоподібний щиток [Баженова 1982/111, с. 2]. Бронзовий перстень з Міцівецького городища XII-XIII ст. має квадратний щиток з кантиком на ньому [Археологія Дунаєвщини... 1992, с. 32]. Ще один срібний давньоруський перстень з квадрифолійним щитком випадково знайдено 1842 р. у с. Залісся. У центрі щитка вигравірувано хрест, виконаний черню. На верхньому та нижньому виступах – дерево на фоні черні, бокові виступи заповнені черню [Макарова 1986, с. 132]. Срібний щитковий перстень знайдений на могильнику в ур. Батарея у Сокільці. На його щитку у формі видовженого шестигранника подвійною лінією з крапок вигравірувано шестигранник, всередині якого – одинарною лінією – овал зі зрізаним кільцем. В овалі – хрест з двома паралельними перекладами [Захар'єв 1997/16, с. 11]. Ще один щитковий перстень з Сокільця зберігся частково (Рис. 40, 8). Разом з пластинчастими щитковими, на некрополі в ур. Батарея знайдені й інші типи перснів. Круглодротові гладенькі рубчаті персні (Рис. 40, 3, 5-6, 12, 15, 18), виготовлені способом лиття у роз'ємній жорсткій формі з подальшою насічкою зубильцем, були однією з найпоширеніших прикрас у слов'ян. У Новгороді Великому вони виявлені у культурних шарах 90-х рр. XI – 90-х рр. XIV ст. [Седова 1981, с. 122]. Плетені з двох дротів персні (Рис. 40, 10, 14), за аналогіями з Новгорода, датуються серединою XII – серединою XIV ст. [Седова 1981, с. 127]. Широкосердинний пластинчастий орнаментований хрестоподібними композиціями перстень знайдений у похованні №11 могильника в ур. Батарея (Рис. 40, 16). Така форма перснів має широке датування [Седова 1981, с. 129]. Одинадцять бронзових щиткових та один срібний з крученого дроту персні потрапили до Варшавського археологічного музею з городища Привороття Друге («Вербичка») [Rauhut 1960, s. 254].

Знахідки срібних і бронзових браслетів (Рис. 41) – пластинчастих загнутокінцевих (завширшки близько 1,5 см), кручених з товстого дроту

(трьох дротів), псевдокручених або ж у вигляді круглих чи ромбоподібних у перетині прутів відомі в пунктах: Велика Яромирка, Гринчук, Жванець, Івахнівці, Кривчик, Міцівці, Привороття Друге («Вербичка»), Сокілець, Стара Ушиця, Цибулівка (Табл. 16). Для виготовлення цих виробів давньоруські ювеліри використовували техніки: лиття у жорсткій формі, лиття за восковою моделлю, волочіння, тиснення, гравірування. Окремі пластинчасті з заокругленими кінцями браслети (з Великої Яромирки, Жванця, Міцівців) мають вигравіруваний у вигляді хрестоподібних композицій і паралельних ліній орнамент (Рис. 41, 2), який, очевидно, мав не тільки естетичне, але й магічне значення [Седова 1981, с. 115]. Схожий орнамент присутній на браслетах з поселень інших південноруських земель: Григорівка у Середньому Подніпров'ї [Орлов 2003, рис. 47/3], Благовіщенка та Зміївка у Південному Подніпров'ї [Козловський 1992, рис. 29/2, 9], Дорогобуж на Волині [Прищепа, Нікольченко 1996, рис. 28/1]. На одному з браслетів Привороття Другого («Вербичка») є рослинний орнамент, ще на одному – у вигляді рядів ромбів з крапками усередині них [Rauhut 1960, tabl. XVIII, 11, 17].

Відомі й інші металеві прикраси. Пустотілі кулькоподібні бронзові підвіски-дзвіночки з вузьким прорізом у нижній частині («гудзики-бубонці») знайдені у Старій Ушиці [Кучера, Горишний 1983, с. 92], Бакоті [Винокур, Горішний 1994, с. 195], Глибівці [Баженова 1982/111, с. 2], Сокільці [Захар'єв 1995/57, с. 14]. Погано збережений срібний колт діаметром 35 мм, з ажурною філігранню навколо стулки, знайдено в ур. Батарей [Захар'єв, Рідуш 1997/16, с. 5]. Ще один срібний колт знайдено у складі скарбу 1842 р. з с. Залісся неподалік Кам'янця-Подільського. Черню на його щитку виконано зображення птаха [Макарова 1986, с. 135]. Бронзові тиснені нашивні бляшки з Бакоти (Рис. 42, 14-15) [Винокур, Горішний 1994, с. 195] і Привороття Другого («Вербичка») [Rauhut 1960, s. 254], очевидно, є залишками чільця – убрання голови дівчини або незаміжньої жінки.

Як відомо, кожна давньоруська прикраса, незалежно від типу, крім

декоративного мала й оберегове значення. Культ шанування місяця, очікування від нього якогось захисту, сприяння, виявився у широкому розповсюдженні на Русі такого типу амулетів, як підвіски-лунниці. Шість бронзових лунниць, орнаментованих псевдозерню й насічками, виявлено на городищі Привороття Друге («Вербичка»). Одна з них була ще й посріблена [Rauhut 1960, s. 254].

б) Предмети християнського культу переважно представлені виготовленими технікою лиття і черні бронзовими енкалпіонами (Рис. 35), що мають розміри близько 5×7 см і знайдені у 13 пунктах: Бакота, Боришківці, Велика Кужелова, Великий Карабчіїв, Гарячинці, Гринчук, Жванець, Кам'янець-Подільський, Острівчани, Привороття-Друге («Вербичка»), Проскурівка, Пукляки, Удріївці (Табл. 17). Загальна кількість відомих знахідок – принаймні 19 екземплярів. На хрестах є зображення святих (Богоматері, Миколи, Григорія та ін.) або руських страсотерпців Бориса й Гліба. Місце зберігання частини знахідок невідоме, а інформація – дуже стисла. Складні з досліджуваної території мають численні аналогії у металопластиці інших регіонів Русі – як сусідніх, так і віддалених [Ягодинська 1993; Пивоваров, Чеховський 2003]. Усі відомі нам знахідки енкалпіонів належать, за класифікацією Г.Ф. Корзухіної та Г.О. Пескової [Корзухина, Пескова 2003, с. 41-42], до групи давньоруських.

Крім хрестів-енкалпіонів, що носили поверх одягу, на досліджуваній території знайдені бронзові суцільнолиті хрести-тільники.

Чотири такі хрести знайдено у Міцівцях (городище XII-XIII ст.) [Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 49], й два – у Сокільці (некрополь в ур. Батарей) (Рис. 36, 4, 5, 7-9) [Захар'єв 1993/66, с. 9; Захар'єв, Рідуш 1998]. Композиція головного зображення хреста у них доповнена хрестоподібно розміщеними колами чи квадратами між променями перехрестя. Один міцівецький хрест, повністю «вписаний» у коло (Рис. 36, 4), близький до т.зв. кельтського типу хрестів, інші три – хреста-молота [Енциклопедія символів 2002, с. 27]. Типологічно подібні суцільнолиті натільники знайдені, зокрема,

у літописному Дорогобужі [Прищеп, Нікольченко 1996, с. 168], поселеннях Григорівка [Петрашенко 2005, с. 259] у Середньому та Дніпровське [Козловський 1992, с. 59] Нижньому Подніпров'ї відповідно. Але найближчою територіально й типологічно аналогією одному з міцівецьких натільників є зображення на кам'яній ювелірній формі з болохівського городища у с. Теліжинці на р. Іква [Якубовський 2003, рис. 44].

Вісім натільних бронзових хрестів різних типів відомо з колекції городища Привороття Друге («Вербичка»), особливий інтерес являють вироби у вигляді мальтійського хреста [Rauhut 1960, tabl. XX, 4-11].

З цієї ж колекції відомі бронзові підвіски з християнською символікою. Одна – у вигляді хреста, «вписаного» у коло. Дві інші, монетоподібні, – ідентичні, у вигляді круглого медальйона із зображенням святого Георгія зі списом на коні [Rauhut 1960, s. 254; tabl. XVIII, 28; XXII, 11].

Знахідок металевих нагрудних ікон відомо три, усі вони бронзові. Прямокутна ікона із зображенням Богоматері у повний зріст знайдена у Великому Карабчієві. Аналогії їй є у Збруцькому культовому центрі і з кургану XII ст. біля с. Мітіно поблизу Білоозера [Русанова, Тимошук 1993, с. 58]. При розкопках Бакотського монастиря знайдена лита квадратна з чорною емаллю ікона Богоматері «Усіх скорботних радощі». Зображення Богоматері центральне. Вона стоїть, піднявши у правій руці щось схоже на скипетр, а нижче видно багато людей, що простягають до неї руки. Зверху над Богоматір'ю зображені два шестикрилі ангели й свята Трійця між ними [Сецинский 1889, с. 1176]. Ще одна емальована ікона, із зображенням Бориса і Гліба, знайдена на Гарячинецькому городищі (Рис. 36, 1) [Сецинский 1901, с. 106; ТПЕИСК 1901, с. 981]. О.Р. Тищенко писав, що зображення на цій іконі «виявляє близьку схожість з рисунком у рукопису XIII ст., який опублікував М. Максимович» 1850 р. у часописі «Києвлянин» і зазначав про її схожість з бронзовою іконою невідомого походження [Тищенко 1984, с. 48-49, рис. 3]. Значно ближча аналогія гарячинецькій іконі, на думку автора, відома з фондів Державного російського музею [Лесючевский 1946, с. 243,

рис. 5/4].

Крім виробів з металу, на досліджуваній території відомі свідчення його виробництва й обробки.

Інструменти коваля (два молотки, зубило і ковадло) знайдено на городищі Остапківці (Рис. 37). З огляду на невеликі розміри одного з молотків та ковадла, можна припускати їх використання для виготовлення невеликих виробів, зокрема ювелірних [Маярчак, Олійник 2012, рис. 7].

Залишки майстерні коваля досліджені експедицією С.П. Пачкової на городищі Гринчук, в зручному місці для спуску до води. Виявлений тут горн являв собою округле вогнище зі стінками, складеними з підігнаних один до одного великих каменів і черенем, викладеним з дрібного каміння й обмащеним шаром глини. На цьому місці знайдено багато залізного шлаку [Пачкова 1979, с. 92; Пачкова, Гопак 1981, с. 54].

Залізний шлак і криця – залишки виробництва чи обробки заліза – виявлено також на давньоруських поселеннях у Луці-Врублівецькій [Тиханова 1955/37, с. 5], Усті [Бибиков и др. 1969/15, с. 31], Міцівцях (розвідка автора) і Бакоті. У Бакоті на березі річки з показовою назвою – Руда, зафіксовані залишки нижніх частин трьох металургійних домниць у вигляді округлих заглиблень 0,15-0,20 м від рівня поверхні, діаметром 0,75-0,85 м. У заглибленнях виявлено перепалене каміння, глиняну обмазку, шлак, деревне вугілля й попіл. Поруч знайдено шматки криці і шлак, що займали площу 20×10 м [Винокур, Горішній 1994, с. 336-337]. У досліджуваному регіоні відомі також села: Руда, Руда-Гірчичанська, Рудківці, два с. Рудка, що вказує на тривалу традицію використання покладів болотної руди та її розповсюдження.

Виявлені на Гринчуцькому городищі експедицією С.П. Пачкової залізні вироби вивчав В.Д. Гопак методом металографічного аналізу. Внаслідок цього зроблено такі висновки: 1) найімовірніше метал, з якого виготовлені речі – місцева продукція; 2) рівень залізообробки у фортеці порівняно з розвинутими центрами був невисоким, якість заліза і сталі у виробах низька;

3) більшість виробів виготовлена ковалями-універсалами, що володіли різними прийомами термічної обробки чорного металу: зварювання, гартування, цементації [Пачкова, Гопак 1981]. Методом металографічного аналізу шарнірних ножиців, знайдених у Бакоті, з'ясовано, що вони виготовлені без подальшої термообробки із заготовки, отриманої зварюванням вузьких сталевих і залізних смуг з виходом на лезо сталі [Гопак 1976, с. 54].

На відміну від залізних, вироби з кольорових металів на досліджуваній території могли виготовляти лише з імпортованої сировини чи брухту. Свідчення виробництва зі сплаву кольорових металів (бронзи) виявлено В.А. Захар'євим на городищі Міцівці. Разом з різними бронзовими прикрасами-оберегами (напівфабрикати натільних хрестиків, обручки, перстень, фрагмент скроневого кільця, фрагменти браслетів), тут знайдено і підготовлену для їх виготовлення сировину – три шматки товстого бронзового дроту. Це дає підставу припускати функціонування на поселенні ливарної майстерні з виготовлення порівняно дешевих прикрас і тільників [Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 32-33, 49].

4.2.3 Керамічне виробництво. З поглибленням спеціалізації праці у IX-X ст. на досліджуваній території (як і на інших територіях поширення культури Луки Райковецької) [Михайлина 2008а, с. 217] ліпну кераміку поступово замінюють керамікою, виготовленою на спочатку повільному, а потім і швидкому гончарному крузі. Це свідчить про перетворення домашнього виробництва в окрему галузь ремесла. Зазначений процес простежено на керамічному комплексі культури Луки-Райковецької на багатошаровому поселенні Сокіл в ур. Острови. Комплекс репрезентований ліпними і сформованими на повільному ручному крузі виробами, – на окремих денцях уже є сліди підставки. Серед інших, на поселенні було розкопане житло №18, датоване геомагнітним методом початком IX ст. У його заповненні разом з фрагментами ліпних горщиків та ліпної миски знайдений і вінчик примітивно-кружальної посудини, прикрашеної густою

хвилею. Ще один такий фрагмент вінчика знайдений у житлі №11. У цих житлах кераміка, сформована на ручному гончарному крузі, складає лише 4-6% від загальної її кількості [Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 89-96]. На Глибівському городищі IX-XI ст. гончарна кераміка становить уже 70% від усієї знайденої [Баженова 1986].

Помічено, що для кераміки досліджуваного регіону IX-XI ст., за усієї її загальної схожості до кераміки інших територій, котрі охоплювала культура Луки-Райковецької, характерна така особливість, як значна домішка піриту (залізного колчедану) [Баженова 1986; Археология Прикарпаття... 1990, с. 92]. Значна домішка цього мінералу є і в кераміці XII-XIII ст., що, мабуть, зумовлено особливістю місцевої сировини. Для досягнення оптимального ступеня пластичності глини до неї додавали пісок, шамот, жорству. Часто поверхня кераміки XII-XIII ст. покрита білим ангобом.

Опрацювання колекцій кераміки, отриманих при стаціонарних дослідженнях на колишній території Галицько-Волинського князівства, дозволили дослідникам виділити її особливості відносно інших територій Русі. Вони полягають у побутуванні властивих лише даній території окремих форм посуду та відсотковому співвідношенні форм посуду. Особливості кераміки «галицького типу» були виділені, зокрема, у ході стаціонарних досліджень пам'яток досліджуваного регіону [Малевская 1969; Кучера 1974/6, с. 9 та ін.].

Найбільша колекція кераміки XII-XIII ст. у межах досліджуваної території, з городища Гринчук, опрацьована С.П. Пачковою та В.О. Петрашенко. Внаслідок виділені чотири типи горщиків (Рис. 65, 66), причому переважну їх більшість, 72% від вибірки, віднесено до I типу. Це посудини переважно з низьким горлом, сильно профільованою шийкою, високим або дуже високим плечем, середньо випуклим тулубом, плавним вигином шийки; 95% з них мають виїмку для кришки. За формою вінець посудини цього типу поділені на чотири підтипи: 1) горщики з вертикальним плоским зрізом вінець; 2) з плоским косим зрізом; 3) з вертикальним зрізом,

по якому проходять жолобки; 4) з жолобчастим косим зрізом. Горщики найпоширенішого у Гринчуку типу мають аналогії в кераміці Галицької Русі, але майже невідомі у Подніпров'ї і на схід від Дніпра. І навпаки – кераміка, характерна для усіх регіонів Русі, у гринчуцькій колекції становить меншість [Пачкова, Петрашенко 1982, с. 56; Петрашенко 2002, с. 182]. Абсолютна більшість горщиків з Гринчука (93%) має хвилясто-лінійний орнамент, решта (7%) прикрашені насінняподібним, чотирикутним, ялинковим, зубчастим штампом або крапковими наколами (Рис. 65, 66). На відміну від Середнього Подніпров'я, в Гринчуку знайдена значна кількість посуду, орнаментованого по всьому тулубу. Зі знайдених горщиків 8% мають клейма. В основі майже усіх клейм коло, внутрішня частина якого заповнена різними сполученнями кривих і прямих ліній (Рис. 67, 11-24) [Пачкова 1979, с. 93-94; Пачкова, Петрашенко 1982; Петрашенко 2003, с. 114-115]. Денце горщика з клеймом у вигляді кола знайдене на Гарячинецькому городищі (Рис. 61, 1) [Маярчак 2004а, с. 70]. На денцях посудин XI ст. з курганів біля Сокильця (ур. Могилки) теж є клейма: у кургані №1 у вигляді сот, у кургані №2 – у вигляді неправильного ромба, з'єднаного з овалом [Захар'єв 1992/51, с. 9, 11]. Якщо клейма з різновидами кола пов'язують з символікою сонця й місяця, то ромб вважається символом Землі [Гупало 1995, с. 234]. Присутні клейма і на деяких посудинах з могильника в ур. Батарєя у Сокильці (Рис. 68, 24-25). Клейма на денцях посудин свідчать, що їх виготовили на ручному крузі легкого типу [Рыбаков 1948, с. 169].

Особливості кераміки досліджуваного регіону простежені і в ході розкопок Староушицького городища XII-XIII ст. З 550 знайдених тут вінчиків найпоширенішу загальноруську форму із заокругленим валикоподібним краєм мають лише 96. Проте вінчиків з навскіс зрізаним, сплющеним і потовщеним краєм знайдено аж 196, а з таким же краєм, але профільованим по зрізу заглибленням – приблизно 100. До окремої групи (75 знахідок) належать вінчики зі значно розширеним назовні краєм. Інші мають заокруглений або навскіс зрізаний край (Рис. 70, 9-18) [Кучера, Горишний

1983, с. 92].

Кераміку з поселень XII-XIII ст. біля с. Сокіл вивчала О.Л. Вільшанська. З'ясовано, що асортимент посуду з них порівняно одноманітний: переважно фрагменти горщиків зі звуженою нижньою і розширеною верхньою частиною. Посуд інших типів представлений поодинокими екземплярами. Залежно від оформлення верхньої частини горщиків, їх було виділено 6 типів (Рис. 71, 10-27): 1) горщики з простим заокругленим краєм вінця; 2) із заокругленим, загнутим до середини краєм вінця, що має заглиблення з внутрішнього боку; 3) з простим, зрізаним навскіс і загостреними верхнім та нижнім краями вінця; 4) із заглибленням з внутрішнього боку вінця; 5) по краю зрізаного навскіс вінця зроблено горизонтальне заглиблення; 6) вінець, зрізаний по горизонталі [Вільшанська 1987; 1988, с. 89].

Гончарні майстерні виявлені на таких давньоруських поселеннях досліджуваної території: Велика Яромирка 1 (1 горн) [Демідко 1990, с. 36; 1991; 2004], Лука-Врублівецька (1 горн) [Зильманович 1965], Бакота (2 горни під монастирем) [Винокур, Горішній 1994, с. 337-340] (Рис. 23, 1). (Дуже близько до Бакоти, але на правому березі Дністра, досліджено гончарну майстерню з трьох горнів [Горишній 1984]). Усі виявлені горни двохярусної конструкції, з вирізаною в матеріку основою, без опорних стовпів. Вони датуються XII-XIII ст. і мають аналогії у різних регіонах Русі [Рыбаков 1948, с. 351; Козловський 1992, с. 142; Петрашенко 2005, с. 125]. Горни й гончарні майстерні є надійними свідченнями власне ремісничих (а не домашніх) виробництв кераміки [Бобринский 1978, с. 34-35].

С.Ю. Демідко і А.П. Томашевський на поселенні Велика Яромирка 1 дослідили не лише власне горн (склепіння камери випалу), але й непогано збережену гончарну майстерню. Її залишки представлені котлованом і горном. Очевидно, котлован був оточений зрубом, перекритим одно- або двоскатним дахом, а склепіння камери випалу знаходилося за межами зрубу. Майстерня дає уявлення про асортимент керамічних виробів і продуктивність гончарів. Усього тут виявлені покриті білим ангобом

фрагменти понад 200 горщиків, 6 корчаг, 3 корчажок, 5 ковшів з високими ручками, 5 кришок від горщиків і корчаг, 2 світильників, 2 горщиків-дитячих іграшок (сільничок?), а також глиняний амулет або іграшка у вигляді равлика (слимака виноградного) (Рис. 57, 58, 12-16) [Демідко 1990, с. 36; 1991; 2004].

До переліку знайдених на досліджуваній території виробів з кераміки також можна додати: миски (Бакота, Гринчук, Лука-Врублівецька [Малевская 1969, с. 13], Сокіл [Вільшанська 1988, с. 89], Сокілець) [Захар'єв 1995/57, с. 31], глечики (Гринчук) [Пачкова 1979, с. 93], сковорідки (Глибівка) [Баженова 1986], посудини з високим горлом із валиком для підв'язування мотузки – Гарячинці [Маярчак 2004а, с. 70, рис. 2], Сокіл [Вільшанська 1988, с. 89]; рибальські важки (здавалися у зв'язку з характеристикою рибальства) й пряслиця. Останні знайдені в Бакоті [Винокур, Горішній 1994, с. 332], Княжполі [Сецинский 1901, с. 325], Приворотті-Другому [Сецинский 1899, с. 101], Глибівці [Баженова 1982/111, с. 3], Соколівці [Брайчевский 1951/96, с. 40]. Отже, усього знайдено не менше 14 різновидів керамічних виробів. Горщик абсолютно домінуюча форма керамічного посуду.

4.2.4 Деревообробка. Розмаїття видового складу лісів досліджуваного регіону забезпечувало місцеве населення сировиною для виготовлення дерев'яних споруд і виробів різного призначення. Ґрунти у Середньому Подністров'ї несприятливі для зберігання органіки. Цим пояснюється переважно погана збереженість давньоруських дерев'яних конструкцій і повна відсутність задовільно збережених таких поширених на Русі дерев'яних виробів. Але на досліджуваній території з-поміж інших відомі й знахідки інструментів по обробці дерева (Табл. 8; Рис. 72, 73): фрагмент пилки, тесло (Глибівка) [Баженова 1982/111, с. 3]; різці (Глибівка [Баженова 1982/111, с. 3], Остапківці) [Маярчак, Олійник 2012, рис. 6]; долота (Глибівка [Баженова 1982/111, с. 3], Остапківці [Маярчак, Олійник 2012, рис. 6], Привороття Друге [Сецинский 1909, с. 10; Rauhut 1960, s. 254], Стара Ушиця) [Кучера, Горишній 1983, с. 95], сокири (могли використовувати і як зброю, –

Бакота [Винокур, Горішній 1994, с. 330], Міцівці [Захар'єв 1997, с. 20], Остапківці [Маярчак, Олійник 2012, с. 224], Привороття Друге [Сецинский 1909, с. 10], Проскурівка [Спицын 1896, с. 243], Рудка) [Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 32]. На городищі Гринчук серед 8 знайдених ножів 6 призначені для обробки дерева [Пачкова, Гопак 1981, с. 56]. Залізні дужки від дерев'яних відер знайдено у Гринчуку [Пачкова 1979, с. 94], а у Бакоті – кістяну накладку до дерев'яної луки сідла XII-XIII ст. [Винокур, Горішній 1994, с. 73]. Дерев'яні конструкції могли скріплювати за допомогою залізних цвяхів, як-от знайдені у Бакоті [Винокур, Горішній 1994, с. 332], Гринчуку [Пачкова, Гопак 1981, с. 63], Карачківцях [Сецинский 1901, с. 319], Соکیلці [Захар'єв 1992/51, с. 11], Старій Ушиці [Кучера, Горишній 1983, с. 92], або ж скоб (Привороття Друге [Сецинский 1909, с. 10], Гринчук [Пачкова 1979, с. 94], Бакота) [Винокур, Горішній 1994, с. 189]. Можна припускати, що на розташованих біля Дністра поселеннях особливого значення набуло виробництво човнів.

4.2.5 Обробка каменю. Давні традиції обробки каменю у Подністров'ї ґрунтуються на широкій розповсюдженості тут цієї сировини. Слов'яноруське населення досліджуваного регіону використовувало камінь передусім для створення виробів господарського призначення. Перемелювали зерно на борошно за допомогою кам'яних ротаційних жорен, що репрезентовані на досліджуваній території знахідками у Бакоті, Глибівці, Городку, Малій Шурці, Соколі. Оселки та точильні бруски знайдені в Соколі, Бакоті, Приворотті-Другому, Глибівці, Малій Шурці. На городищі Привороття Друге («Вербичка») виявлено 97 одиниць відходів та напівфабрикатів від виготовлення пряслиць з пірофілітового сланцю, а також 9 готових виробів (Табл. 18). Подібні майстерні функціонували на інших поселеннях колишньої Галицько-Волинської землі, зокрема у Дорогочині та Сутейську [Археологія Прикарпаття... 1990, с. 93].

З Бакотою пов'язують знахідку прямокутної пірофілітової нагрудної ікони першої третини XIII ст. з рельєфним зображенням святих Дмитра

Солунського, Гавриїла і Михаїла. Дмитро зображений фронтально у геральдичній позі воїна, який стоїть трохи розставивши ноги і спирається лівою рукою на круглий орнаментований щит, а правою тримає списа. До нього підлітають святі Гавриїл і Михаїл в образі ангелів: один з них дає Дмитру меч, а другий – увінчує німбом слави (Рис. 36, 2). Схожий Дмитро Солунський зображений на мозаїці Михайлівського Золотоверхого собору у Києві початку XII ст. [Винокур, Горішній 1994, с. 164-165]. Мотиви ікони мають паралелі і в деяких рельєфах Георгіївського собору Юр'єва-Польського [Николаева 1983, с. 57]. Бакотська знахідка «майстра рельєфної кайми» (можливо, з київської майстерні) [Мусин 2008, с. 292-293] достовірно передає вигляд обладунку важкоозброєного воїна: луската на рукавах і подолі й кільчаста на грудях броня (покрита корзном), язикоподібні пластини з переднього боку, фігурні наколінники і кольчужні панчохи [Кирпичников 1971, с. 19]. З колекції городища Привороття Друге («Вербичка») відомо два мармурові і один пірофілітовий [Rauhut 1960, s. 254], а з городища Міцівці – один мармуровий та один пірофілітовий натільні хрести [Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 49]. Більш ймовірним є виготовлення цих виробів за межами досліджуваної території, але не можна виключати й місцеве виробництво із завезеної сировини.

На зазначеній території відомі некрополі з похованнями під спеціально витесаними вапняковими плитами (розмірами близько 2,1×1,1×0,35 м), що датуються орієнтовно другою половиною XII ст. (Додаток А, розділ 2).

За археологічними даними, давньоруські ремісники регіону використовували такі прийоми обробки каменю, як різьблення, тесання, шліфування, свердління. Робота з каменем потребувала частого ремонту й заміни спрацьованого інструменту, особливо при виготовленні надмогильних плит, облаштуванні ченцями скельних приміщень. Тому цей вид діяльності залежав від рівня розвитку залізодобування й залізообробки.

4.2.6 Обробка кістки і рогу. Кістки та роги свійських і диких тварин слугували сировиною для виготовлення різноманітних предметів. На

зазначеній території знайдено: накладки на різні вироби, вістря стріл – Гринчук; проколки – Гринчук, Бакота; юрки – Волочиськ, Гринчук; гральні кості (астрагали) – Гринчук, Кам'янець-Подільський; голка – Лука-Врублівецька; накладка до луки сідла – Бакота; гудзик – Жванець; гребінь – Гринчук; наконечник піхов меча – Бакота; наверхня канчука – Гринчук та інші вироби. Деякі вироби прикрашені врізним орнаментом: кістяна накладка з колекції Привороття-Другого («Вербичка») – у вигляді переплетених серцеподібних зображень, а ще один фрагмент виробу з кістки з цієї ж колекції – «циркульним» солярним орнаментом. Уламки рогів косулі та кісток з надрізами, слідами обробки, виявлені унаслідок розкопок у Старій Ушиці. Зрізані рогові заготовки для руків'їв ножів, разом з кістками свині й великої рогатої худоби, знайдені у житлі №3 на посаді літописної Бакоти (Табл. 19; Рис. 46, 4-5; 75).

4.2.7 Обробка шкіри. Трудові операції, пов'язані з обробкою шкіри, репрезентують на досліджуваній території знахідки: кістяних проколок у Бакоті [Винокур, Горішній 1994, с. 195], Глибівці [Баженова 1982/111, с. 1], Гринчуку [Пачкова 1979, с. 96]; залізних шил у Глибівці [Баженова 1982/111, с. 3] та Старій Ушиці [Кучера, Горишний 1983, с. 65]; залишків шкіряного паска на лобі небіжчиці з поховання №3 (Рис. 42, 5), а також – решток шкіряного головного убору небіжчиці з поховання №18 на могильнику в ур. Батарей у Сокільці [Захар'єв 1992/51, с. 13; 1994/60, с. 6]. В районі стоп небіжчиці з цього ж некрополя (поховання №11) зафіксовано скупчення перетлілих залізних бляшок, які прикрашали, очевидно, шкіряне взуття [Захар'єв 1993/66, с. 8].

4.2.8 Прядіння і ткацтво. Матеріальні залишки процесу одержання ниток з вовни чи рослинного волокна (прядіння) у давньоруського населення Лівобережжя Середнього Дністра, – це керамічні та з пірофілітового сланцю важки до веретен, пряслиця. Вони знайдені біля сіл: Велика Побійна [Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 18], Глибівка [Баженова 1982/111, с. 3], Гринчук [Пачкова 1979, с. 96], Княжпіль [Сецинский 1901, с. 325],

Привороття Друге [Сецинский 1899, с. 101; Rauhut 1960, s. 254], Скипче [Каталог... 1899, с. 191], Соколівка [Брайчевский 1951/9 б, с. 40], Стара Ушиця; в останньому пункті знайдено також половину скляного пряслиця, нині представленого єдиним екземпляром (Рис. 50, 20) [Кучера, Горишний 1983, с. 92]. У декількох жіночих похованнях на сокілецькому могильнику в ур. Батарея виявлені фрагменти срібло- і золототканих смужок у районі голови й шиї. В одному випадку на сріблотканій смужці зафіксовано орнамент [Захар'єв 1995/57, с. 10, 11; 1996/38, с. 6; Захар'єв, Рідуш 1998]. На Глибівському городищі знайдений оселок з відбитком полотняної тканини: ймовірно, він раніше був у торбинці (Рис. 76) [Маярчак 2006а, с. 254]. На цьому ж городищі знайдено фрагмент пружинних ножиців для стрижки овець [Винокур, Гуцал, Баженова 1972/82, с. 12]. На поселенні Лука-Врублівецька знайдено кістяна і залізна голки [Тиханова 1953/11 а, с. 11; 1955/37, с. 22]. Ще одна залізна голка знайдена на сокілецькому могильнику [Захар'єв 1996/38, с. 7]. Нитки сукали за допомогою юрків, що виявлені на поселеннях у Волочиську [Михальчишин 2005, с. 223-224] та Гринчуку [Пачкова 1979, с. 82, рис. 3/7] (Рис. 75, 5, 7). При виготовленні одягу використовували шарнірні ножиці, як-от знайдені у Бакоті (Рис. 50, 12) [Винокур, Горішний 1994, рис. 93].

Частина виробів того чи іншого ремесла могла потрапити у досліджуваний регіон унаслідок торгівельних операцій.

4.2.9 Торгівля. В IX-XIII ст. Дністер був важливою водною магістраллю, що сполучала землі сучасної Західної України з Причорномор'ям і Подунав'ям. Слід припускати, що багато товарів візантійського походження (дорогоцінні тканини, спеції, скляні вироби тощо), які завозили у Південно-Західну Русь, потрапляли туди саме по Дністру – транзитом через досліджуваний регіон. Літописне повідомлення від 1219 р. дає інформацію, який товар везли по Дністру в Галицьку землю з літописного поселення-порту Олешся в гирлі Дніпра. У повідомленні розповідається, що князь Данило Галицький зі своєю дружиною,

перебуваючи нижче Кучелмина, шукав спосіб переправитися через Дністер (це було у грудні): «Божиею же милостию придоша лодье. из Олешья. И приехаша в нихъ на Днестръ. и насытишася рыбъ и вина» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 735]. На досліджуваній території знайдено низку виробів, що могли потрапити сюди унаслідок торгівлі.

Привізна кераміка репрезентована порівняно невеликою кількістю уламків білоглиняних полив'яних мисок і амфор, поверхня стінок яких покрита густим рифленням. Вони знайдені у Гринчуку [Пачкова 1979, с. 94], Старій Ушиці [Кучера, Горишний 1983, с. 65], Калюсику, Малій Шурці [Маярчак 2006а, с. 252, 257]. Амфори могли потрапити у Подністров'я з Причорномор'я або Візантії разом з їхнім вмістом – вином чи оливковою олією.

До привізних можна віднести пряслиця з пірофілітового сланцю, відомі за знахідками у Гринчуку [Пачкова 1979, с. 88], Великій Побійні [Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 18], Приворотті Другому («Вербичка») [Rauhut 1960, s. 254], Старій Ушиці [Кучера, Горишний 1983, с. 92], Скипчі [Каталог... 1899, с. 191]. Його видобували у давньоруський час на теренах Словечансько-Овруцького лесового острівного кряжу. Пірофілітові пряслиця були бажаним товаром не лише на Русі, але й за її межами [Томашевський, Павленко, Петраускас 2003, с. 132]. Виявлена майстерня з виготовлення пірофілітових пряслиць на городищі Привороття Друге («Вербичка») [Rauhut 1960, s. 254] все ж засвідчує, що їх робили також на місці, у межах досліджуваного регіону, – завозили лише сировину.

Натільні хрести з мармуру та пірофілітового сланцю, знайдені на Міцівецькому городищі [Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 49] (Рис. 36, 3, б) і городищі Привороття Друге («Вербичка») [Rauhut 1960, s. 254], теж можна зарахувати до привізних виробів: у досліджуваному регіоні немає виходів на поверхню цих порід каменю (найближчі виходи на поверхню мармуру відомі біля Меджибожа на Південному Бузі). Аналогічні натільники відомі з різних поселень Південної Русі [Коваленко 2003, рис. 53/1-5].

Поширення мармурових хрестиків на території Русі пов'язують з Північним Причорномор'ям [Прищепа, Нікольченко 1996, с. 100]. Привізними для досліджуваного регіону є ще й такі предмети християнського культу, як енкалпіони та нагрудні ікони. Їх виробляли у великих містах, передусім Києві [Толочко 1980, с. 47-48].

Принаймні частина різноманітних скляних браслетів (Табл. 20), виявлених на практично усіх поселеннях XII-XIII ст. Середньодністровського Лівобережжя (де проводили розкопки), теж імпортована – з великих міст, де браслети виготовляли у великих обсягах для продажу купцями в усіх землях Русі [Рыбаков 1948, с. 400, 466-468]. Мода на такі прикраси мала загальноруський характер, і досліджувана територія не була винятком. Лише в колекції з городища Привороття Друге («Вербичка») нараховується 878 фрагментів скляних браслетів різних типів і кольорів: псевдокручені, кручені і гладенькі, з жовтими і червоними вставками, фіолетові, чорні, зелені, блакитні тощо [Rauhut 1960, s. 254]. На городищі літописної Ушиці знайдено фрагменти браслетів візантійського типу, синього кольору [Кучера, Горишний 1983, с. 92].

Серед інших імпортованих виробів – грушоподібний бронзовий кістень з орнаментованими черню боковими поверхнями, знайдений на городищі Привороття Друге («Вербичка») [Rauhut 1960, tabl. XIX, 4]: на думку А.М. Кірпічнікова такого типу кістені виготовляли київські зброярі [Кирпичников 1966а, с. 61]; кришталева намистина; скляне пряслице та бронзовий котел (зберігся фрагмент) зі Староушицького городища [Кучера, Горишний 1983, с. 75, 92]; намистини зі скла та бурштину з Глибівського [Баженова 1982/111, с. 2-3], Гринчуцького [Пачкова 1979, с. 82], Приворотського («Вербичка») [Rauhut 1960, s. 254] городищ і сокілецького некрополя [Захар'єв 1993/66, с. 8; 1997/16, с. 12]; золото- і сріблоткані (очевидно, шовкові візантійські) тканини, фрагменти яких виявлені на тому ж некрополі; замки і скроневі кільця «київського» типу; мечі. Привізними були й деякі вироби з кольорових металів, а також самі кольорові метали

(мідь, срібло), промислових родовищ яких не відомо на досліджуваній, як і на решті території Русі.

Немає сумніву, що у Середнє Подністров'я з прикарпатських солеварень привозили сіль. Про великі обсяги торгівлі нею у давньоруський час свідчать писемні джерела. Зокрема, під 1164 р. Київський літопис повідомляє про більш як 300 торговців сіллю, які разом зі своїми возами постраждали від великої повені на Дністрі [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 524].

Експортувати з досліджуваної території могли передусім продукти сільського господарства і промислів: хутро, рибу, мед, віск тощо. Вироблений додатковий продукт у формі данини й товару концентрувався і реалізувався у великих давньоруських містах, а частину його могли продавати і за межами Русі. Це опосередковано підтверджує повідомлення одного з середньовічних джерел про вивіз в якості товару у 1400 р. зі Львова до Торуня 2000 подільських хутр («Podolisshes werkis») [Масан 1999, с. 78]. У записі Галицько-Волинського літопису, датованого 1219 р., повідомляється, що дружина Данила Галицького зустріла десь неподалік Плава (можливо, – у Хотинському районі Чернівецької області) «возы» (у даному контексті, очевидно, купецький караван), і це дало їй можливість «накормишася изобилно» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 735]. Отже, дане повідомлення, як і повідомлення від 1164 р., дає інформацію про один із засобів транспортування товарів у давньоруський час. Крім того, з нього зрозуміло, що караван перевозив велику кількість продовольства. Під 1158 р. у Київському літописі розповідається, що Іван Ростиславич Берладник захопив у Подунав'ї два кораблі («кубаре») «и взя товара много в нею» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 497]. Контекст розповіді дозволяє припустити, що це були галицькі судна, які перевозили «товар» (тут у розумінні «обоз», «вози» [Толочко 2009, с. 217]) з купецьким крамом.

У досліджуваному регіоні відомі знахідки грошей раннього й розвинутого Середньовіччя. Наприклад, три арабські диргеми VIII ст., що використовували як нашійні прикраси (є отвори для підвішування), знайдені

на Глибівському городищі IX-XI ст. [Баженова 1982/111, с. 2 та ін.]. Ці знахідки географічно тяжіють до скарбів куфічних диргемів, які заховані на улицьких поселеннях Середнього Побужжя і свідчать про трансконтинентальну ранньосередньовічну торгівлю між Східною і Західною цивілізаціями. Наразі найбільший такий скарб виявлено у с. Копіївка на Вінниччині, він налічував близько 500 монет [Линка 1948]. У 1884 р. біля сусіднього з Кам'янцем-Подільським с. Довжок знайдені монети: одна мідна візантійська Мануїла I Комнена (1143-1180) і дві срібні венеціанські дожа Ранеріо Джено (1252-1266) [Гульдман 1901, с. 24]. Скарб, виявлений 1890 р. у м. Хотині, на правому березі Дністра, налічував не менше тисячі західноєвропейських брактеатів XII-XIII ст. Він був захований у 1225-1230 рр. і являється єдиним великим монетним скарбом XIII ст. на Україні. Хотинський скарб свідчить про економічні зв'язки населення Середнього Подністров'я з Центральною та Західною Європою [Потин 1963]. У 1907 р. на городищі Кривчик місцевим селянином у складі скарбу прикрас, за неперевіреною інформацією, знайдено срібну гривню київського типу; подальша доля скарбу невідома [ТПЦІАО 1911, с. 77].

Як відомо, на Русі в дрібних торгових операціях використовували хутро тварин, стандартизовані вироби (пряслиця з пірофілітового сланцю, скляні браслети, намистини) та продукти, а у великих (під час «безмонетного» періоду XII-XIII ст.) – срібні, рідше золоті гривні. Нагадаємо про викуп у 1400 гривень срібла, який заплатив 1144 р. галицький князь Володимирко київському князю Всеволоду за мир і повернення останнім захоплених Ушиці й Микулина [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 316]. Досить значна контрибуція (від 230 до 280 кілограмів срібла, залежно від типу зливків, – київського чи новгородського) [Котляр 1995, с. 84; Толочко 2007, с. 361] свідчить, зокрема, про неабиякий економічний потенціал Галицької землі, до якої входила й досліджувана територія.

Виконане автором картографування населених пунктів давньоруського часу Лівобережжя Середнього Подністров'я можна розглядати як необхідний

етап для історичної реконструкції шляхів сполучень, а значить і торгівельних шляхів цієї доби. Місцерозташування значної кількості давньоруських поселень на березі Дністра зумовлювало провідну роль цієї річки у їхньому сполученні між собою. Крім Дністра, на інших річках досліджуваного регіону, через незначну їхню глибину, судноплавство у давньоруський період могло функціонувати лише на незначних їх ділянках. Використання цих річок як шляхів сполучення взимку, навіть у сильні морози, теж було обмеженим – з огляду на їх швидкі течії.

Крім водного дністровського, головного шляху, були й інші, здебільшого сухопутні. Вони вгадуються у найлегших для подорожей просторових розривах між поселеннями і групами поселень. Окремі шляхи певною мірою можна історично реконструювати методом ретроспективного аналізу пізньосередньовічних і нового часу карт, де позначені тепер неіснуючі шляхи. Наприклад, на генеральній карті Польщі 1772 р. позначено вже не існуючий шлях з Городка на Гусятин [Височенко, Ровенчак 1993, с. 152], а на карті Йогана Баптіста Гомана 1716 р. (копія зберігається в Музеї Гетьманства у Києві) – не існуючий нині шлях, що проходив уздовж краю лівобережної тераси Дністра між Кам'янцем-Подільським і Калюсом. Існування останнього шляху в давньоруський час особливо вірогідне з огляду на те, що для цього часу відома комунікація, яка проходила паралельно правим берегом Дністра [Пивоваров 2006, с. 158]. Правобережний шлях був відомий у XIX ст. як Бесарабський тракт, а лівобережний – Дністровський тракт. Цікаво, що чумаки зі своїми возами, бажаючи потрапити з Лівобережжя Верхнього Дністра на Лівобережжя Середнього Дністра, віддавали перевагу Бесарабському тракту, незважаючи на необхідність двох переправ через Дністер: Дністровський тракт був значно важчим через складніший рельєф місцевості [Военно-статистическое... 1849, с. 3, 38, 57]. Залишки давньої дороги у вигляді пониження на поверхні материка, завглибшки до 15 см, завширшки 3,2 м і завдовжки до 5 м, виявлено унаслідок розкопок перед в'їздом на городище Стара Ушиця [Кучера,

Горишний 1983, с. 68-69].

Резюмуємо викладене у розділі:

1. Комплексна характеристика господарства населення Середньодністровського Лівобережжя IX-XIII ст. засвідчує порівняно високий рівень його розвитку, що загалом не поступався іншим регіонам Русі. Хоча у господарстві спостерігалось певне поглиблення спеціалізації, загалом воно було багатогалузевим. Основою господарства було орне землеробство, значне підвищення продуктивності якого забезпечило істотний ріст кількості населення у XII-XIII ст. Значне місце у господарстві займали тваринництво, мисливство, рибальство та ремесла.

2. Матеріальна культура населення регіону загалом тотожна матеріальній культурі населення інших південноруських земель, хоча певні особливості, передусім у кераміці, простежуються. Базовими ремеслами були чорна металургія і металообробка. Розвивалися також гончарне, деревообробне, каменеобробне, косторізне, ткацьке та інші види ремесел, про що свідчать зібрані й узагальнені в розділі дані археологічних досліджень.

3. Знахідки предметів християнського культу невідомі на давньоруських пам'ятках досліджуваної території, час існування яких обмежується IX-XI ст. Це дозволяє припускати значну християнізацію місцевого населення не раніше XII ст. (Ю.В. Мисько у своєму дослідженні дійшла подібного висновку, проаналізувавши археологічні матеріали Середньодністровського Правобережжя [Мисько 2003, с. 92]). Усі відомі на сьогодні написи і монограми давньоруського періоду пов'язані з християнськими старожитностями, що засвідчує значний вплив християнства на поширення писемності у регіоні.

4. Найтиповішим для давньоруського населення регіону (передусім за матеріалами XII-XIII ст.) було однокамерне площею близько 12 м² заглиблене житло зі зрубною конструкцією стін, побудоване з колод діаметром 0,2-0,4 м. Найпоширенішим обігрівальним пристроєм була глинобитна піч.

5. Економіка населення регіону IX-XIII ст. загалом була натуральною: абсолютна більшість виробів і продуктів вироблялася сім'ями й общинами на місці для власних потреб, а торгівля переважно мала форму товарного обміну. У торгівельних операціях брали участь жителі як укріплених, так і неукріплених поселень.

РОЗДІЛ 5

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

5.1 Загальна характеристика поховальних пам'яток

У зазначених географічних межах Лівобережжя Середнього Подністров'я розкопано понад 200 давньоруських поховань. Практично всі або майже всі вони датовані XI-XIII ст. Поховання IX-X ст. досі не відомі. Це пояснюється тим, що для населення південноруських земель на той час був характерний обряд тілоспалення [Моця 1987, с. 126; 1990, с. 109], отже, виявити такі поховання, якщо вони не підкурганні, дуже складно. На жаль, антропологічний матеріал із давньоруських поховань досліджуваної території майже не вивчали – за винятком спостережень під час розкопок некрополів у сокілецькому мікрорегіоні В.А. Захар'єва. На досліджуваній території відомо 13 пунктів, де виявлені могильники чи окремі поховання давньоруського часу (Рис. 11): Бакота 1 (гора Біла), Бакота 2 (ур. Скельки), Бакота 3 (ур. Пушкарівка), Глибівка, Іванківці, Жванець, Карачківці, Сокілець 1 (ур. Батарей), Сокілець 2 (ур. Могилки), Тимків, Устя, Цибулівка, Черче (Додаток А, розділ 2). Ще принаймні 8 пунктів треба мати на увазі як імовірні могильники: підплитові – в районі Великого Карабчієва, Луки-Врублівецької, Станіславівки; без плитового перекриття – в районі Думанова, Маліївців, Міцівців і Нігіна; курганний – біля Кринцілова (Додаток А, підрозділ 4.3). Досить добре досліджено некрополі в Бакоті, Жванці й Соکیلці, натомість в інших пунктах вони вивчені недостатньо. Про розкопки 1883 р. курганів у районі с. Карачківці інформації дійшло вкрай мало. Усі названі могильники розташовані на підвищених ділянках рельєфу. Специфічні, суто чернечі поховання у костницях, виявлені наприкінці XIX ст. у келіях Бакотського монастиря, тут до уваги не беремо. Датування їх, до того ж, достеменно невідоме.

Отже, відомі на досліджуваній території поховання XI-XIII ст. за різницею у поховальному обряді можна поділити на такі основні групи:

- поховання під курганами (Глибівка, Іванківці, Карачківці, Тимків, Черче, Сокілець 2) [Сецинский 1901, с. 319; Артамонов 1946/12, с. 7, 86; Геринович 1927, с. 138; Захар'єв 1992/51, с. 8-12; 1993/66, с. 2-5; 1995/57, с. 19-24 та ін.].

- поховання-інгумації під плитовими перекриттями (Устя, Сокілець 1) [Бибииков и др. 1969/15, с. 30-31; Захар'єв 1992/51, с. 12-15; 1993/66, с. 6-10; 1994/60; 1994; 1995/57, с. 3-19 та ін.].

- поховання-інгумації без плитового перекриття (Жванець, Цибулівка, в районі Бакоти, Маліївці (можливо), Сокілець 1) [Мовша 1976/25 б, с. 2-9; Кучугура 1992/50, с. 2; Горішній, Юра 1974/6 г; 1975/27 в; Захар'єв 1992/51, с. 12-15; 1993/66, с. 6-10; 1994/60; 1994; 1995/57, с. 3-19 та ін.; Нечитайло, Забашта, Рідуш 2004, с. 237].

Розглянемо найповніше вивчені поховальні пам'ятки з кожної виділеної групи.

5.2 Підкурганні поховання

Незважаючи на те, що підкурганних поховань досліджено мало, їх можна поділити за суттєвими диференційними ознаками принаймні на 8 варіантів. Так, відомі поховання під курганом на рівні давньої денної поверхні (Сокілець (К 2)) і в ямах (Іванківці, Тимків (тут яму було перекрито дерев'яними плахами), Сокілець (К 1, 13, 14, 37, 38)); з домовинами, збитими залізними цвяхами (Карачківці, Сокілець (К 2)), і без домовин (Тимків, Сокілець (К 1, 13, 14, 37, 38)); з ровом навколо насипу (Тимків, Сокілець (К 37)) і без нього (Сокілець (К 1, 13, 14, 38)); з одним небіжчиком (Іванківці, Тимків, Карачківці, Сокілець (К 1, 2, 13, 38)) і групі (Сокілець (К 14, 37)).

За структурою насипу кургани можна поділити на 2 типи: 1) які мають значну частку каміння; 2) які насипані майже виключно з ґрунту. Загалом про кількісне співвідношення цих типів курганів судити ще рано. У більшості докладно досліджених курганів (6 сокілецьких курганів і 1 – з Тимкова було розкопано експедицією В.А. Захар'єва), крім К 38 з Сокільця, виявлено кругову конструкцію навколо поховання з необробленого каміння,

переважно вапняку (у літературі для означення такої конструкції давньоруських курганів вживалися ще терміни «кромлех» і «крепіда»). Багато каміння, що лежало загалом безсистемно, виявлено і в самих насипах курганів (Рис. 77). Майже усі насипи, крім чоловічого поховання у К 1 з Сокільця, містили порівняно небагатий поховальний інвентар – прикраси. Дещо багатший поховальний інвентар був у жіночих похованнях під К 13 і 37 з Сокільця. У курганах також знайдені фрагменти розбитих посудин і рештки поминальних вогнищ [Захар'єв 1993/66, с. 2-5; 1995/57, с. 21-22 та ін.]. Звичай ритуального биття глиняного посуду після його використання під час похорону був дуже поширений і відомий етнографічно [Моця 2003, с. 204]. На фрагментах денець посудин з сокілецьких курганів 1, 2, 14 є клейма [Захар'єв 1992/51, с. 9-11; 1995/57, с. 22-23]. Це підтверджує думку деяких дослідників [Гупало 1995; Ягодинська 2000] про культове значення клейм на давньоруському посуді. Усі небіжчики з відомих поховань під курганами орієнтовані головою на захід, іноді з невеликим відхиленням на північ. Давньоруські кургани досліджуваної території, про які ми маємо досить повну інформацію, за керамікою та аналогією з курганами інших територій Русі датовано другою половиною XI – початком XII ст.

Кургани часів Київської Русі з кам'яними обкладками відомі на захід від Збруча [Малеєв 1994, с. 32], на Буковині [Томенчук 2001], Пороссі, у північних регіонах Русі, хоч і в значно меншій кількості, ніж звичайні земляні насипи [Русанова 1966, с. 10; Моця 1990, с. 21, 22-23 (карта); 1993, с. 124]. У свій час І.П. Русанова висловила припущення про вплив половців на появу у давньоруських курганах Поросся кам'яного «кромлеха» [Русанова 1966, с. 10], котре не підтвердилося: згодом, як уже зазначалося, стало відомо про значні території поширення такого типу поховань на Русі (і, що важливо, за межами Степу). Докладніше було вивчено й поховання кочівників. Висновок В.А. Захар'єва, що досліджені ним некрополі у сокілецькому мікрорегіоні належать до «пам'яток осіло кочівницьких орд Чорноклобуцького об'єднання», «посткочівницькі», на думку автора, не

переконливий. Дослідник не підтвердив його аналогіями з розкопаними на території чорних клобуків курганами, не порівняв їхній поховальний інвентар та ін., обмежившись, по суті, гіпотезою про належність курганів з кам'яними круговими конструкціями кочівникам і припущенням, що галицькі князі за прикладом київських також використовували чорних клобуків для захисту кордону [Захар'єв 2000а, с. 120; 2003б, с. 73]. Чорноклобуцькі поховання суттєво різняться від досліджених у сокілецькому мікрорегіоні. Поховання кочівників супроводжуються специфічним інвентарем, і головною їхньою особливістю є наявність поховань коней або ж їхніх частин [Плетнева 1973, с. 12-14, 20-23 та ін.; Толочко 1999, с. 103, 106]. Поховальний інвентар у розкопаних курганах сокілецького мікрорегіону типово слов'янський [Русанова 1966, с. 10, 17 та ін.; Ратич 1976, с. 173-175]. О.О. Ратич вважав, що поховання у «кромлехах» належали представникам соціальної верхівки [Ратич 1976, с. 177]. Але більш переконливі міркування про ятвязьке походження такого типу курганів у Подністров'ї [Седов 1964; Томенчук 2001].

Є.І. Тимофєєв, О.П. Моця і Б.П. Томенчук пояснювали появу курганів в Подністров'ї у давньоруський період переселенням сюди окремих груп жителів Волині чи інших земель, для яких був характерний саме підкурғанний обряд поховання [Тимофєєв 1961, с. 65, 67; Моця 1990, с. 53; 2001, с. 47; Томенчук 2000, с. 238, 241]. На думку О.П. Моці, ґрунтові (безкурғанні) поховання залишили автохтони [Моця 2000, с. 245]. Ці міркування виглядають обґрунтованими, адже у Подністров'ї курғанних давньоруських могильників відомо значно менше, ніж у більш північних регіонах, Середньому Подніпров'ї [Моця 1993, с. 10-11, рис. 5]. Проте, звертаємо увагу, що підкурғанні некрополі XI-XII ст. у Придністров'ї вивчено недостатньо, а їхню меншу кількість можна пояснити інтенсивнішим розорюванням курғанів у лісостеповій зоні, порівняно з територією Волині, та іншими чинниками. Тому вважаємо за доцільне залишити питання причини появи у регіоні давньоруських курғанів (маємо на увазі насипаних з

грунту, а не з кам'яними конструкціями) відкритим до часу їхнього детальнішого археологічного вивчення. Можливо, поява курганів на цій території, як і на інших південноруських землях, була зумовлена головно еволюцією поховального обряду. І лише недостатнє вивчення цих пам'яток у Подністров'ї зумовило пошук причини їх появи «зовні». Поясненням меншої кількості курганних некрополів у Подністров'ї може бути і порівняно менша кількість тут населення, і коротший період функціонування такого типу поховального обряду у регіоні порівняно з іншими землями Русі. Тобто, після заміни тут обряду безкурганного тілоспалення (менш імовірно тілопокладення) обрядом тілопокладення під курганом, останній у Подністров'ї могли практикувати порівняно недовго, оскільки його замінив обряд підплитового тілопокладення.

5.3 Підплитові поховання

Поховання-інгумації під плитовими перекриттями відомі вже на понад 37 некрополях Правобережної України [Моця 1994, с. 30]. Їх вважають характерними для Подністров'я [Моця 2001, с. 47]. На Правобережжі Дністра (території Буковини) на 2001 р. було досліджено понад 20 підплитових поховань на 12 могильниках [Пивоваров 2003, с. 173]. Відомі підплитові поховання і на захід від Збруча – Устя, Городок, Виноградне та ін. [Кор. список... 1966, с. 322-326; Довженок, Приходнюк 1972, с. 376; Пивоваров 2005, с. 145], і навіть, як винятки, у Пороссі [Моця 1993, с. 124].

На досліджуваній території підплитові поховання відомі у Сокільці 1, Усті, а також, можливо, Великому Карабчієві, Станіславівці та Луці-Врублівецькій. Поховання під плитовими перекриттями досить добре вивчено у Сокільці завдяки планомірним розкопкам 1992-1997 та 2000 рр. експедиції відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвської районної станції туристів-краєзнавців на чолі з В.А. Захар'євим (Рис. 78). Однак, на жаль, це поки що єдиний пункт на обумовленій території, де розкопували підплитові поховання (їх тут досліджено близько 40). Тут вони

суміжні з похованнями без плитового перекриття. Детальніше охарактеризуємо некрополь другої половини XII – першої половини XIII ст. в ур. Батарея у Сокільці.

Усього досліджено 100 поховань, розташовані рядами, без домовин. Небіжчики орієнтовані головою на захід, іноді з невеликим відхиленням. У центральній частині могильника були підплитові поховання. Плити завдовжки до 2,3 м, завширшки до 1,3 м й завтовшки до 0,4 м; виготовлені з місцевого вапняку. Могильні ями завглибшки 0,6-0,8 м від рівня сучасної поверхні. Дитячі поховання менш глибокі. Поховальні ями мали заокруглені кути. Ширина ям близько 1 м, довжина – до 2,2 м. Окремі поховання дають змогу досить вірогідно реконструювати окремі деталі вбрання, розміщення прикрас у тогочасної жінки. Наприклад, В.А. Захар'єв реконструював розташування прикрас у жінки з П 3 [Захар'єв 1996, с. 192]. Поховання 8 і 9, 10 і 11, розміщені поряд, імовірно, були родинними. Крім того, виявлено поховання з невеликими підбоями в одній зі стінок ями (П 7, 8). Біля плит, що перекривали П 18 і 20, простежено скупчення битих посудин, а П 24 було засипане камінням. Цікаво, що у двох випадках біля тіла, а в одному – у роті небіжчика, виявлені камені.

У більшості визначених випадків (24) обидві руки у небіжчиків були складені в ділянці живота (у П 20 зафіксовано складення рук у «замок»). У 10 випадках права рука небіжчика лежала на грудях, а ліва – на животі. Зафіксовано й 6 інших варіантів положення рук у покійників, але всього по 1-2 випадки. На думку дослідників, положення рук у покійників мало глибоке ритуальне значення, могло відбивати соціальний і сімейний статус, а також рід занять похованих [Петрашенко 2005, с. 48]. Показово, що у більшості покійників з сокілецького могильника положення рук фактично збігається з таким у сучасній поховальній практиці.

Найпоширеніший інвентарний набір жіночих поховань (Рис. 38, 40, 3-8, 12, 15-18; 41, 1; 42, 5, 16-18) включав 1-3 скроневі у півтора оберти есо- чи петлеподібні кільця зі срібного, з великим вмістом лігатури, або ж з мідного

(бронзового?) дроту, що лежали біля голів небіжчиць (принаймні 24 випадки). Більшість небіжчиць з інвентарем мали на одній з рук кільця-персні, як правило, типу скроневих. У переважній більшості поховань, де вдалося зафіксувати місцезнаходження цих перснів-кілець, вони були на одному з пальців правої руки (11 випадків). Лише у двох похованих кільця були на лівій руці. У П 11, 75, 88 на руках у покійних були, відповідно, 2 срібні, 1 мідний і 2 бронзові пластинчасті браслети, кінці яких скручені в трубочку. В П 76 на руці небіжчиці виявлено два скляні браслети. Фрагментований срібний колт знайдено у П 74, а намисто зі скла й бурштину – у П 11 й 87. У засипці безплитового безінвентарного чоловічого П 16 виявлено бронзовий натільний хрест. Фрагмент бронзового натільного хреста, розламаного у давнину, знайдено у жіночому безплитовому П 81, але тут виявлено і поховальний інвентар. Загалом поховальний інвентар у жіночих похованнях характеризується досить значною варіабельністю, причому істотної різниці між інвентарем підплитових і безплитових поховань немає. Деякі з поховань вирізняються з-поміж інших багатшим поховальним інвентарем – більшою кількістю кілець, наявністю срібло- і золототканих смужок у районі черепа (залишків очілля) тощо.

Усі чоловічі поховання, крім трьох, були безінвентарні. У П 38 біля шиї небіжчика знайдено пустотілу посріблену кульку з вушком та двома отворами у нижній частині; у П 53, праворуч хребта, – мідний литий гудзик грибоподібної форми; у П 71, у верхній частині грудей, – комбінований гудзик-запонку, зроблений з двох намистин (одна зі скла, друга – з металу, що розпався). Очевидно, усе це деталі одягу.

Якщо не брати до уваги згадані чоловічі поховання, то поховальний інвентар виявлено у 15 підплитових похованнях та 20 похованнях без плитового перекриття; не було його у 22 підплитових і 33 безплитових похованнях. Отже, як у підплитових похованнях, так і в похованнях без плитового перекриття, поховальний інвентар (прикраси) знайдено практично лише в жіночих могилах, причому в похованнях обох типів він приблизно

однаковий.

За результатами аналізу матеріалів розкопок могильника в ур. Батарєя (Табл. 21) можна простежити такі тенденції:

- безінвентарні підплитові поховання – чоловічі;
- підплитові поховання з інвентарем – жіночі;
- безплитові поховання з інвентарем – жіночі;
- безплитові безінвентарні поховання – різні: чоловічі, жіночі, дитячі.

Взявши до уваги те, що некрополь почав «розростатися» саме з підплитових поховань, в еволюції поховального обряду на могильнику можна помітити ще одну тенденцію: спочатку на поховання перестали класти плити, а згодом – поховальний інвентар. Отже, загальне датування В.А. Захар'євим поховань під плитовими перекриттями давнішим часом (друга половина XII ст.), ніж безплитових (перша половина XIII ст.) [Захар'єв 2002, с. 127], цілком обгрунтоване.

Наші підрахунки ґрунтуються на матеріалах перших 96 поховань, інформація про які найліпше висвітлена у працях автора досліджень [Захар'єв 1992/51, с. 12-15; 1993/66, с. 6-10; 1994/60; 1995/57, с. 3-19; 1996/38; 2002; Захар'єв, Рідуш 1997/16, с. 2-17].

Підплитові поховання поширилися у Подністров'ї у XII ст. О.П. Моця розглядає поховання під кам'яною плитою як відбиття синкретизму двох релігій (язичництва й християнства) [Моця 1993, с. 94-95]. Б.О. Тимощук зазначав, що підплитові поховання поширені не лише в Галицькій Русі, а й на території розселення західних слов'ян, і припускав, що такі поховання могли з'явитися на землях східних хорватів під впливом їхніх західних сусідів. На думку дослідника, згадані поховання не були етнографічною ознакою однієї групи населення [Тимощук 1995, с. 216]. Загалом на причини появи підплитових поховань на західноукраїнських землях у давньоруський час є декілька точок зору. С.В. Пивоваров згрупував їх і умовно поділив [Пивоваров 2003, с. 174-175] на такі:

- «етнічна» – обряд підплитових поховань пов'язується з лендзянами,

хорватами або тиверцями; В.В. Сєдов висловив припущення, що обряд підплитових поховань принесли на територію хорватів переселенці (тиверці) з півдня (Нижнього Подністров'я), однак південніше Середнього Дністра могильники з підплитовими похованнями майже не відомі [Тимофеев 1961, с. 64, 69; Сєдов 1982, с. 128; Археология Прикарпатья... 1990, с. 154-155; Войнаровський 1992, с. 42].

- «соціально-майнова» – підплитові поховання є свідченням соціальної диференціації давньоруського населення, належать покійникам з соціальної верхівки [Ратич 1976, с. 176-177].

- «язичницька» – підплитові поховання пов'язані з давніми віруваннями населення регіону, що якийсь час практикували після прийняття християнства [Петегирич 1990, с. 72-73; Моця 1994].

- «еволюційно-функціональна» – підплитові поховання з'явилися в результаті еволюції поховального обряду (від ґрунтових тілоспалень до ґрунтових тілопокладень без використання підкурганних поховань) та з метою позначення місця захоронення [Томенчук 1998, с. 14; Мисько 2003, с. 105].

Сам С.В. Пивоваров висловив з цього питання окрему точку зору. Згідно неї, поширення у Подністров'ї підплитових поховань пов'язане з поширенням християнства, зокрема з Балкан. Обряд підплитового поховання, можливо, наклався на деякі місцеві язичницькі вірування та традиції і тому отримав таке широке побутування, невідоме на інших давньоруських землях. Матеріал, з якого виготовляли плити, засвідчує соціально-майнову диференціацію у давньоруському суспільстві: бідніших ховали під дерев'яними плитами, заможніших – під кам'яними [Пивоваров 2003, с. 176-177]. Останній висновок зроблений під впливом, по-перше, порівняно недавно висловленого погляду, що крім інгумацій під кам'яними плитами у Південно-Західній Русі існувала практика тілопокладень під дерев'яними плитами (щитами) [Томенчук 1996]. По-друге, як наслідок, припущення, що принаймні частина досліджених поховань, яку раніше трактували як звичайні

ямні поховання, могла бути перекритою дерев'яними плитами, раніше не зафіксованими дослідниками [Пивоваров 2003, с. 175].

На нашу думку, теза про належність поховань під кам'яними плитами багатшим прошаркам суспільства не переконлива, оскільки поховальний інвентар на дослідженому широкою площею сокілецькому некрополі в ур. Батарея загалом однаковий як для підплитових, так і для безплитових поховань. (Чи, що дуже мало ймовірно, поховань, раніше перекритих дерев'яними плитами. Зважаючи на досить значну кількість досліджених в ур. Батарея поховань, автор все ж схиляється до думки, що безплитові поховання тут справді були такими: під час розкопок у жодному з поховань не виявлено решток дерев'яних плит). Як відомо, для соціально-майнової диференціації поховань поховальний інвентар відігравав значну роль. Є й інші аргументи проти теорії про соціальну нерівність похованих у ґрунтових і підплитових похованнях: 1) на території колишньої Галицької землі трапляються багаті безплитові поховання й бідні поховання, перекриті плитами (різниця в інвентарі обох типів поховань не помічена); 2) на більшості могильників відомі лише підплитові або лише безплитові поховання, а існування некрополів окремо для багатих і бідних сумнівне [Тимофеев 1961, с. 65; Археология Прикарпатья... 1990, с. 154].

Але з аргументами С.В. Пивоварова, що засвідчують зв'язок поширення поховань під кам'яними плитами у регіоні з християнством, можна погодитися, як і з припущенням дослідника (услід за В.М. Петегричем і О.П. Моцею) про можливий зв'язок підплитових поховань з давніми язичницькими віруваннями населення Подністров'я [Пивоваров 2003, с. 175-177]. Спробуємо обґрунтувати і розвинути гіпотезу про такий зв'язок.

Традиція обробки каменю у вигляді плит чи блоків на Дністрі мала глибоке коріння ще до давньоруського періоду. Саме у цьому регіоні населення впродовж століть виготовляло з вапняку язичницькі ідоли [Винокур 2000, с. 123-144]. Тому візантійська мода на підплитові поховання отримала тут сприятливе підґрунтя для поширення. Навряд чи б така мода

досить швидко і широко розповсюдилася у регіоні, якби до того тут не існували традиції обробки каменю та використання його у культових цілях. Простіше кажучи, той самий ремісник, який раніше виготовляв кам'яні ідоли, з поширенням під впливом візантійської гілки християнства моди на плити над похованнями, став виготовляти такі плити. Якщо розмістити ідола у горизонтальному положенні, він нагадуватиме плиту на давньоруському похованні. І навпаки, – плиту у вертикальному положенні можна розглядати як стилізований язичницький ідол. У цьому контексті цікаві досліджені інгумації доби енеоліту і бронзи, перекриті кам'яними плитами й ідолами [Алексеева 1974]. Незважаючи на значний хронологічний розрив між енеолітом, бронзовим віком і давньоруським часом, можна припустити тенденцію до стилізації ідолів, як і певну подібність вірувань у населення цих епох. Дослідники зазначають, що більшість кам'яних ідолів, знайдених на слов'янських землях, мають вигляд прямокутної у розрізі плити завдовжки близько 2 м [Русанова, Тимощук 1993, с. 14]. Частина плит з давньоруських підплитових поховань Подністров'я має антропоморфні ознаки: розширену верхню частину і звужену нижню [Мисько 2003, с. 171; Пивоваров 2006, с. 160]. У с. Мосорівка на Буковині виявлено орієнтоване на захід інгумаційне поховання XII-XIII ст., що було позначене кам'яним стовпом заввишки 1,2 м, верхня частина якого була оформлена у вигляді прямокутної плити та містила залишки зображення. Стовп стояв у ногах небіжчика у гнізді спеціально встановленої плити [Тимощук 1957]. Усі ці спостереження можуть вказувати на своєрідний компроміс, взаємоузгодження у світогляді давньоруського населення Подністров'я язичницьких вірувань батьків і дідів (у формі шанування культу предків шляхом виготовлення кам'яних скульптур) з традицією підплитових поховань візантійської гілки християнства.

Іншими словами, наше пояснення того, чому типові для візантійської християнської обрядовості поховання під кам'яними плитами серед усіх південноруських регіонів набули поширення саме у Подністров'ї, зводиться

до таких основних положень:

- плити з поховань зовнішньо схожі на стилізовані кам'яні ідоли, які виготовляли і вшановували у Подністров'ї тривалий час (однакова форма елементів обох традицій).

- культ предків тісно пов'язаний і з виготовленням та шануванням ідолів, і з комплексом заходів, спрямованих на приготування померлої людини до її переходу в потойбічний світ – обрядом поховання (спільна сакральна основа обох традицій сприяла їхньому переплетінню).

Поширення моди на підплитові поховання у Подністров'ї співпадає в часі з відомою за писемними та археологічними джерелами боротьбою (разом з тим взаємопроникненням) язичницької та християнської ідеології у давньоруському суспільстві. Натомість остаточна перемога християнства у регіоні, разом з поширенням традиції звичайних інгумацій, співпадає із занепадом моди на підплитові поховання. З утвердженням і подальшим розвитком християнства у новому культурному середовищі візантійська мода встановлення плит на похованнях Подністров'я поступово зникає. Але і в наступні після занепаду Київської Русі століття обряд підплитового поховання частково зберігся на землях Галицько-Волинського князівства [Никитина 1973; Пивоваров 2003, с. 177]. Цікаво, що й тепер на цвинтарі с. Калюс Новоушицького району тривалий час (за свідченням старожилів – понад три покоління) використовують виготовлений з кам'яних тесаних плит стіл для ритуального спільного обіду громади села за померлими (Рис. 79, 1): кустарне каменеобробне виробництво було широко розповсюджене у Подністров'ї до початку ХХ ст. [Александрович 1916, с. 3-36].

5.4 Інгумації без плитового перекриття

Безінвентарну й безплитову поховальні традиції у досліджуваному регіоні продовжують датовані другою половиною XIII-XIV ст. могильники в Бакоті (ур. Скельки) та Жванці. Вони відображають перемогу християнської ідеології у населення Середньодністровського Лівобережжя.

Бакотський некрополь в ур. Скельки відкрито у 1964 р. І.С. Винокуром,

О.М. Приходнюком і Г.М. Хотюном [Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964/41, с. 7]. Унаслідок розкопок 1974 р. П.А. Горішнього й Р.О. Юри, тут досліджено 55 поховань-тілопокладень, розташованих паралельними рядами. Небіжчики були орієнтовані головами на захід, з деякими відхиленнями на північ або південь, лежали на глибині від 0,45 до 1,55 м. Могильні ями, крім 3 випадків, не простежувалися. У 6 похованнях біля скелетів виявлені рештки дерев'яних домовин, гвіздки не знайдено. Руки небіжчиків переважно лежали на грудях або животі. Майже усі поховання безінвентарні, крім двох жіночих (№№11 і 16), датованих XII-XIII ст. [Горішній, Юра 1974/6 г; Винокур, Горішній 1994, с. 332-333 та ін.]. Охарактеризуємо їх:

- П 11. Стінки домовини – зотлілі дубові дошки. На пальці правої руки, що лежала на грудях, виявлено срібне кільце в 1,5 оберти, типу скроневого. Біля лівої скроні – скроневе кільце. Друге кільце знайдено у викиді землі під час розчистки. В районі шиї – 4 маленькі бронзові грибоподібні гудзики. Біля правої скроні знайдено маленьке червоне кругле скельце з рештками металевої оправы (підвіска?).

- П 16. Стінки домовини – зотлілі дубові дошки. Біля правої скроні – 2 срібні в 1,5 оберти скроневі кільця та срібне скроневе тринамистинне кільце «київського» типу із зерню. Біля лівої скроні – 3 скроневі кільця в 1,5 оберти й 1 – тринамистинне, намистини якого прикрашені сканню. На середньому пальці лівої руки було срібне кільце в 1,5 оберти, аналогічне скроневим.

Жванецький некрополь в ур. Щовб виявлено 1974 р. Подільською експедицією Державного історичного музею УРСР на чолі з Т.Г. Мовшею. У 1976 р. на площі 90 м² тут досліджено 26 орієнтованих головою на захід ґрунтових поховань. Вони являли, мабуть, основну частину ґрунтового могильника, загальною площею приблизно 300 м². Усі поховання безінвентарні, крім двох (1 і 26). З 26 поховань 8 дитячих і 18 дорослих: 5 жіночих, 6 чоловічих, 7 не визначених. Звертає на себе увагу висока дитяча смертність на могильнику – принаймні, значно вища, ніж на некрополі в ур. Батарея. Скелети знайдені на глибині 0,25-0,85 м від рівня сучасної

поверхні; як правило, на невеликій глибині поховані діти. Поховальні ями мали прямокутну форму і заокруглені кути, містили одне, рідше – кілька поховань. У 5 випадках пізніші поховання були впущені в давніші могильні ями, перекриваючи їх або навіть руйнуючи. Це може свідчити про те, що над похованнями були якісь зовнішні ознаки, що, ймовірно, позначали місця могил окремих родин [Бузян, Якубенко 1987]. У поховальних ямах 9 і 10 виявлені рештки органічної білої речовини, можливо, берести. Орієнтація усіх поховань західна, положення – випростане на спині. У переважній більшості випадків (11) руки небіжчиків зігнуті у ліктях і покладені на живіт. Лише у 5 похованнях зафіксовано інше положення рук. У 10 похованнях під або ж над тілом небіжчика виявлено каміння: під черепом, лопатками, ліктями, тазом і в ногах. Інвентар мали лише 2 поховання: дитяче, біля якого виявлено бронзове кільце, і ще одне – з кістяним гудзиком. У деяких похованнях траплялися уламки посуду XII-XIII ст. [Мовша 1976/25 б, с. 2-9; Мовша, Бузян, Якубенко 1977]. Дослідники Жванецького некрополя датували його XII-XIII ст. Але, порівнюючи поховальний обряд на могильнику з іншими давньоруськими похованнями у регіоні й беручи до уваги порівняно короткий період функціонування могильника (невелика кількість поховань), переконливіше датувати його часом не раніше початку XIII ст.

5.5 Основні етапи розвитку поховального обряду

Отже, на Лівобережжі середньої течії Дністра у розвитку поховального обряду в XI-XIII ст. можна виділити такі етапи:

- друга половина (кінець?) XI – перша половина XII ст. – підкурганні поховання, які замінили поки що невідомі тілоспалення (менш імовірно – тілопокладення);
- друга половина XII ст. – підплитові поховання;
- з початку XIII ст. домінують інгумації без плитового перекриття.

Це основна лінія розвитку поховального обряду, але, звісно, на кожному з цих етапів різні типи поховального обряду могли співіснувати. Еволюція

поховального обряду відбиває поступову перемогу християнської ідеології у населення Середнього Подністров'я.

У підкурганних похованнях простежені лише окремі елементи ідеології християнства (тілопокладення в ямі, бідність поховального інвентарю, орієнтація головою на захід), тому загалом такі поховання язичницькі. Цікавим (трапляється порівняно рідко) елементом конструкції давньоруських курганів є кам'яний «кромлех». О.П. Моця пов'язує використання каміння у поховальній конструкції з язичницькими віруваннями населення і вважає поховання з камінням язичницькими [Моця 1993, с. 94-95]. Традиція обкладати по периметру могильний горбик необробленими каменями (вапняк) збереглася у наддністрянських селах до ХХ ст. (Рис. 79, 2), коли була витіснена практикою встановлення дерев'яної чи металевої загорожі навколо могили. Отже, звичай спорудження кам'яної конструкції з необробленого каменю навколо поховання зберігся у Середньому Подністров'ї майже до нашого часу. Під впливом християнства змінилася її форма. Якщо під сокілецькими курганами вона була круглою (коло – давній символ Сонця та вічності), то пізніше стала прямокутною, за формою труни. Для аналогії: на загалом християнських, але з язичницькими пережитками (наявність поховального інвентарю) давньоруських могильниках Південного Подніпров'я у поховальних конструкціях теж нерідко трапляються кам'яні обкладки [Козловський 1992, с. 26-30].

Поширення візантійської моди на підплитові поховання у Подністров'ї спиралося на місцеву язичницьку традицію використання оброблених вапнякових плит у культовій практиці. Тому для цього регіону підплитові поховання можна вважати такими, що демонструють явище релігійного синкретизму – співіснування язичницьких вірувань і християнського світогляду.

За відносно короткий час, протягом двох-трьох століть, переважно внаслідок зміни ідеології відчутно змінився і глибоко консервативний за своїм характером поховальний обряд, усе більше набуваючи типових для

досліджуваного регіону у пізньому середньовіччі християнських рис. На могильнику в ур. Батарєя у Сокільці, крім таких ознак християнської ідеології, як розміщення поховань рядами, інгумація, відсутність або незначна кількість поховального інвентарю, орієнтація небіжчиків головою на захід, зафіксовані й інші. Так, у двох безплитових і безінвентарних похованнях під тілом небіжчиків лежали камені: в жіночому (П 47) – під черепом, у чоловічому (П 6) – під черепом і плечем. На думку дослідників, це символізувало праведність померлих, було символом аскетизму в християнській ідеології [Макаров 1981, с. 111-113]. Загалом поховальний обряд на некрополі відбиває поступовий наступ християнства.

На могильнику у Жванці поховальний обряд засвідчує майже повну перемогу християнської ідеології над язичництвом у населення в середній течії Лівобережжя Дністра. Наявність каміння під (а подекуди над) тілом покійного тут зафіксовано в 10 випадках з 26, а поховальний інвентар практично відсутній.

Загалом можна зробити висновок про повільніший процес утвердження християнської поховальної традиції у Середньому Подністров'ї порівняно з Середнім Подніпров'ям, де традиційні християнські інгумації у трунах практикували вже в XI ст. [Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 65; Дяденко, Моця 1986] (у Києві навіть в X ст.) [Івакін 2009, с. 10-11].

Відомо, що на Русі існував звичай перевезення небіжчика до могили на санях у будь-яку пору року [Рабинович 1978, с. 258-259]. Маємо підстави припускати, що у досліджуваному регіоні також побутував такий звичай, оскільки практика перевезення найповажніших покійників на санях (запряжених лише волами) у будь-яку пору року існувала в Ольгопільському та Ямпільському повітах Подільської губернії ще наприкінці XIX – на початку XX ст. [Александрович 1916, с. 98]. І в середині XIX ст. у Подільській губернії, за свідченням сучасника, «...простой народ... смешивает обряды веры с поверьями Славянской мифологии, так что одинаково боится, как нарушение поста, так и того, чтоб перед Юрьевым

днем не отнимать телят от коров, иначе ведьма высосет молоко...» [Военно-статистическое... 1849, с. 137].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо наступне:

1. Наявна джерельна база (понад 200 поховань у 13 пунктах) дає змогу виокремити три етапи розвитку поховального обряду у давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я в часовому відрізку XI-XIII ст.: 1) друга половина XI – перша половина XII ст. – підкурганні поховання; 2) друга половина XII ст. – підплитові поховання; 3) приблизно з початку XIII ст. домінують інгумації без плитового перекриття.

2. Головною причиною змін поховального обряду було поступове зростання впливу християнства, яке, за матеріалами поховань, перемогло язичництво на зазначеній території порівняно пізно – наприкінці XII – на початку XIII ст.

3. Практикування підплитового поховального обряду давньоруським населенням Середньодністровського Лівобережжя вказує на спільні культурні традиції з населенням Пруто-Дністровського межиріччя, для якого зазначений обряд був найхарактернішим. Це може свідчити про те, що населення обох берегів Дністра у середній його течії було етнічно однорідним.

4. Окремі архаїчні риси поховального обряду, характерні для регіону в давньоруський час, збереглися до XX ст.

ВИСНОВКИ

Вивчення давньоруських археологічних пам'яток Лівобережжя Середнього Подністров'я почалося ще в останній чверті XIX ст. Особливо продуктивними їх дослідження були у період підготовки до утворення Дністровського водосховища, передусім у 1970-і – 1980-і рр. Пам'ятки IX-XI ст. вивчені менше, ніж пам'ятки XII-XIII ст. Абсолютна більшість пам'яток досліджена лише на рівні археологічних розвідок. Археологічні старожитності та писемні джерела, що стосуються слов'яноноруського періоду зазначеного регіону, були об'єктом вивчення кількох поколінь дослідників (Н.В. Молчановського, В.Б. Антоновича, К.М. Мельник, М.І. Петрова, І.П. Крип'якевича, П.О. Раппопорта, М.П. Кучери, І.С. Винокура, П.А. Горішнього, М.Ф. Котляра, П.П. Толочка, О.П. Моці, В.Д. Гопака, В.О. Петрашенко, С.П. Пачкової, М.Б. Петрова, В.А. Захар'єва, О.Л. Баженова та ін.). Але спеціальної праці, де б комплексно розглядався історико-культурний розвиток Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX-XIII ст., досі не було створено.

Здійснені у ході виконання завдань дисертації узагальнення наукової інформації, перевірка, картографування та аналіз археологічних джерел, залучення інших видів джерел, наукових студій природничого характеру та великомасштабних карт – усе це разом дозволило до певної міри висвітлити одну з регіональних «білих плям» на карті Давньої Русі. Для з'ясування історичних передумов заселення регіону у попередній давньоруському період, було узагальнено та проаналізовано інформацію і про поселення V-IX ст. Основні результати дослідження наступні.

У V-VII ст. територія Середньодністровського Лівобережжя входила до ареалу празької археологічної культури. Сьогодні відомі 44 селища цієї культури на досліджуваній території. Усі вони розташовані у межах ПТК річкових долин, половина з них – на першій надзаплавній терасі Дністра.

У VIII-IX ст. досліджуваний регіон заселяли носії культури Луки-

Райковецької. Їх пам'ятки репрезентовані 4 городищами і 15 селищами, включно з відносною хронологією – «ранньослов'янські». Усі селища розташовані у межах ПТК річкових долин: 1/5 з них – у каньйоні Дністра, інші – у долинах його допливів. Городища розташовані на підвищеннях за межами річкових долин. Виникнення городищ у IX ст. відбиває суспільний прогрес місцевого населення. Зменшення у регіоні кількості населених пунктів (відповідно й населення) у VIII-IX ст., порівняно з попередніми століттями, очевидно, відбулося під впливом зовнішньої загрози.

У досліджуваному регіоні відомо 31 городище і 129 селищ, що датуються у межах IX-XIII ст. Динаміку заселення протягом цього часу можна поділити на два головні етапи: 1) IX-XI ст., 2) XII-XIII ст.

Протягом IX-XI ст., у період входження Середньодністровського Лівобережжя в орбіту політичного впливу київських князів, кількість населених пунктів знову поступово зростала. Заселення території відбувалося рівномірніше, ніж у попередні століття: значна концентрація населених пунктів в окремих мікрорегіонах не фіксується. Досить значна частка укріплених населених пунктів – 14; селищ цього періоду відомо 29. На рубежі I-II тис. розпочався процес заселення межиріч дністровських допливів, але абсолютна більшість населених пунктів були розташовані у ПТК річкових долин.

У XII-XIII ст., коли досліджувана територія входила до складу Тербовлянського, згодом Галицького й Галицько-Волинського князівств, у її межах спостерігався демографічний вибух. Кількість населених пунктів зросла майже втричі: цим часом датують принаймні 23 городища і 90 селищ. Переважна більшість селищ, як і раніше, розташовані у межах ПТК річкових долин. Однак на цьому етапі тенденція заселення межиріч (передусім ПТК лісостепового типу) стала особливо виразною. Розселення відбувалося головню у північному напрямку – від берегів Дністра до верхів'їв його допливів. Чисельність населення досліджуваної території у XII-XIII ст. могла складати приблизно 22,7 тис. осіб, густина – 3,24 особи / км². Густише

населеною була південна частина Середньодністровського Лівобережжя. Середня площа селищ XII-XIII ст. – 1,78 га; загалом вона коливається від 0,1 до 10,5 га. Три чверті селищ цього часу займає площу до 2 га. Демографічний вибух був важливою передумовою посилення політико-адміністративної організації населення краю у зазначений період.

Процес збільшення кількості населених пунктів був перерваний політичним підкоренням Південно-Західної Русі після вторгнення монгольських військ у 1240 р. У другій половині XIII ст. і раніше існуючі населені пункти мали тенденцію до занепаду, унаслідок політики й військових дій монголів руйнувалися старі й не будувалися нові оборонні споруди. Слов'янське населення у регіоні усе ж залишалось, про що свідчить, зокрема, збереження до нашого часу топонімів часів Київської і Галицько-Волинської Русі.

Більшість слов'яноноруських укріплень регіону IX-XIII ст. розташовані на мисах, їх планування повністю залежить від рельєфу місцевості, а дві третини укріплень має лише одну суцільну оборонну лінію з напільного боку. Укріплення Середньодністровського Лівобережжя споруджені у руслі загальноноруських будівельних традицій, однак при насипанні валів тут часто використовували багато каміння (передусім вапняку) – природної домішки у місцевих ґрунтах. Достовірно збудовані у IX-XIII ст. укріплення мають площу майданчиків до 1,5 га, а 2/3 їх – до 1 га. Усі достовірно збудовані у цей час укріплення мають лише один укріплений майданчик. Окремі слов'яноноруські поселення з'явилися на території давніших городищ (попередніх епох), такі городища можуть мати більше одного укріпленого майданчика.

На досліджуваній території відомі тільки три літописні населені пункти: Ушиця, Бакота і Каліус. Ототожнення деякими дослідниками м. Кам'янець-Подільський із Каменцем, згаданим у давньоруських літописах, недостатньо обґрунтоване.

Ушиця була прикордонною фортецею Теробовлянської (згодом

Галицької) землі, спорудженою для контролю над Дністровським водним шляхом і захисту від кочівників, передусім половців. Час її функціонування припадає на XII – початок XIII ст.

У XIII ст. у Середньому Подністров'ї спостерігалися відцентрові по відношенню до Галицької землі тенденції: тут формувалися історична область Пониззя та удільне князівство зі столицею у місті Бакота. Процес формування князівства так і не завершився у давньоруський період. Територія Пониззя відіграла роль первинного інтегрального ядра Поділля й відома у пізньосередньовічних джерелах як «Мале Поділля». Зі зміною політичної ситуації у литовсько-польський період центр влади у краї перемістився до Кам'янця-Подільського, а Бакота поступово занепала. Досліджуваний регіон був основною територією, яку займало Пониззя: на Правобережжі Дністра знаходилися інші політичні центри, на які навряд чи поширювалася влада бакотських зверхників – принаймні ніяких свідчень про це не відомо. Північні кордони Пониззя, які простягалися уздовж межириччя двох великих рік – Південного Бугу й Дністра, крім природного чиннику, були зумовлені й фактором загрози зручного проникнення на слов'янські території кочівників по Кучманському шляху, що проходив у цьому межириччі.

З розширенням меж Галицько-Волинського князівства на південний схід у 30-х рр. XIII ст. неподалік броду через Дністер, на 15 км східніше літописної Ушиці, була побудована нова прикордонна фортеця – Каліус. Укріплення Ушиці вже не відновлювали. Фортеця Каліус проіснувала недовго: у другій половині XIII ст. її було спалено, можливо, унаслідок нападу монголо-татарського загону.

Слов'янське населення регіону ефективно використовувало специфіку його природних умов (розвинуту гідромережу, перепади висот, великі масиви лісів тощо) не лише для захисту від зовнішніх вторгнень, а й для ведення багатогалузевого господарства. Господарство слов'ян Лівобережжя Середнього Подністров'я IX-XIII ст., як і у попередній період, загалом було

натуральним і ґрунтувалося на орному землеробстві. У XII-XIII ст. тут, як і на інших територіях Південної Русі, у землеробстві спостерігався прогрес, пов'язаний з широким впровадженням плуга. На це вказують археологічні знахідки та поява селищ на важких для обробітку ґрунтах за межами долин рік. Суттєвим зростанням продуктивності землеробства пояснюється демографічний вибух, який мав місце у зазначений період.

Важливе значення в господарстві відігравало тваринництво, допоміжну роль відводили мисливству та рибальству. Ці види господарської діяльності розвивалися у досліджуваному регіоні приблизно на однаковому рівні порівняно з іншими регіонами Русі.

Йшов процес спеціалізації ремесел. Розвивалися чорна металургія, металообробка, гончарство, деревообробне, каменеобробне, косторізне, ткацьке та інші ремесла. Про це свідчать зібрані й узагальнені в роботі дані археологічних досліджень.

Комплекс матеріальної культури місцевого населення має численні паралелі на інших давньоруських землях. Особливості простежуються, але порівняно незначні: 1) найпоширеніші жіночі прикраси – скроневі у півтора оберти кільця зі срібного або бронзового дроту; 2) значна домішка піриту у тісті гончарних виробів і домінування кераміки «галицького» типу; 3) традиція використання каміння-вапняку, зокрема для виготовлення надмогильних плит.

В обумовленому регіоні досліджено 46 слов'яноруських жител у 15 пунктах. 15 жител датовані в межах IX-XI ст., усі інші – XII-XIII ст. Найтипівішим у давньоруський період було однокамерне площею близько 12 м² заглиблене зрубне прямокутне житло, а найпоширенішим обігрівальним пристроєм була глинобитна піч.

На усіх типах пам'яток регіону виявлені знахідки, що могли потрапити сюди внаслідок торгівлі. Вони вказують на торгівельні зв'язки місцевого населення з Києвом та іншими потужними ремісничими центрами (енколпіони, скляні браслети, замки, зброя), Причорномор'ям або Візантією

(амфори, дорогі тканини), Житомирським Поліссям (вироби з пірофіліту) тощо. Зазначений товар населенням регіону міг бути придбаний передусім в обмін на продукти сільського господарства і промислів. Значну роль у транзитній торгівлі та комунікації для населення регіону відігравав Дністер.

У регіоні досліджено понад 200 поховань XI-XIII ст. у 13 пунктах. Протягом цього періоду поховальний обряд пройшов такі етапи розвитку: 1) друга половина XI – перша половина XII ст. – підкурганні поховання; 2) друга половина XII ст. – підплитові інгумації; 3) приблизно з початку XIII ст. переважають інгумації без плитового покриття. Поховальний обряд змінювався переважно внаслідок зростання впливу християнства, яке перемогло язичництво на цій території лише з початку XIII ст., порівняно пізно. Показово, що знахідки предметів християнського культу невідомі на археологічних пам'ятках, датованих раніше XII ст. Отже, масова християнізація населення Середньодністровського Лівобережжя відбулася протягом XII ст. Нова ідеологія сприяла поширенню писемності: всі відомі сьогодні у регіоні монограми і написи давньоруського періоду пов'язані з християнськими старожитностями. Християнські уявлення наклалися на язичницькі традиції населення регіону. Наявність підплитових поховань на досліджуваній території може вказувати на проживання тут білих хорватів, оскільки найхарактерніший цей тип поховання саме для їх ареалу розселення – Прикарпаття і Буковини.

Подібні запропонованому комплексні дослідження окремих регіонів Давньої Русі відкривають нові перспективи для вивчення широкого кола більш загальних проблем давньоруської історії та археології.

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

На правах рукопису

Маярчак Сергій Петрович

УДК 902.2(477.43)“08/12”

**ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я У ІХ-ХІІІ СТ.
(ЗА ДАНИМИ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)**

ДОДАТКИ

07.00.04. – археологія

дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Виногородська Лариса Іванівна
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2012

Додаток А

КАТАЛОГ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Звертаємо увагу, що назви частини археологічних пам'яток, вміщених у цьому каталозі, різняться від уже вживаних у літературі чи звітах експедицій. Це пояснюється тим, що подекуди дослідники прив'язували пам'ятки до різних населених пунктів (не завжди найближчих), а іноді неоднаково називали одні й ті ж пам'ятки. Автор намагався дотримуватися правила прив'язки пам'ятки до найближчого населеного пункту. Втім, пам'ятки легко відшукати на карті завдяки докладному, в абсолютній більшості випадків, опису місця їх розташування. Характеристика пам'яток має таку структуру: назва, локалізація, площа, часові рамки функціонування протягом IX-XIII ст. (якщо відомі), джерела й література. Каталог складається з таких розділів: 1) населені пункти; 2) могильники; 3) культові пам'ятки; 4) імовірні давньоруські пам'ятки й окремі знахідки, не прив'язані чітко до конкретних пам'яток. Окремо зміст даного каталогу організовано за допомогою геоінформаційного сервісу «Гугл-Земля» у вигляді електронної карти й бази даних [Маярчак 2011а].

РОЗДІЛ 1. Населені пункти

1.1 Городища

Віньковецький р-н

1. Калюсик (*ур. Замчисько на південній околиці села, на високому мисі над лівим берегом р. Біла – притоки р. Калюс. Мис обмежений глибокими ярами, де течуть струмки, що впадають у р. Біла).*

Майданчик – 0,16 га. Загальна площа – 0,3 га.

XII-XIII ст.

Сецинский 1901, с. 301; Винокур та ін. 1984, с. 25; Маярчак 2003а, с. 98-99; Звіт 2006 р.; Паспорт... Калюсик // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2011.

Городоцький р-н

2. Великий Карабчіїв (на місці гори, що піднімається на висоту близько 50 м над долиною правого берега р. Смотрич).

Майданчик – 0,5 га. Загальна площа – 0,9 га.

Кін. XI-XIII ст.

Молчановский 1885, с. 221-222; Спицын 1896, с. 241; Каталог... 1899, с. 191-192; Сецинский 1901, с. 317; Гульдман 1901, с. 100-101, 382; Пулаский 1902, с. 147-148; Sarnowska 1955, s. 315-318, 321; Кирпичников 1961, с. 191-192, рис. 6; 1966, с. 36, 84-85 (табл.); Раппопорт 1967, с. 18, 191 (прим.); ІМС, с. 210; Винокур та ін. 1984, с. 29; Винокур 1985, с. 92; Кучера 1986, с. 388; 1999, с. 14, 29, 206; Русанова, Тимошук 1993, с. 58, 131; Куза 1996, с. 204; Печенюк 1997, с. 14, 15; David Nicolle Phd, Angus McBride, 1999, s. 36; Маярчак... Паспорт... Великий Карабчіїв // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2010.

3. Іванківці (ур. Замчисько, Княже Замчисько, – за 2,3 км на південний захід від села, за 250 м від лівого берега р. Збруч, на залісненому пагорбі у масиві Товтровоного пасма, що підвищується на 15 м над заплавою річки).

3,5 га – загальна площа городища, ≈15 га – посад.

X-XII ст.

Гульдман 1901, с. 301; Винокур та ін. 1984, с. 30; Якубовський 1994; Сіцінський 2004, с. 14-15; Маярчак... Паспорт... Іванківці // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2011.

4. Остапківці (ур. Камлай в лісі за 1 км на південь від села, між Остапківцями й сусіднім с. Кузьмин, на правому березі р. Смотрич. Прив'язувалося також до с. Кузьмин).

Майданчик – 0,6 га; загальна – 2,9 га

XI-XIII ст.

Гульдман 1901, с. 244; Раппопорт 1967, с. 19, 223; Якубовський... // НА ХОКМ. – Хмельницький, 1970, с. 7-8; Винокур та ін. 1984, с. 32; Куза 1996, с. 204; Кучера 1999, с. 206; Сіцінський 2004, с. 15-16; Маярчак... Паспорт...

Останківці // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2010; Маярчак, Олійник 2012.

5. Підлісний Олексинець (ур. Замчисько – на узліссі у південно-східній околиці села, за 100 м на південний схід від ставу Деднарського, на узліссі, за 150 м на південний захід від дороги на с. Слобідка-Олексинецька, з північного заходу прилягає до старого піщаного кар'єра).

Майданчик $\approx 0,5$ га; загальна $\approx 1,5$ га.

XI-XIII ст.

Якубовський... // НА ХОКМ. – Хмельницький, 1969, с. 13; ІМС, с. 213; Винокур та ін. 1984, с. 32; Маярчак... Паспорт... Підлісний Олексинець // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2011.

Дунаєвецький р-н

6. Городиська (у східній частині села і на його околиці, – мисі між р. Ушиця і її правою притокою р. Біла).

«дитинець» – 2,5 га, загальна площа ≈ 31 га, площа з давньоруським культурним шаром ≈ 10 га.

XII-XIII ст.

Сецинский 1901, с. 297; Гуцал 1993, с. 25; Захар'єв 1996а, с. 90; 1997б с. 19; Гуцал, Мегей 2000; Маярчак... Паспорт... Городиська // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2010; 2011б; Гуцал та ін. 2011, с. 60.

7. Міцівці (ур. Окопи на лівому березі р. Студениця, на високому мисі в південно-східній околиці села).

Дитинець $\approx 0,3$ га, «окольний град» $\approx 4,5$ га, посад ≈ 6 га.

XII-XIII ст.

Сецинский 1901, с. 291; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 24, 31-33; Щегельський, 1993 с. 29-30; Захар'єв 1997б, с. 19-20; Кучера 1999, с. 207; Матеріали до зводу... (Дунаєвецький р-н); Маярчак... Паспорт... Міцівці // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2010.

8. Панасівка (ур. Підстінка – на високому мисі лівого берега р. Тернава, між річкою і глибоким яром).

1 га.

XI-XIII ст.

Захар'єв 1992/51, с. 4; Матеріали до зводу... (Дунаєвецький р-н).

9. Сокілець 1 (ур. Сон-Гора, Казьоний Щовб, – за 0,65 км на північ-північний схід від села на високому мисі між правим корінним берегом р. Ушиця та лівим бортом глибокого яру, по якому тече струмок, що впадає в р. Ушиця. Мис підвищується над долиною річки і дном яру на 100 м).

0,3 га.

XI-XIII ст.

Захар'єв 1992/51, с. 5-6; 1997а, с. 72; 1997б с. 16-17, 20; 1997в, с. 23; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 26-27; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 99-100; Маярчак... Паспорт... Сокілець («Сон-Гора») // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2011.

10. Сокілець 2 (ур. Городисько на високому мисі лівого берега р. Ушиця за 0,5 км на південний захід від села. З півночі його обмежує ур. Ляповка, з півдня – ур. Панська Криничка. По дну ярів течуть струмки).

1,3 га (90×150 м) – 1,7 га (90×190 м).

Середина XIII ст.?

Гульдман 1901, с. 109; Сецинский 1901, с. 298; Раппорт 1963/15, с. 15; Винокур та ін. 1984, с. 39; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 27; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 105; Виногородська 2010а, с. 80-81.

Кам'янець-Подільський р-н

11. Бакота (на території затопленого Дністровським водосховищем села або ж у його околицях).

XIII ст. – за писемними джерелами; поселення на території села – VIII-X і, переважно, XII-XIII ст.

ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 789, 791, 793; Кор. список... 1966, с. 375; Винокур, Хотюн, Бойко 1963/29, с. 2-3; Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964/41, с. 6-8; Винокур, Гуменюк 1965, с. 37; Бибииков и др. 1968/1, с. 52; Хотюн 1968; Горішній, Юра 1974/6 г; 1975/27 в; 1975; 1976; Кучера, Горішній 1977/25 е, с. 20, 22; Горішній 1980, с. 265; 1980а; 1984; Винокур та ін. 1984, с. 43-44;

Винокур 1994; Винокур, Горішній 1994, с. 150-155, 331-332 та ін.; Куза 1996, с. 205; Якубовський 1997; Кучера 1999, с. 14, 207.

12. Велика Слобідка (ур. Човнів у північній околиці села, на лівому березі р. Мукиша, при впадінні її у Дністер, на високому мисі. Городище відоме також під назвою Мукиша).

Майданчик 45×55 м – 0,28 га.

XII-XIII ст.

Сецинский 1901, с. 326; Бібіков, Рудинський 1/1945/3, с. 7; Раппопорт 1966, с. 169; 1967, с. 19; Бибинов и др. 1968/1, с. 54; Малеев 1978/102, с. 6-7; Малеев, Прищепя, Бондарчук 1979, с. 363; Кучера 1983, с. 98, 100; 1999, с. 14, 207; Винокур та ін. 1984, с. 45; Куза 1996, с. 205.

13. Гринчук (ур. Городисько, або Золоте Яблучко, Бульбисько, – на мисі лівого берега Дністра, при виході до річки невеликого яру, в західній околиці села).

0,14 га.

Зустрічався матеріал XI ст., але основна маса знахідок XII-XIII ст.

Сецинский 1901, с. 312; Гульдман 1901, с. 401; Раппопорт 1963/15, с. 15-16; 1967, с. 17, 119-120; Бибинов и др. 1969/15, с. 31; Кучера 1974/6, с. 5; 1986, с. 391; 1999, с. 14, 69, 89, 180, 206; Пачкова, Яковенко 1974/6 б; 1975/27 б; Пачкова, Блажевич 1975; Пачкова 1976/13 в; 1978а; 1978б; 1979; 1980; Пачкова, Петрашенко, Яковенко 1976; Пачкова, Орлов 1980; Пачкова, Гопак 1981; Пачкова, Петрашенко 1982; Винокур та ін. 1984, с. 46; Куза 1996, с. 204; Петрашенко 2002, с. 182; Корзухина, Пескова 2003, с. 112.

14. Жванець (ур. Загора на правому березі р. Жванчик, у західній частині села. Займало мисоподібну частину плато на висоті близько 20 м над рівнем затоки Дністровського водосховища по р. Жванчик, біля її устя).

100×800 м.

XII-XIII ст.

Кушнір 1965, с. 93; Мовша 1976/25 б, с. 21; Мовша, Бузян, Якубенко 1977, с. 341; Винокур та ін. 1984, с. 48; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 4;

Корзухина, Пескова 2003, с. 198.

15. Княжпіль (ур. Городисько на південний схід від села, на високому залісненому місі при впадінні р. Гниловодка в р. Тернава).

8,5 га

XI-XIII ст.

Сецинский 1901, с. 290, 325, 331; Гульдман 1901, с. 102; ІМС, с. 361; Винокур та ін. 1984, с. 50; Гуцал 1993а; Матеріали до зводу... (Кам'янець-Подільський р-н); Гуцал та ін. 2011, с. 82; Повідомлення І.Р. Михальчишина.

16. Колубаївці (ур. Городисько на високій горі, в лісі, за 450 м на схід від шосе Кам'янець-Подільський – Хмельницький, за 1,5 км на північний захід від села. Гора, на якій розташоване городище, входить до ділянки товтрового пасма «Чотири Кавалери». Городище прив'язувалося також до с. Гуменці).

Городище – 0,6 га. Посад ≈ 10 га.

XII-XIII ст. (VIII-IX, XII-XIII ст.).

Сецинский 1901, с. 324; Гульдман 1901, с. 102; Кучера 1976/37, с. 2-4; 1999, с. 20, 152, 207; Винокур та ін. 1984, с. 50; Маярчак... Паспорт... Колубаївці // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2010.

17. Малинівці (ур. Городиська – на кінці мису, утвореного обривом лівого берега Дністра і ярмом, за 1 км північніше села).

Внутрішній майданчик 0,17 га + майданчик між валами 0,14 га. Загалом – близько 0,35 га.

XII-XIII ст.

Спицын 1896, с. 241; Сецинский 1901, с. 312; Гульдман 1901, с. 244; ІМС, с. 361; Кучера 1974/6, с. 5-6; 1983, с. 98, 100; 1999, с. 37, 206; Винокур та ін. 1984, с. 53; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 23.

18. Подільське (на місі, що підвищується над Циганським Ярмом, – на лівій найвищій терасі потічка Бродок, або Жван; між Жваном і ярмом, що спускається у потічок. Займає кінець мису на східному краю Циганського яру. В літературі рубежу XIX-XX ст. прив'язувалося також до сусіднього з с. Подільське (раніше Привороття) с. Гута-Чугорська).

5,6 га.

IX-X ст.

Сецинский 1901, с. 298-299; ІМС, с. 361; Кучера, Горишний 1977/25 е, с. 23; Винокур та ін. 1984, с. 54; Кучера 1999, с. 35, 207; Маярчак... Паспорт... Подільське // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2011.

19. Привороття Друге (ур. Блазково городище, на вершині Кармалюкової Гори на лівому березі р. Мукуша, в південно-східній околиці села. Прив'язувалося також до сусідніх сіл Гуменці, Маків, Вербка (Вербична).

4 га.

XII-XIII ст.

Спицын 1896, с. 237; Каталог... 1899, с. 161, 190-192; Сецинский 1899; 1901, с. 315, 323, 324, 331; 1909 с. 10; Гульдман 1901, с. 34, 109, 258, 381-382, 396, 398, 401; Пулаский 1902, с. 147-148; 1902а, с. 4; Отчет... 1905, с. 11; Sarnowska 1955, s. 315-319, 321; Rauhut 1960, s. 253-254, Tabl. XVIII-XXII; Кирпичников 1962, с. 233-234; 1966, с. 84-85 (табл.); 1966а, с. 52 (прим.), 136 (табл.); Раппопорт 1963/15, с. 14-15; Якубовський... // НА ХОКМ. – Хмельницький, 1970, с. 8; ІМС, с. 247, 359; Кучера 1976/37, с. 4-6; 1999, с. 35, 49, 207; Винокур та ін. 1984, с. 30, 32, 38, 47, 54; Гуцал 1993а; Захар'єв 1997б, с. 20; Корзухина, Пескова 2003, с. 153; Маярчак... Паспорт... Привороття Друге // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2010.

20. Стара Ушиця (на південний захід від села, за 300 м від цегельного заводу, на першій надзаплавній терасі Дністра, заввишки 10 м).

0,07 га збереглося на час дослідження. Приблизно така ж площа змита Дністром.

XII ст.

ПСРЛ. – Т. 1, с. 135; Т. 2. – Стб. 316; Кор. список... 1966, с. 378; Бибииков и др. 1968/1, с. 52; ІМС, с. 350; Кучера 1974/6, с. 1; 1986, с. 384-386, 390-391; 1999, с. 66-67, 179-180, 207; Кучера, Горишний 1976/16 б; 1977/25 е, с. 1-19; 1978а; 1978б; 1983; Приходнюк 1977, с. 103; Кучера, Горишний, Моця 1977;

Горішній, Кучера 1980; Пачкова 1980; Винокур та ін. 1984, с. 56-57; Винокур 1985, с. 99; Винокур, Горішній 1994, с. 340-341; Куза 1996, с. 205; Маярчак 2004б; 2009г.

21. Устя (біля підніжжя високої (30-35 м) гори на високому (50 м) мисоподібному виступі заплави правого берега р. Смотрич, при впадінні її в Дністер).

0,5 га.

XII-XIII ст.

Винокур, Приходнюк 1968/1 а, с. 14; Бибигов и др. 1969/15, с. 30-31; Винокур, Приходнюк, Смиленко 1971, с. 222; ІМС, с. 364; Кучера 1974/6, с. 6; Приходнюк 1977, с. 103-104; Горішній 1980, с. 264; Винокур та ін. 1984, с. 58; Винокур 1985, с. 86; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 43.

Новоушицький р-н

22. Гарячинці (Куражин) (літописний Каліус; ур. Городище, Татарська Поляна, – за 1,8 км на схід від с. Куражин, на високому мисі, утвореному правим берегом р. Калюс і двома ярами).

Майданчик 0,5 га. Загальна площа 0,8 га.

XII-XIII ст. Імовірний час функціонування фортеці – 1230-і – 1260-і рр.

ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 793; Сецинский 1901, с. 302; 1909, с. 17, 22; Артамонов 1946/12, с. 6, 86-87; 1949, с. 260-261; Кор. список... 1966, с. 376; Раппопорт 1963/15, с. 17; 1967, с. 18, 120; ІМС, с. 434; Винокур та ін. 1984, с. 68; Винокур 1985, с. 100; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 135-137; Кучера 1999, с. 16, 208; Корзухина, Пескова 2003, с. 198; Маярчак 2003; 2003а; 2003б; 2004а, с. 10-17, 68-70; Звіт 2006 р.; Паспорт... Гарячинці (Куражин) // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2011.

23. Глибівка (ур. Димів на мисі між лівим берегом р. Калюс і лівим бортом глибокого яру, по дну якого тече струмок; за 0,8 км на північний схід від затопленої долини частини села, за 2 км на захід від с. Вільховець).

Майданчик 0,8 га (34×60 м). Загальна площа 0,9 га. Посад – 3 га.

IX-XI ст.

Сецинский 1901, с. 301; 1909 с. 9; Гульдман 1901, с. 401; Артамонов 1946/12, с. 7, 86; 1949, с. 260-261; Кор. список... 1966, с. 376; Винокур, Гуцал, Баженова 1972/82, с. 10-12; Кучера 1974/6, с. 1, 7-8; 1999, с. 14, 208; Баженова 1982/111; 1986; Винокур та ін. 1984, с. 67-68; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 140; Куза 1996, с. 205; Баженов 1996; 1997; 2000; 2002; Маярчак, Звіт 2006 р.; Паспорт... Глибівка // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2010.

24. Пижівка (ур. Дівич Гора – у лісовому масиві за 1,3 км на захід від села, на високому мисі між глибоким ярмом і лівим бортом каньйону р. Ушиця, неподалік впадіння її в р. Дністер, займає кінець мису).

Майданчик 1 га. Загальна площа 1,2 га.

IX-X ст.

Спицын 1896, с. 244; Сецинский 1901, с. 300; Гульдман 1901, с. 251-252; Винокур, Гуменюк 1965, с. 33-34; Кучера, Горишний 1977/25 е, с. 22; Винокур та ін. 1984, с. 69-70; Винокур 1985, с. 99; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 115; Гуцал та ін. 2011, с. 106.

25. Пилипи-Хребтіївські (на захід від села на високому скелястому мисі, обмеженому з двох сторін глибокими ярами, по одному з яких тече струмок, що перетинає село; на лівому березі р. Данилівка).

Майданчик – 1 га, загальна – 1,2 га.

X-поч. XI ст.

Раппорт 1963/15, с. 18; 1967, с. 15; Винокур та ін. 1984, с. 70; Винокур 1985, с. 92; Куза 1996, с. 52, 205; Кучера 1999, с. 20, 207; Маярчак, Звіт 2006 р.; Паспорт... Пилипи-Хребтіївські // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2012.

26. Тимків (ур. Замковисько або Жадінь, – на стріліці високого мису між глибокими долинами річок Бобровка та Заглоснянка, які, з'єднавшись, впадають у межах Тимкова в р. Ушиця; за 200 м від південно-західної частини села, яка зветься Затиша. Городище відоме ще як Великопобіянське).

Загальна – 0,45 га, майданчик – 0,15 га, посад – 0,5 га.

IX-X ст.

Сецинский 1901, с. 297; Винокур та ін. 1984, с. 71; Захар'єв 1993/66, с. 11; 1997б, с. 16-17; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 100-101; Маярчак... Паспорт... Тимків // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2010.

27. Хребтіїв (ур. Погоріла – на трикутному мисі при впадінні р. Данилівка в Дністер, за 2 км на південь від села; за 30 м від городища – опора ЛЕП).

Понад 1 га.

IX-X ст.

Сецинский 1901, с. 245; Брайчевский 1951/9 б, с. 35-37; 1955, с. 176-177; Раппорт 1963/15, с. 17; 1967, с. 22; Брайчевский, Довженок 1967, с. 261-262; Тимошук, Русанова 1983, с. 170; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 129; Куза 1996, с. 205; Забашта 1998, с. 134-136, 145; Кучера 1999, с. 37, 207; Маярчак, Звіт 2006 р.; Паспорт... Хребтіїв // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2012; Гуцал та ін. 2011, с. 109.

Чемеровецький р-н

28. Карачківці (ур. Вал у північно-східній околиці села, на природному останці, перепланованому для потреб оборони. Останець знаходиться на вузькому перешийку у петлі лівого берега р. Смотрич, у масиві Товтрової гряди).

Загальна – 1,5 га, майданчик – 1,2 га, посад – 1,5 га.

XI-XIII ст.

Спицын 1896, с. 240-241; Сецинский 1901, с. 318-319; Раппорт 1967, с. 18; Кучера 1974/6, с. 1-2; 1999, с. 20, 206; Винокур та ін. 1984, с. 94; Захар'єв 1995а, с. 126; Куза 1996, с. 204; Гуцал та ін. 2011, с. 146; Маярчак... Паспорт... Карачківці // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2011.

29. Черче 1 (на лівому високому скелястому березі р. Смотрич, напроти села, в лісі).

0,09 га.

Давньоруське.

Винокур та ін. 1984, с. 97; Гуцал та ін. 2011, с. 149.

30. Черче 2 (на лівому високому березі р. Смотрич, напроти села, в лісі, за 130 м униз за течією р. Смотрич від городища Черче 1).

0,075 га.

Давньоруське.

Геринович 1927, с. 138; Винокур та ін. 1984, с. 97; Гуцал та ін. 2011, с. 149.

Ярмолинецький р-н

31. Проскурівка (ур. Замчисько за 0,6 км на південь від села – в лісі на високому місці, утвореному каньйоном правого берега р. Ушка і ярмом, що заходить у каньйон. Прив'язувалося також до с. Маліївці).

Загальна $\approx$ 2,5-3 га, майданчик $\approx$ 1,5 га.

XII-XIII ст.

Спицын 1896, с. 243; Сецинский 1901, с. 296-297; Гульдман 1901, с. 252; ІМС, с. 672; Якубовский 1983, с. 160; Винокур та ін. 1984, с. 38, 101; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 22; Захар'єв 1997б, с. 16, 20; 2003в; Кучера 1999, с. 207; Матеріали до зводу... (Ярмолинецький р-н); Маярчак Паспорт... Проскурівка // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2011.

1.2 Селища

Віньковецький р-н

1. Віньківці

Давньоруське.

ІМС, с. 115; Винокур та ін. 1984, с. 25.

Волочиський р-н

2. Видава (ур. Осіянова Гора за 1 км від східної околиці села, на лівому пологому березі безіменного струмка – лівої притоки р. Бовванець, біля лісу).

350×20-30 м.

XIII ст.

Михальчишин 2004, с. 224.

3. Волочиськ 1 (за 1 км від північної околиці міста, на лівому похилому

березі р. Збруч, за 150 м на північ від ДОТа).

400×50-70 м.

XII ст.

Михальчишин 2005, с. 223; Гуцал та ін. 2011, с. 37.

4. Волочиськ 2 (*ур. Третя Долина або Коло Точки – за 0,2 км від північно-західної околиці міста, на мисі високого та крутого лівого берега р. Збруч і правого берега струмка, поблизу ДОТа).*

250×50-100 м.

XII-XIII ст.

Михальчишин 2005, с. 223-224; 2007, с. 39, 44 (рис.); Гуцал та ін. 2011, с. 36.

5. Куровечка (*на берегах безіменного струмка, лівої притоки р. Бовванець, на схід від села).*

XII-XIII ст.

Михальчишин 2005, с. 222; Гуцал та ін. 2011, с. 39.

6. Мислова (*за 1-1,6 км від південно-східної околиці села, на лівому низькому березі р. Збруч).*

>100×80 м.

XIII ст.

Матеріали до зводу... (Волочиський р-н); Михальчишин 2005, с. 224. Гуцал та ін. 2011, с. 41.

7. Поляни 1 (*ур. Береги – за 0,4 км від західної околиці села, займає підніжжя висоти лівого берега р. Бовванець і лівого берега р. Збруч, на краю широкої болотистої рівнини).*

XII ст.

Михальчишин, Семенюк 2002, с. 188; Гуцал та ін. 2011, с. 43.

Поляни 2 (*ур. Морозівка – за 0,3 км від північної околиці села, на язикоподібному мисі правого пологого берега р. Бованець).*

XIII ст.

Гуцал та ін. 2011, с. 42.

Городоцький р-н

8. Велика Яромирка 1 (ур. Чорний Ліс – за 3,2 км на північ від села, у місці перетину Траянового валу та залізниці Ярмолинці – Гусятин, за 1 км на захід від гори Кам'яна, на правому березі р. Криничка, правої притоки р. Смотрич).

80×100 м.

XII-XIII ст.

Кучера 1988/15, с. 27; Демидко 2004.

9. Велика Яромирка 2 (ур. Чорний Ліс, за 3 км на північ від села, на пологому схилі лівого берега безіменного струмка напроти гори Кам'яна).

30×100 м.

VIII-IX ст.

Демидко 2004.

10. Велика Яромирка 3 (ур. Чорний Ліс, за 3,5 км на північ від села, на схилі правого берега р. Криничка, правої притоки р. Смотрич).

100×300 м.

XII-XIII ст.

Демидко 2004.

11. Велика Яромирка 4 (ур. Чорний Ліс, за 3 км на північ від села, на північному схилі гори Кам'яна. Через територію пам'ятки проходить залізниця Ярмолинці – Гусятин).

100×200 м.

XII-XIII ст.

Демидко 2004.

12. Веселець (за 2 км на південь від села, за озером, під лісом).

Давньоруське?

Матеріали до зводу... (Городоцький р-н); Гуцал та ін. 2011, с. 47.

13. Городок (на північно-східній околиці міста, поблизу цегельного заводу, на лівому низькому березі р. Смотрич і на протилежному березі річки).

50×100 м.

XII-XIII ст.

Приходнюк 1975, с. 88-89; 1977, с. 100, 101, (рис. 3), 102 (рис. 4), 104 (рис. 6), 105 (рис. 7); Винокур та ін. 1984, с. 29.

14. Жищинці (за 1 км на північний захід від села, вздовж правого берега невеликого струмка, що тече через село).

>100×12 м.

XI-XIII ст.

Маярчак 2011, с. 33.

15. Кринцілів (ур. Сіванка, у лісі, на мисі заввишки 5-10 м над лівим берегом р. Збруч, на території кар'єрів по видобутку каміння).

X-XIII ст.

Русанова, Тимощук 1985/110, с. 21; Тимощук, Русанова 1988, с. 79, рис. 1, 90; Тимощук 1990, с. 161.

16. Нове Поріччя (ур. Козача Долина, на лівому березі р. Тростянець – ліва притока р. Смотрич).

50×250 м.

Давньоруське.

Приходнюк 1975, с. 104; Винокур та ін. 1984, с. 32.

Дунаєвецький р-н

17. Антонівка (неподалік водонапірної бапти).

1 га.

XII-XIII ст.

Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 16; Матеріали до зводу... (Дунаєвецький р-н).

18. Балин (ур. Гордієва Криниця, на схилі надзаплавної тераси лівого берега р. Мукша).

50×150 м.

XII-XIII ст.

Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 16; Захар'єв 1997б, с. 16; Матеріали

до зводу... (Дунаєвецький р-н).

19. Велика Кужелова (ур. Містисько, на високому (близько 20 м) місці другої тераси лівого берега р. Ушиця, в центрі села).

XI-XIII ст.

Антонович 1892, с. 444; Сецинский 1901, с. 297; Гульдман 1901, с. 102; Винокур та ін. 1984, с. 37; Захар'єв 1990/207, с. 2-3; 1997б, с. 16-17, 21; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 17.

20. Велика Побійна (на лівому борту яру, південніше села, за ставком, на кордоні із землями с. Лисець, на протилежному від кар'єру боці яру).

50×200 м.

XII-XIII ст.

Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 18; Захар'єв 1997б, с. 16; Гуцал та ін. 2011, с. 58.

21. Ганнівка (за 1 км на південний схід від села, біля ставка у лісі).

Більше 1 га.

XII-XIII ст.

Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 20; Матеріали до зводу... (Дунаєвецький р-н).

22. Дунаївці (за 1,5-2 км від пригорода міста «Красне Село», на правому похилому схилі долини, по якій тече струмок – притока р. Студениця).

Давньоруське.

Матеріали до зводу... (Дунаєвецький р-н).

23. Залісці 1 (ур. Суха Долина, за 2 км на схід від села).

Давньоруське.

Стельмащук 1997, с. 17.

24. Залісці 2 (ур. Герло).

Давньоруське.

Стельмащук 1997, с. 17.

25. Лисець 1 (на правому борту яру, описаного вище (див. В. Побійна).

150×60 м.

XII-XIII ст.

Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 22; Матеріали до зводу... (Дунаєвецький р-н).

26. Лисець 2 (ур. *Пасіка* – за 2 км на схід від села, за 1,5 км на північ від городища в ур. *Сон-Гора*, відоме також як *Сокілець 5*).

3 га.

Давньоруське.

Захар'єв 1992/51, с. 6; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 22.

27. Мала Кужелівка (за 1,2 км на північний схід від села).

Давньоруське.

Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 23.

28. Миньківці (на околиці частини села «*Маркоціц*», на висоті третьої тераси лівого берега р. *Ушиця* – на мисі між річкою і лівим бортом яру *Глибочиця*).

XII-XIII ст.

Кучугура 1984/149, с. 14; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 24.

29. Мушкутинці 1 (ур. *Старе Стрельбище* – на північно-західній ділянці мису за 1 км на північ від села).

100×20 м.

XII-XIII ст.

Захар'єв 1990, с. 61; 1997б, с. 16; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 24; Матеріали до зводу... (Дунаєвецький р-н).

30. Мушкутинці 2 (на мисі між *Чорним Лісом* і дорогою в село).

Давньоруське.

Стельмащук 1997, с. 17.

31. Мушкутинці 3 (в лісі північно-західніше села, біля ставу).

Давньоруське.

Стельмащук 1997, с. 17.

32. Мушкутинці 4 (на лівому березі р. *Студениця*, на 200 м південніше курятника).

Давньоруське.

Стельмащук 1997, с. 17.

33. Рахнівка (на обох берегах р. Гниловодка, за 1 км на захід від села).

5 га.

XIII ст.

Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 25; Захар'єв 1993, с. 34; 1997б, с. 16.

34. Сокілець 1 (ур. Карвасари – за північно-східною околицею села, на місці між лівим берегом р. Ушиця та лівим берегом р. Бучайка – притоки Ушиці).

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 102-103.

35. Сокілець 2 (ур. Свята Криничка – за 1 км на південь від села, на невеликому місці, утвореному вигином р. Ушиця. Напроти, через річку, – городище в ур. Городисько).

VIII-IX ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 95.

36. Сокілець 3 (ур. Бурти – за 0,5 км на південь від частини села під назвою «Посьолок», на правому високому березі р. Ушиця й на лівому борту яру з струмком – притокою Ушиці).

2-3 га.

XI ст.

Гульдман 1901, с. 29, 32, 43; Сецинский 1901, с. 298; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 97-98; Захар'єв 1997б, с. 20.

37. Сокілець 4 (північна околиця села).

1 га.

Давньоруське.

Захар'єв 1992/51, с. 6.

38. Сокілець 5 (на північно-західній околиці села. Тягнеться смугою вздовж лівого борту яру, що перетинає дорогу Сокілець-Лисець, а також – правого борту яру).

100×1000 м.

Давньоруське.

Захар'єв 1992/51, с. 6; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 27.

39. Ставище (ур. Заводаївка – в північно-східній частині села на кордоні з с. Міцівці, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Студениця, біля дороги на с. Міцівці, в районі ЛЕП-750).

700×100 м.

XI-XIII ст.

Винокур, Горішний 1982/107, с. 1-4; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 28; Захар'єв 1997б, с. 16.

40. Чаньків 1 (на захід від села, вище лівого берега нового ставу, над струмком).

>1 га.

XII-XIII ст.

Захар'єв 1990; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 29; Захар'єв 1997б, с. 16.

41. Чаньків 2 (на схід від села, за лісом, на краю долини, яка простягається до р. Тернава).

Давньоруське.

Захар'єв 1990; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 29.

Кам'янець-Подільський р-н

42. Бабшин 1 (за 450 м від північної околиці села, на краю другої тераси заввишки близько 12 м).

100×300 м.

XII-XIII ст.

Бибиков и др. 1969/15, с. 28; Приходнюк 1977, с. 99; Винокур та ін. 1984, с. 42.

43. Бабшин 2 (ур. Лука – за 1,6 км на південний схід від с. Бабшин та 1,6 км на захід від с. Гринчук, займає 1 і 2 тераси Дністра).

Давньоруське.

Бибиков и др. 1969/15, с. 30; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 14-15.

44. Бакота (ур. *На Клину* – за 1,5 км на південний схід від села, на краю першої надзаплавної тераси, що була до утворення Дністровського водосховища на висоті 6-7 м над літнім рівнем води в Дністрі).

IX-XIII ст.

Винокур, Приходнюк 1969-70/55, с. 14-17; 1970; Винокур 1971; 1972, с. 365; 1985, с. 89; Винокур, Гуцал, Баженова 1972/82, с. 4-5; Раппопорт 1975, с. 29, 73; Винокур, Гуцал 1976/83, с. 22; 1976; Винокур та ін. 1984, с. 43; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 72; Винокур, Горішній 1994, с. 68-73, 327-331.

45. Боришківці (на території села).

XII-XIII ст.

Тиханова 1958/35, с. 14.

46. Брага (в різних місцях у районі села: ур. *Чабанишин Яр*; яр *Антонові Штани* за південно-західною околицею села, в розмиві берега Дністра – багаточарове; в районі дач, у південній околиці села, напроти південно-східної околиці *Хотина*; ур. *Череньків Яр* за 1,5 км на південний захід від села, за 1,5 км на північний захід від с. *Бабшин*).

30×100 м + 50×300 м + ?

XII-XIII ст.

Тиханова 1955/37, с. 23; Бибиков и др. 1969/15, с. 23; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 9-11.

47. Велика Слобідка (ур. *Дубина* – за 2,5 км від південно-східної околиці села, на рівні 2 тераси лівого берега Дністра (яка зараз є першою надзаплавною) заввишки 5,6 м і в обриві берега).

700×20 м уздовж берега Дністра + ділянка біля ур. Згорілий Міст 50×100 м.

XII-XIII ст.

Бибиков и др. 1968/1, с. 50; Приходнюк 1977, с. 99, 102; Малеев 1978/102, с. 6; Малеев, Прищепя, Бондарчук 1979, с. 363; Винокур та ін. 1984, с. 45; Кучугура 1992/50, с. 20-21.

48. Врублівці 1 (на південь від села, вздовж обох бортів яру, по якому тече потічок – притока р. Тернава).

XII-XIII ст.

Кучугура 1984/149, с. 9; 1992/50, с. 41.

49. Врублівці 2 (у саду за північно-східною околицею села, на місці; на лівому борту яру, що спускається до правого берега р. Тернава).

50×50 м.

XII-XIII ст.

Кучугура 1992/50, с. 42.

50. Гаврилівці (на плато правого берега р. Кармелітка, на захід від села).

X-XII ст.

Мовша 1967-68/79, с. 16.

51. Гораївка (на полях, які виходять до колишньої дороги зі Старої Ушиці на Бакоту).

100×450 м.

XII-XIII ст.

Винокур, Горішній 1994, с. 342.

52. Гринчук (на території городища XII-XIII ст., в ур. Городисько).

XI ст.

Раппопорт 1963/15, с. 15; Пачкова 1979, с. 79, 96.

53. Демшин (ур. Вовчисько – на високому (до 80 м) березі Дністровського водосховища, на лівому борту яру, що виходить до Дністра. Мис знаходиться за 900 м на південний схід від с. Демшин і за 1 км на північний захід від с. Субіч).

50×100 м.

XII-XIII ст.

Винокур та ін. 1984, с. 47; Кучугура 1992/50, с. 46.

54. Дерев'яне

Давньоруське.

ІМС, с. 359; Винокур та ін. 1984, с. 47.

55. Довжок (на території села – в ур. Долина Лісу, на правому березі безіменного струмка).

40×70 м.

XII-XIII ст.

Гульдман 1901, с. 24; Сецинский 1901, с. 320; ІМС, с. 359; Приходнюк 1977, с. 100; Винокур та ін. 1984, с. 47.

56. Думанів (ур. Мазурівка – на першій надзаплавній терасі р. Смотрич).

100×400 м.

Давньоруське.

Винокур, Приходнюк 1968/1 а, с. 16-17; Винокур та ін. 1984, с. 47.

57. Жванець (на північно-східному схилі ур. Щовб, вище Жванецького могильника).

XII-XIII ст.

Бузян, Якубенко 1987.

58. Каветчина 1 (ур. Лука – на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра, заввишки 2-7 м, за 300 м на південний захід від села).

100×400 м.

XII-XIII ст.

Бибиков и др. 1969/15, с. 27; Приходнюк 1974/6 в, с. 2; 1975/10 д, с. 2, 7, 11-12; 1976; 1977/25 г, с. 7; 1977, с. 100; Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 3, 44; Винокур та ін. 1984, с. 48-49; Вільшанська 1988; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 26.

59. Каветчина 2 (ділянка «Стара Козарія» – за 1-2 км на південь від села, в ур. Лука, на другій терасі лівого берега Дністра; на правому березі потічка, який тік по дну Заваленого Яру і впадав у Дністер).

Давньоруське.

Вакуленко 1974/5 а, с. 13-14; Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 44; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 26.

60. Каветчина 3 (ур. Завалений Яр – на місі, утвореному Дністром та правим бортом яру, що перетинає село, на висоті 60 м над рівнем Дністровського водосховища).

80×150 м.

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 26.

61. Калачківці 1 (правий борт яру Киплячка).

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 54-55.

62. Калачківці 2 (ур. Кут – на плато над р. Студениця, за північно-східною околицею села).

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 55.

63. Кам'янець-Подільський 1 (на території Старої Фортеці, біля східного фасаду Денної бапти).

IX-X ст.

Пламеницька 1969, с. 143; ІМС, с. 297.

64. Кам'янець-Подільський 2 (на території Старої Фортеці).

XII-XIII ст.

Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964/41, с. 11-12; Гуменюк 1966; Раппорт 1967, с. 108-110 (прим.); Пламеницька Є. 1968; 1969, с. 132, 140, 143-144; 1970, с. 142-143; ІМС, с. 297-298; Винокур, Хотюн 1981, с. 7 та ін.; Винокур 1985, с. 100-103; 1993; Памятники... 1986, с. 182-183, 188; Дашкевич 1992, с. 11; 2004, с. 34, 36; Пламеницька Є., Пламеницька О. 1993; Пламеницька О. 1993; 2001, с. 22 та ін.; 2004, с. 20 та ін.; 2005; Куза 1996, с. 204-205; Кучера 1999, с. 77, 207; Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999, с. 23 та ін.; Винокур, Петров 1997, с. 54-58; 1999; 2004; Петров 2002, с. 119-120; Винокур, Телегін 2004, с. 395-399; Гуцал, Болтанюк 2007, с. 206-207; Болтанюк 2009, с. 53, 55; Виногородська 2010, с. 99; Виногородська, Болтанюк 2010, с. 103; 2011; Маярчак 2011в.

65. Кам'янець-Подільський 3 (*Старе Місто – поруч із Вірменським торговим двором, у котловані нового цеху металоштамповочного заводу і в інших місцях острова, зокрема неподалік Гончарної бапти*).

IX-XIII ст.

Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964/41, с. 11-13; Шкурко 1965, с. 84; Винокур, Гуменюк 1965, с. 31-32; Винокур, Приходнюк 1966/59, с. 11; ІМС, с. 297; Винокур та ін. 1984, с. 49; Винокур 1985, с. 100-101; Петров 1987, с. 8-10; 1990, с. 55-56; Винокур, Петров 1997, с. 58; Корзухина, Пескова 2003, с. 119; Винокур, Телегін 2004, с. 398.

66. Китайгород

Давньоруське.

ІМС, с. 360; Винокур та ін. 1984, с. 50.

67. Колубаївці

VIII-IX ст.

Кучера 1976/37, с. 3-4.

68. Конилівка (*на західній околиці села, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра*).

75×350 м.

XII-XIII ст.

Винокур, Горішній 1994, с. 342.

69. Лука-Врублівецька (*у західній околиці села й на захід від нього, на першій терасі Дністра – біля самого берега й на деякій віддалі від нього*).

VIII-XIII ст.

Бібіков, Рудинський 1945/3, с. 9, 12; Тиханова 1946/4, с. 7-8; 1949, с. 182; 1953/11 а, с. 4, 11, 12; 1955/37, с. 5, 6, 9, 22; 1957/27, с. 14-15; 1958/35, с. 1-7; Зильманович 1965; Бибииков и др. 1968/1, с. 50; Малевская 1969, с. 6, 7, 9, 11; ІМС, с. 358; Раппопорт 1975, с. 73; Приходнюк 1975, с. 102-103; Винокур та ін. 1984, с. 52.

70. Малинівці (*у різних частинах села: у південній – біля устя Мунчикового Яру, по лівому його борту, що розмивається Дністровським*

водосховищем; у північній – по правому борту яру, розмите; у східній – ур. Карвасари. Крім того: ур. Пісковий Яр за 0,5 км в західному напрямку від Слобідки-Малиновецької на високому (30 м) мисоподібному виступі лівого берега Дністра, за 1 км на північний схід від с. Малинівці).

XII-XIII ст.

40×50 + 50×200 + 400×20-40 м.

Бибиков и др. 1969/15, с. 28; Приходнюк 1977, с. 103; Пачкова, Яковенко 1975/27 б, с. 1-2; Пачкова, Петрашенко, Яковенко 1976, с. 375; Винокур та ін. 1984, с. 53, 55; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 21-25; Гуцал та ін. 2004, с. 16.

71. Мар'янівка (за 2 км на південний захід від села, в обриві надзаплавної тераси Дністра).

VIII-IX, кін. XI- поч. XII ст.

Брайчевський 1946/4, с. 5-7; Бибиков и др. 1968/1, с. 51; Винокур та ін. 1984, с. 45; Кучугура 1992/50, с. 40.

72. Межигір (правий борт Злодійського Яру, за 1 км на північ від села).

70×200 м.

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 40.

73. Нагоряни (ур. Глибока Долина).

Давньоруське.

Сецинский 1901, с. 310; Винокур та ін. 1984, с. 53.

74. Острівчани (на обох берегах правої притоки р. Смотрич – р. Білява, від південно-східної околиці села до гирла р. Білява).

XII-XIII ст.

Отчет... 1907, с. 7; Тиханова 1958/35, с. 9-11; Винокур та ін. 1984, с. 53; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 45-46; Корзухина, Пескова 2003, с. 121.

75. Панівці (раніше Верхні Панівці, ур. П'ятий Кут – на мисі на рівні близько 40 м над рівнем р. Смотрич, на плато).

20×50 м

XII-XIII ст.

Шкурко 1970, с. 147; Винокур та ін. 1984, с. 54; Кучугура 1992/50, с. 4, 6.

76. Пукляки (за 400 м на південь від села).

XI-XIII ст.

Сецинский 1901, с. 307; Отчет... 1903, с. 11; ІМС, с. 603; Винокур та ін. 1984, с. 96; Корзухина, Пескова 2003, с. 72; Матеріали до зводу... (Кам'янець-Подільський р-н).

77. Ріпинці (ур. Межирудки, за 4 км на схід від села).

Давньоруське.

Винокур та ін. 1984, с. 54-55.

78. Смотрич (ур. Кубачівське Поле – плато над правим берегом р. Смотрич, за 0,7 км на південний схід від села).

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 50.

79. Сокіл 1 (на північній ділянці ур. Над Стінкою, за західною околицею села).

XII-XIII ст.

Рудинський 1945/3, с. 5; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 39.

80. Сокіл 2 (займало прибережну смугу центру села, на першій терасі лівого берега Дністра, заввишки 2-3 м, вздовж берега).

1×0,15 км.

Давньоруське.

Бибиков и др. 1969/15, с. 27; ІМС, с. 363; Приходнюк 1977, с. 103; Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 3; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 37.

81. Сокіл 3 (ур. Плантація 2 – біля кар'єру, на березі Дністра, за 200 м від південно-східної околиці села).

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 36.

82. Сокіл 4 (ур. Острови – на першій надзаплавній терасі Дністра, між Павловим і Глибоким ярами, за 3-4 км на південь від села).

VII – поч. IX ст.

Бибиков и др. 1969/15, с. 21; ІМС, с.363; Вакуленко 1975/10 з, с. 4; 1977/25 ж, с. 4-5; Вакуленко, Приходнюк 1984, с. 93-96; Винокур та ін. 1984, с. 55; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 34-35.

83. Сокіл 5 (*ур. Острови – на першій терасі Дністра за 3-4 км на південь від села*).

XII-XIII ст.

Бибиков и др. 1969/15, с. 21; ІМС, с. 363; Вакуленко 1977/25 ж, с. 2-3; Приходнюк, Вакуленко 1978/30 а, с. 2-3, 5-7; Вакуленко, Приходнюк 1979; 1984, с. 3; Винокур та ін. 1984, с. 55; Вільшанська 1988; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 34-35.

84. Станіславівка (*на обох берегах р. Біла Криничка, за 350-500 м на південь від села*).

50×150 м + 50×80 м + ?

XII-XIII ст.

Тиханова 1946/4, с. 9; 1955/37, с. 24; Борисковський 1950, с. 122; Винокур та ін. 1984, с. 55; Кучугура 1992/50, с. 32-33; Захар'єв 1995а, с. 126.

85. Стара Ушиця 1 (*при впадінні р. Ушиця в Дністер, на підвищеній ділянці другої надзаплавної тераси*).

XI-XII ст.

Кучера, Горишиний 1983, с. 96; Винокур та ін. 1984, с. 55-56.

86. Стара Ушиця 2 (*на території середньої школи*).

Давньоруське.

Приходнюк 1977, с. 104.

87. Стара Ушиця 3 (*ур. Гуки – на першій терасі Дністра, на захід від села*).

50×250 м.

XII-XIII ст.

Бибиков и др. 1968/1, с. 51; Приходнюк 1975, с. 106; 1977, с. 103.

88. Студениця (*на південно-східній околиці села, на першій надзаплавній*

терасі лівого берега Дністра).

75×350 м.

XII-XIII ст.

Винокур, Горішній 1994, с. 342.

89. Субіч (ур. *Малі Россохванці* – за 1 км на південь від села, на високому лівому березі Дністра, між ярами).

XII-XIII ст.

Кучугура 1992/50, с. 46.

90. Суржинці (на полі вздовж лівого берега р. *Тернава*, неподалік місця, де стояв ідол, праворуч дороги *Кам'янець-Подільський – Стара Ушиця*).

XI-XIII ст.

Винокур, Гуцал 1974, с. 256; Винокур та ін. 1984, с. 57.

91. Теремці 1 (на кордоні полів *Бакоти* і *Теремців*, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра).

80×300 м.

XII-XIII ст.

Винокур, Горішній 1994, с. 342.

92. Теремці 2 (на південно-східній околиці села, при переході від першої до другої надзаплавної тераси).

60×250 + 60×250 м.

XII-XIII ст.

Винокур, Горішній 1994, с. 342.

93. Тернавка (на полі біля р. *Тернава* північніше села).

Давньоруське.

Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 28.

94. Цвіклівці (Перші) 1 (ур. *Полюнчиків Яр*, лівий борт – за 2,3 км на південь від села).

50×100 м.

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 41.

95. Цвіклівці (Перші) 2 (ур. Секлівський Яр – за 1,5 км на південь від села).

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 42.

96. Цвіклівці (Другі) 3 (біля верхніх за течією р. Смотрич дач, напроти устя потічка, який з с. Острівчани тече по глибокому яру до р. Смотрич. На луці лівого берега Смотрич, на вузькій (до 20 м) прибережній смузі, за 500 м на північний захід від села).

XII-XIII ст.

Кучугура 1992/50, с. 12.

97. Цвіклівці (Перші) 4 (ур. Щовб – в усті правого берега р. Смотрич, на мисі за 0,7 км на південний схід від села).

XII-XIII ст.

Мовша 1960/56, с. 2; Винокур та ін. 1984, с. 58; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 43.

98. Чугор 1 (біля Гути Чугорської – ур. Щовб Масловського, нижче за течією р. Ушиця).

VIII-IX ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 91-92.

99. Чугор 2 (ур. Щовб Масловського, нижче за течією р. Ушиця).

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 91-92.

100. Шутнівці (ур. Перший Острів – на рівні заплавної тераси лівого берега р. Смотрич, на мисі, утвореному самою річкою й правим берегом струмка, що тече між панівецьким полем і Шутнівцями; за 120 м на захід-північний захід від села, нагородах).

>50×30 м.

XII-XIII ст.

Кучугура 1992/50, с. 9; Гуцал В. 2011, с. 22.

101. Яруга (під товтрою за 800 м на північ від села, на мисі, утвореному

потічком і лівим високим берегом р. Баговичка).

XII-XIII ст.

Кучугура 1992/50, с. 33-34.

Новоушицький р-н

102. Губарів *(у південно-західному куті села).*

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 109.

103. Загоряни *(ур. Коло Стінки – на плато по лівому борту глибокого яру, що розділяє Бучая та Загоряни, за 0,5 км на захід від села).*

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 103.

104. Косиківці *(по лівому борту Косиковецького Яру, за 1,7 км на захід від села, на плато, на висоті близько 80 м над рівнем Дністровського водосховища; між яром і мочарем).*

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 107.

105. Мала Шурка *(у північно-західній околиці села, на мисоподібному виступі плато, на території городища трипільської культури або ж раннього залізного віку. Знаходиться над лівим бортом глибокого яру, що розділяє Малу Шурку й сусіднє с. Хребтіїв, по дну яру тече струмок Петрів Батіг).*

30×50 м.

XI-XII ст.

Маярчак, Звіт 2006 р.

106. Малий Берег *(на другій терасі лівого берега Дністра, між правим берегом безіменного струмка і яром, за 300 м на південний захід від села).*

100×100 м.

XII-XIII ст.

Бибигов и др. 1968/1, с. 49; Приходнюк 1977, с. 102; Винокур та ін. 1984, с. 69.

107. Нова Гута (ур. Сінне – на схід від села, нижче плато, в усті ярка, на рівні першої тераси. Прив'язувалося також до с. Рудківці).

150×50 м.

XII-XIII ст.

Приходнюк 1977, с. 100, 103; Винокур та ін. 1984, с. 70; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 141.

108. Рудківці (уздовж південної околиці села, починаючи від крайніх зі сходу хат).

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 144.

109. Соколівка (на схід від села, на обох берегах безіменного струмка, який впадає в р. Батіжок у с. Іванківці).

X-поч. XII ст.

Брайчевский 1951/9 б, с. 40; 1955, с. 177.

110. Тимків 1 (ур. Місто – за 200 м на схід від частини села, що зветься Затиша. Напроти поселення є кладка через р. Ушиця).

XII-XIII ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 101.

111. Тимків 2 (ур. Христофорів Яр, Брусся).

XI-XIII ст.

Захар'єв... // НА ХОКМ. – Хмельницький, 2000, с. 2; Маярчак... Паспорт... Тимків (група курганів) // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2011.

112. Шебутинці (ур. Толока – на південно-східній околиці села, на високому мисі між ярком та правим берегом р. Данилівка).

XII-XIV ст.

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 126.

Чемеровецький р-н

113. Бережанка (на городах уздовж лівого берега р. Жванчик).

80×200 м.

XII-XIII ст.

Приходнюк 1977, с. 99, 100; Винокур та ін. 1984, с. 92; Матеріали до зводу... (Чемеровецький р-н).

114. Голенищеве 1 (займає високий край надзаплавної тераси лівого берега р. Збруч; на поселенні розміщена водонапірна башта).

XI-XII ст.

Матеріали до зводу... (Чемеровецький р-н).

115. Голенищеве 2 (за 250 м на південь від школи-інтернату, на невисокому краю надзаплавної тераси лівого берега р. Збруч, напроти броду через річку).

50×100 м.

XII-XIII ст.

Матеріали до зводу... (Чемеровецький р-н).

116. Гуків

Давньоруське.

ІМС, с. 601; Винокур та ін., 1984, с. 92.

117. Гусятин (уздовж лівого берега р. Збруч, за 1 км на південь від села).

80×300 м.

XI-XIII ст.

Матеріали до зводу... (Чемеровецький р-н).

118. Демківці (ур. Кринички – на правому березі р. Жванчик, за 4 км на схід від села).

300×350 м.

XII-XIII ст.

Винокур, Приходнюк 1969-70/55, с. 20; Приходнюк 1977, с. 100; Винокур та ін. 1984, с. 93.

119. Залуччя (на лівому березі р. Смотрич, у південній околиці села, за 0,5 км вище за течією від Нігинських печер).

XII-XIII ст.

Кучугура 1984/149, с. 14; Стрихарь 1997/121, с. 8-9.

120. Збриж (ур. Горошків Ліс, займає лівобережну терасу р. Збруч).

50×80 м.

XIII-XV ст.

Матеріали до зводу... (Чемеровецький р-н).

121. Івахнівці (на схилі гори за 100 м на схід від села).

XI-XIII ст.

Каталог... 1899, с. 190; Матеріали до зводу... (Чемеровецький р-н);

Гуцал та ін. 2011, с. 145.

122. Кугаївці 1 (у селі, на правому березі струмка Андріївка – правої притоки р. Жванчик).

60×200 м.

X-XI ст.

Винокур, Приходнюк 1969-70/55, с. 22; Винокур та ін. 1984, с. 95.

123. Кугаївці 2 (на території колгоспного саду, на лівому березі р. Жванчик, біля млина).

180×300 м.

X-XI ст.

Винокур, Приходнюк 1969-70/55, с. 22; Винокур та ін. 1984, с. 95.

124. Мар'янівка.

Давньоруське.

ІМС, с. 601; Винокур та ін. 1984, с. 95.

125. Почапінці (у північно-західній частині села, на лівому березі р. Жванчик, на городах).

Давньоруське.

Винокур, Приходнюк 1969-70/55, с. 23; Винокур та ін. 1984, с. 96.

126. Черче (ур. За Бродом і біля р. Смотрич, на території колишньої городньої бригади).

60×75 м.

XI-XIII ст.

Винокур та ін. 1984, с. 97; Гуцал та ін. 2011, с. 149.

127. Юрківці (на схід від села, на схилі балки).

150×80 м.

XII-XIII ст.

Винокур, Приходнюк 1969-70/55, с. 21; Приходнюк 1977, с. 103; Винокур та ін. 1984, с. 97.

Ярмолинецький р-н

128. Буйволівці (ур. Митниця – у північно-західному напрямку від села).

60×80 м.

XI-XIII ст.

Сіцінський 2004, с. 17; Матеріали до зводу... (Ярмолинецький р-н).

129. Савинці (на високому мисі за 2 км на південь від села, біля кар'єра).

0,08 га.

XI-XIII ст.

Матеріали до зводу... (Ярмолинецький р-н).

РОЗДІЛ 2. Могильники

Городоцький р-н

1. Іванківці (ур. Могилки – за 2,3 км на південний захід від села й 1 км на схід від давньоруського городища).

Якубовський 1994, с. 67.

Дунаєвецький р-н

2. Сокілець 1 (ур. Батарей – в саду на високому плато правого берега р. Ушиця. Неподалік селища XII-XIII ст.).

Захар'єв, 1992/51, с. 12-15; 1993/66, с. 6-10; 1994/60; 1994; 1995/57, с. 3-19; 1995а, с. 125-126; 1995б, с. 243, 247-249; 1996/38; 1996, с. 189, 192; 1997, с. 59-60; 1997а, с. 72; 1998а, с. 159; 2000а, с. 120; 2000б; 2000в, с. 46; 2001, с. 15-17; 2002; 2003б, с. 74; Захар'єв, Рідуш 1997/16, с. 2-17; 1998.

3. Сокілець 2 (ур. Могилки, Дубина, – в лісі, за 300 м західніше господарського двору колишнього колгосту).

Захар'єв 1992/51, с. 8-12; 1993/66, с. 2-5; 1994; 1995/57, с. 19-24; 1995а, с. 125-126; 1995б, с. 243-247; 1996, с. 189-190; 1997, с. 58-59; 1997а, с. 72;

1997б, с. 18-21; 1997в, с. 24; 1998а, с. 159; 2000а, с. 120; 2001, с. 14-15; 2003б, с. 73.

Кам'янець-Подільський р-н

4. Бакота 1 (на горі Білій, приблизно за 100 м на південний схід від печерного монастиря).

Горішній, Юра 1975/27 в, с. 9; 1976, с. 318; Моця 1990, с. 12, 137; Винокур, Горішній 1994, с. 204-205, 343.

5. Бакота 2 (ур. Скельки, на стрілці мису).

Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964/41, с. 7; Горішній, Юра 1974/6 г; Винокур, Горішній 1994, с. 332-333 та ін.

6. Бакота 3 (у частині ур. Пушкарівка, що прилягала до Дністра).

Винокур, Горішній 1994, с. 336.

7. Жванець (у пониженій частині ур. Щовб – на мисі, утвореному р. Жванчик і його лівою притокою р. Кармелітка. На високому (близько 25 м) березі р. Жванчик, на території трипільського городища).

Мовша 1976/25 б, с. 2-9; Мовша, Бузян, Якубенко 1977; Бузян, Якубенко 1987; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 5.

8. Цибулівка (ур. Могилки – біля цвинтаря, над р. Смотрич).

Кучугура 1992/50, с. 2.

9. Устя (у північній частині посаду городища).

Бибигов и др. 1969/15, с. 30-31.

Новоушицький р-н

10. Глибівка (неподалік городища IX-XI ст.).

Артамонов 1946/12, с. 7, 86; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 140.

11. Тимків (ур. Брусся, Христофорів Яр, – уздовж краю плато над високим каньйоном лівого берега р. Ушиця, на 0,55 км східніше с. Тимків та 0,5 км південніше ферми с. Отроків).

Захар'єв... // НА ХОКМ. – Хмельницький, 2000; 2000а; Гуцал та ін. 2011, с. 109; Маярчак... Паспорт... Тимків (група курганів) // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2011.

Чемеровецький р-н

12. Карачківці (навколо села, неподалік городища XI-XIII ст.).

Гульдман 1901, с. 261; Сецинский 1901, с. 319; Винокур та ін. 1984, с. 94; Захар'єв 1995а, с. 126; Гуцал та ін. 2011, с. 146.

13. Черче (на лівому березі р. Смотрич, в лісі напроти села, за 200 м від городища Черче 2).

Геринович 1927, с. 138; Винокур та ін. 1984, с. 97; Матеріали до зводу... (Чемеровецький р-н); Гуцал та ін. 2011, с. 149.

РОЗДІЛ 3. Культіві пам'ятки

Дунаєвецький р-н

1. Сокілець (ур. Батарєя, центральна частина території давньоруського могильника).

Захар'єв 1994; 1994/60, с. 11-12; 1995/57, с. 15-16; 1996, с. 191-192; 1997в, с. 25; 2003а; Могитич 1997.

Кам'янець-Подільський р-н

2. Бакота (ур. Гора Біла, Монастирище – у південно-східній околиці затопленого Дністровським водосховищем с. Бакота).

Антонович 1886, с. 16-17; 1891, с. 108-116; 1893; Мельник 1886, с. 120-122; Сицинский 1889; 1891; 1891а, с. 1-19, 219-223; 1892; ТПЕИСК 1901, с. 923-925; Гульдман 1901, с. 26, 35-36, 53-54, 87-90, 399; Чаша и дискос...1891 г. (фото) // НА ХОКМ. – ф. 7748; Раппопорт 1963/15, с. 16-17; Кучера, Горішній 1977/25 е, с. 20; Николаева 1983, с. 57, табл. 6/4; Винокур, Горішній 1994, с. 197-226 та ін.; Винокур 1995; Горбняк 2004, с. 20 (фото); Маярчак 2006, с. 220; Паспорт... Бакотський скельний монастир // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2012.

РОЗДІЛ 4. Імовірні давньоруські пам'ятки й окремі знахідки, не прив'язані чітко до конкретних пам'яток

4.1 Імовірні городища

Волочиський р-н

1. Бронівка (ур. Волощина – між Бронівкою і сусіднім с. Сарнів, територія колишньої садиби поміщика с. Сарнів).

Симашкевич 1884, с. 4; Гульдман 1901, с. 92; ІМС, с. 173; Винокур та ін. 1984, с. 27; Михальчишин 2004, с. 224; Сіцінський 2004, с. 13.

2. Павликівці (ур. Гільниця – у північно-західній частині села).

XI-XIII ст.?

Матеріали до зводу... (Волочиський р-н).

Городоцький р-н

3. Андріївка (в районі зруйнованого костелу, на мису).

Гуцал та ін. 2011, с. 45.

4. Пільний Олексинець (посеред села).

Винокур та ін. 1984, с. 32; Сіцінський 2004, с. 16; Гуцал та ін. 2011, с. 52.

Дунаєвецький р-н

5. Кривчик (на південній околиці села, на високому мисі лівого берега р. Тернава).

3,6 га (260×140 м).

ТПЦІАО 1911, с. 77; Кучера 1976/37, с. 8-9; 1997, с. 151, 153; Винокур та ін. 1984, с. 37-38; Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 21-22; Дзюбак 2000, с. 78.

6. Михайлівка (на березі притоки р. Тернава – Блищанівки, можливо, у лісі).

Сецинский 1901, с. 290.

Кам'янець-Подільський р-н

8. Зубрівка (ур. Биковий Кут – на високому мисі лівого берега р. Смотрич, за 250 м на схід від села, на протилежному березі річки).

Давньоруське?

90×140 м – 0,6 га.

Кучугура 1992/50, с. 4.

9. Кадіївці (ур. Буряківка – на мисоподібному виступі, утвореному петлею р. Жванчик).

Гуцал та ін. 2011, с. 80.

10. Княгинин (ур. Городиська – на мисі між лівим берегом р. Жванчик і струмком, за 100 м від південно-західної околиці села).

Спицын 1896, с. 237; Сецинский 1901, с. 311; Гульдман 1901, с. 101; ІМС, с. 364; Кучера 1974/6, с. 3, 8; 1997, с. 150-151, 153; Винокур та ін. 1984, с. 50; Винокур, Горішній 1994, с. 175-176, рис. 80; Повідомлення І.Р. Мишхальчишина.

Новоушицький р-н

11. Куча (ур. Жидівське Окописько – приблизно за 2 км на південь від села, на терасі гори, неподалік правого берега р. Калюс).

Барсов 1865, с. 110; Спицын 1896, с. 245; Сецинский 1901, с. 301; Гульдман 1901, с. 251; ТПЕИСК 1901, с. 986; Винокур та ін. 1984, с. 68.

Чемеровецький р-н

12. Кугаївці (на лівому березі р. Жванчик, на горі).

Гульдман 1901, с. 102.

4.2 Імовірні селища

Волочиський р-н

1. Волочиськ (в околицях міста).

ІМС, с. 145; Винокур та ін. 1984, с. 27.

Городоцький р-н

2. Велика Яромирка (ур. Чорний Ліс, Кам'яна Гора – за 3 км на північ від села).

Демидко 2004.

Дунаєвецький р-н

3. Гірчична (на правому березі р. Студениця, за 0,5 км від північної околиці села).

Захар'єв 1992/51, с. 4.

4. Сокілець (ур. Проців Хутір – за 0,6 км на південь від села, напроти

ур. Бурти).

Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 97.

Кам'янець-Подільський р-н

5. Ходорівці (*ур. Паюк – на північний захід від села, на полі).*

Тиханова 1958/35, с. 12.

4.3 Імовірні могильники

Городоцький р-н

1. Великий Карабчіїв

Гульдман 1901, с. 101; Маярчак... Паспорт... Великий Карабчіїв // Архів ВОПШК... – Хмельницький, 2010.

2. Кринцілів

Русанова, Тимощук, 1985/110, с. 21.

Дунаєвецький р-н

3. Маліївці (*на плато над печерним монастирем – на схід від центру села, на правому березі р. Ушка).*

Нечитайло, Забашта, Рідуш 2004, с. 237; повідомлення П.О.Нечитайла.

4. Міцівці

Захар'єв 1995а, с. 126.

Кам'янець-Подільський р-н

5. Думанів (*ур. Мазурівка – на першій надзаплавній терасі р. Смотрич).*

Гульдман 1901, с. 37; Сецинский 1901, с. 320; Винокур та ін. 1984, с. 47.

6. Лука-Врублівецька (*ур. Плити).*

Бібіков, Рудинський 1945/3, с. 9.

7. Нігин (*на березі р. Смотрич, біля села).*

Антонович 1886, с. 3-6; Стрихарь 1997/121, с. 8-9.

8. Станіславівка (*в районі села; неподалік в'їзду у село з боку Кам'яця-Подільського).*

Борисковський 1950, с. 122; Захар'єв 1995а, с. 126.

4.4 Імовірні культові пам'ятки

Дунаєвецький р-н

1. Антонівка (ур. Чорний Ліс – на скелястій горі, вкритій лісом, на захід від села, на правому березі р. Смотрич, над млином. Прив'язувалося також до с. Голозубинці).

Сецинский 1901, с. 291; Захар'єв 1997г, с. 225; Стельмащук 1997, с. 17.

Кам'янець-Подільський р-н

2. Суржинці (на підвищенні першої надзапlavної тераси лівого берега р. Суржа, праворуч дороги Кам'янець-Подільський – Стара Ушиця).

Винокур, Гуцал 1973/83, с. 15; 1974, с. 256; Нечитайло 2010, с. 101.

4.5 Окремі знахідки

Городоцький р-н

1. Завадинці

Каталог... 1899, с. 190.

2. Скипче

Каталог... 1899, с. 191-192.

Дунаєвецький р-н

3. Рудка

Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 25, 32.

4. Удріївці

Корзухина, Пескова 2003, с. 205.

Кам'янець-Подільський р-н

5. Залісся (Залісці?)

Макарова 1986, с. 132, 135.

Новоушицький р-н

6. Маціорськ

Артамонов 1946/12, с. 49.

7. Ставчани

Винокур 1985, с. 106.

Додаток Б.

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1

Найбільші стаціонарні дослідження, проведені на багатощарових (з культурним шаром IX-XIII ст.) та давньоруських археологічних пам'яток Лівобережжя Середнього Подністров'я

№ п/п	Роки дослідження	Назва пам'ятки	Розкопана площа, м ²	Керівники розкопок
1	1883	Карачківці, курганний могильник	розкопано 11 курганів	В.Б. Антонович
2	1891-1892	Бакота, скельний монастир	близько 300	– « –
3	1945-1958	Лука-Врублівецька, поселення	понад 100	М.Я. Рудинський, М.О. Тиханова
4	1964-1968, 1981	Кам'янець-Подільський (Стара Фортеця, Старе Місто), поселення	понад 500	І.С. Винокур, Є.М. Пламеницька
5	1966-1968	Городок (Мархлівка), поселення	2800	О.М. Приходнюк
6	1969-1980	Бакота (ур. На Клину), поселення	понад 6000	І.С. Винокур
7	1972, 1982	Глибівка, городище	131	С.Е. Баженова
8	1974-1975	Бакота (ур. Скельки), поселення, ґрунтовий могильник	близько 400	П.А. Горішній, Р.О. Юра
9	1974-1977	Каветчина 1 (ур. Лука), поселення	4590	О.М. Приходнюк
10	1974-1975, 1977	Гринчук, городище	городище – 1400; посад – 700	С.П. Пачкова
11	1974-1975, 1977-1979	Сокіл 5 (ур. Острови), поселення	до 500	Л.В. Вакуленко
12	1975-1977	Стара Ушиця, городище	850	М.П. Кучера, П.А. Горішній
13	1976	Жванець, ґрунтовий могильник	90	Т.Г. Мовша
14	1982-1983	Ставище, поселення	понад 700	І.С. Винокур, П.А. Горішній
15	1992-1997, 2000	Сокілець (ур. Батарей), ґрунтовий могильник	близько 400	В.А. Захар'єв
<i>Загалом розкопана площа пам'яток з культурним шаром IX-XIII ст. – понад 19500 м²</i>				

Поселення VI-IX ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я

№ п/п	Назва	Датування (ст.)	Короткий опис	Джерело
1	2	3	4	5
<i>Селища VI-VII ст.</i>				
1	Бакота 1	VI-VII	На першій терасі Дністра (на висоті 5-7 м), в ур. На Клину; тут же скіфський, черняхівський та давньоруський культурні шари.	Приходнюк 1975, с. 83
2	Бакота 2	– « –	На першій терасі Дністра (на висоті 3 м); тут же шар скіфського часу.	Приходнюк 1975, с. 87
3	Брага 1	– « –	На першій терасі Дністра (на висоті 5 м), напроти Хотинської фортеці; площа 300×70 м.	Приходнюк 1975, с. 87-88
4	Брага 2	– « –	На першій терасі Дністра (на висоті 3 м).	Приходнюк 1975, с. 88
5	Веселець	– « –	За 2 км на південь від села; тут же культурний шар черняхівського часу.	Винокур та ін. 1984, с. 29
6	Голосків	– « –	На правому березі р. Смотрич.	Винокур та ін. 1984, с. 45-46
7	Городок	– « –	На невисокій підвищеній частині першої тераси р. Смотрич, ур. Мархлівка. Тягнеться вздовж річки смугою 60×240 м; Розкопувала експедиція О.М. Приходнюка на площі 2800 м ² . Тут же трипільський і давньоруський шари.	Приходнюк 1975, с. 88-99
8	Гринчук 1	– « –	За 0,5 км від західної околиці села, в оголеннях першої тераси Дністра заввишки 7 м. Площа 150×30 м.	Приходнюк 1975, с. 99
9	Гринчук 2	– « –	За 100 м від північно-східної околиці села, в оголеннях першої тераси Дністра заввишки 2,5 м; тягнеться на відстань 100 м.	– « –
10	Гуменці	– « –	На невисокому місі правого берега безіменного струмка, площа 200×40 м; тут же скіфський і черняхівський шари.	– « –
11	Думанів	– « –	На лівій невисокій надзаплавній терасі р. Смотрич; тут же шар скіфського часу.	Приходнюк 1975, с. 103
12	Дунаївці	– « –	Ур. Кривуля, на правому березі р. Тернава; тут же шар черняхівського часу.	Винокур та ін. 1984, с. 37
13	Ісаківці	– « –	При впадінні в Дністер р. Збруч, на підвищеній ділянці надзаплавної тераси. Площа 200×50 м.	Приходнюк 1975, с. 100
14	Завалля	– « –	Ур. Боблівка. Тут же шар черняхівського часу.	Винокур та ін. 1984, с. 48
15	Каветчина	– « –	На краю першої надзаплавної тераси Дністра (на висоті до 3 м), ур. Лука. Площа 50×300 м.	Приходнюк 1975, с. 100
16	Конилівка	– « –	На першій надзаплавній терасі Дністра (на висоті 4 м), Площа 40×250 м. Тут же шар черняхівського часу.	Приходнюк 1975, с. 101
17	Кремінна	– « –	На низькому заболоченому лівому березі р. Шиянка (притоки Смотрича). Тут же шар трипільського часу.	Приходнюк 1975, с. 101-102
18	Кугаївці	– « –	На правому березі р. Жванчик. Площа 70×150 м; тут же шар черняхівського часу.	Приходнюк 1975, с. 102
19	Купин 1	– « –	На правому березі р. Смотрич, біля болота. Площа 50×250 м.	– « –
20	Купин 2	– « –	На невисокій першій надзаплавній терасі р. Смотрич, біля болота. Площа 50×250 м.	– « –
21	Лісогірка	– « –	На лівому низькому березі р. Смотрич, біля болота. Площа 40×200 м.	– « –

Продовж. табл. 2

1	2	3	4	5
22	Лука-Врублівецька 1	– « –	Виявлено дві печі-кам'янки. Тут же трипільський, черняхівський і давньоруський шари.	– « –
23	Лука-Врублівецька 2	– « –	На першій надзаплавній терасі Дністра (заввишки 2 м). Тут же шар давньоруського часу.	Приходнюк 1975, с. 103
24	Лука-Врублівецька 3	– « –	На першій надзаплавній терасі Дністра (заввишки 3 м). Тут же шар давньоруського часу.	– « –
25	Малинівці	– « –	На першій надзаплавній терасі Дністра (заввишки 1 м). Площа 50×200 м. Тут же шар давньоруського часу.	– « –
26	Маначин	VI-VIII	В околицях села.	Винокур та ін. 1984, с. 27
27	Наддністрянка 1	VI-VII	На першій надзаплавній терасі Дністра (заввишки 2 м). Площа 30×150 м.	Приходнюк 1975, с. 103
28	Наддністрянка 2	– « –	На підвищенні надзаплавної тераси Дністра (заввишки 4 м). Площа 40×200 м.	– « –
29	Нове Поріччя	– « –	На лівому березі притоки Смотрича – р. Тростянець, на висоті 1 м, ур. Козача Долина. Площа 50×250 м. Тут же черняхівський і давньоруський шари.	Приходнюк 1975, с. 104
30	Оринин	– « –	В околицях населеного пункту.	Винокур та ін. 1984, с. 53
31	Підлісний Олексинець	VI-VIII	У західній частині давньоруського городища, зруйнованого кар'єром.	Винокур та ін. 1984, с. 32; обстеження автора 2011 р.
32	Покос (хутір)	VI-VII	На першій надзаплавній терасі Дністра (заввишки 4 м). Тут же трипільський і скіфський шари.	Приходнюк 1975, с. 104
33	Почапинці	– « –	На підвищенні правого берега р. Жванчик. Площа 50×350 м. Тут же трипільський і черняхівський шари.	– « –
34	Ріпинці 1	– « –	За 4 км на схід від села. Тут же трипільський, черняхівський і давньоруський шари.	Винокур та ін. 1984, с. 55
35	Ріпинці 2	– « –	Ур. Ухаби; тут же шар черняхівського часу.	– « –
36	Рудківці	– « –	За 4 км на захід (північ?) від села, ур. Сінне, на першій надзаплавній терасі неглибокої балки.	Приходнюк 1975, с. 105
37	Сокіл	– « –	На лівій терасі Дністра, на висоті 7 м, ур. Острови. Площа 100×300 м.	Приходнюк 1975, с. 106
38	Стара Ушиця 1	– « –	На захід від села, на першій надзаплавній терасі Дністра (висотою 1 м). Площа 50×250 м. Тут же шар давньоруського часу.	Винокур та ін. 1984, с. 55-56
39	Стара Ушиця 2	– « –	При впадінні р. Ушиця в Дністер, на підвищенні другої надзаплавної тераси. Тут же черняхівський і давньоруський шари.	Винокур та ін. 1984, с. 56
40	Субіч	– « –	На невисокій терасі Дністра.	Приходнюк 1975, с. 107
41	Суржинці	– « –	На першій надзаплавній терасі р. Тернава, праворуч дороги Кам'янець-Подільський – Стара Ушиця. Тут же черняхівський і давньоруський шари.	Винокур та ін. 1984, с. 57
42	Устя 1	– « –	На першій терасі Дністра (висотою 4 м), біля впадіння у нього р. Смотрич. Було дуже розмите.	Винокур та ін. 1984, с. 107-108
43	Устя 2	– « –	При впадінні р. Смотрич у Дністер, на території городища XII-XIII ст. Слов'янський і давньоруський шари розділяв стерильний прошарок ґрунту товщиною 25-30 см.	Винокур та ін. 1984, с. 108
44	Юрківці	– « –	За 1 км на північний захід від села. Тут же шар черняхівського часу.	Винокур та ін. 1984, с. 97

Продовж. табл. 2

1	2	3	4	5
<i>Наразі не датовані ранньослов'янські селища</i>				
1	Балин	?	Нижче автодрому училища, за 2 км від села, біля р. Мукша.	Археологія Дунаєвеччини 1992, с. 16
2	Воробіївка	?	Західніше села, на схилі долини, неподалік траси Дунаївці – Кам'янець-Подільський.	Археологія Дунаєвеччини 1992, с. 19
3	Лисець	?	Між колгоспним садом і лісом Дубиною, праворуч дороги на Сокілець.	Археологія Дунаєвеччини 1992, с. 22
4	Рахнівка	?	Неподалік в'їзду в село з боку траси на Кам'янець-Подільський, над ви долинкам.	Археологія Дунаєвеччини 1992, с. 25
5	Слобідка Рахнівська	?	За 1,5 км північно-західніше села, над долиною, поблизу польової дороги з с. Залісці.	– « –
6	Чаньків	?	Східніше села, за лісом, на схилі долини, яка йде до долини р. Тернава. Тут же трипільський, черняхівський і давньоруський шари.	Археологія Дунаєвеччини 1992, с. 29
<i>Поселення VIII-IX ст.</i>				
1	Бакота 1	VIII-IX	Біля ур. На Клину, на першій терасі Дністра. Площа 50-60×300 м.	Винокур, Горішній 1994, с. 327
2	Бакота 2	– « –	На межі сіл Бакота і Теремці, на підвищеній ділянці першої тераси Дністра. Площа 50-60×200 м.	Винокур, Горішній 1994, с. 328
3	Велика Яромірка 2	– « –	На пологому схилі берега струмка, за 3 км північніше села.	Демідко 2004
4	Волочиськ	– « –	В околицях міста.	Винокур та ін. 1984, с. 27
5	Колубаївці	– « –	На території городища, де виявлено трипільський і XII-XIII ст. шари, а також поруч з городищем.	Кучера 1976/37, с. 2-4
6	Лука-Врублівецька	VIII-XIII	На першій терасі Дністра.	Тиханова 1953/11а, с. 11
7	Маначин	VI-VIII	В околицях села.	Винокур та ін. 1984, с. 27
8	Мар'янівка	VIII-IX	За 2 км на південний захід від села, в обриві надзаплавної тераси Дністра. Тут же черняхівський і XI-XII ст. шари.	Брайчевський 1946/4, с. 5-7; Винокур та ін. 1984, с. 45
9	Підлісний Олексинець	VI-VIII	На території городища.	Винокур та ін. 1984, с. 32
10	Пиживка	VIII-X	– « –	Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 115
11	Сокілець 2	VIII-IX	На невеликому мисі, ур. Свята Криничка.	Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 95
12	Тимків	VIII-X	На території городища.	Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 100-101
13	Чугор 1	– « –	Ур. Щовб Масловського, біля берега р. Ушиця	Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 91-92

Таблиця 3

Хронологічна класифікація та висотна диференціація городищ IX-XIII ст.

Лівобережжя Середнього Подністр'я

№ п/п	Назва городища	IX ст.	X ст.	XI ст.	XII ст.	XIII ст.	Абсолютна висота, м
1	Бакота						101 (ур. Скельки)
2	Велика Слобідка						145
3	Великий Карачіїв						332
4	Гарячинці						220
5	Глибівка						210
6	Городиська						255
7	Гринчук						130
8	Жванець						123
9	Іванківці						250
10	Калюсик						266
11	Карачківці						243
12	Княжпіль						264
13	Колубаївці						327
14	Малинівці						150
15	Міцівці						308
16	Остапківці						305
17	Панасівка						270
18	Підлісн. Олексинець						338
19	Пижівка						224
20	Пилипи-Хребтійські						235
21	Подільське						260
22	Привороття Друге						334
23	Проскурівка						272
24	Сокілець 1						246
25	Сокілець 2						255
26	Стара Ушиця						89
27	Тимків						248
28	Устя						100
29	Хребтій						225
30	Черче 1 ^{*1}						240
31	Черче 2 [*]						240
Всього: 31		5	7	10	22	21	
Всього за основними етапами:		IX-XI ст. – 14			XII-XIII ст. – 23		

Примітка.

Тут і далі в таблицях зірочками позначені давньоруські поселення, століття функціонування яких наразі невідоме.

Таблиця 4

Хронологічна класифікація селищ IX-XIII ст.¹

№ п/п	Назва селища	IX ст.	X ст.	XI ст.	XII ст.	XIII ст.
1	2	3	4	5	6	7
1	Антонівка					
2	Бабшин 1					
3	Бабшин 2*					
4	Бакота					
5	Балин					
6	Бережанка					
7	Боришківці					
8	Брага					
9	Буйволівці					
10	Велика Кужелова					
11	Велика Побійна					
12	Велика Слобідка					
13	Велика Яромирка 1					
14	Велика Яромирка 2					
15	Велика Яромирка 3					
16	Велика Яромирка 4					
17	Веселець					
18	Віньківці*					
19	Видава					
20	Волочиськ 1*					
21	Волочиськ 2					
22	Врублівці 1					
23	Врублівці 2					
24	Гаврилівці					
25	Ганнівка					
26	Голенищеве 1					
27	Голенищеве 2					
28	Гораївка					
29	Городок					
30	Гринчук					
31	Губарів					
32	Гуків*					
33	Гусятин					
34	Демківці					
35	Демшин					
36	Дерев'яне*					
37	Довжок					
38	Думанів*					
39	Дунаївці*					
40	Жванець					
41	Жищинці					

Примітка.

У таблиці згруповані відкриті поселення, котрі не прилягають безпосередньо (розташовані далі, ніж 500 м) [Томашевський 2003, с. 5 (прим.)] до синхронних їм городищ; іншими словами – не є їх посадами, частинами двочлених поселень. Звичайно, така інтерпретація окремих поселень (наприклад, у районі Старої Ушиці і Бакоти (ур. На Клину) може бути спірною.

Продовж. табл. 4

1	2	3	4	5	6	7
42	Загоряни					
43	Залісці 1*					
44	Залісці 2*					
45	Залуччя					
46	Збриж					
47	Івахнівці					
48	Каветчина 1					
49	Каветчина 2*					
50	Каветчина 3					
51	Калачківці 1					
52	Калачківці 2					
53	Кам'янець-Под. 1					
54	Кам'янець-Под. 2					
55	Кам'янець-Под. 3					
56	Китайгород*					
57	Колубаївці					
58	Конилівка					
59	Косиківці					
60	Кринцілів					
61	Кугаївці 1*					
62	Кугаївці 2*					
63	Куровечка					
64	Лисець 1					
65	Лисець 2*					
66	Лука-Врублівецька					
67	Мала Кужелівка*					
68	Мала Шурка					
69	Малий Берег					
70	Малинівці					
71	Мар'янівка* (Чем.)					
72	Мар'янівка (Кам.)					
73	Межигір					
74	Миньківці					
75	Мислова*					
76	Мушкутинці 1					
77	Мушкутинці 2*					
78	Мушкутинці 3*					
79	Мушкутинці 4*					
80	Нагоряни*					
81	Нова Гута					
82	Нове Поріччя*					
83	Острівчани					
84	Панівці					
85	Поляни					
86	Почапинці*					
87	Пукляки					
88	Рахнівка					
89	Ріпинці*					
90	Рудківці					
91	Савинці					
92	Смотрич					
93	Сокіл 1					
94	Сокіл 2*					
95	Сокіл 3					

Продовж. табл. 4

1	2	3	4	5	6	7
96	Сокіл 4					
97	Сокіл 5					
98	Сокілець 1					
99	Сокілець 2					
100	Сокілець 3					
101	Сокілець 4*					
102	Сокілець 5*					
103	Соколівка					
104	Ставище					
105	Станіславівка					
106	Стара Ушиця 1					
107	Стара Ушиця 2*					
108	Стара Ушиця 3					
109	Студениця					
110	Субіч					
111	Суржинці					
112	Теремці 1					
113	Теремці 2					
114	Тернавка*					
115	Тимків 1					
116	Тимків 2					
117	Цвіклівці 1					
118	Цвіклівці 2					
119	Цвіклівці 3					
120	Цвіклівці 4					
121	Чаньків 1					
122	Чаньків 2*					
123	Черче					
124	Чугор 1					
125	Чугор 2					
126	Шебутинці					
127	Шутнівці					
128	Юрківці					
129	Яруга					
Всього: 129		10	8	23	86	84
Всього за основними етапами		IX-XI ст. – 29			XII-XIII ст. – 90	

Таблиця 5

Селища ІХ-ХІІІ ст., розташовані на терасах Дністра

№ п/п	Назва селища	1 тераса (10-15 м)	2 тераса (25-40 м)	6 тераса (145-160 м)	7-8 тераси (180-230 м)
1	Бакота				
2	Брага				
3	Велика Слобідка				
4	Врублівці 1				
5	Врублівці 2				
6	Гаврилівці				
7	Губарів				
8	Демшин				
9	Довжок				
10	Жванець				
11	Каветчина 1				
12	Каветчина 2				
13	Каветчина 3				
14	Калачківці 1				
15	Калачківці 2				
16	Кам'янець-Под. 1				
17	Кам'янець-Под. 2				
18	Кам'янець-Под. 3				
19	Китайгород				
20	Конилівка				
21	Лука-Врублівецька				
22	Малий Берег				
23	Малинівці				
24	Мар'янівка (Кам.)				
25	Межигір				
26	Нагоряни				
27	Нова Гуга				
28	Острівчани				
29	Панівці				
30	Рудківці				
31	Смотрич				
32	Сокіл 1				
33	Сокіл 2				
34	Сокіл 3				
35	Сокіл 4				
36	Сокіл 5				
37	Станіславівка				
38	Стара Ушиця 1				
39	Стара Ушиця 2				
40	Стара Ушиця 3				
41	Студениця				
42	Субіч				
43	Суржинці				
44	Теремці 1				
45	Теремці 2				
46	Цвіклівці 1				
47	Цвіклівці 2				
48	Цвіклівці 3				
49	Цвіклівці 4				
50	Шебутинці				
51	Шутнівці				
52	Яруга				
Всього: 52		17	6	21	11

Таблиця 6

Площі селищ IX-XIII ст. на території Лівобережжя Середнього Подністров'я

Назва селища	Площа, га	Датування, ст.	Джерело
1	2	3	4
<i>Селища, датовані часом XII-XIII ст.</i>			
1. Антонівка	1	XII-XIII	Матеріали до зводу...
2. Бабшин 1	3	- « -	Приходнюк 1977, с. 99
3. Балин	0,75	- « -	Матеріали до зводу...
4. Бережанка	1,6	- « -	Приходнюк 1977, с. 99
5. Брага	>1,8	- « -	Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 9-11
6. Велика Побійна	1	- « -	Матеріали до зводу...
7. Велика Слобідка	1,9	- « -	Кучугура 1992/50, с. 20-21
8. Велика Яромирка 1	0,8	- « -	Демідко 2004
9. Велика Яромирка 3	3	- « -	- « -
10. Велика Яромирка 4	2	- « -	- « -
11. Видава	0,87	XIII	Михальчишин 2004, с. 224
12. Волочиськ 2	1,8	XII-XIII	Михальчишин 2005, с. 223-224
13. Врублівці 2	0,25	- « -	Кучугура 1992/50, с. 42
14. Голенищеве 2	0,5	- « -	Матеріали до зводу...
15. Гораївка	4,5	- « -	Винокур, Горішній 1994, с. 342
16. Городок	0,5	- « -	Приходнюк 1977, с. 100
17. Демківці	10,5	- « -	- « -
18. Демшин	0,5	- « -	Кучугура 1992/50, с. 46
19. Довжок	0,28	- « -	Приходнюк 1977, с. 100
20. Каветчина 1	4	- « -	Бибиков и др. 1969/15, с. 27
21. Каветчина 3	1,2	- « -	Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 26
22. Конилівка	2,6	- « -	Винокур, Горішній 1994, с. 342
23. Лисець 1	0,9	- « -	Матеріали до зводу...
24. Малий Берег	1	- « -	Приходнюк 1977, с. 102
25. Малинівка	2,4	- « -	Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 23-24
26. Межигір	1,4	- « -	Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 40
27. Мушкунці 1	0,2	- « -	Матеріали до зводу...
28. Нова Гута	0,75	- « -	Приходнюк 1977, с. 103
29. Панівці	0,1	- « -	Кучугура 1992/50, с. 6
30. Рахнівка	5	XIII	Захар'єв 1993, с. 34
31. Станіславівка	>1,15	XII-XIII	Кучугура 1992/50, с. 32-33
32. Стара Ущиця 3	1,25	- « -	Приходнюк 1977, с. 103
33. Студениця	2,62	- « -	Винокур, Горішній 1994, с. 342
34. Теремці 1	2,4	- « -	- « -
35. Теремці 2	3	- « -	- « -
36. Цвіклівці 1	0,5	- « -	Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 41
37. Чаньків 1	<1	- « -	Захар'єв 1997б, с. 20
38. Шутнівці	>0,15	XII-XIII	Кучугура 1992/50, с. 9
39. Юрківці	1,2	- « -	Приходнюк 1977, с. 103
<i>Загальна площа</i>	69,37	- « -	
<i>Середня площа</i>	1,78	- « -	
<i>Інші селища</i>			
40. Буйволівці	0,48	XI-XIII	Матеріали до зводу...
41. Велика Яромирка 2	0,3	VIII-IX	Демідко 2004
42. Волочиськ 1	2,4	давньор.	Михальчишин 2005, с. 223
43. Гусятин	2,4	XI-XIII	Матеріали до зводу...
44. Думанів	4	давньор.	Винокур, Приходнюк 1968/1 а, с. 16
45. Збриж	0,4	XIII-XV	Матеріали до зводу...

Продовж. табл. 6

1	2	3	4
46. Кугаївці 1	1,2	давньор.	Винокур, Приходнюк 1969-70/55, с. 22
47. Кугаївці 2	5,4	– « –	– « –
48. Лисець 2	3	– « –	Захар'єв 1992/51, с. 6
49. Мала Шурка	0,15	XI-XII	Маярчак, Звіт 2006 р.
50. Нове Поріччя	1,25	– « –	Приходнюк 1975, с. 104
51. Савинці	0,08	XI-XIII	Матеріали до зводу...
52. Сокіл 2	15	давньор.	Бибиков и др. 1969/15, с. 27
53. Сокілець 3	2,5	XI	Захар'єв 19976, с. 20
54. Сокілець 4	1	давньор.	Захар'єв 1992/51, с. 6
55. Сокілець 5	10	– « –	– « –
56. Ставище	7	XI-XIII	Винокур, Горішній 1982/107, с. 1
57. Черче	0,45	XI-XIII	Матеріали до зводу...

**Площі городищ IX-XIII ст. і їх посадів¹ на території Лівобережжя Середнього
Подністров'я**

Назва	Загальна (майданчик і оборонні споруди разом), га	Майданчик	Посад	Джерело інформації
1	2	3	4	5
1. Бакота	1 (?)		139 (?)	Винокур, Горішній 1994, с. 351
2. Велика Слобідка	≈0,5	0,28	>7	Кучера 1983, с. 98, 100
3. Великий Карабчіїв	2	1	–	Виміри автора
4. Гарячинці	0,8	0,5	–	Раппорт 1967, с. 18
5. Глибівка	0,9	0,8	≈3	Кучера 1974/6, с. 7; Виміри автора
6. Городиська	загальна ≈ 31; к/ш XII-XIII ст. – ≈10	«дитинець» – 2,5	7,5	Виміри автора
7. Гринчук		0,3	40	Пачкова, Блажевич 1975, с. 334
8. Жванець	?		≈ 80	Мовша 1976/25 б, с. 21; Кучугура, Якубенко 1993/54, с. 4
9. Іванківці	≈3,5	≈1,5	≈15	Виміри автора
10. Калосик	0,3	0,16	–	– «–»
11. Карачківці	1,5	1,2	≈1,5	– «–»
12. Княжпіль	8,5			Матеріали до зводу... (карта городища)
13. Колубаївці	0,6	0,6	≈ 10	Виміри автора
14. Малинівці	≈ 0,35	0,17	>4	Кучера 1983, с. 100
15. Міцівці	4,8	«дитинець» – 0,3	≈ 10	Щегельський 1993; Захар'єв 1997б, с.19; Виміри автора
16. Остапківці	2,9	0,6	–	Виміри автора
17. Панасівка	1			Захар'єв 1992/51, с. 4
18. Підлісний Олексинець	≈ 1,5	0,5	–	Якубовський... // НА ХОКМ. – Хмельницький, 1969, с. 13; Виміри автора
19. Пиживка	1,2	1	–	Виміри автора
20. Пилипи-Хребтіївські	1,2	1	–	Раппорт 1963/15, с. 18; Виміри автора
21. Подільське	5,6		–	Виміри автора
22. Привороття Друге	4		–	Кучера 1999, с. 207; Виміри автора
23. Проскурівка	≈2,5-3	≈1,5	–	Якубовський 1983, с. 160; Виміри автора
24. Сокілець 1	0,37	0,3	–	Виміри автора
25. Сокілець 2	≈ 1,3-1,7		–	Виноградська 2010, с. 80; Раппорт 1963/15, с. 15.
26. Стара Ушиця	≈ 0,15	≈ 0,1	>0,25	Кучера, Горишній 1983, с. 62, 95
27. Тимків	≈ 0,45	≈ 0,15	≈ 0,5	Виміри автора

Примітка.

Під посадом тут маємо на увазі синхронні городищам відкриті поселення, розташовані не далі, ніж 500 м від городищ. Курсивом позначені цифри, що бралися до уваги при визначенні чисельності населення досліджуваної території у XII-XIII ст. Прочерки у колонці «Посад» означають відсутність таких у городищ.

Продовж. табл. 7

1	2	3	4	5
28. Устя		<i>0,06</i>		Винокур, Приходнюк, Смilenко 1971, с. 222; Кучера 1974/6, с. 6
29. Хребтіїв	≈ 1		–	Раппорт 1963/15, с. 17; Виміри автора
30. Черче 1	<i>0,09</i>			Гуцал та ін. 2011, с. 149
31. Черче 2	<i>0,075</i>			– «–

**Знахідки знарядь праці давньоруського часу на території Лівобережжя Середнього
Подністров'я**

Локалізація і джерело	Назва	Кількість	Датування	Примітки
1	2	3	4	5
1. Бакота <i>Винокур, Горішній 1994, с. 154, 164, 189, 190, 194, 196, 336</i>	пінцет	1	XII-XIII ст.	бронзовий 1) фрагмент; 2) діаметром 0,4 м; 3) не збереглося; 4) знахідка 1991 р. залізні половина не зберігся тип IVB1 за Ю.О. Красновим
	жорна	4	– « –	
	сокира	1	– « –	
	господарські ножі	4	– « –	
	шарнірні ножиці	1	– « –	
	глиняне пряслице	1	– « –	
серп	1	давньорус. XII-XIII ст.		
леміш	1			
2. Велика Побійна <i>Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 18</i>	пряслице	1	– « –	пірофілітове
3. Велика Яромирка 1 <i>Демідко 2004</i>	господарський ніж	1	– « –	знахідка 1988 р.
4. Волочиськ 2 <i>Михальчишин 2005, с. 223-224</i>	юрок	1	– « –	роговий, половина, орнаментований
5. Гарячинці <i>Маярчак 2004а, с. 13</i>	господарський ніж	1	– « –	зламаний
6. Глибівка <i>Винокур, Гуцал, Баженова 1972/82, с. 11, 12; 1982/111, с. 3, 4</i>	господарські ножі	5	давньорус.	фрагмент – « – – « – глиняні
	пилочка	1	– « –	
	ножиці для стрижки овець	1	– « –	
	жорно	1	– « –	
	пряслиця	16	– « –	
	пішня	1	– « –	
	різці	2	– « –	
тесло	1	– « –		
7. Городиська <i>Гуцал, Мегей 2000</i>	коса-горбуша	1	– « –	південного типу
8. Городок <i>Приходнюк 1977, с. 100</i>	жорно	1	XII-XIII ст.	верхняк, діаметром 0,7 м
9. Гринчук <i>Пачкова 1979, с. 94; Пачкова, Гопак 1981, с. 56</i>	господарські ножі	2	давньорус.	+ 1 ковальська заготовка ножа пірофілітові
	столярні ножі	6	– « –	
	пряслиця	кілька	– « –	
10. Княжпіль <i>Сецинський 1901, с. 325</i>	пряслиця	>1	давньорус.?	глиняні

1	2	3	4	5
11. Лука-Врублівецька <i>Тиханова, 1953/11 а, с. 11; 1955/37, с. 22</i>	господарські ножі голки	2 2	XI-XII ст. XII-XIII ст.	кістяна і залізна
12. Мала Шурка <i>Маярчак 2006а, с. 252</i>	жорна	2	давньорус.?	фрагменти
13. Міщівці <i>Захар'єв 1997, с. 20</i>	сокира	1	давньорус.	фрагмент
14. Нова Гуга <i>Приходнюк 1977, с. 101, 103</i>	наральник	1	XII-XIII ст.	тип ІВ2 за Ю.О. Красновим
15. Остапківці <i>Маярчак, Олійник 2012</i>	сокири ножі долото різець молотки зубило ковадло коса серпи	3 5 1 1 2 1 1 1 3	– « – – « – – « – – « – – « – – « – – « – – « –	фрагменти універсальні черешок зламаний «ложкоріз» один – ювелірний ювелірне фрагмент один – фрагмент
16. Пилипи-Хребтіївські <i>Рапопорт 1963/15, с. 18</i>	господарський ніж	1	X-XI ст.	знахідка 1963 р.
17. Привороття Друге <i>Сецинский 1899, с. 100; Раухут 1960, с. 254</i>	сокири пряслиця господарські ножі долото	2 >4 2 1	давньорус. давньорус.? давньорус. давньорус.	розкопки 1898 р. три – глиняні розкопки 1898 р. і колекція «Вербичка» колекція «Вербичка»
18. Проскурівка <i>Спицын 1896, с. 243; Захар'єв 2003в, с. 80</i>	господарський ніж сокира	1 1	давньорус. давньорус.?	фрагмент знахідка 1860 р.
19. Рудка <i>Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 25</i>	лемеші	2	– « –	обставини знахідок невідомі
20. Скипче <i>Каталог... 1899, с. 191</i>	пряслице	1	давньорус.	пірофілітове
21. Сокіл 5 <i>Вільшанська 1988, с. 88</i>	жорно	1	XII-XIII ст.	фрагмент
22. Сокілець (ур. Батарея) <i>Захар'єв 1996/38, с. 7</i>	голка	1	– « –	залізна, залишки, у похованні №58
23. Соколівка <i>Брайчевский 1951/9 б, с. 40</i>	пряслице	1	давньорус.	пласке, глиняне
24. Стара Ущиця <i>Кучера, Горшиний 1983, с. 92</i>	господарські ножі шило долото пряслиця	2 1 1 4	XII-XIII ст. – « – – « – – « –	половина скляного й три – пірофілітові

Таблиця 9

Статистика остеологічного матеріалу домашніх тварин з поселень Городок, Устя, Бакота і Сокіл (за О.М. Приходнюком, визначення кісток проведено Н.Г. Тимченко)

Місцезнаходження і назва тварини	Кількість кісток	Кількість особин	Місцезнаходження і назва тварини	Кількість кісток	Кількість особин
<i>Городок</i>			<i>Ранньосередньовічний шар на городищі в Усті</i>		
Бик домашній	296	20	Бик домашній	13	–
Свиня домашня	81	16	Свиня домашня	1	–
Вівця і коза	66	12	Вівця і коза	1	–
Кінь домашній	50	6	Кінь домашній	6	–
Собака	3	1			
Курка домашня	3	1			
<i>Устя (поселення)</i>			<i>Бакота</i>		
Бик домашній	37	6	Бик домашній	31	–
Свиня домашня	6	3	Свиня домашня	13	–
Вівця і коза	19	5	Вівця і коза	14	–
Кінь домашній	5	2			
Собака	1	1	<i>Сокіл</i>		
			Бик домашній	20	3
			Свиня домашня	5	2
			Вівця і коза	3	2
			Кінь домашній	1	1

Таблиця 10

Статистика остеологічного матеріалу диких тварин з поселень Городок, Устя і Бакота (за О.М. Приходнюком, визначення кісток проведено Н.Г. Тимченко)

Місцезнаходження і назва тварини	Кількість кісток	Кількість особин	Місцезнаходження і назва тварини	Кількість кісток	Кількість особин
<i>Городок</i>			<i>Ранньосередньовічний шар на городищі в Усті</i>		
Олень	9	2	Олень	4	–
Свиня дика	10	3	Бобер	1	–
Зубр	1	1			
Вовк	3	1	<i>Бакота</i>		
Лисиця	1	1	Олень	1	1
Козуля	1	1	Козуля	1	1
Сірий журавель	1	1	Видра	1	1
Птиця	3	2	Хижак	1	1
<i>Устя (поселення)</i>					
Олень	1	1			

**Знахідки спорядження коня і вершника давньоруського часу на території
Лівобережжя Середнього Подністров'я**

Локалізація і джерело	Назва	Кількість	Датування	Примітки
1. Бакота (посад) <i>Винокур, Горішній</i> 1994, с. 335, <i>рис. 94, 97</i>	шпора	1	XII-XIII ст.	фрагмент
	вудила	1	– « –	
	підпружні пряжки	2	– « –	
2. Бакота (монастир) <i>Сецинский 1892,</i> <i>с. 707</i>	шпори	3	давньорус.?	матеріали розкопок В.Б. Антоновича 1892 р. – « – – « – – « – – « – кістяна
	вудила	1	– « –	
	стремена	2	– « –	
	підпружні пряжки	5	– « –	
	трок від сідла	1	– « –	
	чепрак від сідла	1	– « –	
	накладка до луки сідла	1	XII-XIII ст.	
3. Глибівка <i>Баженова</i> 1982/111, с. 3	стремено	1	IX-XI ст.	фрагмент
	шпори	>1	– « –	
	прикраси кінської збруї?	2	– « –	
4. Гринчук <i>Пачкова 1979,</i> <i>с. 94, рис. 3/18-20</i>	шпора	1	XI-XII ст.	фрагмент Типи III, IV за А.М. Кірпічниковим Тип IV за А.М. Кірпічниковим
		1	давньорус. XII-XIII ст.	
		5	XII-XIII ст.	
	вудила	2	– « –	
	підпружна пряжка навершя канчука	1 1	XI-XIII ст. XI-XII ст.	
5. Остапківці <i>Маярчак, Олійник</i> 2012, с. 222	шпора	1	XII-XIII ст.	Тип IV за А.М. Кірпічниковим
	льодохідний шип	1	– « –	
6. Привороття Друге <i>Сецинский 1899,</i> <i>с. 100; 1901,</i> <i>с. 324</i>	шпора	1	давньорус.	з шипом
	вудила	1	– « –	
	стремено	1	– « –	
7. Проскурівка <i>Захар'єв 2003в,</i> <i>с. 80</i>	скребло	1	XII-XIII ст.	Розкопки В.А. Захар'єва
8. Сокіл 5 (Острови) <i>Приходнюк,</i> <i>Вакуленко 1978/30</i> <i>а, с. 6</i>	шпора	1	XII-XIII ст.	шип обламано, тип IV А за А.М. Кірпічниковим
9. Стара Ущиця <i>Кучера, Горішній</i> 1983, с. 95, <i>рис. 4/7</i>	шпора	1	XII-XIII ст.	бронзова

**Знахідки давньоруського часу, пов'язані з рибальством, на території Лівобережжя
Середнього Подністров'я**

Локалізація і джерело	Назва	Кількість	Датування	Примітки
1. Бакота <i>Сицинский 1889, с. 1176; Винокур, Приходнюк 1969-70/55, с. 17; Горишний, Юра 1976, с. 317</i>	грузило від сітки гачок кістки риби	1 1 >1	XII-XIII ст. – « – давньорус.?	ур Скельки у монастирі
2. Глибівка <i>Баженов О. 2000, с. 85; 2002, с. 194</i>	гачки пішня	2 1	IX-XI ст. – « –	експедиція С.Е. Баженової
3. Гринчук <i>Пачкова 1979, с. 82, рис. 3/6; Пачкова, Гопак 1981, с. 61-63</i>	гачок одношипний наконечник дротики	1 1	XII-XIII ст. – « –	міг використовуватись як гарпун
4. Лука-Врублівецька <i>Тиханова 1955/37, с. 22; 1957/27, с. 15</i>	гачок кістки риби	1 >1	XI-XII ст. XII-XIII ст.	в господарській ямі з іншим матеріалом
5. Мала Шурка <i>Маярчак 2006а, с. 252</i>	грузило від сітки	1	давньорус.?	підйомний матеріал
6. Остапківці <i>Маярчак, Олійник 2012, рис. 6</i>	острога	1	XII-XIII ст.	Городоцький музей
7. Підлісний Олексинець <i>Якубовский... // НА ХОКМ. – Хмельницький, 1969, с. 13</i>	грузило від сітки	1	давньорус.?	підйомний матеріал
8. Стара Ушиця <i>Кучера, Горишний 1983, с. 77, 92, рис. 4/6</i>	гачок кістки риби	1 >1	XII-XIII ст. – « –	в кліті валу

№ п/п	Поселення, № житла (обігрівального пристрою)	Датування, ст.	Параметри і площа, м ²	Тип житла	Конструкція стін	Тип обігрівального пристрою, параметри, м	Примітки
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Бакота, №1а (ур. Скельки)	XII-XIII	3,8×4,2= 15,96	наземне	зрубна	1) глинобитна піч 1×1,2; 2) – « – 0,4×0,6×0,8	піч у куті; піч у центрі, рештки
2	– « – , №1 (ур. Пушкарівка)	– « –	3,3×4= 13,2	– « –	– « –	– « –	піч у куті
3	– « – , №2 (ур. Пушкарівка)	– « –	3,8×5,4= 20,52	заглиблене	– « –	– « – 0,9×1	– « –
4	– « – , №3 (ур. Пушкарівка)	– « –	2,8×3= 8,4	наземне	– « –	1) піч-кам'янка 1,5×1,6; 2) вогнище, викладене камінням	– « –
5	– « – , №4 (ур. Пушкарівка)	– « –	2,8×3,2= 8,96	заглиблене	– « –	1) глинобитна піч 0,9×1; 2) глинобитне вогнище 0,6×0,7	– « –
6	– « – , №5 (ур. Пушкарівка)	– « –	3×3,4= 10,2	наземне	– « –	піч-кам'янка 0,8×1	– « – , черинь глиняний
7	– « – , №6 (ур. Пушкарівка)	– « –	3,8×4= 15,2	– « –	– « –	глинобитна піч 0,8×0,7	– « – , грушеподібна
8	– « – , №7 (біля р. Градівки)	– « –	3,8×4= 15,2	заглиблене	– « –	– « – 0,9×1	– « –
9	– « – , №8 (водонапірна башта)	– « –	3,8×4= 15,2	наземне	– « –	– « –	піч збереглася погано
10	– « – , №9 (ур. Сад Левченка)	– « –	3×3,5= 10,5	заглиблене	–	–	–
11	Бакота, №10 (ур. Курники)	– « –	–	–	–	– « – або вогнище	житло збереглося погано
12	– « – , №16 (ур. На Клину)	VIII-IX	1,8×2,1= 3,78	заглиблене	зрубна	піч-кам'янка	глиняна жаровня
13	– « – , №3 а (ур. На Клину)	IX-XI	3,6×4= 14,4	– « –	– « –	глинобитне вогнище 1-1,1	вогнище у куті
14	– « – , №39 (ур. На Клину)	– « –	1,9×2,9= 5,51	– « –	– « –	піч-кам'янка 1,2×1,5, врізана в материк, трохи виступала за межі житла	глиняна жаровня; по периметру котловану – канавка завширшки 12-13 см

Житла та обігрівальні пристрої на поселеннях IX-XIII ст.
Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельницьчини

Таблиця 13

Продовж. табл. 13

1	2	3	4	5	6	7	8
15	– «–, №3 (ур. На Клину)	XII-XIII	$3 \times 6,25 = 18,75$	– «–	стовпова	по одному викладеному з каменю-плитняка вогнищу $0,8 \times 1$ (кам'янки?) у двох житлових приміщеннях	трьохчастне (два житлові приміщення, між ними сіни), двоповерхове
16	– «–, №6 а (ур. На Клину)	– «–	$3,5 \times 5,9 = 20,65$	– «–	зрубна	піч-кам'янка	житло збереглося погано
17	– «–, №18 (ур. На Клину)	– «–	$4,7 \times 5 = 23,5$	– «–	–	вогнище, викладене камінням (кам'янка?), збереглося погано	долівка частково викладена кам'яними плитами; вирізаний в материку лежак $0,7 \times 2$ м; яма-погріб $2,9 \times 1,7$ м
18	– «–, №55 (ур. На Клину)	– «–	$3,1 \times 3,2 = 9,92$	– «–	зрубна	глинобитна піч $1,15 \times 1,25$	піч у куті
19	Волочиськ 2, №1 (вогнище)	– «–	–	–	–	глинобитне вогнище $0,5 \times 0,9$	у споруді, на котру потрапив шурф
20	Глибівка, №1	X-XI	$4 \times 4,2 = 16,8$	наземне	зрубна	піч-кам'янка діаметром $0,7-0,8$	підлога вимощена кам'яними плитами
21	Городок	XII-XIII	$2,8 \times 3,5 = 9,8$	заглиблене	– «–	глинобитне вогнище $1,5$	вогнище в центрі житла
22	Гринчук, №1	– «–	$2 \times 3 = 6$	– «–	– «–	глинобитна піч $1,2 \times 1$ врізана в материк	вхідний прямокутний $1 \times 0,8$ м.
23	– «–, №2	– «–	$4,25 \times 4,25 = 18,06$	– «–	стовпова	– «– врізана в материкову стіну	через коридор житло з'єднувалося з житлом №1
24	– «–, №3	– «–	$2,1 \times 4,5 = 9,45$	– «–	–	– «–	збереглося погано
25	– «–, №7	– «–	$2,4 \times 2,9 = 6,96$	– «–	зрубна	– «–	зберігся вхідний східць $0,8 \times 0,3$ м
26	– «–, №4 (посад)	– «–	$1,8 \times 3,8 = 6,84$	– «–	– «–	– «– $0,7$	піч виходила за межі житла

Продовж. табл. 13

1	2	3	4	5	6	7	8
27	- «-, №1 (піч)	- «-	-	-	-	- «- 1,1	під клітьми валу з внутрішнього боку
28	- «-, №2 (піч)	- «-	-	-	-	- «- 1	- «-
29	- «-, №3 (піч)	- «-	-	-	-	- «- 0,7×0,9	- «-
30	- «-, №4 (піч)	- «-	-	-	-	- «- 0,6	- «-
31	- «-, №5 (піч)	- «-	-	-	-	- «- 0,6	- «-
32	- «-, №6 (піч)	- «-	-	-	-	- «- 0,5	- «-
33	- «-, №7 (піч)	- «-	-	-	-	- «- 0,7×1	- «-
34	- «-, №8 (піч)	- «-	-	-	-	- «- 0,9	- «-
35	- «-, №9 (піч)	- «-	-	-	-	- «- 0,5×0,75	- «-
36	Жванець, №1	- «-	-	заглиблене	-	піч-кам'янка діаметром 1, обмащена глиною	в основі поду печі – кераміка
37	Кавецчина 1, №16	- «-	4,2×3,4 = 14,28	- «-	зрубна	глинобитне вогнище 2×1 знаходилось за 0,5 від житла	вхідний приямок 0,2×0,8 м; літнє житло?
38	- «-, №17	- «-	3,4×4,5 = 15,3	- «-	- «-	- «- 0,9, знаходилось біля житла	вхідний приямок 0,25×1 м; літнє житло?
39	- «-, №2 (піч)	- «-	-	-	-	глинобитна піч	очевидно від житла
40	Кам.-Подільський (Старе Місто), №1	- «-	>3,2× 5,25 = 16,8	заглиблене	стовпова	- «-	двоповерхове, нижній поверх складався з двох кімнат
41	Куровечка, №1	- «-	-	- «-	-	глинобитне вогнище 0,7×0,85	в конструкції – фрагменти кераміки
42	Лука-Врублівецька, №1 (піч)	- «-	-	- «-	-	глинобитна піч	відбитки дерев'яного каркасу печі; в конструкції печі були й камені
43	- «-, №2 (піч)	- «-	-	- «-	-	- «- 1,2×1,6	в основі поду печі – кераміка
44	- «-, №3	- «-	-	- «-	-	- «-	- «-; розкрито кут житла

Продовж. табл. 13

1	2	3	4	5	6	7	8
45	Острівчани, №1	- « -	-	- « -	-	- « - 1,23, вирізана в лесі	в основі поду печі – кераміка
46	Проскурівка, №1	- « -	3,8×3,4= 12,92	- « -	зрубна	вогнище 1,1×0,75	ямки від стовпчиків лави
47	Сокіл 4, №18	поч. IX	3,7×4= 14,8	- « -	стовпова	піч-кам'янка 0,8	датоване геомагнітним методом
48	Сокіл 5, №24	XII-XIII	3,5×3,5= 12,25	- « -	зрубна	глинобитна піч у підбої, 1,2×1,1	по боках печі – ніші-підбої
49	- « -, №27	- « -	3,4×3,3+ 0,9×1,2+ 2×3=18,3	- « -	- « -	глинобитне вогнище 1×1,4	двокамерна будівля, з'єднана перемичкою-коридором
50	- « -, №28	- « -	2,7×3,1= 8,37	- « -	- « -	1) піч-кам'янка 1,2; 2) глинобитне вогнище 1,1	багато глини в конструкції печі; вогнище на материковому останці
51	Ставище, №1	XI-XIII	2,5×3,3= 8,25	- « -	- « -	глинобитна піч, з використанням каміння	відбитки дерев'яного каркасу печі
52	Стара Ушиця, №1	XII-XIII	2,8×3,4= 9,52	- « -	- « -	1) - « - 1,2 2) - « - 0,68×0,8 на материковому останці	в основі поду печі – кераміка
53	- « -, №2	- « -	2,9×3,45= 10	- « -	- « -	- « - 0,6×0,7 (внутрішні розміри)	піч у куті
54	- « -, №3	- « -	2×3,2+1,3 ×0,8= 7,44	наземне	- « -	- « - 0,65×0,75, вирізана в материковому останці	великий коридор, піч наполовину виступала за межі житла
55	- « -, №4	- « -	-	- « -	-	- « -	збереглося погано
56	- « -, кліть у кв. 6-Р	- « -	2×2,2= 4,4	кліть	зрубна	глинобитне вогнище 0,57	житлова кліть, вогнище в центрі
57	Устя, №1 (вогнище)	- « -	-	-	-	- « - 0,4×0,6	у східному куті городища

Таблиця 14

**Знахідки предметів побуту давньоруського часу на території Лівобережжя
Середнього Подністров'я**

Локалізація і джерело	Назва	Кількість	Датування	Примітки
1	2	3	4	5
1. Бакота <i>Гульдман 1901, с. 35;</i> <i>Винокур, Горішній 1994, с. 195, 196, 332</i>	замок шпилька цвяхи застібка книги	1 1 >1 1	давньорус.? XII-XIII ст. – «– – «–	в монастирі бронзова залізні бронзова
2. Глибівка <i>Баженів О. 2002, с. 195</i>	господарське кільце скоби	1 4	давньорус. – «–	залізне, діаметр 4,6 см
3. Гринчук (городище) <i>Пачкова 1979, с. 64, 94; Пачкова, Гопак 1981, с. 63</i>	бритва цвяхи скоби заклепки дужки відер завіси господарські кільця петля стержень різні окуття кільце для дверей	1 8 4 >1 >1 2 3 1 1 >8 1	XII-XIII ст. – «– – «– – «– – «– – «– – «– – «– – «– – «– – «–	фрагмент залізні – «– – «– – «– до скрині? залізні – «– – «– фрагменти залізне
4. Каветчина 1 (ур. Лука) <i>Вільшанська 1988, с. 89</i>	гак господарське кільце	1 1	XII-XIII ст. – «–	розкопки 1975 р. залізне
5. Кам'янець-Подільський (Замок) <i>Пламеницька О., Пламеницька Є. 1999, с. 37</i>	шпилька	1	XI ст.?	срібна, головка у вигляді пташки
6. Карачківці <i>Сецинский 1901, с. 319</i>	цвяхи	>1	давньорус.	у курганах
7. Лука-Врублівецька <i>Тиханова 1955/37, с. 22; 57/27, с. 15</i>	замок цвяхи	1 2	XI-XII ст. давньорус	фрагмент, трубчастий
8. Михайлівка <i>Сецинский 1901, с. 290</i>	ключ	1	давньорус.?	знахідка XIX ст.
9. Остапківці <i>Маярчак, Олійник 2012, рис. 3, 4</i>	дверні скоби ключі	3 5	– «– XII-XV ст.	фрагменти груп Б і В
10. Привороття Друге <i>Сецинский 1899, с. 100; 1909, с. 10; Rauhut 1960, s. 254</i>	скоби замки окуття	>1 3 1	давньорус. давньорус. давньорус.	залізні трубчасті бронзове із залізними заклепками, колекція «Вербичка»
11. Проскурівка <i>Захар'єв 2003в, с. 77</i>	замки ключі	5 2	– «– – «–	трубчасті
12. Скипче <i>Сецинский 1901, с. 315</i>	ключі	2	давньорус.?	знахідки XIX ст.

Продовж. табл. 14

1	2	3	4	5
13. Сокілець (ур. Могилки) <i>Захар'єв 1992/51, с. 11</i>	цвяхи	10	XI-XII ст.	курган 2
14. Стара Ушиця (городище) <i>Кучера, Горишиний 1983, с. 65, 92</i>	клямка	1	XII-XIII ст.	від циліндричного замка ковані залізне бронзове фрагмент, бронзовий фрагменти, бронзові бронзова, із заклепкою
	скоба	1	- « -	
	кресало	2	- « -	
	ключ	1	- « -	
	цвяхи	8	- « -	
	господарське			
	кільце	1	- « -	
	окуття	1	- « -	
	котел	1	- « -	
	шпильки	2	- « -	
	уламок пластини	1	- « -	

**Знахідки зброї та захисного спорядження давньоруського часу на території
Лівобережжя Середнього Подністров'я**

Локалізація і джерело	Назва	Кількість	Датування	Примітки
1	2	3	4	5
1. Бакота (посад) <i>Винокур 1972, с. 365; Винокур, Горішній 1994, с. 190, 193</i>	наконечники стріл арбалетний «болт» бойовий ніж кістень	4 1 1 1	XII-XIII ст. – «– – «– давньорус.	3 втульчасті, 1 черешковий бронзовий, знахідка 1971 р.
2. Бакота (монастир) <i>Сецинский 1892, с. 706-707; Гультман 1901, с. 35</i>	наконечники стріл наконечники дротика наконечники пік бойова сокира мечі наконечник піхви меча бойові ножі	>3 20 2 1 6 1 2	давньорус.? – «– – «– – «– – «– – «– – «–	ромбоподібні, вилкоподібні і з двома шипами; матеріали розкопок В.Б. Антоновича 1892 р.
3. Великий Карабчіїв <i>Киртичников 1961, с. 191-192; 1966, с. 36</i>	меч	1	XI ст.	найбільш близький до типу <i>T</i> за І. Петерсеном
4. Волочиськ 2 <i>Михальчишин 2007, с. 39, 44</i>	наконечник стріли	1	XII-XIII ст.	черешковий
5. Гарячинці <i>ТПЕИСК 1901, с. 981</i>	наконечники стріл	2	– «–	ромбоподібні
6. Глибівка <i>Баженов О. 2002, с. 194</i>	наконечники стріл	13	IX-XI ст.	різні типи
7. Городок <i>Приходнюк 1977, с. 100-101</i>	наконечник стріли	1	XII-XIII ст.	протикульчужний
8. Гринчук <i>Пачкова 1979, с. 94</i>	наконечники стріл наконечник дротика окуття щита шолом палаш	4 1 1 1 1	– «– – «– – «– – «– – «–	2 залізні: чотиригранний протикульчужний і лавролистий – типи 95 і 63 за А.Ф. Медведєвим; 2 рогові одношипний фрагменти деталі шабля?
9. Жванець <i>Кушнір 1965, с. 93</i>	наконечники стріл	>1	давньорус.?	зберігались в школі села
10. Завадинці <i>Гультман 1901, с. 32</i>	мечі	7	– «–	знахідка 1858 р.

Продовж. табл. 15

1	2	3	4	5
11. Калосик <i>Маярчак 2006а, с. 257</i>	наконечники стріл	>1	XII-XIII ст.?	один зберігався в школі с. Карачіївці
12. Кам'янець- Подільський <i>Винокур, Петров 1997, с. 57</i>	наконечник стріли	1	XII-XIII ст.	протикольчужний, черешковий
13. Колубаївці <i>Знахідка автора</i>	наконечник стріли	1	X-XIII ст.	черешковий, залізний, ромбоподібний. Довжина черешка –2,8 см, довжина вістря – 2,8 см. Ширина вістря – до 1,8 см.
14. Княжпіль <i>Сецинский 1901, с. 325</i>	наконечники стріл наконечники списів	>1 >1	давньорус.? – « –	залізні, знахідки XIX ст. місцевих селян
15. Лука- Врублівецька <i>Тиханова 1957/27, рис. 68</i>	наконечники стріл	2	XI-XII ст.	черешкові
16. Мала Шурка <i>Маярчак 2006а, с. 252</i>	наконечник стріли	1	давньорус.?	зберігався в школі с. Куражин
17. Маціорськ <i>Артамонов 1946/12, с. 49</i>	наконечник списа	1	давньорус.	листоподібне лезо
18. Міцівці <i>Щегельський 1993, с. 30</i>	наконечники стріл бойова сокира	>1 1	– « – давньорус.?	залізні фрагмент
19. Михайлівка <i>Сецинский 1901, с. 290</i>	меч	1	– « –	знахідка XIX ст.
20. Остапківці <i>Маярчак, Олійник 2012, рис. 1</i>	бойовий ніж пластина від панциря? фрагмент клинка кинджала? наконечник списа наконечники стріл	1 1 1 1 >12	давньорус. – « – – « – XII-XIII ст. давньорус.	фрагмент леза ромбоподібний у перерізі тип V за А.М. Кірпічниковим різні типи
21. Панівці <i>Кучугура 1992/50, с. 4</i>	наконечник стріли	1	X-XIII ст.	фонди НІАЗ «Кам'янець»
22. Подільське <i>Кучера, Горишний 1977/25 е, с. 23</i>	наконечник стріли	1	IX-X ст.	листоподібний

1	2	3	4	5
23. Привороття Друге <i>Сецинский 1899,</i> <i>с. 100; 1901,</i> <i>с. 324; Гульдман</i> <i>1901, с. 34;</i> <i>Rauhut 1960,</i> <i>s. 254;</i> <i>Кирпичников</i> <i>1966, с. 84-85;</i> <i>1966а, с. 52, 136</i>	наконечники стріл наконечник списа бойова сокира кольчуги шолом з бармою наконечник стріли кістені булава меч наконечник списа	9 1 1 3 1 1 3 1 1 1	XII-XIII ст. давньорус. – « – давньорус.? – « – – « – XII-XIII ст. – « – – « – давньорус.?	колекція «городище Вербичка» чотиригранний знахідка 1880-х рр. знахідка 1880-х рр. залізний ромбоподібний бронзові, два у колекції «городище Вербичка» бронзова, колекція «городище Вербичка» тип I за А.М. Кірпічниковим ланцетоподібний
24. Проскурівка <i>Спицын 1896,</i> <i>с. 243; Винокур</i> <i>та ін. 1984,</i> <i>с. 101; Захар'єв</i> <i>2003в, с. 80</i>	наконечники стріл бойовий ніж ножни від клинка	>1 1 1	давньорус. – « – – « –	фрагмент
25. Скипче <i>Каталог... 1899,</i> <i>с. 192</i>	меч	1	– « –	зі стрижнем для руків'я
26. Сокілець <i>Сецинский 1901,</i> <i>с. 298; Захар'єв</i> <i>1995б, с. 246</i>	наконечники стріл наконечники списів	>1 >1	давньорус. давньорус.?	1 з них – ур. Батарєя, ромбоподібний ур. Бурти
27. Ставище <i>Археологія</i> <i>Дунаєвеччини...</i> <i>1992, с. 28</i>	наконечники стріл наконечники дротиків	>1 >1	– « – – « –	обставини знахідок невідомі
28. Ставчани <i>Винокур та ін.</i> <i>1984, с. 87</i>	булава	1	давньорус.	бронзова
29. Стара Ушиця <i>Кучера,</i> <i>Горишний 1983,</i> <i>с. 68, 70</i>	наконечники стріл наконечник дротика бойовий ніж	4 1 1	XII-XIII ст. – « – – « –	1 бронебійний, 3 срезні списоподібний типу скрамасакса
30. Цвіклівці 4 <i>Мовша 1960/56,</i> <i>с. 2</i>	наконечник стріли	1	давньорус.	залізний, знахідка 1960 р.
31. Шебутинці <i>Кучугура,</i> <i>Якубенко</i> <i>1993/54, с. 126</i>	наконечник стріли	1	– « –	з шипом

**Знахідки металевих прикрас та предметів одягу давньоруського часу на території
Лівобережжя Середнього Подністров'я**

Локалізація і джерело	Назва	Кількість	Датування	Примітки
1	2	3	4	5
1. Бакота <i>Горішній, Юра 1974/62 (щоденник), с. 10-11; Винокур, Горішній 1994, с. 195, 196</i>	скроневі кільця (підвіски) нашивні бляшки гудзики кільця (обручки) невідомо прикраса	>9 2 4 >2 1	XII-XIII ст. – « – – « – – « – – « –	більше 7 в 1,5 оберти; 2 – тринамистинні, київського типу бронзові бронзові, у вигляді грибочків типу скроневих, в 1,5 оберти кругле скельце з рештками металеві оправи
2. Велика Яромірка 1 <i>Демідко 2004</i>	скроневе кільце (підвіска) браслет	1 1	– « – – « –	срібне, в 1,5 оберти пластинчастий, бронзовий
3. Глибівка <i>Баженова 1982/111, с. 2</i>	скроневі кільця (підвіски) персні гудзики-бубонці	3 2 2	IX-XI ст. – « – – « –	срібні; одне в 1 оберт; два – київського типу 1 – срібний, зернь, скань; 2 – бронзовий, з хрестоподібним щитком бронзові
4. Городиська <i>Гуцал 1993, с. 25</i>	підвіска	1	давньор.?	бронзова
5. Гринчук <i>Пачкова 1979, с. 94</i>	браслет кільце (обручка)	1 1	XII-XIII ст. – « –	срібний, кручений скроневе?
6. Жванець <i>Мовша 1976/256, с. 3, 21</i>	скроневе кільце (підвіска) браслет	1 1	давньорус. XI-XII ст.	бронзове, могильник пластинчастий, бронзовий
7. Залісся <i>Макарова 1986, с. 132, 135</i>	колт перстень	1 1	давньорус. давньорус.	скарб 1842 р. скарб 1842 р.
8. Івахнівці <i>Каталог... 1899, с. 190</i>	браслет деталі рясен?	1 20	давньор.? – « –	пластинчастий, бронзовий трубочки, згорнуті з бронзових запаяних пластинок, знахідки XIX ст.
9. Кам'янець-Подільський <i>Винокур, Петров 2004, с. 8</i>	скроневі кільця (підвіски)	2	XII-XIII ст.	Стара Фортеця
10. Карачківці <i>Сецинский 1901, с. 319</i>	скроневі кільця (підвіски)	>1	давньор.?	бронзові, у курганах, знахідки XIX ст.

Продовж. табл. 16

1	2	3	4	5
11. Кривчик <i>ТПЦІАО 1911,</i> <i>с. 77</i>	браслет	1	– « –	срібний, пластинчастий, знахідка XIX ст.
12. Міцівці <i>Археологія</i> <i>Дунаєвеччини...</i> <i>1992, с. 28, 32</i>	скроневе кільце (підвіска) кільця (обручки) браслети перстень пронизка пряжка	1 4 2 1 1 1	давньорус. – « – – « – – « – – « – – « –	фрагмент бронзові бронзові, уламки бронзовий бронзова бронзова, посріблена
13. Привороття Друге <i>Сецинский</i> <i>1899, с. 100;</i> <i>Rauhut 1960,</i> <i>с. 254</i>	пряжки гудзики нашивна бляшка лунниці персні скроневі кільця браслети	5 2 1 6 12 ≈11 15	XII-XIII ст. – « – – « – – « – – « – – « – – « –	колекція «Вербичка», бронзові – « – бронзові, з вушками для кріплення – « –, бронзова, тиснена, очілля – « –, бронзові – « –, 11 бронзових і 1 зі срібного крученого дроту – « –, цілі і фрагменти – « –13 пластинчастих, 1 – скручений з 3 дротів, 1 – ромбоподібний в перерізі
14. Сокіл 5 (ур. Острови <i>Вільшанська</i> <i>1988, с. 87,</i> <i>рис. 1/5</i>	скроневе кільце (підвіска)	1	– « –	бронзове
15. Сокілець 1 (ур. Батарєя) <i>Захар'єв</i> <i>1992/51, с. 13</i> <i>та ін.; 1993/66,</i> <i>с. 8; 1994/60,</i> <i>с. 6; 1995/57,</i> <i>с. 14; 1996/38,</i> <i>с. 8; 2002,</i> <i>с. 127; Захар'єв,</i> <i>Рідуш 1997/16,</i> <i>с. 5, 6, 10, 11,</i> <i>13;</i>	скроневі кільця (підвіски) кільця (обручки) перстень браслети гудзики пронизка колт нашивні бляшки намистина	≈74 24 1 5 5 1 1 >1 1	– « – – « – – « – – « – – « – – « – – « – – « –	срібні та бронзові. 37 – у 1,5 оберти; 2 – потрійні; 5 – тринамистинні; 17 – есоподібні (петлеподібні); 13 – з розімкненими кінцями ≈15 срібних і ≈8 бронзових; 11 – кручені, 5 – у 1,5 оберти, 4 – есоподібні, 2 – пластинчасті щиток у вигляді видовженого шестигранника, з орнаментом три – бронзові, пластинчасті, з розімкненими і скрученими у трубочку кінцями; один – такий же, але срібний; один – круглий в перетині прут діаметром 0,5-0,6 см, срібний 2 з них бронзові, грибоподібні; 1 – пустотіла посріблена кулька з вушком та двома отворами у нижній частині; 1 – комбінований (зі скла та металу); 1 – у вигляді кульки бронзова, у вигляді трубочки срібний, з ажурною філігранню скупчення, від взуття (в районі стоп), залізні залізна, від взуття

Продовж. табл. 16

1	2	3	4	5
16. Сокілець 2 (ур. Могилки – кургани 2, 13, 14, 37, 38) <i>Захар'єв</i> 1993/66, с. 3, 4; 1995/57, с. 21-23	скроневі кільця (підвіски) кільця (обручки)	10 6	XI-XII ст. – « –	бронзові і срібні. 8 – у 1,5 оберти; 2 – тринамистинні 1 – кінці дещо заходять один за інший; 2 – ажурно звите з двох дротинок, з розімкненими кінцями; 3, 4 і 5 – в 1,5 оберти; 6 – сліди на фаланзі пальця фрагмент, розпався при розчищенні; курган 37
	медальйон?	1	– « –	
17. Сокілець 5 <i>Захар'єв</i> 1992/51, с. 6	браслет	1	давньорус.	бронзовий, пластинчастий, фрагмент
18. Стара Ушиця <i>Кучера,</i> <i>Горишний</i> 1983, с. 92	скроневі кільця (підвіски)	4	XII-XIII ст.	срібні, в 1 оберт. 3 з них – обручки?, 1 кручене, інші – гладенькі. бронзовий срібна, кругла, з неясним зображенням бронзова бронзові
	браслет	1	– « –	
	підвіска	1	– « –	
	пряжка гудзики-бубонці	1 3	– « – – « –	
19. Тимків <i>Захар'єв... //</i> <i>НА ХОКМ. –</i> <i>Хмельницький,</i> 2000, с. 5	скроневі кільця (підвіски)	6	XI-XII ст.	срібні, в 1,5 оберти, діаметром 20, 23-25 мм, товщина дроту 1,5-2 мм. У кургані скручене з трьох бронзових дротиків товщиною 1,5 мм, з розімкненими кінцями. У кургані
	кільце (обручка)	1	– « –	
20. Цибулівка <i>Винокур,</i> <i>Петров 2004,</i> с. 6, 8	скроневе кільце (підвіска)	1	XII-XIII ст.	із завитком бронзовий, кручений
	браслет	1	– « –	

**Знахідки предметів християнського культу давньоруського часу на території
Лівобережжя Середнього Подністров'я**

Локалізація і джерело	Назва	Кількість	Датування	Примітки
1	2	3	4	5
1. Бакота <i>Сецинский 1889, с. 1176; 1892, с. 706-707; Винокур, Горішній 1994, с. 226</i>	енколпійон іконки чаша дискос	1 2 1 1	давньорус. XIII ст. давньорус.? – « –	олов'яна, з монастиря олов'яний, з монастиря
2. Боришківці <i>Тиханова 1958/35, с. 14</i>	енколпійон	1	XIII ст.	біля сільради
3. Велика Кужелова <i>Захар'єв 1997б, с. 21</i>	енколпійон	1	– « –	знахідка 1989 р.
4. Великий Карабчіїв <i>Русанова, Тимошук 1993, с. 58</i>	енколпійон іконка	1 1	– « – – « –	бронзова, із зображенням Богоматері
5. Гарячинці <i>ТПЕИСК 1901, с. 981; Корзухина, Пескова 2003, с. 198</i>	енколпійон іконка	1 1	XIII ст.? давньорус.	борисоглібська
6. Гринчук <i>Пачкова, Орлов 1980</i>	енколпійон	1	XII ст.	борисоглібський
7. Жванець <i>Корзухина, Пескова 2003, с. 198</i>	енколпійон	1	XIII ст.	бронзовий, половина
8. Кам'янець-Подільський <i>Винокур, Петров 1997, с. 57; Корзухина, Пескова 2003, с. 119</i>	енколпійони	2	XII-XIII ст.	на Руських фільварках і в Іоанно-Предтечинській церкві
9. Міцівці <i>Археологія Дунасвеччини... 1992, с. 49</i>	натільні хрести	6	давньорус.	кам'яні і бронзові

Продовж. табл. 17

1	2	3	4	5
10. Острівчани <i>Корзухина, Пескова 2003, с. 121</i>	енколпійон	1	– « –	борисоглібський
11. Привороття Друге <i>Rauhut 1960, tabl. XVIII, 28; XX, 4-17; XXII, 11</i>	енколпійони натільні хрести підвіски	6 8 3	XII-XIII ст. – « – – « –	«городище Вербичка», від 2 збереглися обидві стулки – « – – « – бронзові, 1 – у формі хреста, «вписаного у коло»; 2, ідентичні, – у формі медальйонів із зображенням святого вершника на коні
12. Проскурівка <i>Сецинский 1901, с. 296</i>	енколпійон	1	XIII ст.	знахідка 1888 р.
13. Пукляки <i>Корзухина, Пескова 2003, с. 72</i>	енколпійон	1	кін. XI- поч. XII ст.	із зображенням Богоматері-Одигітрії
14. Сокілець 1 (ур. Батарєя) <i>Захар'єв 1993/66, с. 9; 1995/57, с. 15; Захар'єв, Рідуш 1998</i>	хрести-тільники ножиці для зняття свічкового нагару?	2 1	XII-XIII ст. – « –	бронзові, засипка поховань 16 і 81, пластинки, що з'єднувалися заклепкою-шарніром, бронзові, в церкві
15. Удріївці <i>Корзухина, Пескова 2003, с. 205</i>	енколпійон	1	XIII ст.	випадкова знахідка

**Знахідки давньоруського часу, пов'язані з обробкою каменю, на території
Лівобережжя Середнього Подністров'я**

Локалізація і джерело	Назва	Кількість	Датування	Примітки
1	2	3	4	5
1. Бакота <i>Винокур, Горішній 1994, с. 154, 162, 164-165, 195</i>	жорно оселки натільна ікона	1 2 1	XII-XIII ст. – « – XIII ст.	фрагмент св. Дмитра Солунського, пірофілітова, ймовірно з Бакоти
2. Велика Побійна <i>Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 18</i>	пряслице	1	XII-XIII ст.	пірофілітове
3. Глибівка <i>Баженова 1982/111, с. 3</i>	жорно оселок	1 1	давньорус. – « –	фрагмент відбиток тканини
4. Городок <i>Приходнюк 1977, с. 100</i>	жорно	1	давньорус.	
5. Гринчук <i>Пачкова 1979, с. 94</i>	пряслиця	кілька	– « –	пірофілітові
6. Мала Шурка <i>Маярчак 2006а, с. 252, 254</i>	жорна точильний брусок	2 1	давньорус.? – « –	фрагменти фонди ХОКМ
7. Міцівці <i>Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 49</i>	натільні хрести	2	XII-XIII ст.	1 мармуровий і 1 пірофілітовий
8. Привороття Друге <i>Сецинский 1899, с. 100; Раухит 1960, с. 254</i>	оселок пряслиця відходи і напівфабрикати від виготовлення пряслиць з пірофілітового сланцю натільні хрести намистини	1 9 97 3 14	XII-XIII ст. – « – – « – – « – – « –	пірофілітові, городище «Вербичка» – « – 2 мармурові, 1 пірофілітовий, городище «Вербичка» – « – різних типів, бурштин?
9. Сокіл 5 <i>Вакуленко, Приходнюк 1979; Вільшанська 1988, с. 88</i>	оселки жорно	>1 1	XII-XIII ст. – « –	знахідки 1978 р. фрагмент

Продовж. табл. 18

1	2	3	4	5
10. Сокілець (ур. Батарєя) <i>Захар'єв 1993/66,</i> <i>с. 8; 1995/57,</i> <i>с. 16; 1997/16,</i> <i>с. 7</i>	ідол	1	давньорус.	фалоподібний, розбитий на дві частини
	хлібцеподібний камінь (жертвник?)	1	– « –	зберігається в Дунаєвецькому музеї
	намистини	8	XII-XIII ст.	бурштинові, ромбічні,
	підвіски	2	– « –	овальні, зі шліфованого кришталю
	плити над похованнями	>40	– « –	середні розміри – 2,1×1,1×0,35 м
11. Скипче <i>Каталог... 1899,</i> <i>с. 191</i>	пряслице	1	давньорус.	пірофілітове
12. Стара Ущиця <i>Кучера,</i> <i>Горишиний 1983,</i> <i>с. 92</i>	пряслиця намистина	3	XII-XIII ст.	пірофілітові кришталєва
		1	– « –	
13. Устя <i>Бибиков и др.</i> <i>1969/15, с. 30</i>	плити над похованнями	>1	– « –	могильник виявлено 1969 р.

**Знахідки давньоруського часу, пов'язані з обробкою кістки і рогу,
на території Лівобережжя Середнього Подністров'я**

Локалізація і джерело	Назва	Кількість	Датування	Примітки
1. Бакота <i>Гульдман</i> 1901, с. 35; <i>Винокур,</i> <i>Горішній</i> 1994, с. 73, 149, 195, 334	уламки рогу зі слідами обробки наконечник піхов меча проколки накладка до луки сідла	>1 1 3 1	XII-XIII ст. давньорус.? XII-XIII ст. – «–	заготовки руків'їв ножів? в монастирі кістяна, орнаментована, з кістяними цвяшками
2. Волочиськ 2 <i>Михальчишин</i> 2005, с. 223- 224	юрок	1	XII-XIII ст.	роговий, половина, орнаментований
3. Глибівка <i>Баженова</i> 1982/111, с. 1, 3	невідомий виріб з кістки (руків'я?) проколка прикраси кінської збруї?	1 1 2	X-XI ст. – «– – «–	з орнаментом у вигляді прямих ліній фрагмент орнаментовані диски
4. Гринчук <i>Пачкова</i> 1979, с. 82, 83, 96	проколки кістяні накладки астралаги наконечники стріл навершя канчука юрок кістяний гребінь невідомий виріб з кістки	>1 >1 «багато» 2 1 1 1 1	давньорус. – «– – «– – «– XI-XII ст. давньорус. – «– – «–	рогові кістяне фрагменти, проколка?
5. Жванець <i>Мовша</i> 1976/25б, с. 8	гудзик (підвіска?)	1	– «–	могильник
6. Каветчина 1 <i>Вільшанська</i> 1988, с. 88	вироби з кістки	>1	XII-XIII ст.	
7. Кам'янець- Подільський <i>Пламеницька</i> <i>О.,</i> <i>Пламеницька</i> <i>Є.</i> 1999, с. 37	кістяна битка	1	XI ст.?	Стара Фортеця
8. Лука- Врублівецька <i>Тиханова</i> 1953/11а, с. 11	голка	1	XII-XIII ст.	кістяна
9. Привороття Друге <i>Rauhit</i> 1960, <i>tabl. XVIII, 30;</i> <i>XIX, 1</i>	кістяні платівки	2	давньорус.	з орнаментом, колекція «Вербичка»
10. Стара Ущиця <i>Кучера,</i> <i>Горішній</i> 1983, с. 75, 95	уламки рогів і кісток зі слідами обробки	>1	XII-XIII ст.	в тому числі косулі

**Знахідки виробів зі скла давньоруського часу
на території Лівобережжя Середнього Подністров'я**

Локалізація і джерело	Назва	Кількість	Датування	Примітки
1	2	3	4	5
1. Бакота <i>Винокур, Горішній 1994, рис. 99</i>	браслети	>10	давньорус.	різні типи
2. В. Яромирка 1 <i>Демідко 2004</i>	браслети	6	XII-XIII ст.	фрагменти
3. Глибівка <i>Баженова 1982/111, с. 2</i>	намистини	8	IX-XI ст.	експедиція С.Е. Баженової
4. Городок <i>Приходнюк 1977, с. 105</i>	браслет	1	давньорус.	у житлі
5. Гринчук <i>Пачкова 1979, с. 82 (рис.)</i>	намистини	>1	– « –	різної форми
6. Жванець <i>Кушнір 1965</i>	браслети	>1	– « –	фрагменти
7. Завадинці <i>Каталог... 1899, с. 190</i>	браслети	>1	– « –	гладенькі і кручені
8. Каветчина 1 (ур. Лука) <i>Вільшанська 1988, с. 88</i>	браслети	>1	XII-XIII ст.	
9. Кам'янець-Подільський <i>Винокур, Петров 2004, с. 8 (рис.)</i>	браслети	>1	– « –	Старе Місто
10. Карачківці <i>Знахідка автора</i>	браслет	1	XI-XIII ст.	На городищі, фрагмент, синього кольору, кручений
11. Лука-Врублівецька <i>Тиханова 1955/37, с. 22</i>	намистини браслети	2 >5	XII-XIII ст. давньорус.	у т. ч. перевиті жовтими і червоними нитками
12. Маліївці <i>Нечитайло, Забаишта, Рідуш 2004, с. 237</i>	браслет	1	– « –	фрагмент
13. Міцівці <i>Археологія Дунаєвеччини... 1992, с. 32</i>	браслети пронизки намистини	>120 4 10	– « – – « – – « –	фрагменти, різнокольорові дві з них кручені
14. Привороття Друге <i>Сецинский 1899, с. 100-101; Rauhut 1960, s. 254</i>	намистини браслети кільце підвіска	>1 ≈878 1 1	– « – – « – – « – – « –	фрагменти, колекція «Вербичка» колекція «Вербичка» скляна (кришталева?) у срібній оправі, у вигляді жолудя

Продовж. табл. 20

1	2	3	4	5
15. Сокілець 1 (ур. Батарєя) <i>Захар'єв 1993/66,</i> <i>с. 8; 1997/16, с. 7,</i> <i>12, 17</i>	браслети намистини пронизки гудзик	6 >4 ≈8 1	XII-XIII ст. – « – – « – – « –	4 фрагменти і 2 – цілі; кручені і гладенькі скупчення, фрагменти до намиста, фрагменти комбінований
16. Сокілець 2 (ур. Могилки) <i>Захар'єв 1993/66,</i> <i>с. 3; 1995/57, с. 21</i>	намистини гудзик	>15 1	XI-XII ст. – « –	більшість – діжеподібної форми й рожевого кольору комбінований – з пастової намистини із залізною петлею
17. Ставище <i>Винокур,</i> <i>Горишиний</i> <i>1982/107, с. 4;</i> <i>Археологія</i> <i>Дунаєвеччини...</i> <i>1992, с. 28</i>	браслет намистини	1 >1	давньорус. давньорус.?	фрагмент, біля житла
18. Стара Ущиця <i>Кучера, Горишиний</i> <i>1983, с. 92</i>	браслети пряслице	5 1	XII-XIII ст. – « –	4 з них сині половина

Таблиця 21

Характеристика поховань могильника в ур. Батарей у Сокільці

№ пох.	Підплитове	Безплитове	Дитяче або підліткове (стать, якщо відома)	Чоловіче	Жіноче	З інвентарем	Без інвентаря
1	2	3	4	5	6	7	8
1	+			+			+
2	+		+				+
3	+				+	+	
4	+			+			+
5	+			+			+
6		+		+			+
7	+				+	+	
8	+			+			+
9	+				+	+	
10	+		+(Ч)				+
11	+		+(Ж)			+	
12	+			+			+
13		+	+				+
14		+	+				+
15		+			+	+	
16		+	+				+
17		+			+	+	
18	+				+	+	
19	+				+	+	
20	+			+			+
21	+			+			+
22	+			+			+
23	+				+	+	
24		+		+			+
25		+		?	?		+
26		+			+	+	
27	+				+	+	
28	+		+				+
29	+		+(Ж)			+	
30	+				+		+
31	+				+	+	
32		+		+			+
33	+			+			+
34	+			?	?		+
35	+		+				+
36		+	+				+
37	+				+	+	
38	+			+		+	
39	+			+			+
40		+			+	+	
41		+		+			+
42		+			+	+	
43		+		?	?		+
44		+			+		+
45		+	+				+
46		+		+			+
47		+			+		+
48		+			+		+

Продовж. табл. 21

1	2	3	4	5	6	7	8
49	+				+	+	
50	+			+			+
51		+		?	?		+
52		+			+		+
53	+			+		+	
54		+	+				+
55		+	?	?	?	?	?
56		+			+	+	
57		+		+			+
58		+			+	+	
59	+				+	+	
60	+			+			+
61		+			+	+	
62		+		?	?		+
63		+		?	?		+
64		+		?	?		+
65		+		+			+
66	+			+			+
67	+			+			+
68	+				+		+
69	+			+			+
70		+			+	+	
71		+		+		+	
72		+		?	?		+
73		+			+	+	
74		+			+	+	
75		+	+(Ж)			+	
76		+			+	+	
77		+		+			+
78		+			+	+	
79		+		?	?		+
80		+		?	?		+
81		+			+	+	
82	+			+			+
83		+			+	+	
84		+			+	+	
85		+		?	?	+	
86		+		+			+
87	+		+(Ж)			+	
88	+				+	+	
89		+		+			+
90		+		+			+
91		+		+			+
92		+			+	+	
93		+			+	+	
94		+		+			+
95		+		+			+
96		+		+			+
Всього:	39	54	14	33	35	38	55
				10 осіб стаття не встановлена			

Додаток В.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Умовні позначки на картах:

Рис. 3. Схематична ландшафтна карта Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини (за К.І. Геренчуком).

ПТК Поліського типу: 1 – масиви понижень лесовидних суглинків з лучно-чорноземними ґрунтами під луками й орними землями; ПТК Лісостепового типу: 2 – рівнини низьких лесових терас з перевагою глибоких мало гумусних чорноземів, здебільшого розорані; 3 – рівнини на межиріччях, вкритих малогумусними глибокими чорноземами, місцями оглеєними, у комплексі з лучно-чорноземними ґрунтами, переважно розорані; 4 – хвилясті балочні місцевості, вкриті переважно опідзоленими чорноземами, здебільшого розорані; 5 – місцевості придолинних схилів з ярами та змитими дерново-карбонатними ґрунтами, часто заліснені; ПТК Товтрового кряжу: 6 – вапнякові горби та масиви, переважно вкриті широколистяними лісами та степовим різнотрав'ям на перегнійно-карбонатних і сірих щербенистих ґрунтах; ПТК річкових долин: 7 – заплави заболочені, зайняті торфовищами і болотистими луками; 8 – заплави суглинисті та щербенисті; 9 – урвищні схили долин, складені переважно вапняками.

Рис. 7. Карта. Селища VI-VII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини.

1 – Маначин; 2 – Веселець; 3 – Нове Поріччя; 4 – Підлісний Олексинець; 5 – Кремінна; 6 – Городок (Мархлівка); 7 – Лісогірка; 8 – Купин 2; 9 – Купин 1; 10 – Юрківці; 11 – Кугаївці; 12 – Почапінці; 13 – Дунаївці; 14 – Думанів; 15 – Оринин; 16 – Ріпинці 2; 17 – Ріпинці 1; 18 – Гуменці; 19 – Голосків; 20 – Завалля; 21 – Ісаківці; 22 – Брага 1; 23 – Брага 2; 24 – Гринчук 1; 25 – Гринчук 2; 26 – Малинівці; 27 – Каветчина; 28 – Сокіл; 29 – Устя 2; 30 – Устя 1; 31 – Лука-Врублівецька 1; 32 – Лука-Врублівецька 2; 33 – Лука-Врублівецька 3; 34 – Суржинці; 35 – Субіч; 36 – Бакота 2; 37 – Бакота 1; 38 –

Наддністрянка 1; 39 – Наддністрянка 2; 40 – Конилівка; 41 – Стара Ущиця 2; 42 – Стара Ущиця 1; 43 – Покос (хутір); 44 – Рудківці.

Рис. 8. Карта. Поселення VIII-IX ст. й наразі не датовані ранньослов'янські селища Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини.

Городища, де виявлено культурний шар VIII-IX ст.: 1 – Підлісний Олексинець; 2 – Колубаївці; 3 – Тимків; 4 – Пижівка.

Селища: 1 – Волочиськ; 2 – Маначин; 3 – Велика Яромирка 2; 4 – Балин; 5 – Чанків; 6 – Воробіївка; 7 – Рахнівка; 8 – Слобідка Рахнівська; 9 – Лисець; 10 – Сокілець 2; 11 – Чугор 1; 12 – Мар'янівка; 13 – Лука-Врублівецька; 14 – Бакота 1; 15 – Бакота 2.

Рис. 9. Карта. Поселення IX-XI ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини.

Городища: 1 – Остапківці; 2 – Підлісний Олексинець; 3 – Іванківці; 4 – Великий Карабчіїв; 5 – Карачківці; 6 – Панасівка; 7 – Княжпіль; 8 – Подільське; 9 – Сокілець 1; 10 – Тимків; 11 – Пижівка; 12 – Пилипи-Хребтіївські; 13 – Хребтіїв; 14 – Глибівка.

Селища: 1 – Буйволівці; 2 – Кринцілів; 3 – Голенищеве 1; 4 – Гусятин; 5 – Івахнівці; 6 – Велика Яромирка 2; 7 – Жищинці; 8 – Савинці; 9 – Пукляки; 10 – Черче; 11 – Кам'янець-Подільський 1; 12 – Кам'янець-Подільський 3; 13 – Гаврилівці; 14 – Гринчук (на території городища); 15 – Сокіл 4; 16 – Колубаївці (в районі городища); 17 – Лука-Врублівецька; 18 – Мар'янівка (Кам.-Под. р-н); 19 – Суржинці; 20 – Ставище; 21 – Бакота; 22 – Стара Ущиця 1; 23 – Чугор 1; 24 – Сокілець 2; 25 – Сокілець 3; 26 – Тимків 2; 27 – Велика Кужелова; 28 – Соколівка; 29 – Мала Шурка.

Рис. 10. Карта. Поселення XII-XIII ст. й наразі не датовані давньоруські поселення Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини.

Городища: 1 – Остапківці; 2 – Підлісний Олексинець; 3 – Іванківці; 4 – Великий Карабчіїв; 5 – Міцівці; 6 – Проскурівка; 7 – Калюсик; 8 – Карачківці; 9 – Черче 1; 10 – Черче 2; 11 – Привороття Друге; 12 –

Колубаївці; 13 – Жванець; 14 – Гринчук; 15 – Малинівці; 16 – Устя; 17 – Велика Слобідка; 18 – Княжпіль; 19 – Панасівка; 20 – Бакота; 21 – Стара Ушиця; 22 – Сокілець 2; 23 – Сокілець 1; 24 – Городиська ; 25 – Гарячинці.

Селища: 1 – Волочиськ 2; 2 – Волочиськ 1; 3 – Мислова; 4 – Поляни; 5 – Куровечка; 6 – Видава; 7 – Веселець; 8 – Нове Поріччя; 9 – Буйволівці; 10 – Кринцілів; 11 – Голенищеве 1; 12 – Голенищеве 2; 13 – Гусятин; 14 – Івахнівці; 15 – Городок; 16 – Жищинці; 17 – Велика Яромирка 3; 18 – Велика Яромирка 1; 19 – Велика Яромирка 4; 20 – Демківці; 21 – Савинці; 22 – Віньківці; 23 – Юрківці; 24 – Бережанка; 25 – Кугаївці 1; 26 – Кугаївці 2; 27 – Збриж; 28 – Почапинці; 29 – Ганнівка; 30 – Ставище; 31 – Мала Кужелівка; 32 – Мар'янівка (Чемеров. р-н); 33 – Гуків; 34 – Пукляки; 35 – Ріпинці; 36 – Нагоряни; 37 – Жванець; 38 – Гаврилівці; 39 – Брага; 40 – Бабшин 1; 41 – Бабшин 2; 42 – Малинівці; 43 – Сокіл 5; 44 – Каветчина 2; 45 – Каветчина 1; 46 – Каветчина 3; 47 – Сокіл 3; 48 – Сокіл 2; 49 – Сокіл 1; 50 – Межигір; 51 – Цвіклівці (Перші) 1; 52 – Цвіклівці (Перші) 4; 53 – Цвіклівці (Перші) 2; 54 – Цвіклівці (Другі) 3; 55 – Острівчани; 56 – Шутнівці; 57 – Панівці; 58 – Смотрич; 59 – Довжок; 60 – Кам'янець-Подільський 2; 61 – Кам'янець-Подільський 3; 62 – Думанів; 63 – Залуччя; 64 – Черче; 65 – Балин; 66 – Боришківці; 67 – Велика Слобідка; 68 – Лука-Врублівецька; 69 – Мар'янівка (Кам.-Под. р-н); 70 – Яруга; 71 – Врубівці 1; 72 – Врублівці 2; 73 – Станіславівка; 74 – Китайгород; 75 – Суржинці; 76 – Тернавка; 77 – Рахнівка; 78 – Залісці 1; 79 – Залісці 2; 80 – Чаньків 1; 81 – Чаньків 2; 82 – Дунаївці; 83 – Мушкутинці 2; 84 – Мушкутинці 1; 85 – Мушкутинці 3; 86 – Мушкутинці 4; 87 – Антонівка; 88 – Дерев'яни; 89 – Демшин; 90 – Калачківці 2; 91 – Калачківці 1; 92 – Субіч; 93 – Студениця; 94 – Теремці 1; 95 – Теремці 2; 96 – Бакота; 97 – Гораївка; 98 – Конилівка; 99 – Стара Ушиця 3; 100 – Стара Ушиця 1; 101 – Чугор 2; 102 – Губарів; 103 – Косиківці; 104 – Загоряни; 105 – Сокілець 5; 106 – Сокілець 4; 107 – Сокілець 1; 108 – Тимків 2; 109 – Лисець 2; 110 – Лисець 1; 111 – Велика Побійна; 112 – Тимків 1; 113 – Миньківці; 114 – Велика Кужелова; 115 – Стара Ушиця 2; 116 – Шебутинці; 117 –

Соколівка; 118 – Мала Шурка; 119 – Малий Берег; 120 – Рудківці; 121 – Нова Гута.

Рис. 11. Карта. Могильники й культові пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини.

1 – Іванківці; 2 – Карачківці; 3 – Черче; 4 – Цибулівка; 5 – Жванець; 6 – Устя; 7 – Бакота 2; 8 – Бакота 1; 9 – Бакота (монастир); 10 – Бакота 3; 11 – Сокілець 1; 12 – Сокілець (церква); 13 – Сокілець 2; 14 – Тимків; 15 – Глибівка.

Альбом ілюстрацій

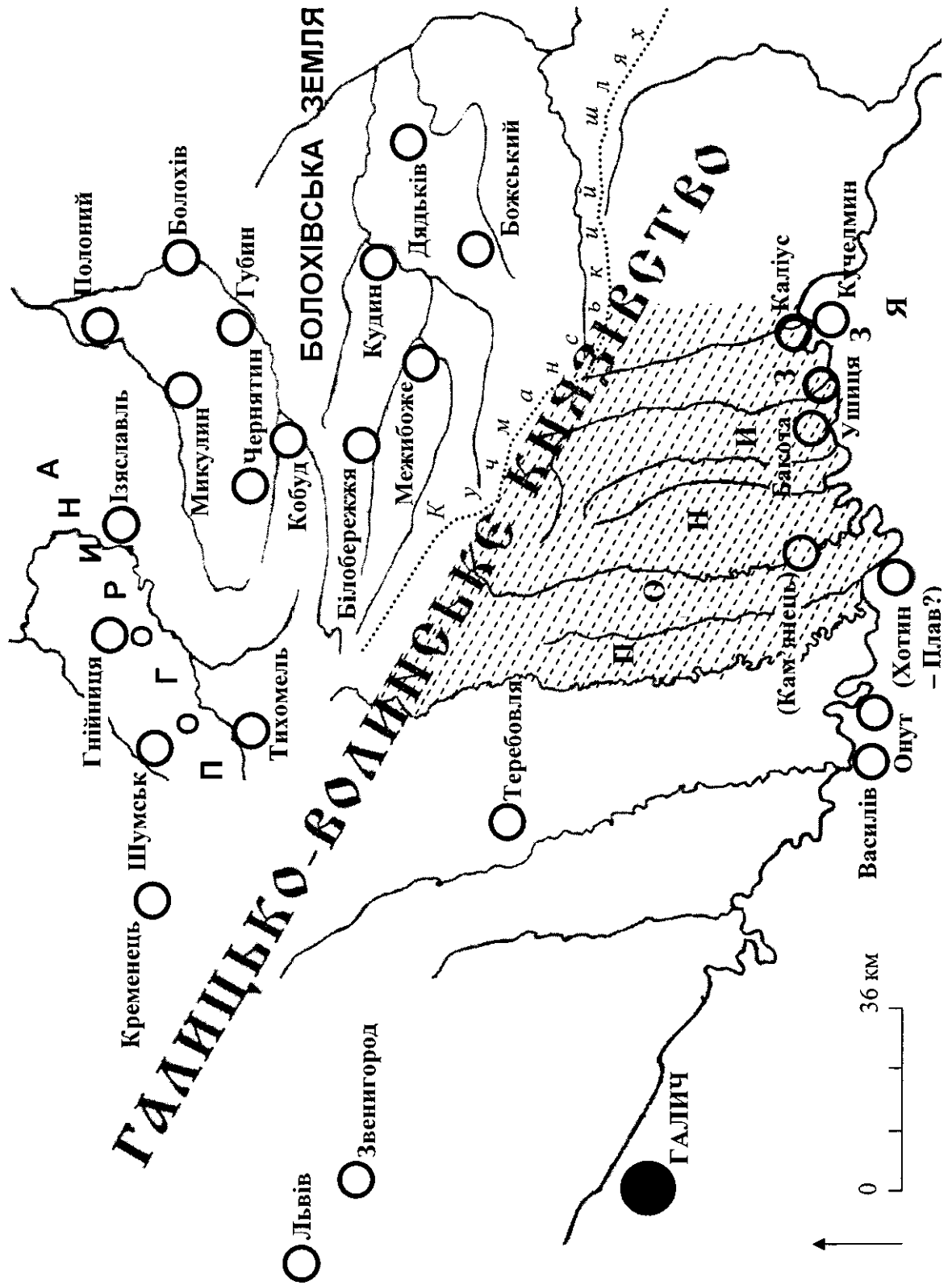

Рис. 1. Карта. Досліджувана територія Лівобережжя Середнього Подністров'я (позначена штрихом) на мапі Південно-Західної Русі XII-XIII ст. (на основі карти І.С. Винокура й П.А. Горішнього).

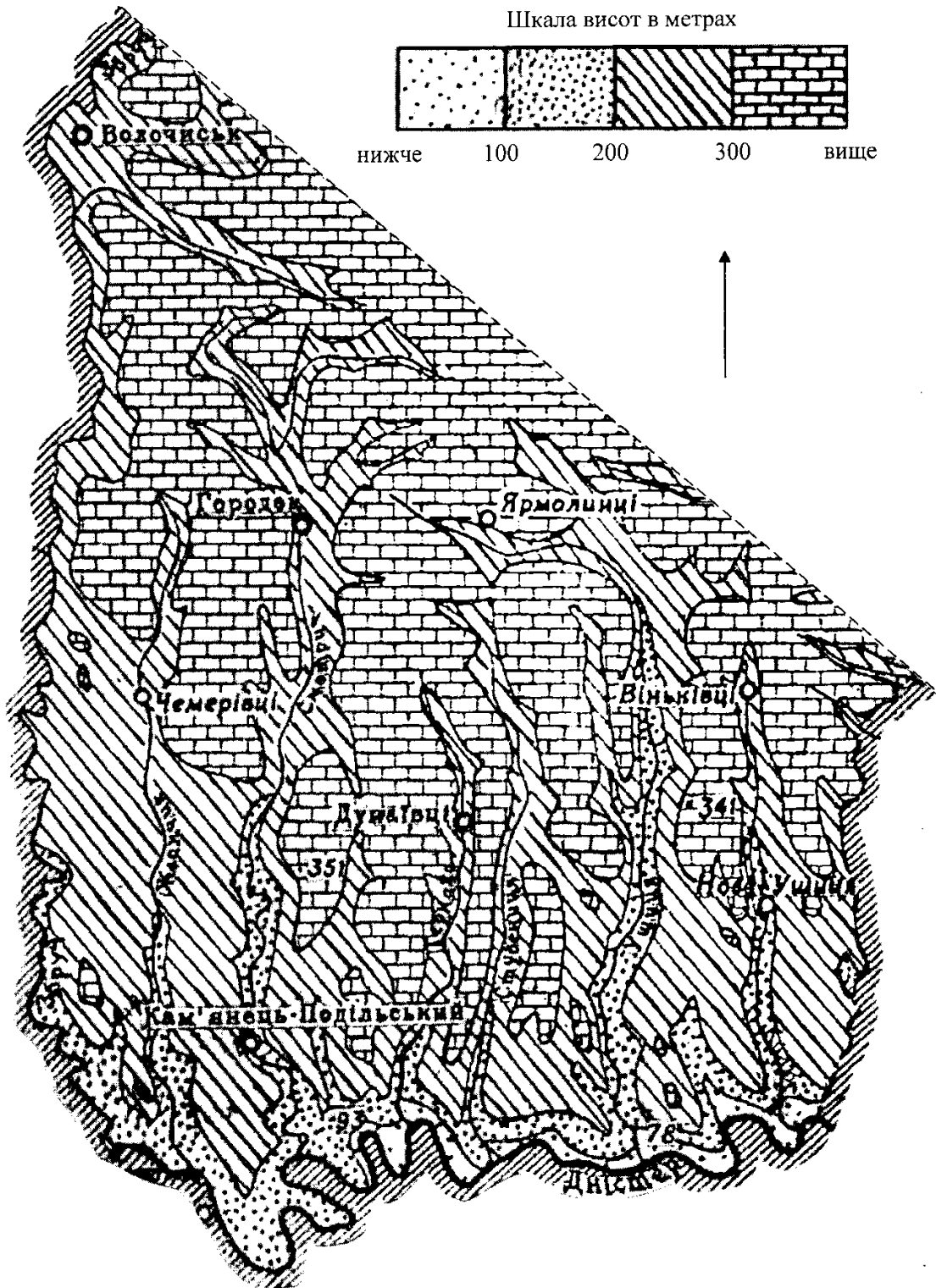

Рис. 2. Гіпсометрична схема Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини (за К.І. Геренчуком).

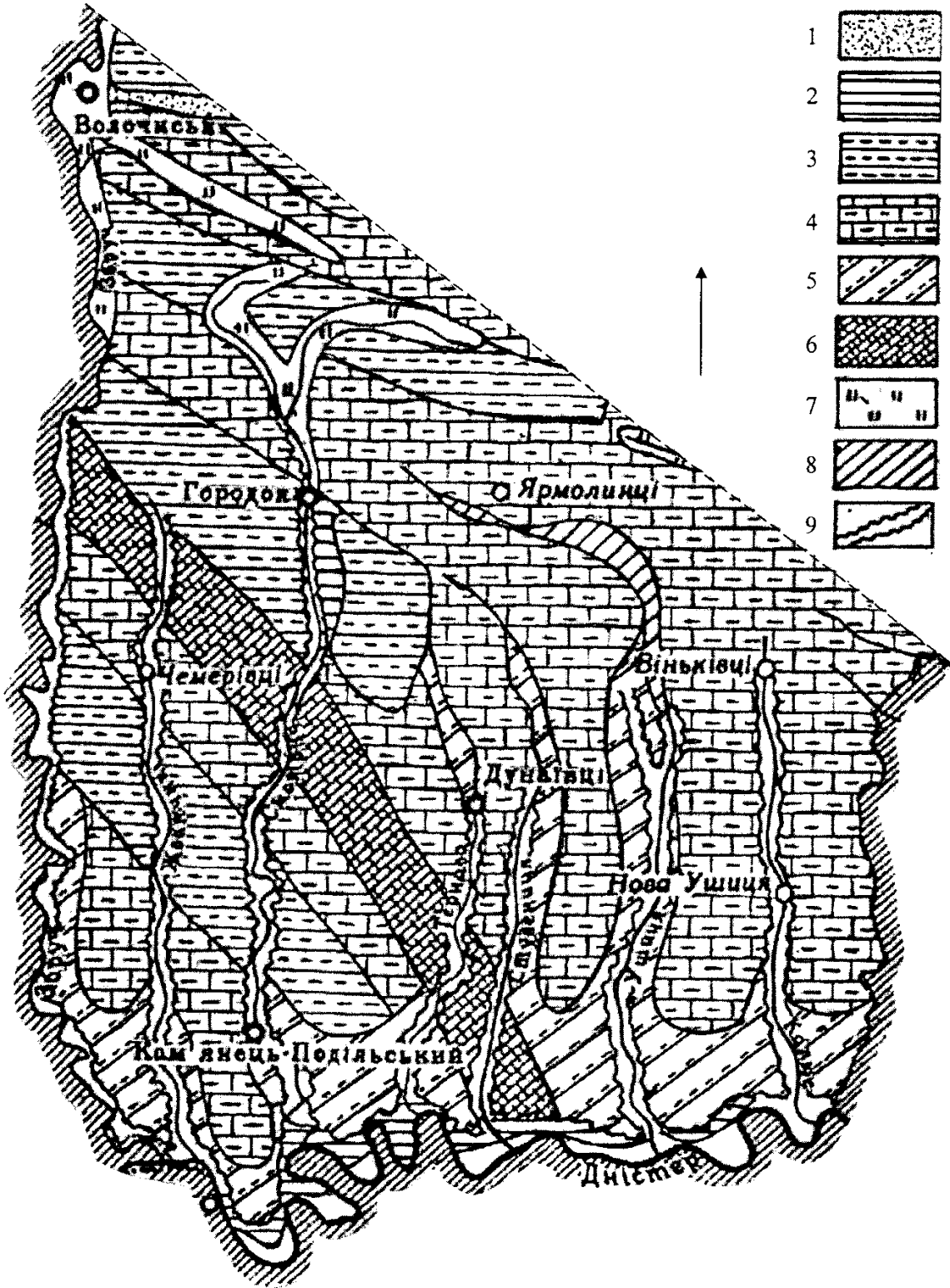

Рис. 3. Схематична ландшафтна карта Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини (за К.І. Геренчуком).

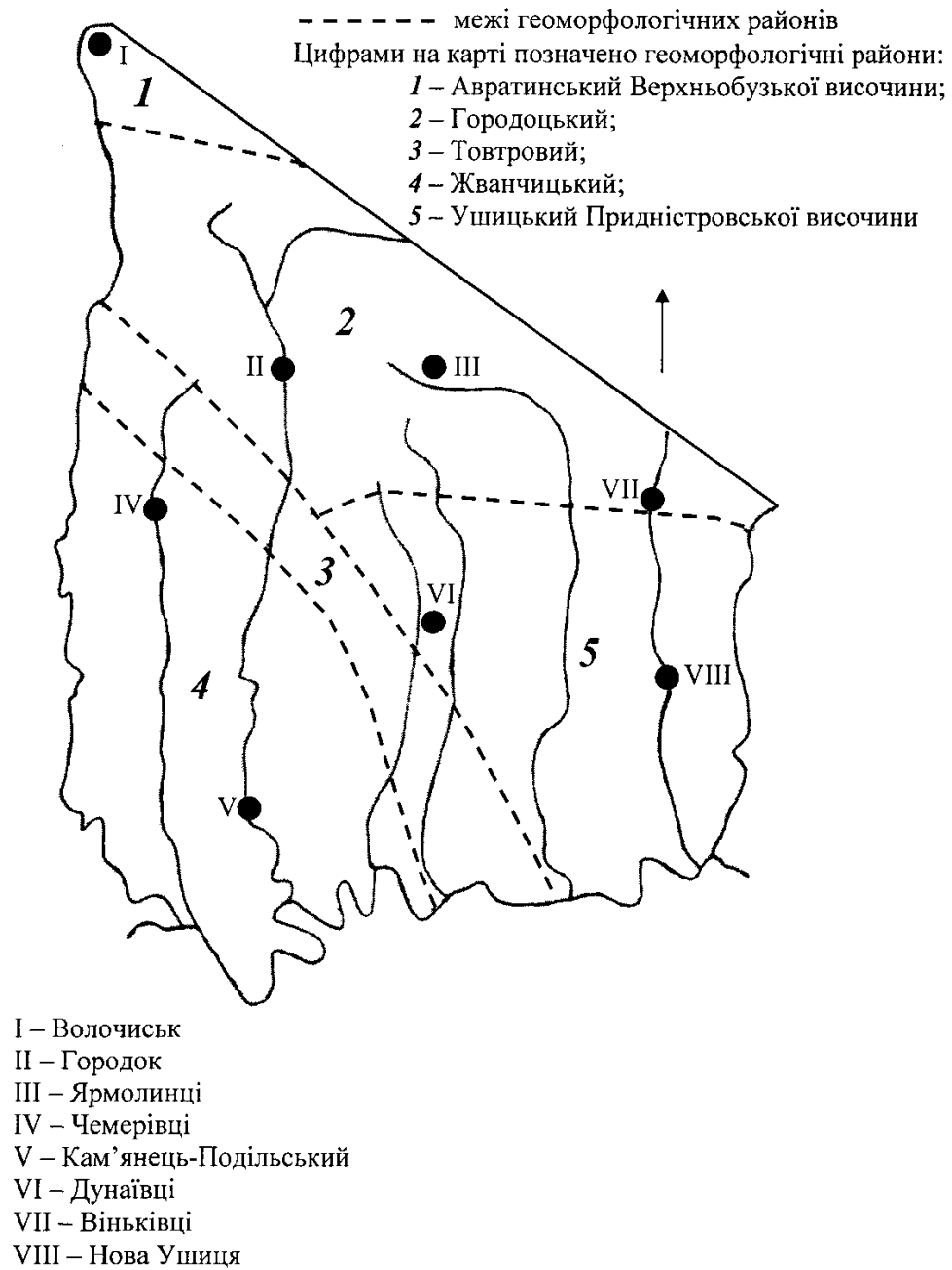

Рис. 4. Схема. Геоморфологічні райони досліджуваної території Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини (на основі схеми К.І. Геренчука).

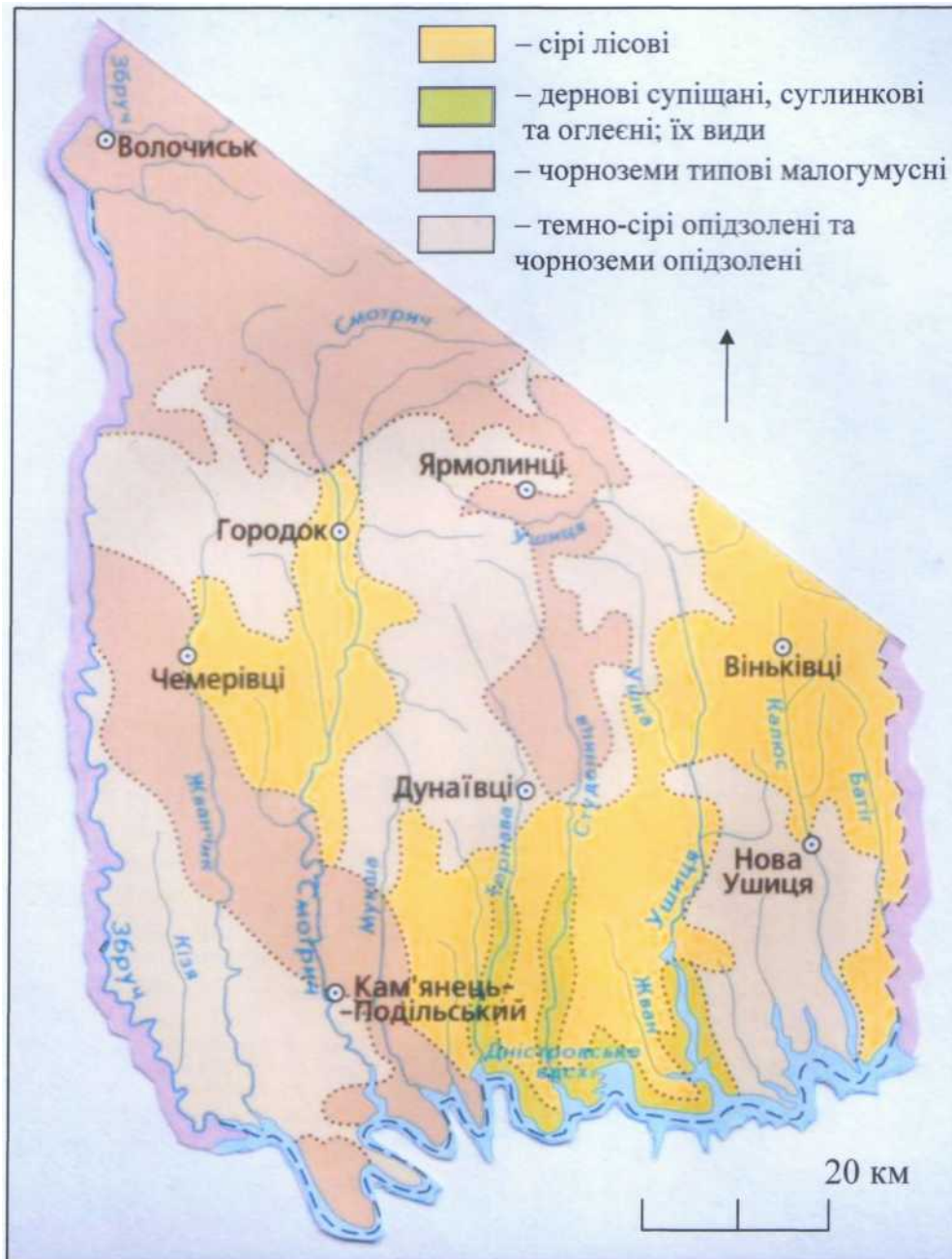

Рис. 5. Карта. Основні типи ґрунтів Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини (на основі мапи Б.Я. Федуніка).

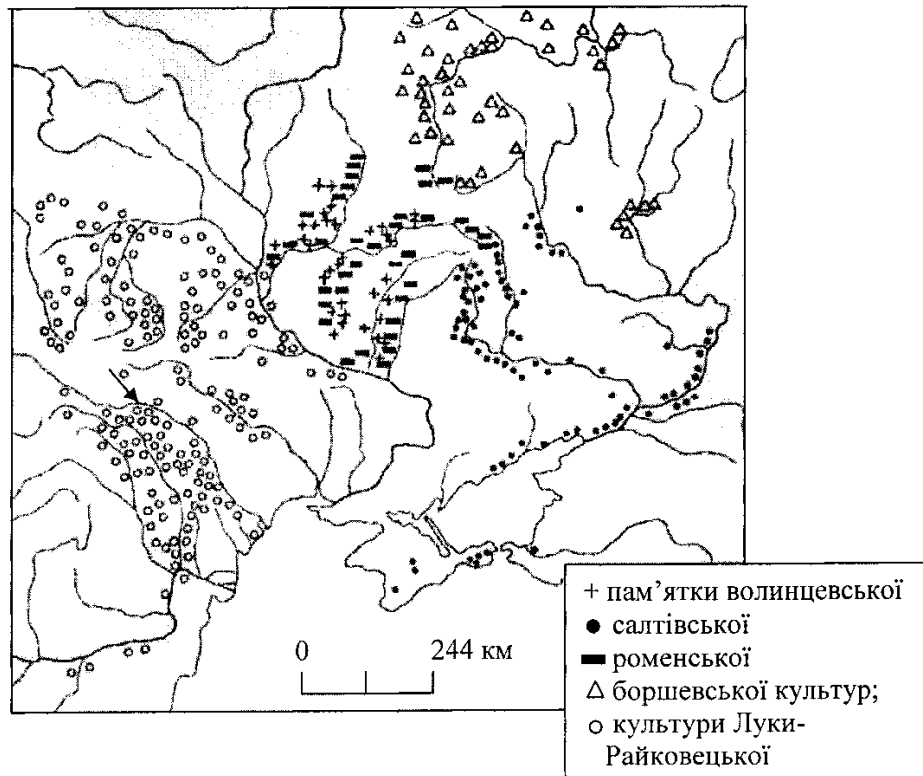

Рис. 6. Карта. Ареал поширення археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. (за В.Д. Бараном). Стрілкою позначена досліджувана територія Лівобережжя Середнього Подністров'я.

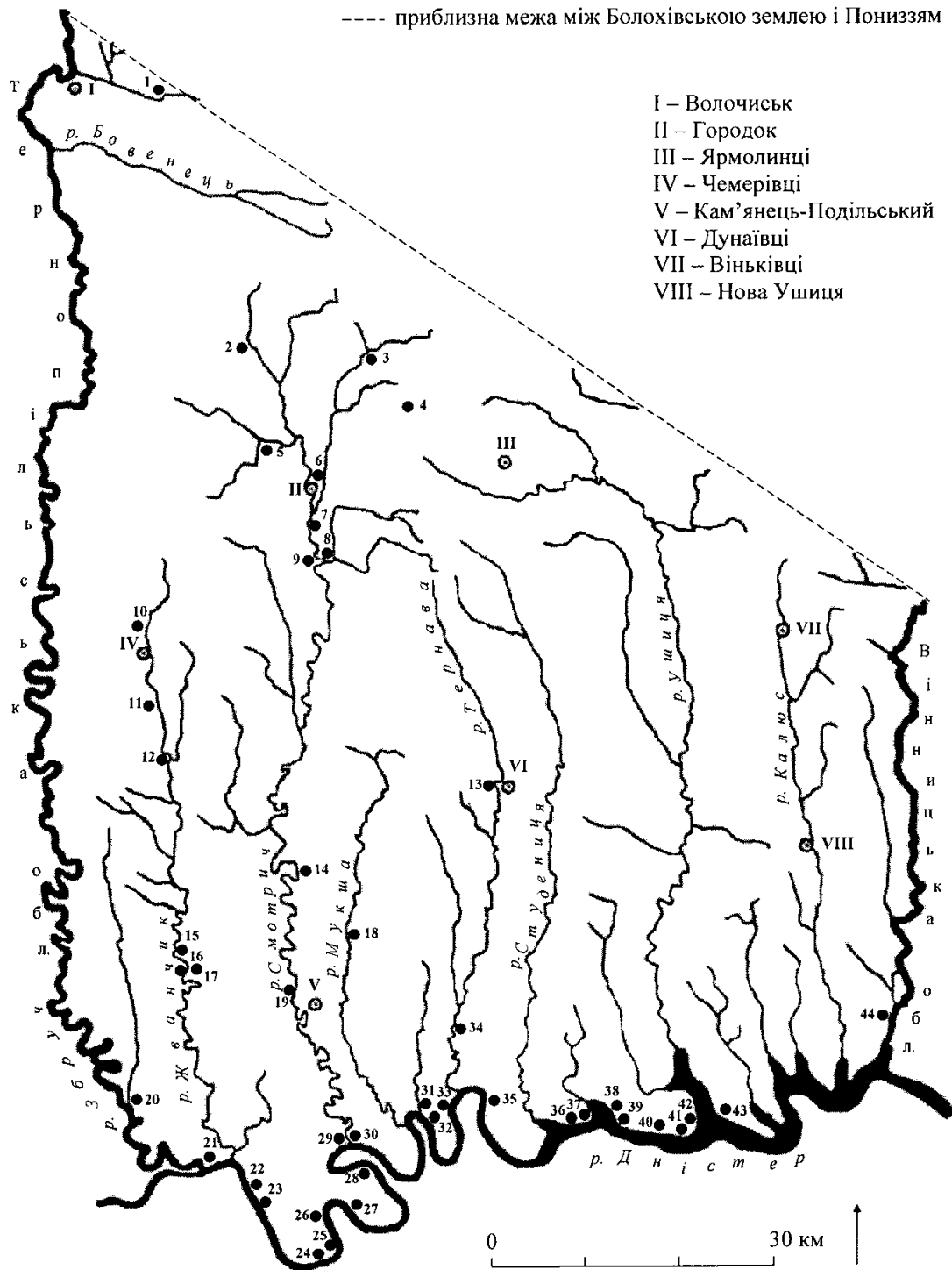

Рис. 7. Карта. Селища VI-VII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини.

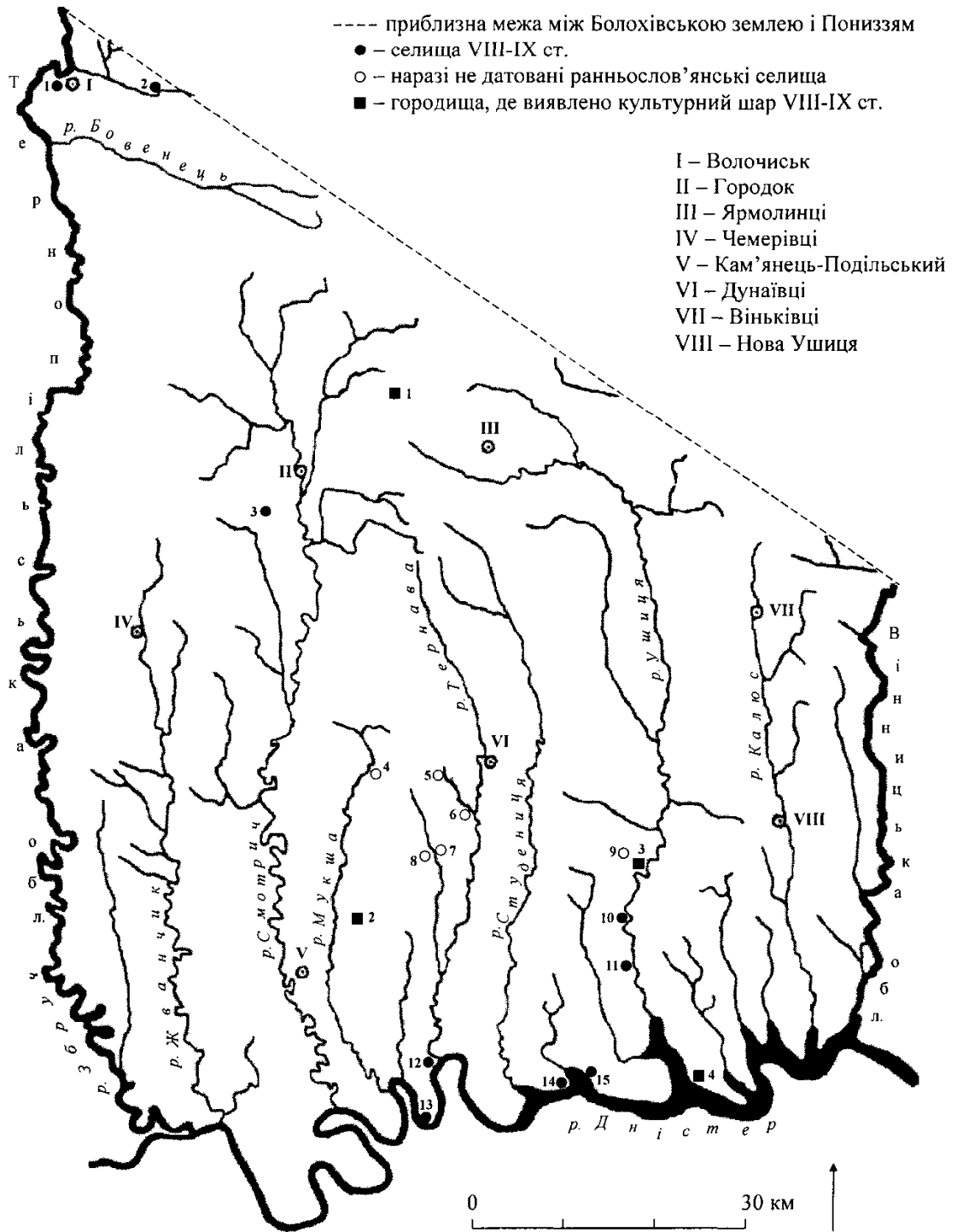

Рис. 8. Карта. Поселення VIII-IX ст. й наразі не датовані ранньослов'янські селища Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини.

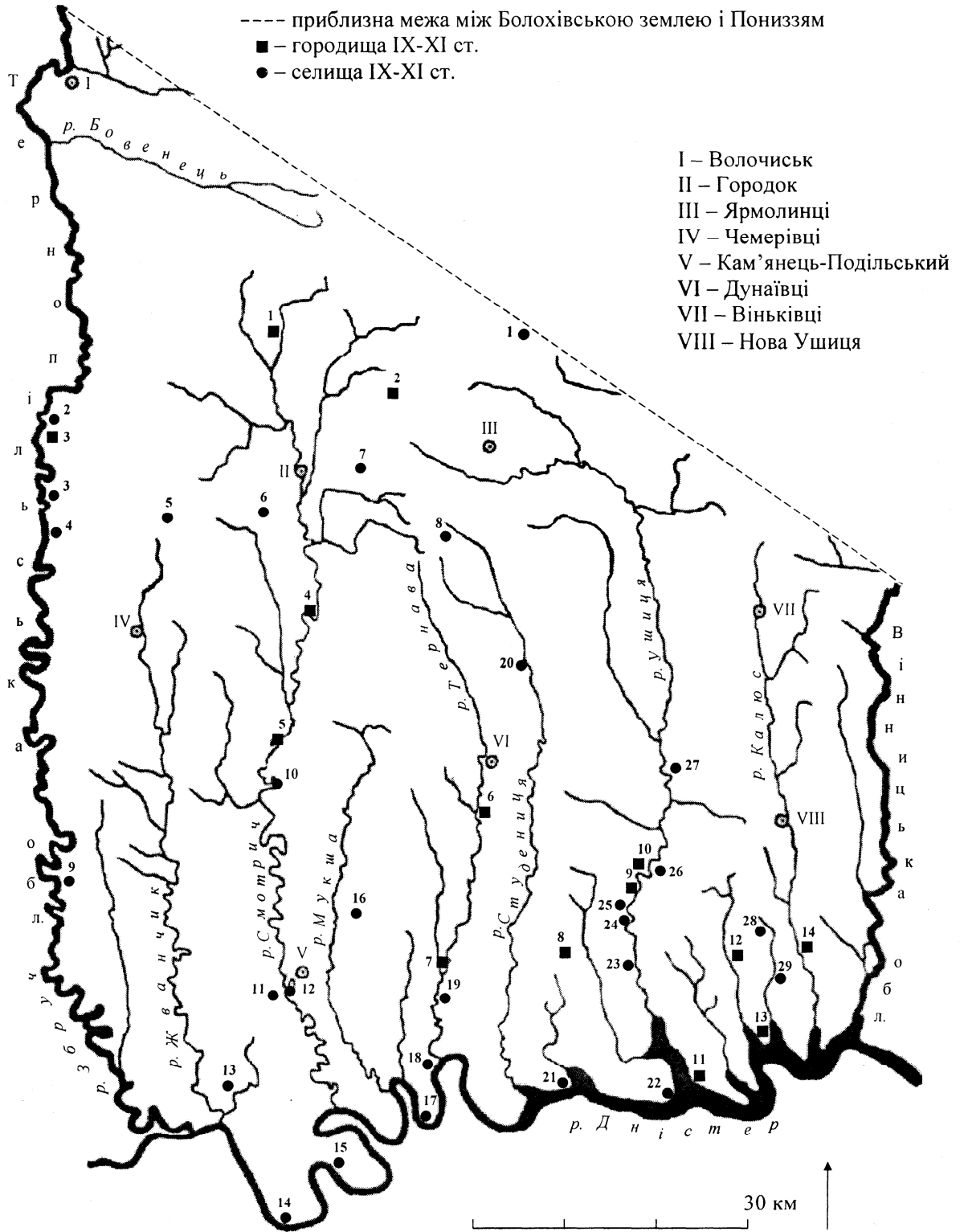

Рис. 9. Карта. Поселення IX-XI ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини.

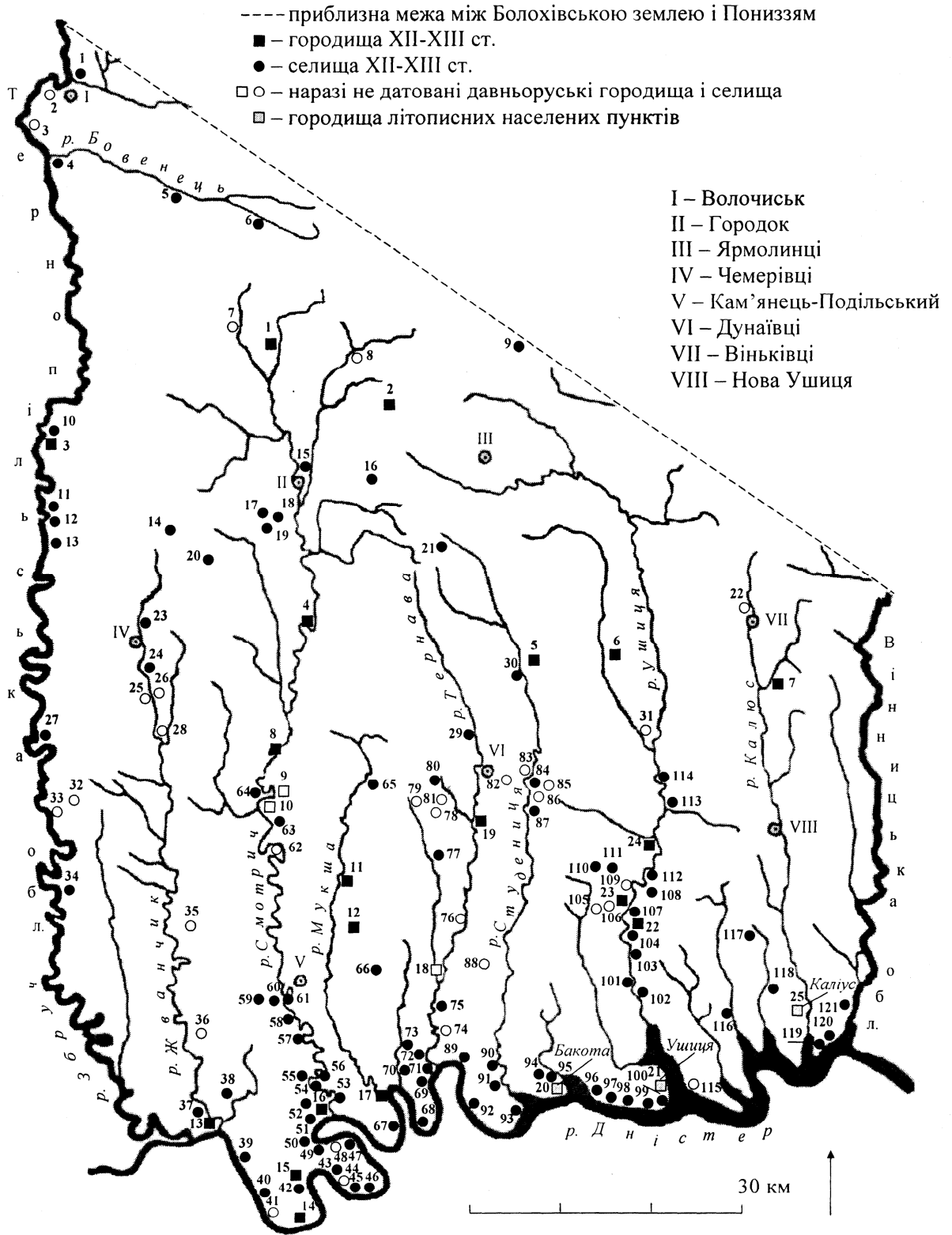

Рис. 10. Карта. Поселення XII-XIII ст. й наразі не датовані давньоруські поселення Лівобережжя Середнього Подністрів'я у межах Хмельниччини.

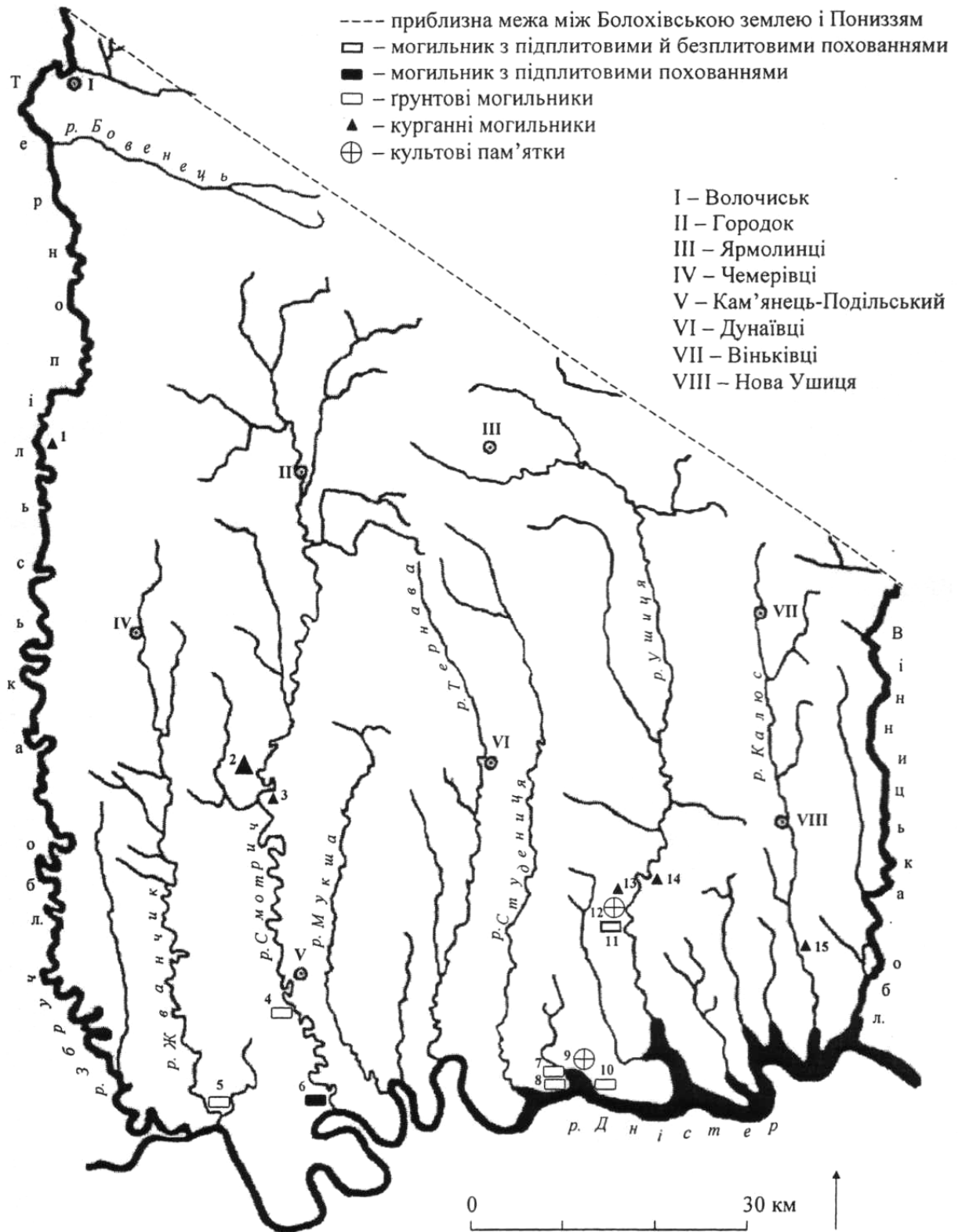

Рис. 11. Карта. Могильники й культові пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини.

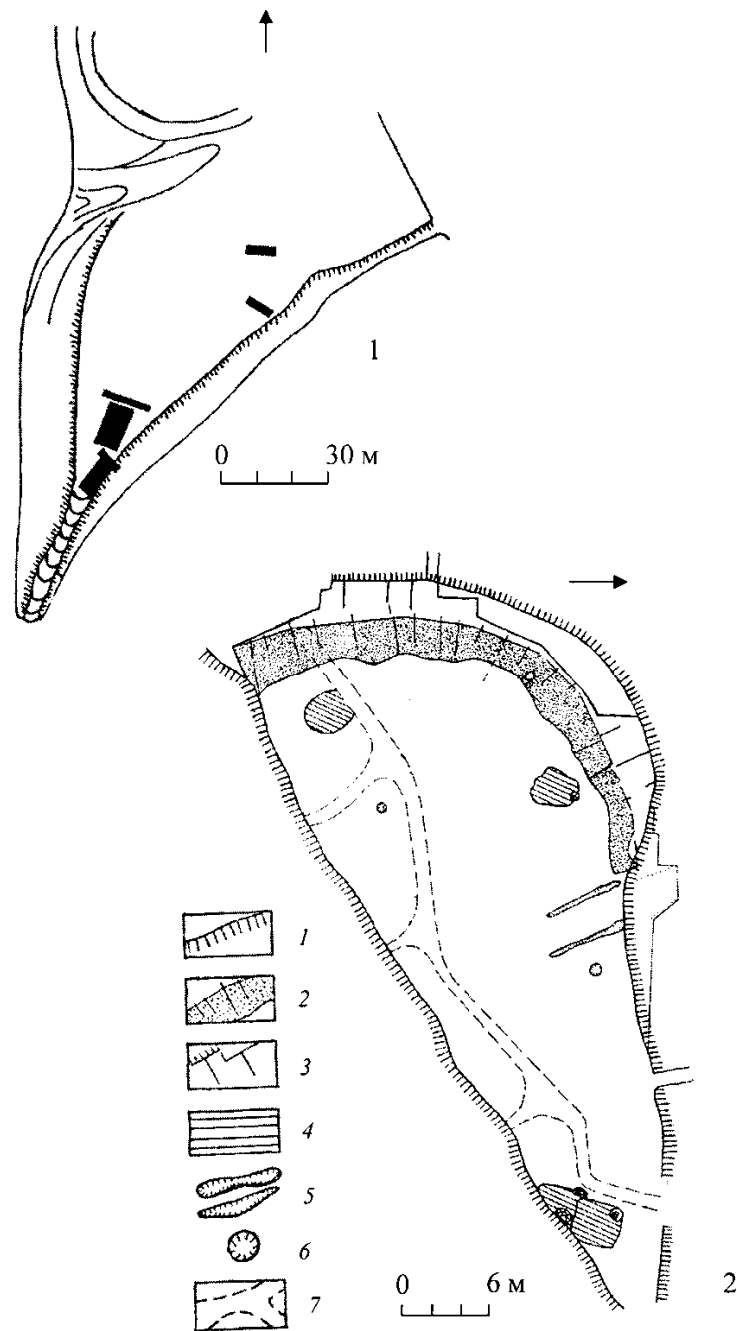

Рис. 12. План-схеми городищ.

1 – Бакота, XII-XIII ст. (урочище Скельки, дитинець літописної Бакоти за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім; прямокутниками показані місця розкопів); 2 – Стара Ушиця, XII – початок XIII ст. (за М.П. Кучерою).

Умовні позначки:

1 – краї городища; 2 – обпалений ґрунт; 3 – зотлілі колоди городень; 4 – житла; 5 – ровики від частоколу в'їзду; 6 – яма; 7 – воєнна траншея.

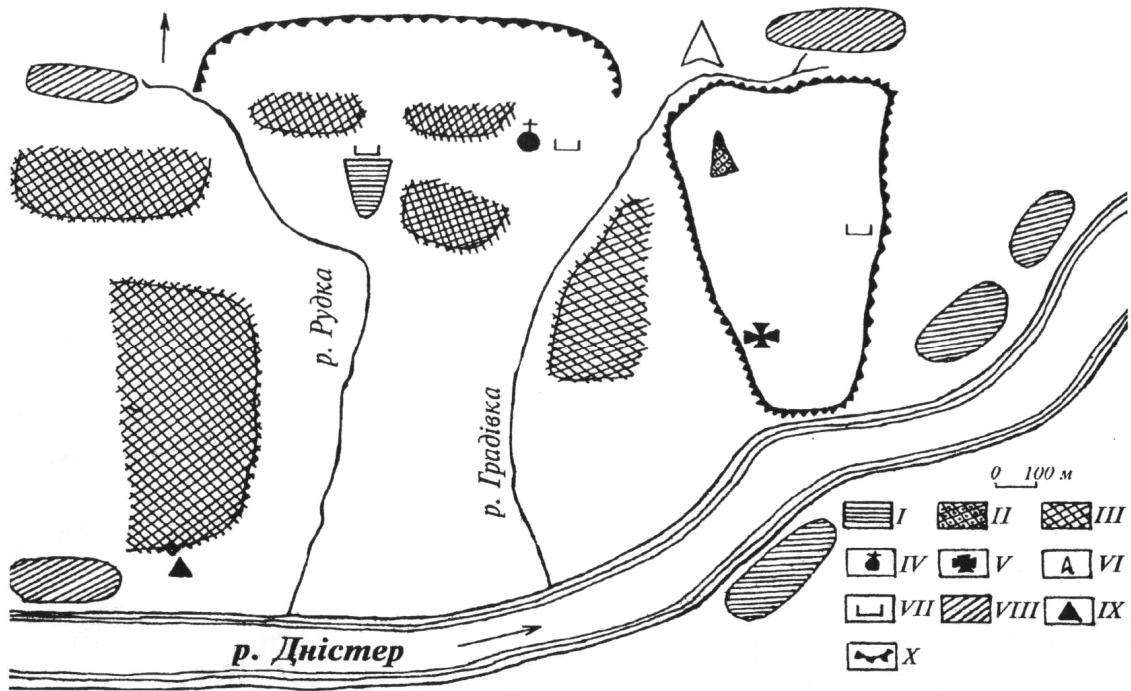

Рис. 13. Ситуаційний план літописної Бакоти (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім).

Умовні позначки:

I – дитинець; *II* – городище-феодалний замок; *III* – посад; *IV* – церква; *V* – скельний печерний монастир; *VI* – палацова будівля; *VII* – кладовище; *VIII* – селище; *IX* – місце групового захоронення; *X* – скелясті урвища.

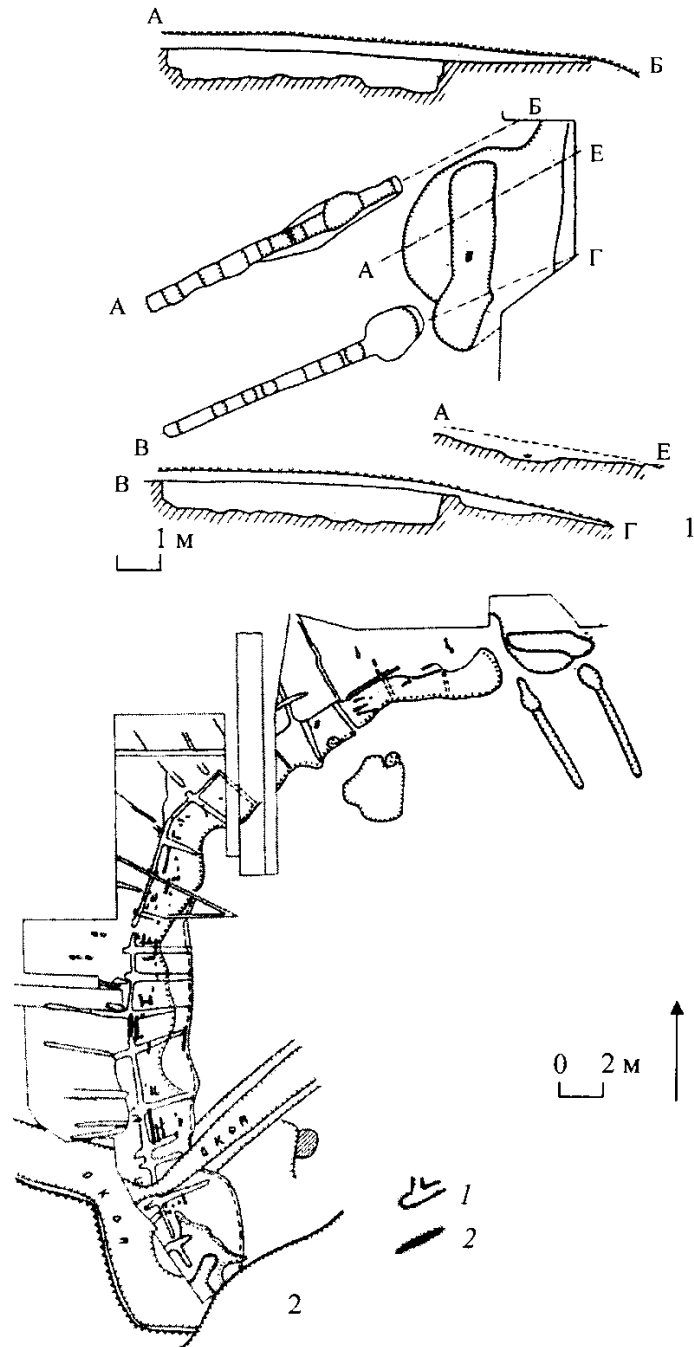

Рис. 14. В'їзд (1) і загальний план розкопок оборонних споруд (2) городища XII-XIII ст. Стара Ущиця (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім). Умовні позначки:

- 1 – залишки дерев'яних конструкцій в основі валу;
- 2 – спалені колоди в завалі клітей.

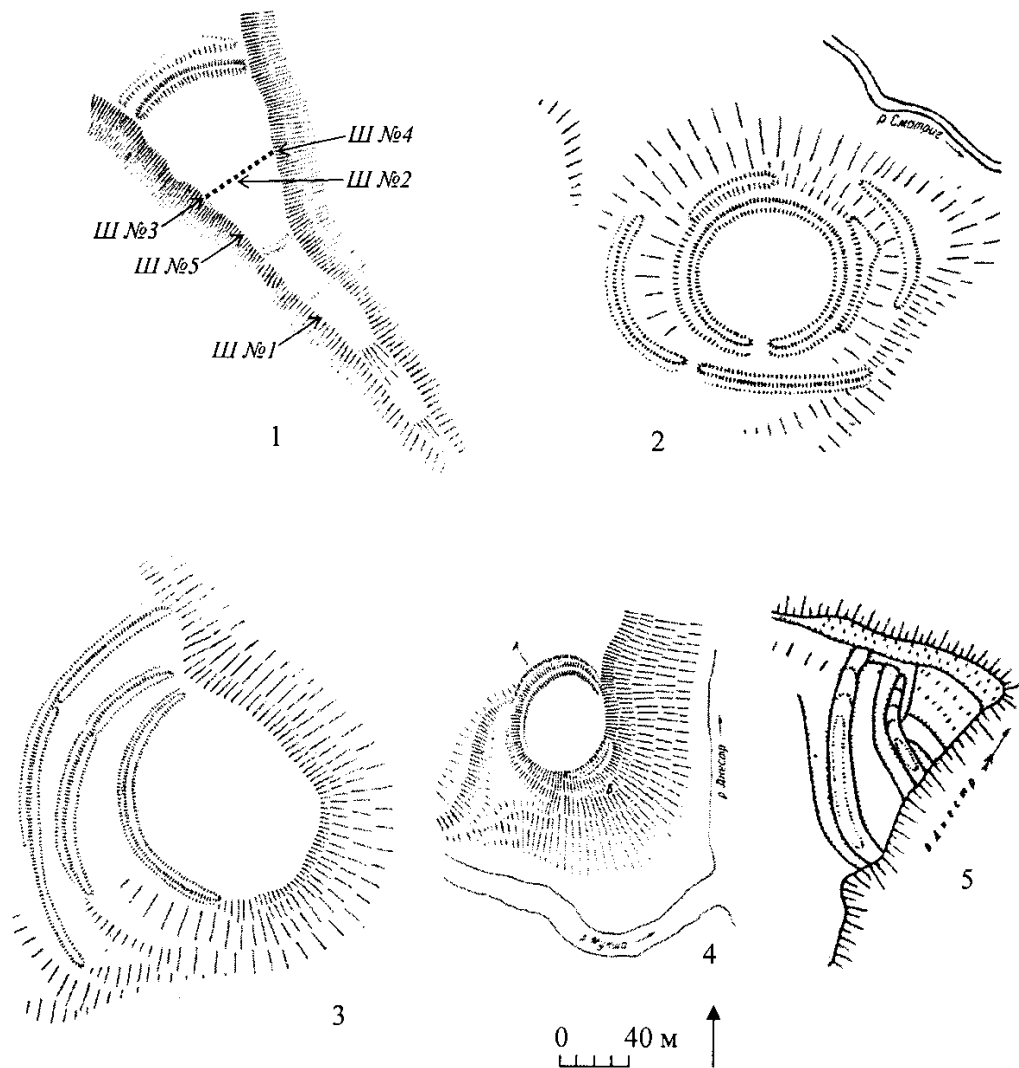

Рис. 15. План-схеми городищ.

- 1 – Гарячинці (літописний Каліус), XII-XIII ст. (за П.О. Раппопортом). Пунктирною лінією позначено гребінь валоподібного останця на майданчику городища, а стрілками – місця шурфів автора 2005 і 2006 рр. та їх нумерація);
- 2 – Остапківці, XI-XIII ст. (за Д.О. Мачинським);
- 3 – Великий Карабчіїв, кінець XI-XIII ст. (за Д.О. Мачинським);
- 4 – Велика Слобідка, XII-XIII ст. (за П.О. Раппопортом);
- 5 – Малинівці, XII-XIII ст. (за М.П. Кучерою).

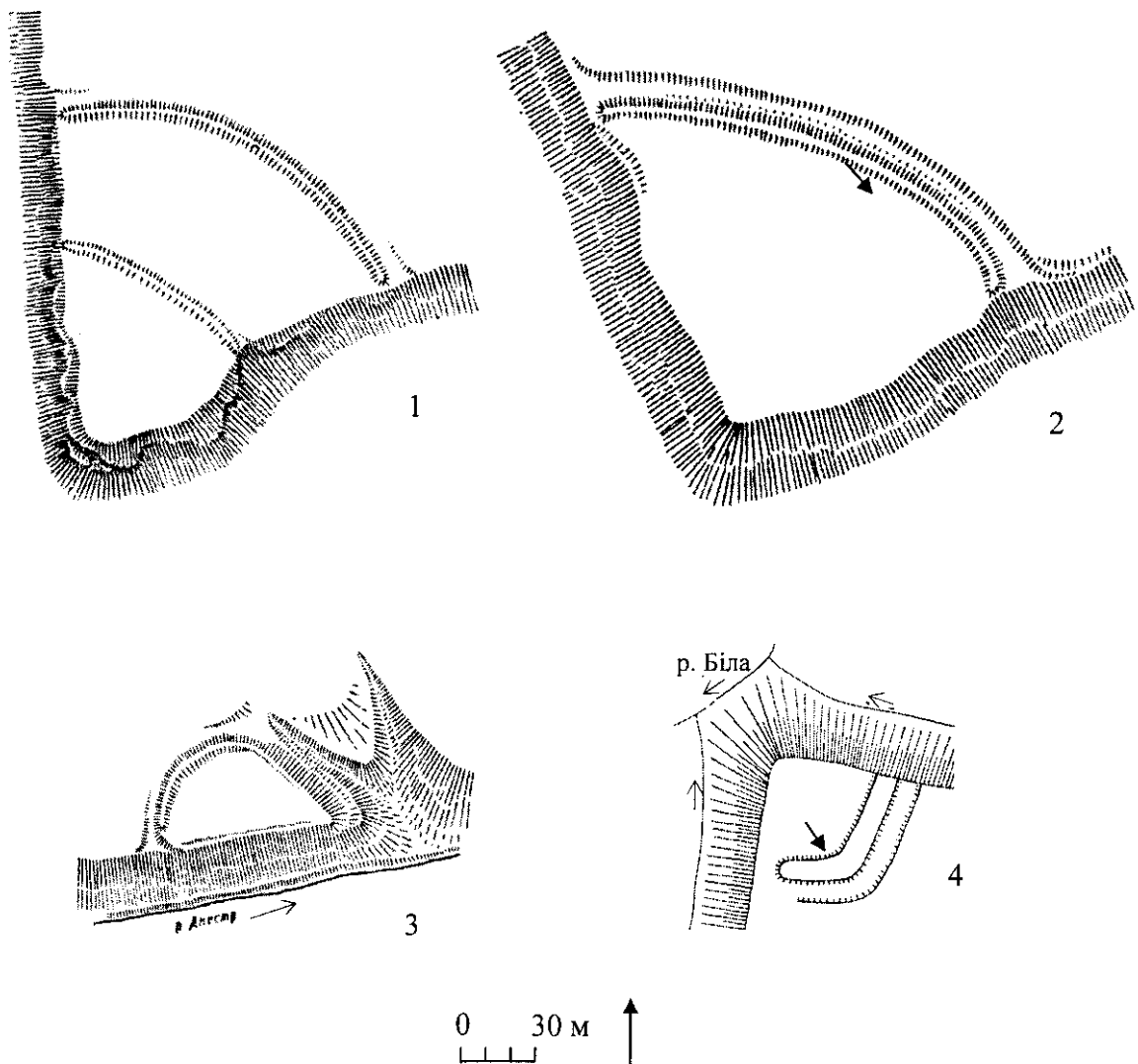

Рис. 16. План-схеми городищ.

- 1 – Хребтіїв, IX-X ст. (за П.О. Раппопортом);
- 2 – Пилипи-Хребтіївські, X-XI ст. (за П.О. Раппопортом);
- 3 – Гринчук, XII-XIII ст. (за П.О. Раппопортом);
- 4 – Калюсик, XII-XIII ст. (автора).

Стрілками позначені місця шурфів автора 2005 р. на майданчиках городищ Хребтіїв і Калюсик.

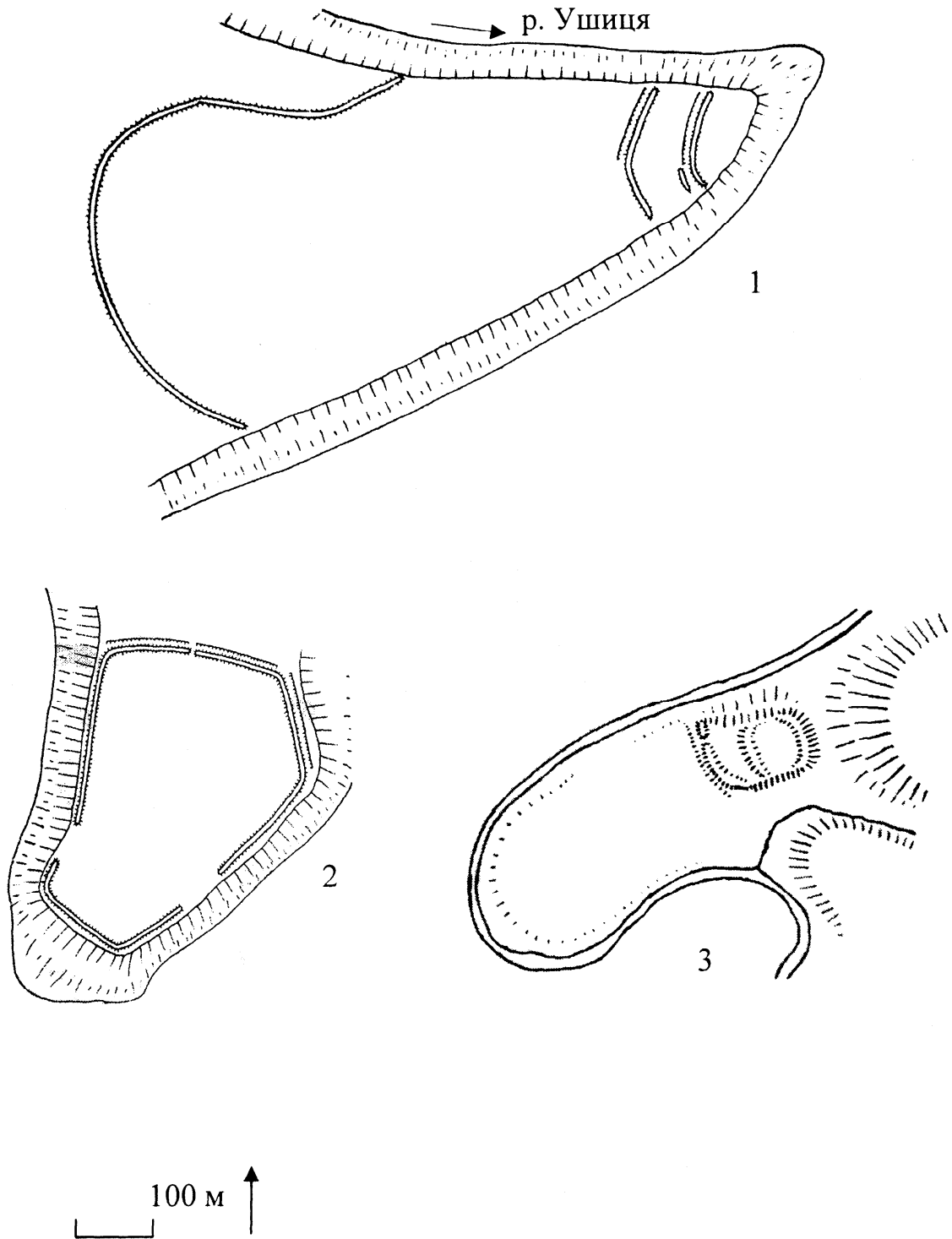

Рис. 17. План-схеми городищ.

1 – Городиська, XII-XIII ст. (за І.С. Винокуром, В.П. Мегеєм і А.Ф. Гуцалом);

2 – Княжпіль, XII-XIII ст. (за І.С. Винокуром, В.П. Мегеєм і А.Ф. Гуцалом);

3 – Карачківці, XI-XIII ст. (за Д.О. Мачинським).

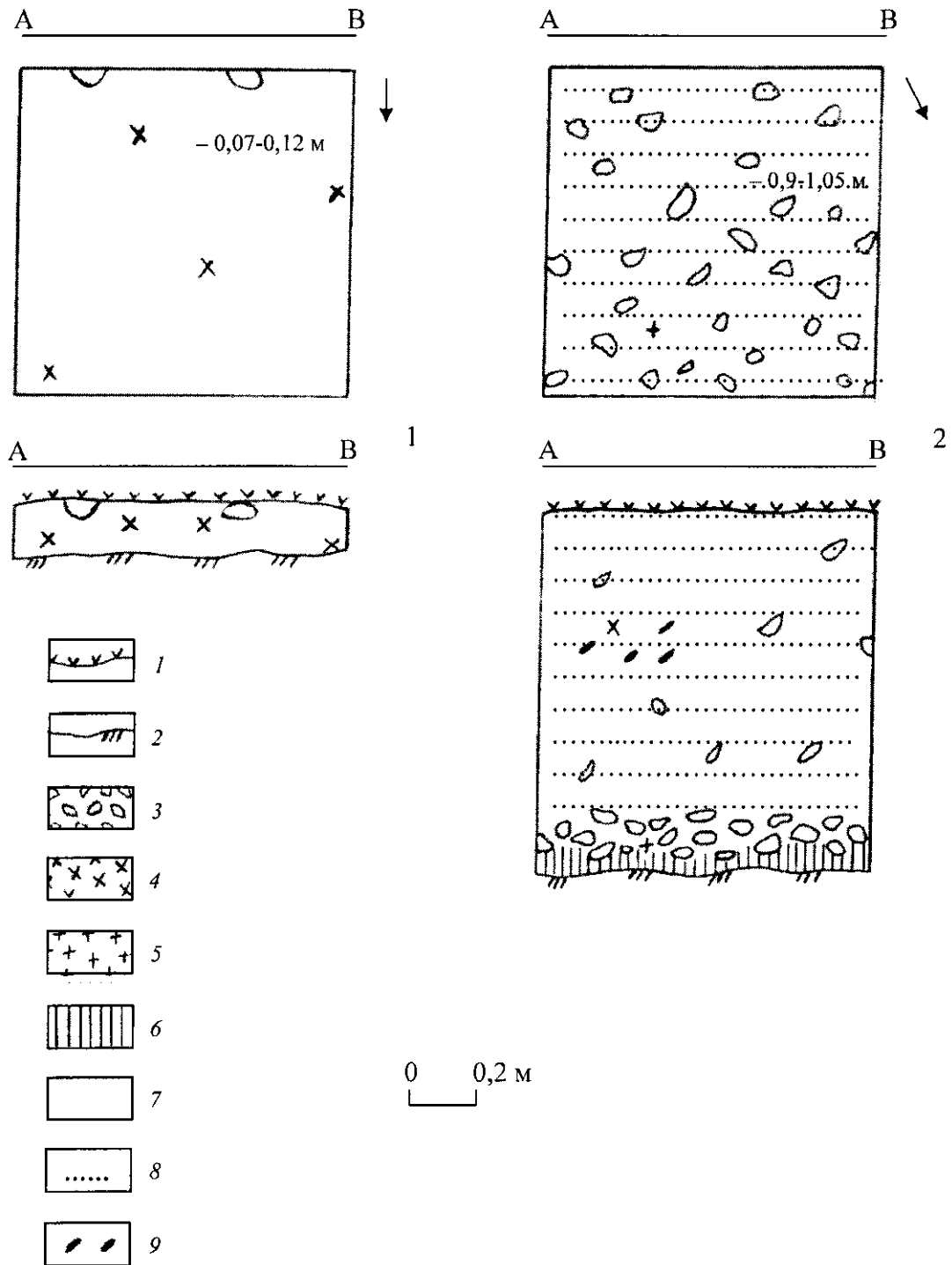

Рис. 18. Шурфи на городищах: Калюсик (1) і Пилипи-Хребтіївські (2).

Умовні позначки:

1 – дерн; 2 – материк; 3 – каміння; 4 – кераміка; 5 – кістки; 6 – коричневий суглинок; 7 – чорно-сірий гумус; 8 – горіховий світло-коричневий суглинок зі шматками перепаленої глини; 9 – обвуглена деревина.

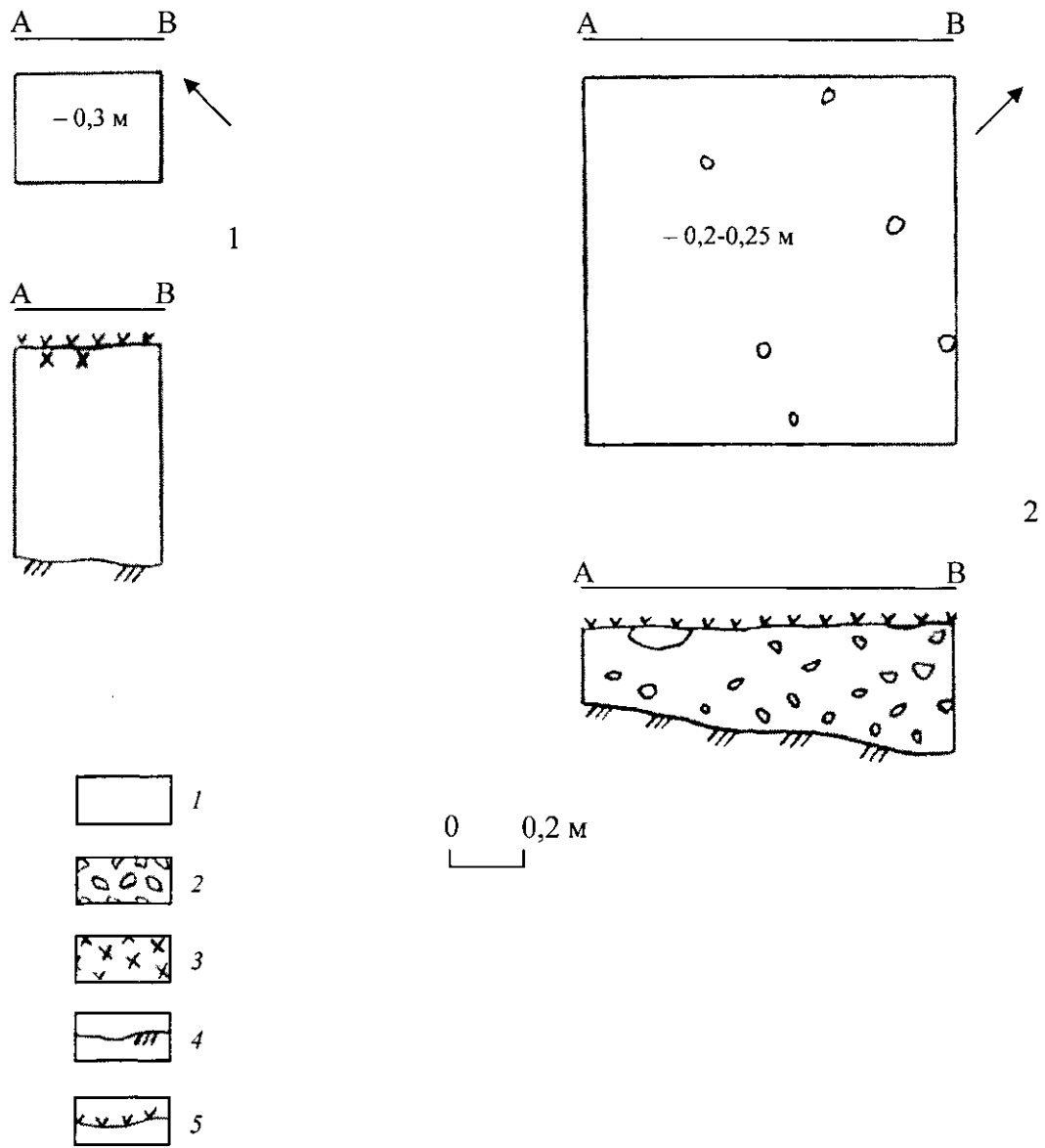

Рис. 19. Шурфи на городищі Гарячинці: №1 (1) і №3 (2).

Умовні позначки:

1 – сірий лісовий ґрунт; 2 – каміння; 3 – кераміка; 4 – материк; 5 – дерн.

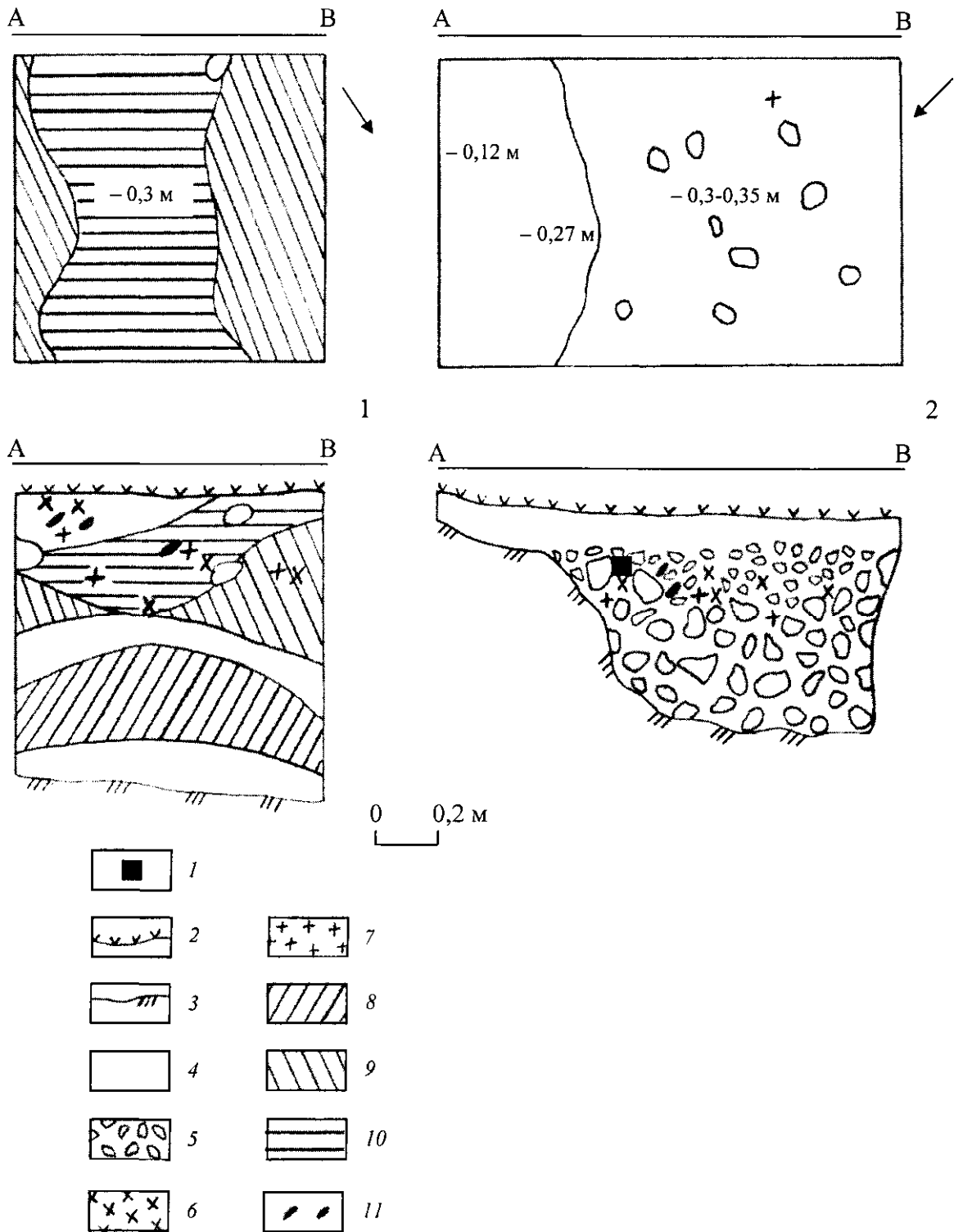

Рис. 20. Шурфи на городищі Гарячинці: №4 (1) і №2 (2).

Умовні позначки:

1 – ніж; 2 – дерн; 3 – материк; 4 – сірий лісовий ґрунт; 5 – каміння; 6 – кераміка; 7 – кістки; 8 – темно-помаранчевий ґрунт; 9 – чорно-сірий гумус; 10 – сірий ґрунт з домішкою вапнякової крихти; 11 – обвуглена деревина.

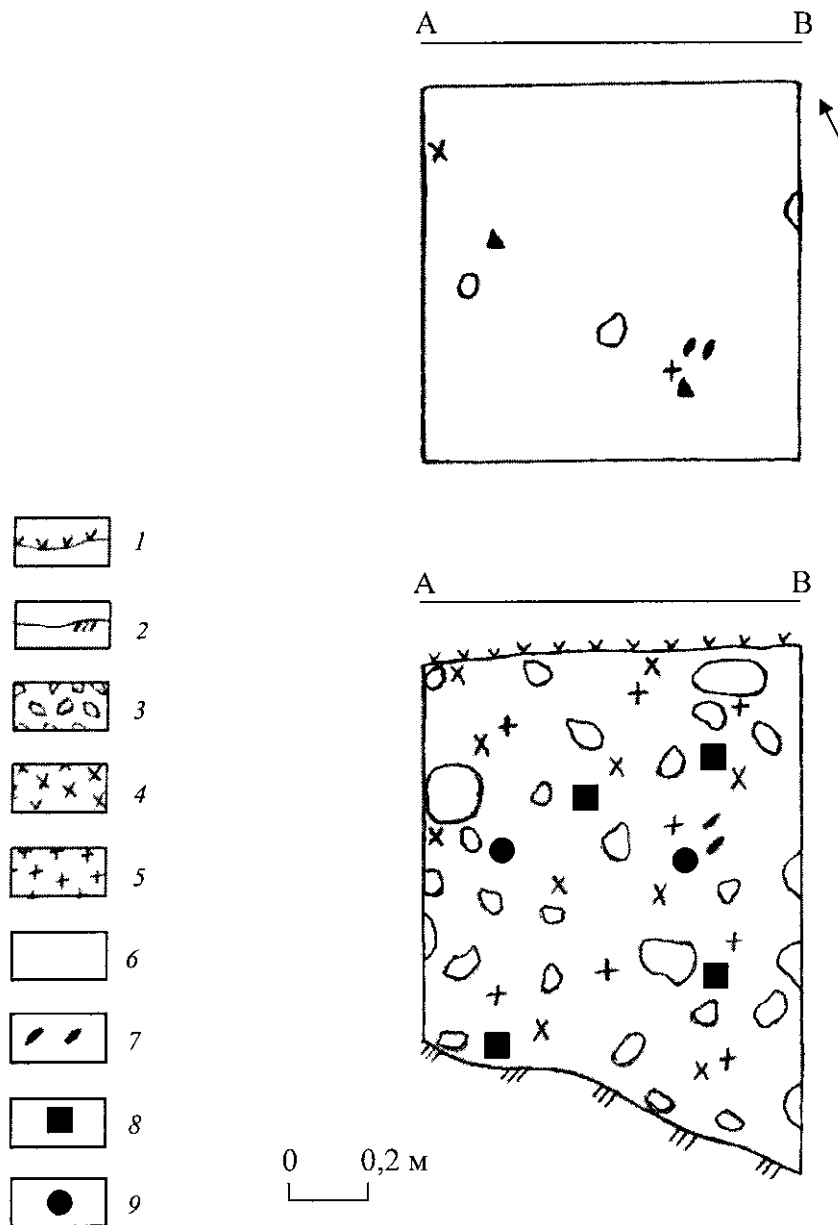

Рис. 21. Шурф на городищі Гарячинці №5.

Умовні позначки:

1 – дерн; 2 – материк; 3 – каміння; 4 – кераміка; 5 – кістки; 6 – сірий лісовий ґрунт; 7 – обвуглена деревина; 8 – скло; 9 – цвяхи.

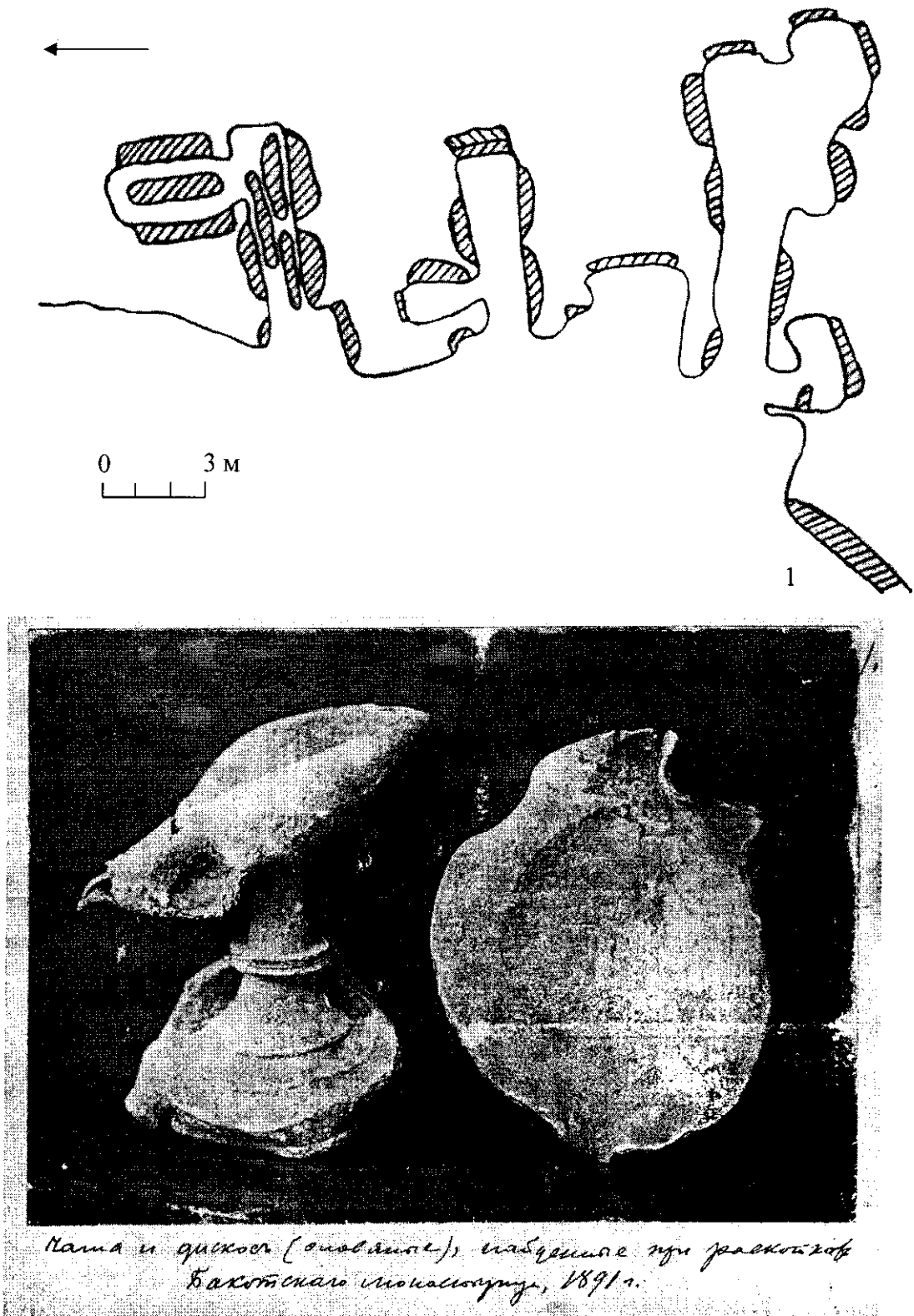

Рис. 22. Схематичний план печерних приміщень Бакотського монастиря XI-XIV ст. (1 – за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім) й знахідки (2 – чаша й дискос, олово) з нього. Копія фото кінця XIX ст. з НА ХОКМ (№ Ф. 7748).

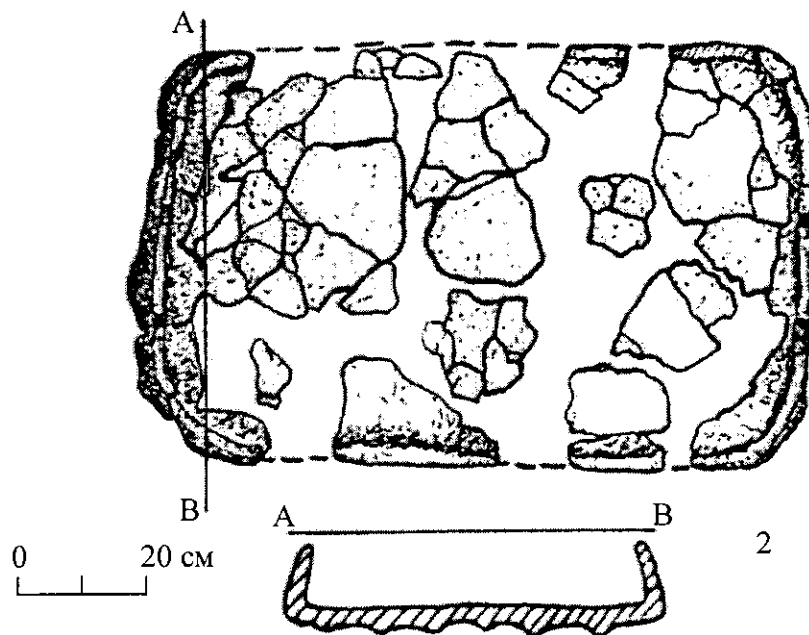
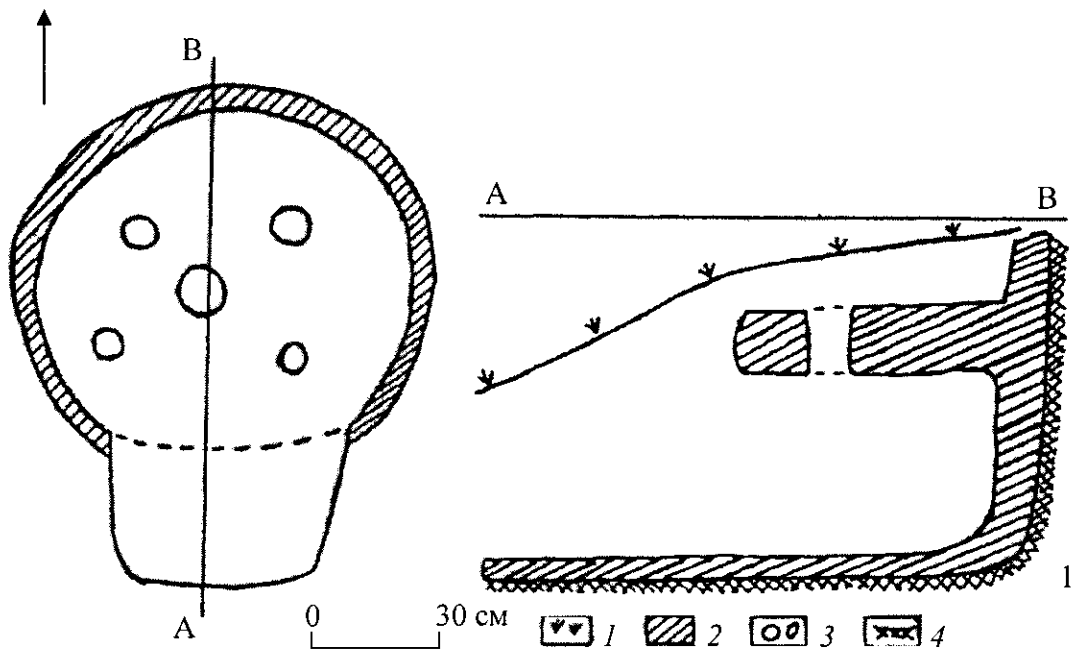

Рис. 23. Гончарний горн XII-XIII ст. (1) та глиняна жаровня IX-X ст. (2), Бакота (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім).

Умовні позначки:

1 – поверхня ґрунту; 2 – обпалена глина; 3 – люфти-продухи; 4 – материк.

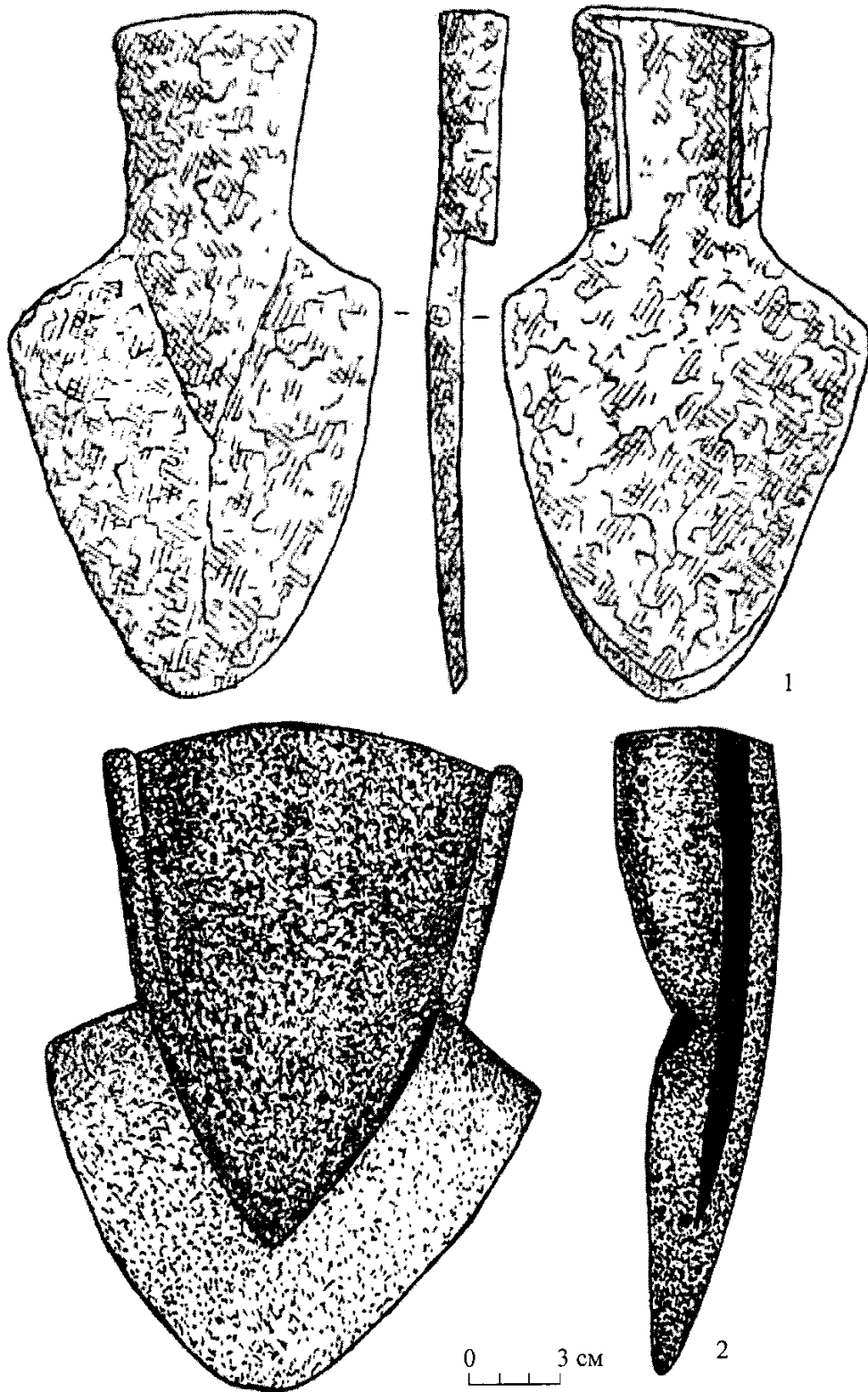

Рис. 24. Наконечники орних знярьдъ, XII-XIII ст.

1 – наральник, Нова Гута, залізо (за О.М. Приходнюком);

2 – леміш, Бакота, залізо (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім).

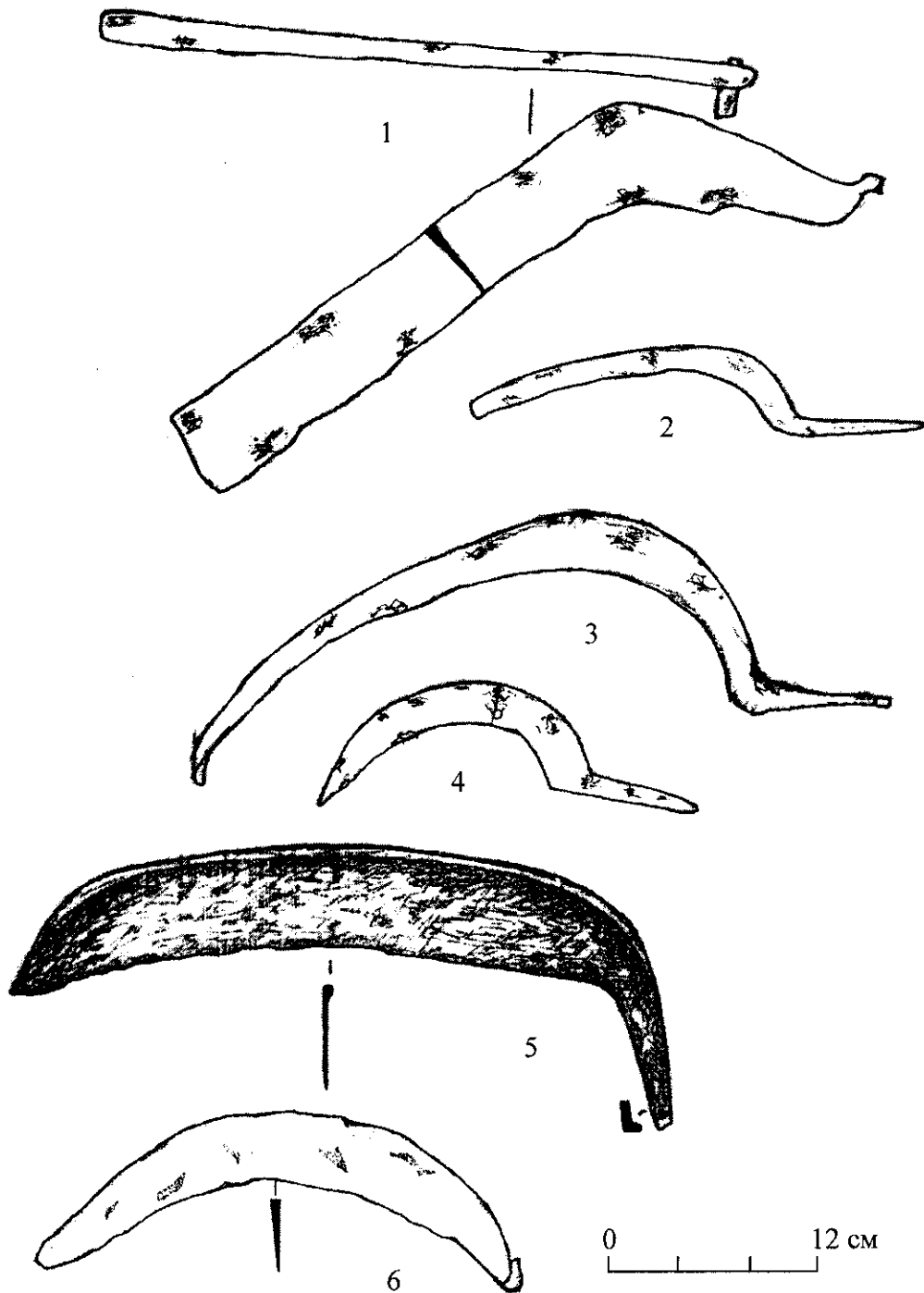

Рис. 25. Знаряддя сільського господарства, XII-XIII ст., залізо.

1, 5, 6 – коси; 2-4 – серпи. 1-4 – Остапківці (фонди Городоцького краєзнавчого музею); 5 – Городиська (за В.А. Гуцалом і В.П. Мегеєм); 6 – Бакота (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім).

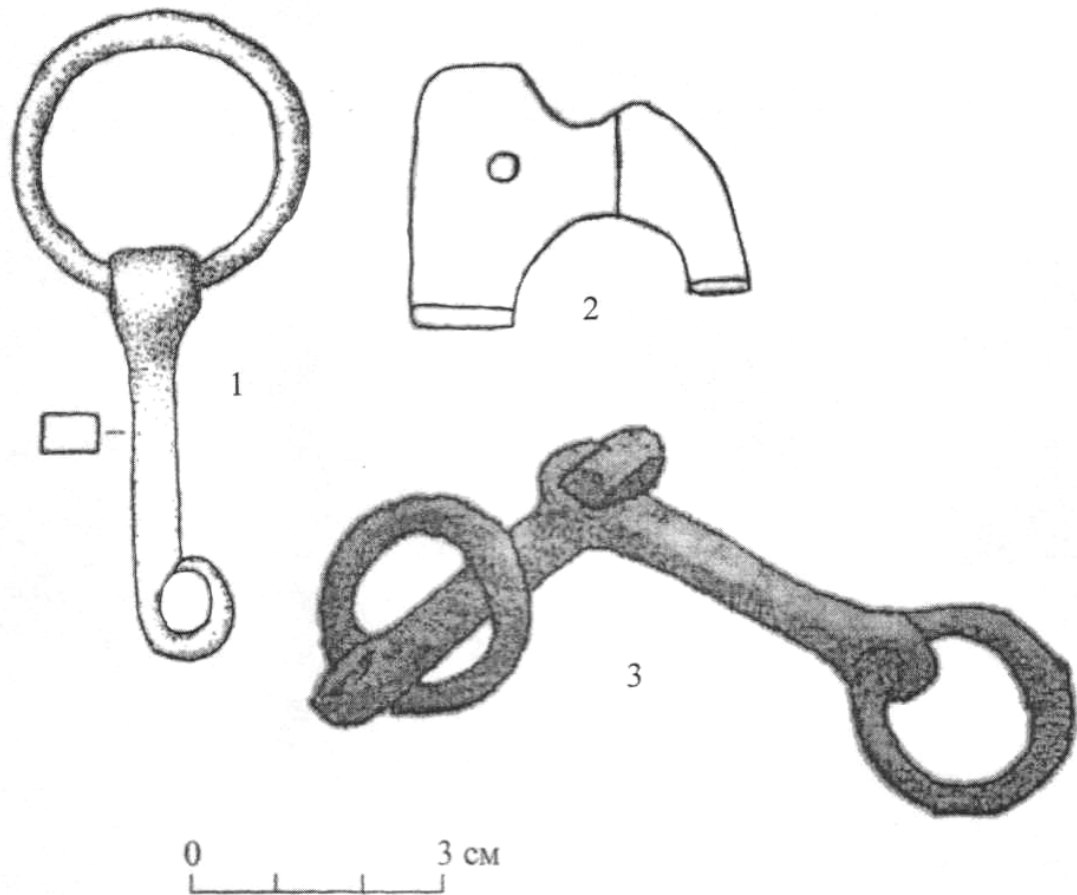

Рис. 26. Спорядження вершника й верхового коня, XII-XIII ст.

1 – фрагмент вудил, Бакота, залізо (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім);

2 – наверхня канчука, Гринчук, кістка (за С.П. Пачковою);

3 – вудила, Гринчук, залізо (за С.П. Пачковою).

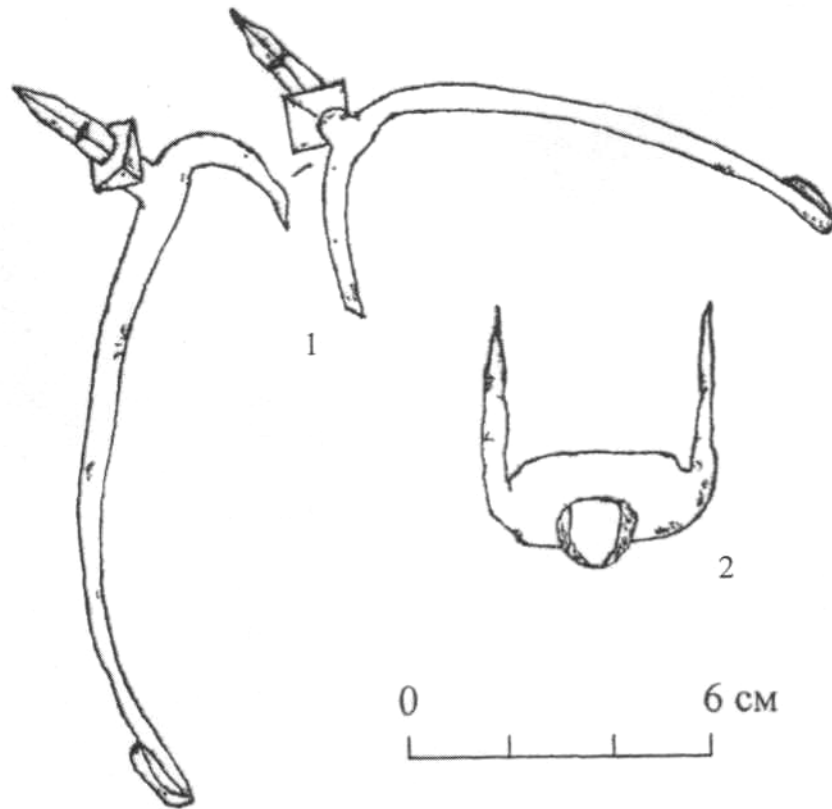

Рис. 27. Спорядження вершника й верхового коня, XII-XIII ст., Остапківці, залізо (фонди Городоцького краєзнавчого музею).

1 – фрагмент шпори, тип IV за А.М. Кірпічниковим;

2 – льодохідний шип.

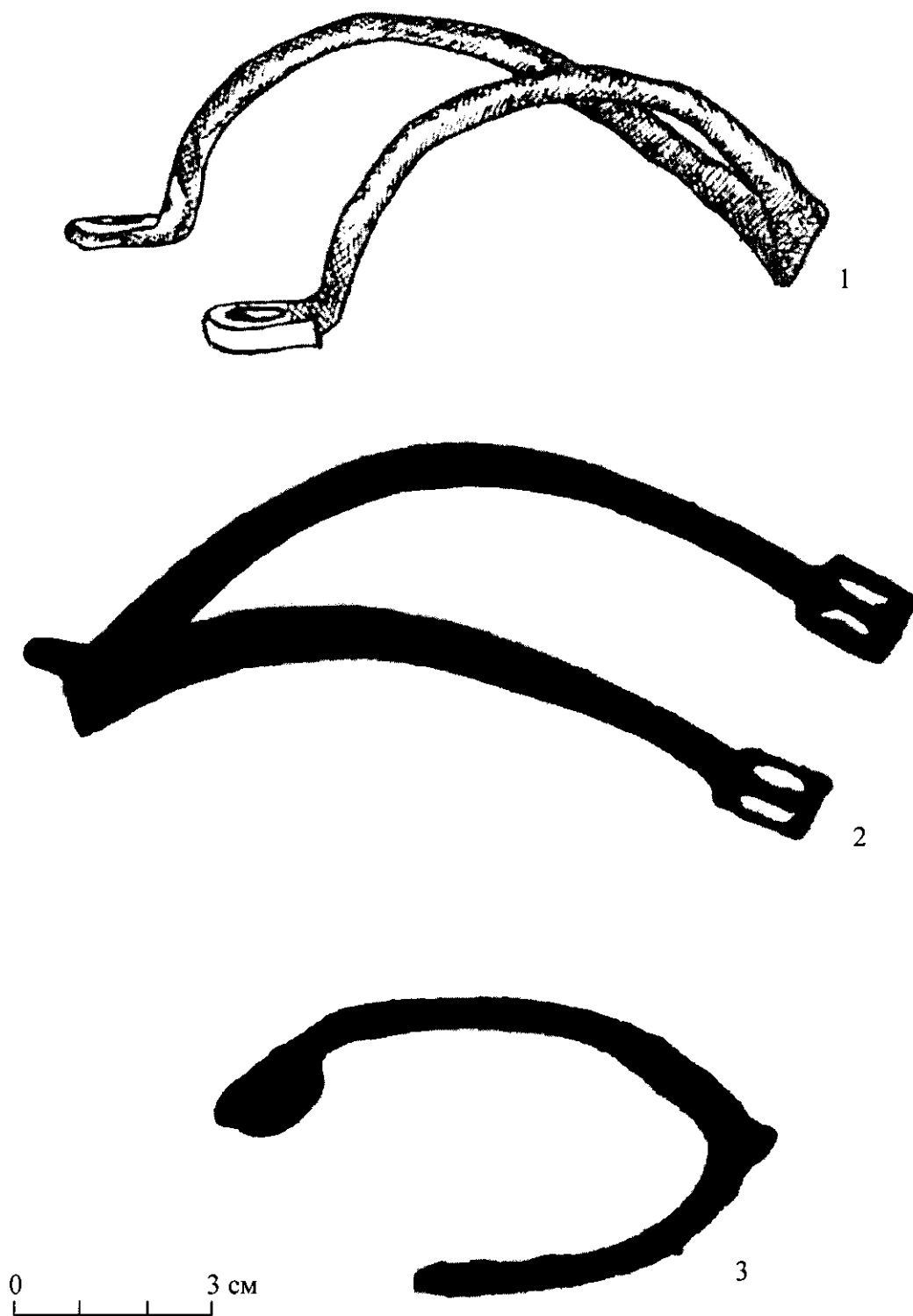

Рис. 28. Шпори, XII-XIII ст.

- 1 – Бакота, залізо (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім);
- 2 – Стара Ушиця, бронза (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім);
- 3 – Сокіл 5, залізо (за О.Л. Вільшанською).

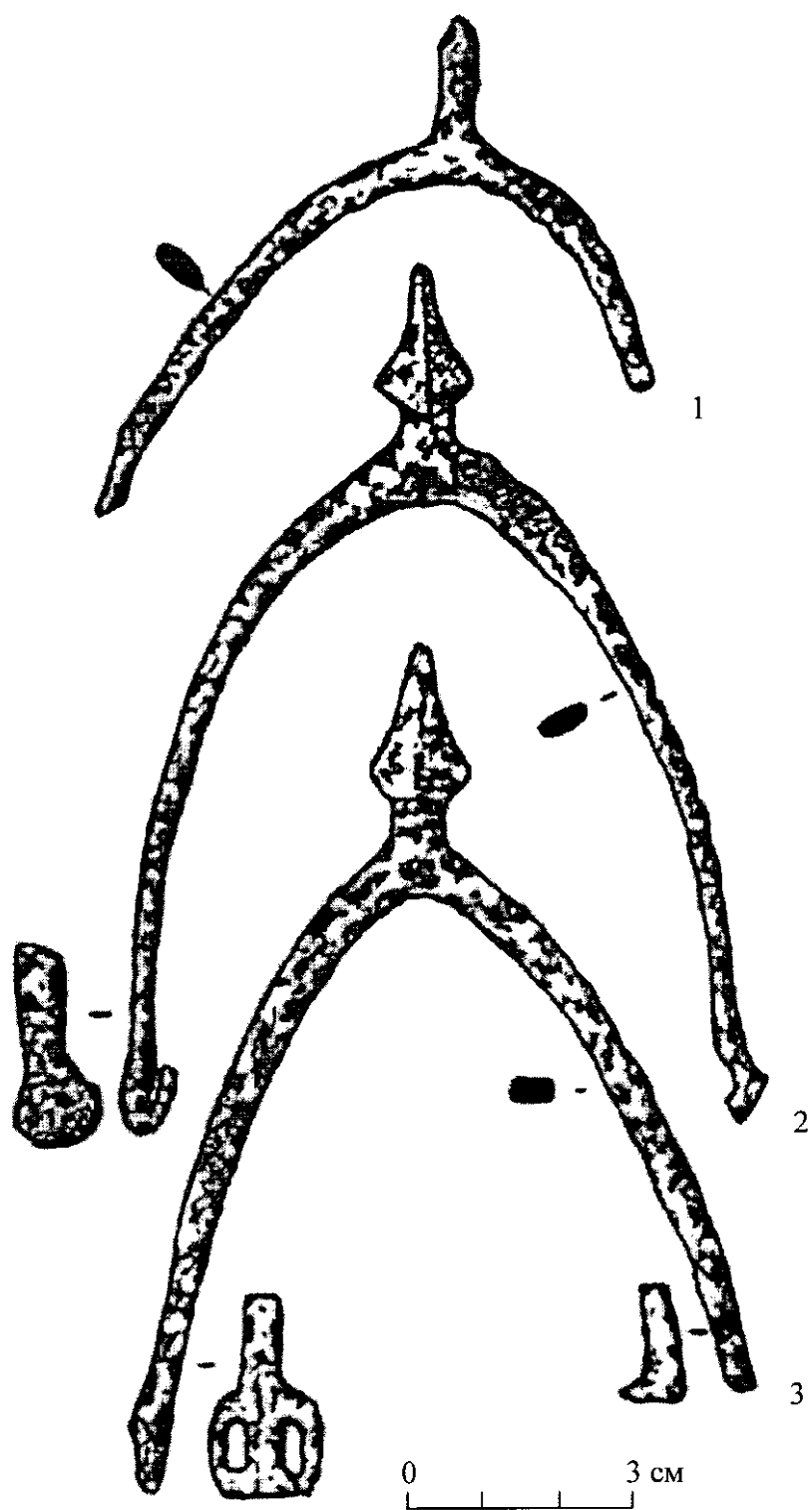

Рис. 29. Шпори, XII-XIII ст., Гринчук, залізо (за С.П. Пачковою).

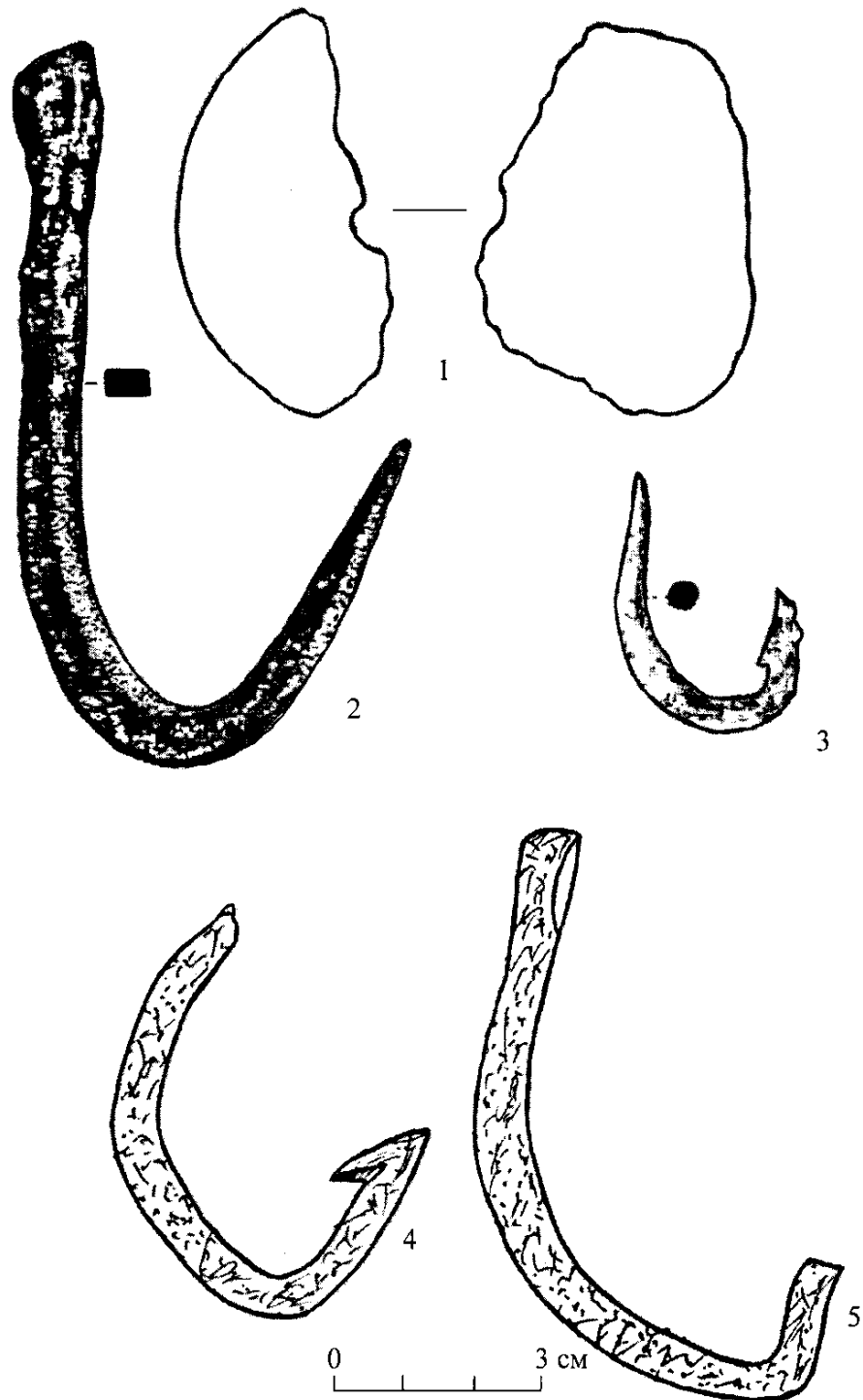

Рис. 30. Знаряддя рибальської ловлі.

1 – фрагмент грузила до сітки, XI-XII ст., Мала Шурка, глина; 2-5 – гачки, залізо. 2 – Стара Ущиця, XII-XIII ст. (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім); 3 – Гринчук, XII-XIII ст. (за С.П. Пачковою); 4-5 – Глибівка, X-XI ст. (за С.Е. Баженовою).

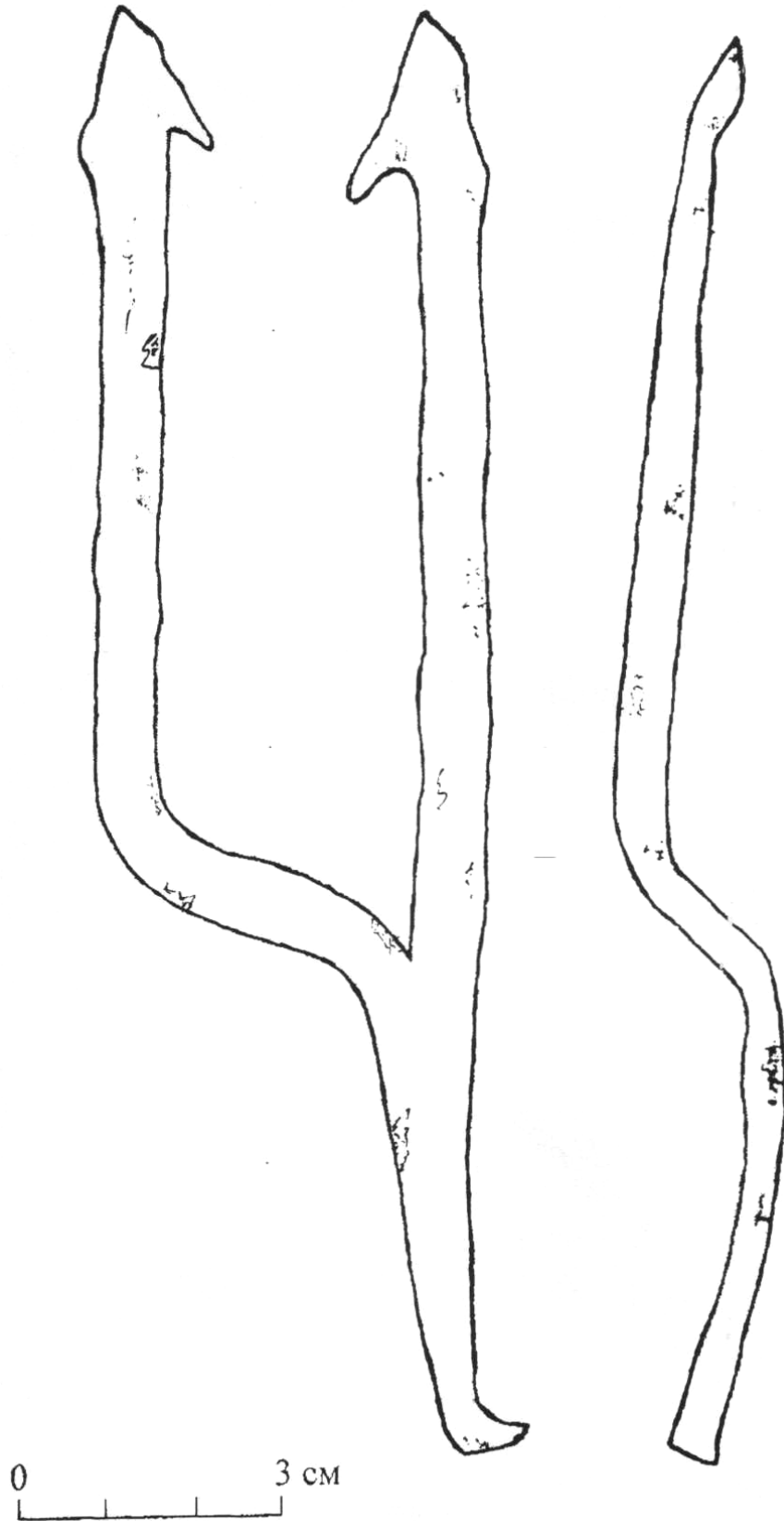

Рис. 31. Острога, XII-XIII ст., залізо (фонди Городоцького краєзнавчого музею).

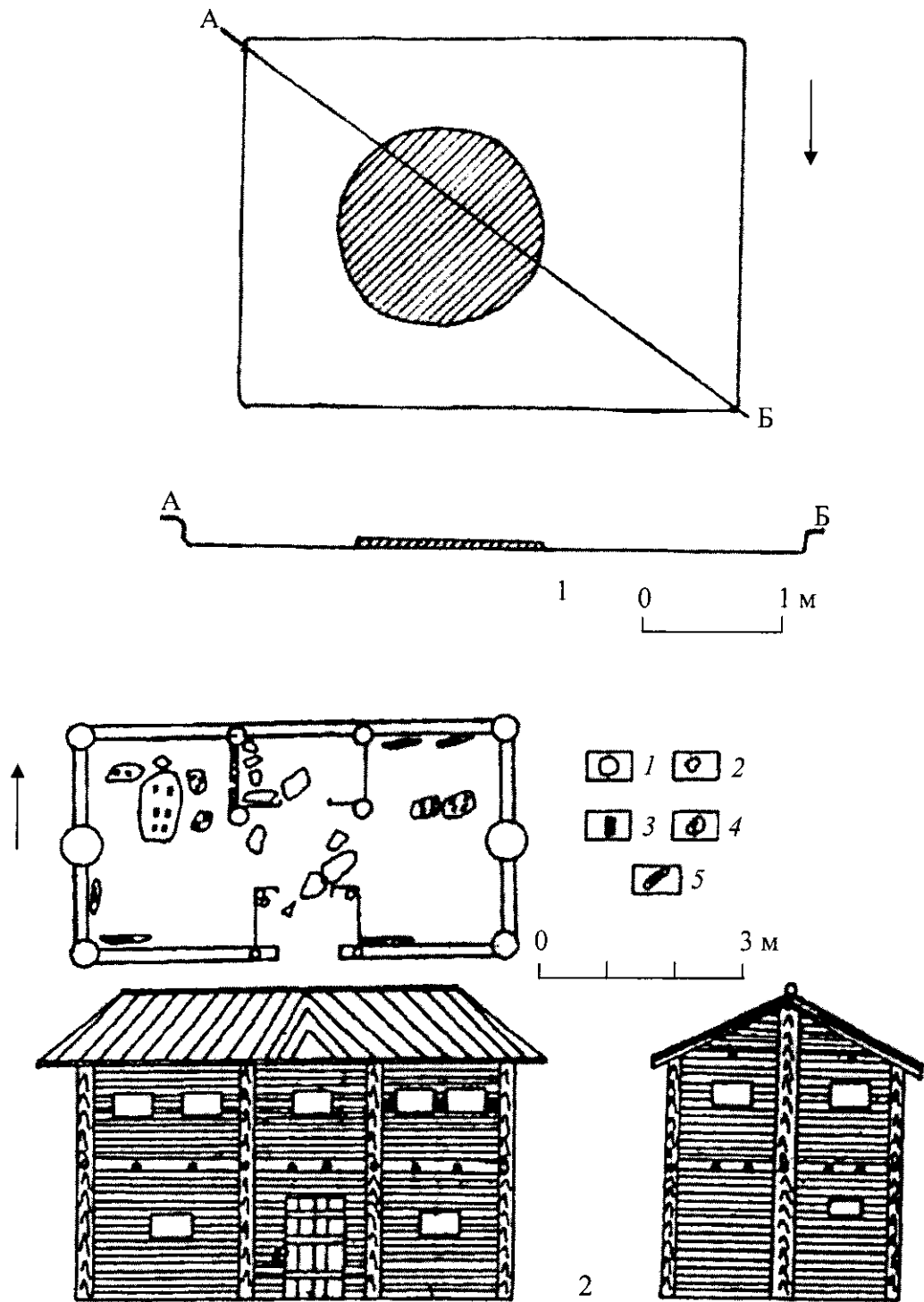

Рис. 32. Житла.

1 – схематичний план житла XII-XIII ст. з Городка (за О.М. Приходнюком, заштрихованим позначено черинь вогнища); 2 – реконструкція двоповерхового будинку XII-XIII ст. з Бакоти (за І.С. Винокуром й П.А. Горішнім). Умовні позначки: 1 – опорні стовпи; 2 – камені; 3 – камінь, поставлений на торець; 4 – кам'яна вимостка вогнищ; 5 – горіле дерево.

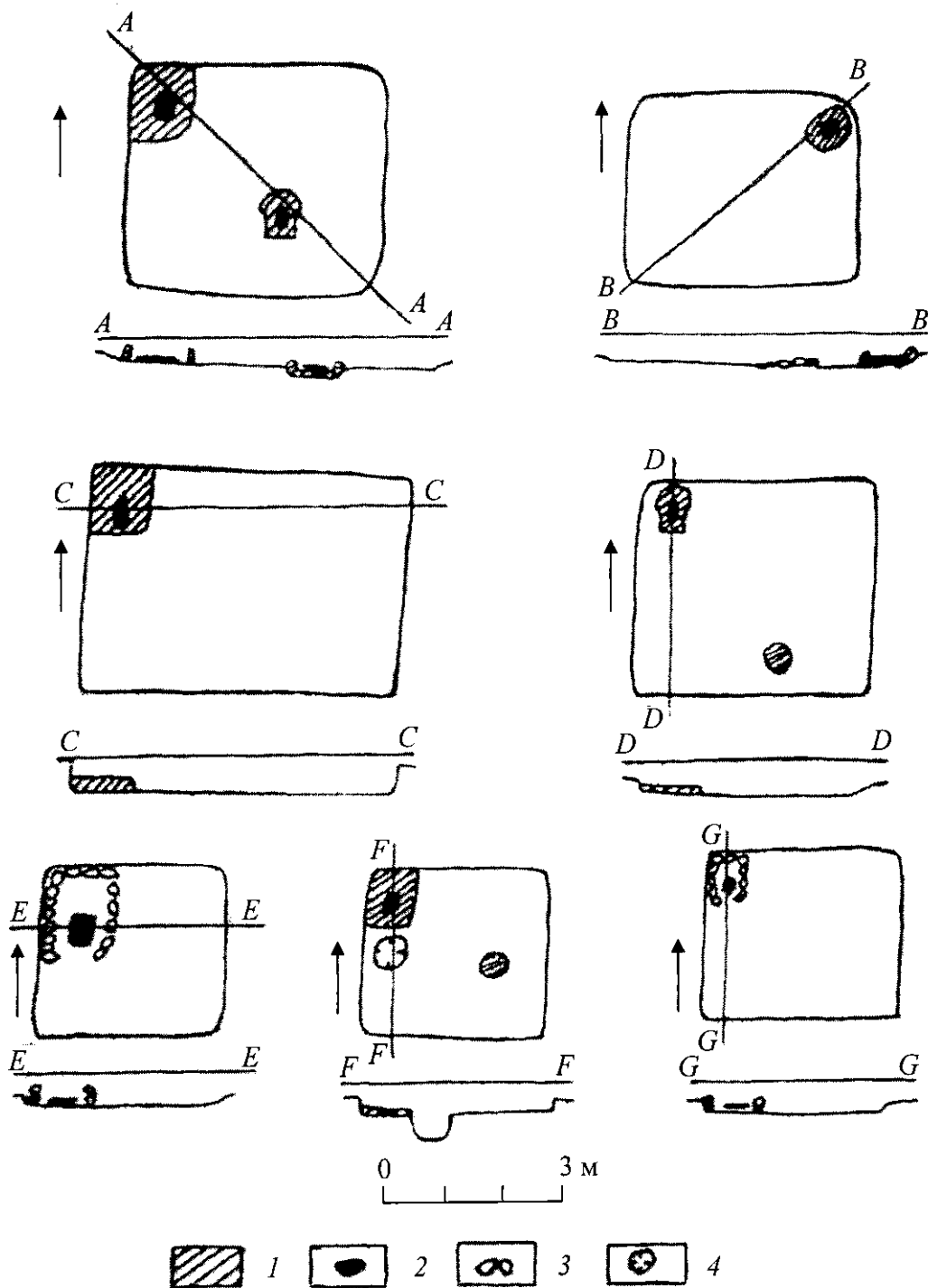

Рис. 33. Схематичні плани жител з Бакоти, XII-XIII ст. (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім).

1 – урочище Скельки; 2 – житло №1; 3 – житло №2; 4 – житло №6; 5 – житло №3; 6 – житло №4; 7 – житло №5.

Умовні позначки:

1 – глиняна обмазка (печина); 2 – черінь; 3 – камені; 4 – яма.

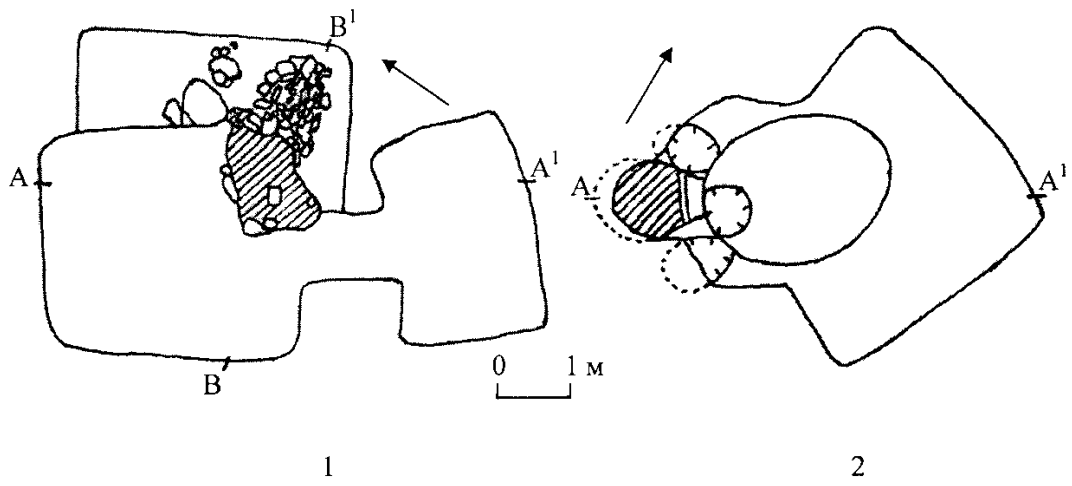

Рис. 34. Схематичні плани жител, XII-XIII ст., Сокіл 5.

1-2 – житла №27 і 24 (за О.Л. Вільшанською).

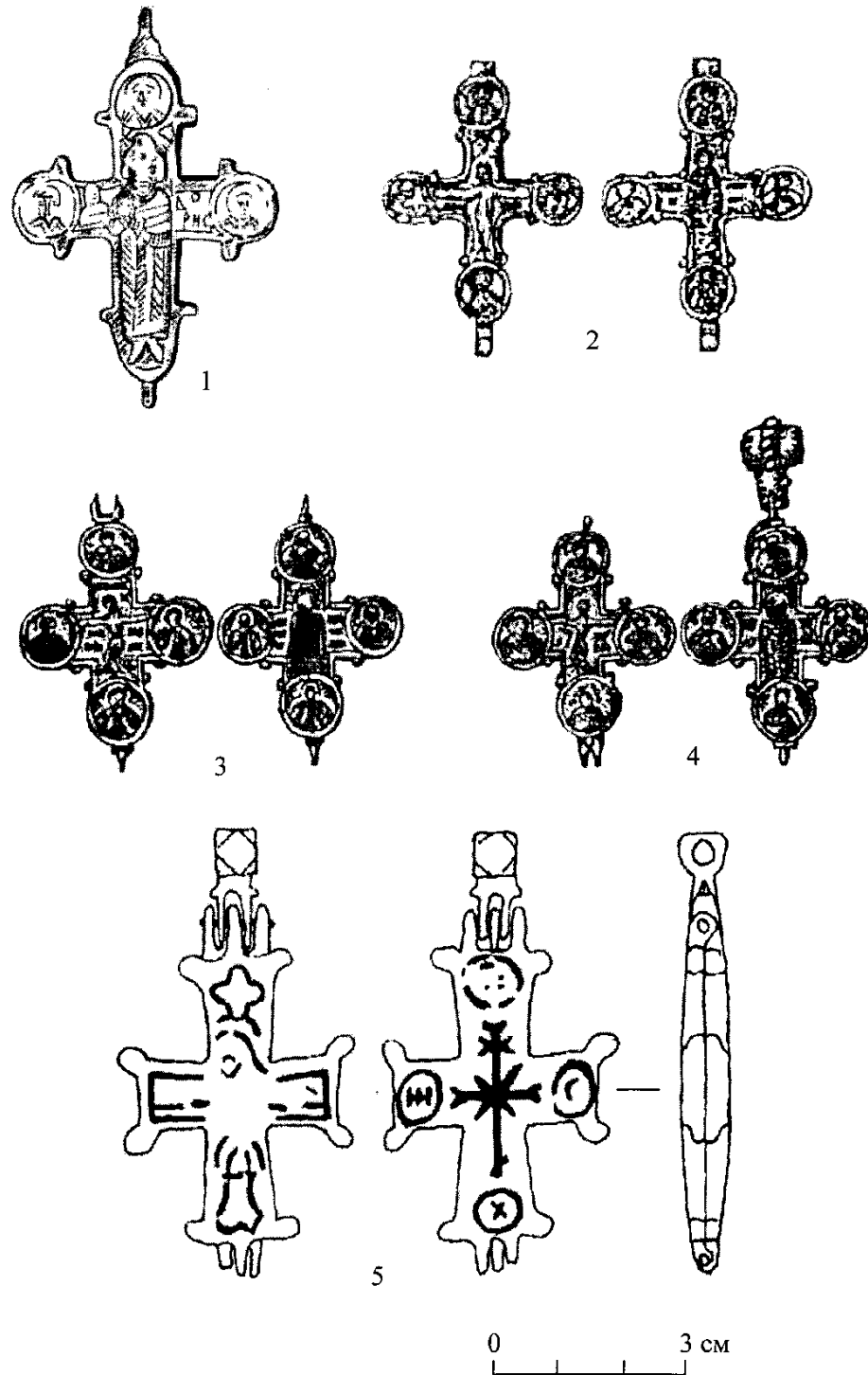

Рис. 35. Енколпіони, бронза.

1 – Гринчук, друга половина XII ст. (за С.П. Пачковою); 2 – Кам’янець-Подільський (Іоанно-Предтечинська церква), XIII ст. (за І.С. Винокуром і М.Б. Петровим); 3 – Гарячинці, XIII ст.; 4 – Бакота, XIII ст. (за М.Б. Петровим); 5 – Велика Кужелова, XII-XIII ст. (за В.А. Захар’євим).

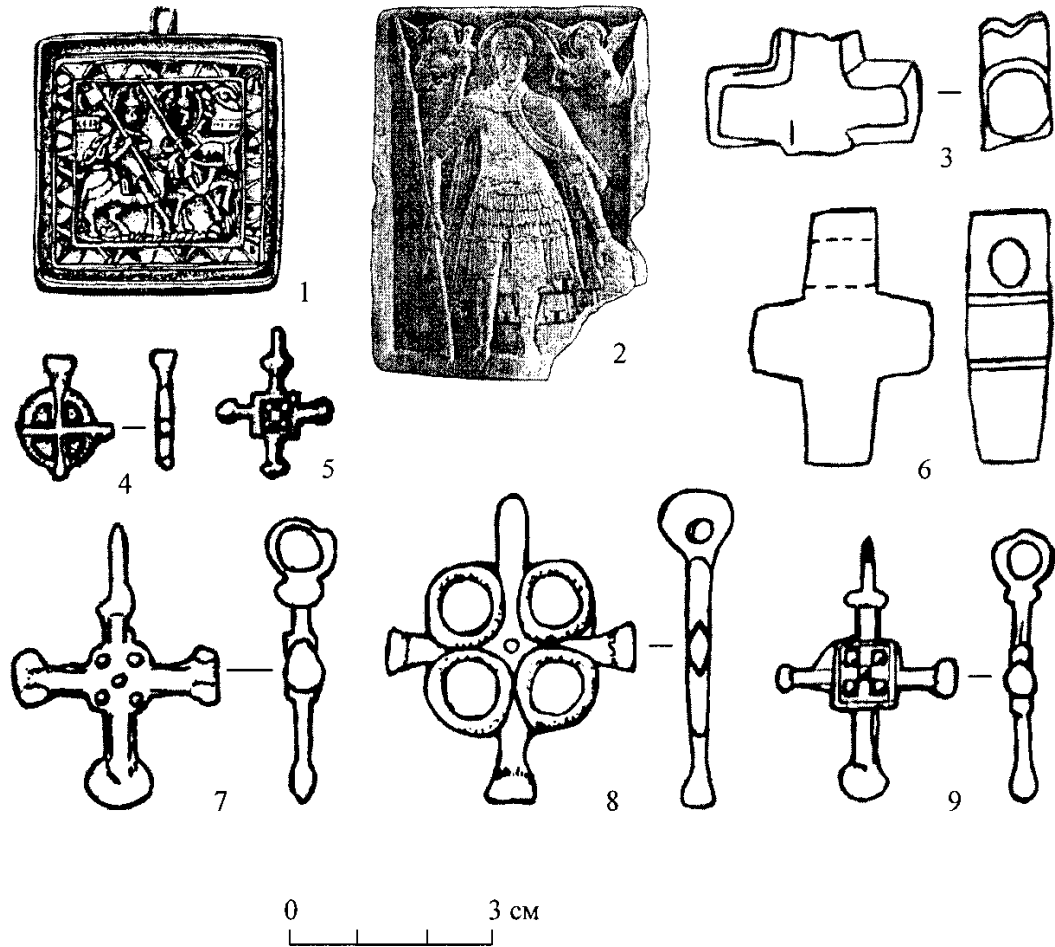

Рис. 36. Ікони (1-2) та натільні хрести (3-8), XII-XIII ст.

1 – Гарячинецьке городище, бронза (за М.Б. Петровим);

2 – Бакота, пірофіліт (за Т.В. Ніколаєвою);

3 – Міцівці, пірофіліт;

4, 7-9 – Міцівці, бронза;

5 – Сокілець, урочище Батарейя, бронза;

6 – Міцівці, мармур (за В.А. Захар'євим).

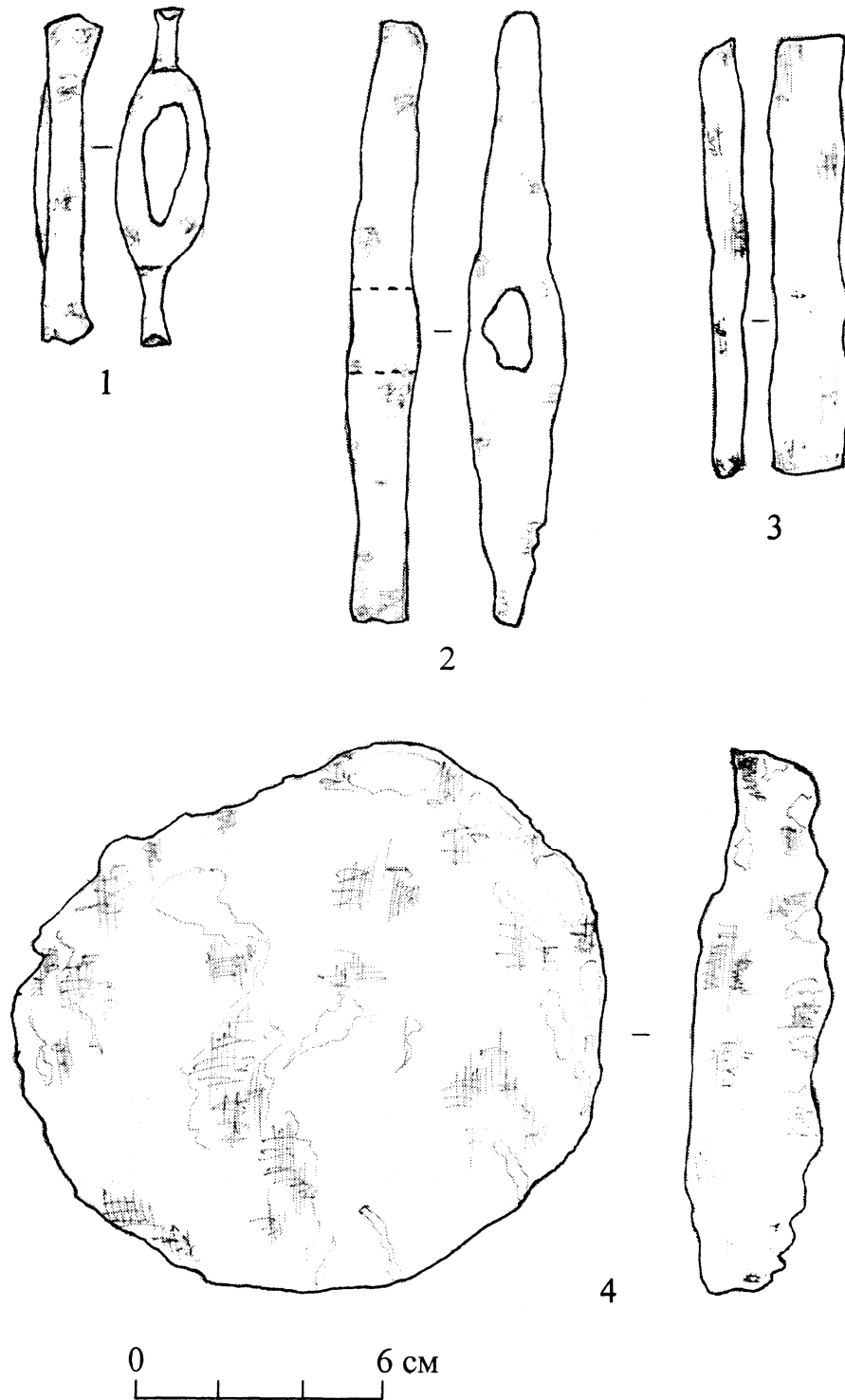

Рис. 37. Інструменти коваля, XII-XIII ст., Остапківці, залізо (фонди Городоцького краєзнавчого музею).

1-2 – молотки;

3 – зубило;

4 – ковадло.

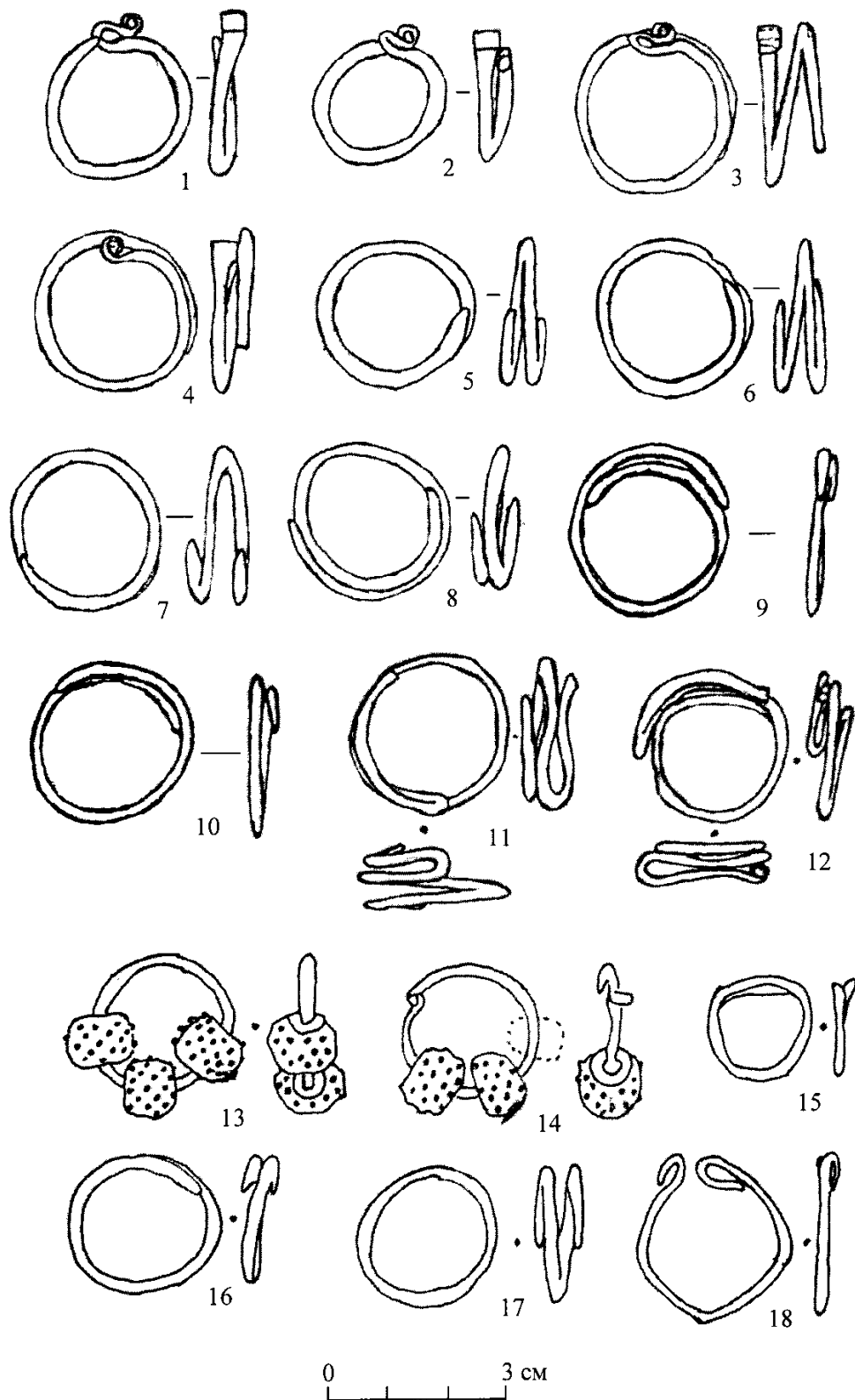

Рис. 38. Скроневі кільця, XII-XIII ст., Сокілець, урочище Батаря (за В.А. Захар'євим).

1-4, 9-10, 15-18 – бронза; 5-8, 11-14 – срібло.

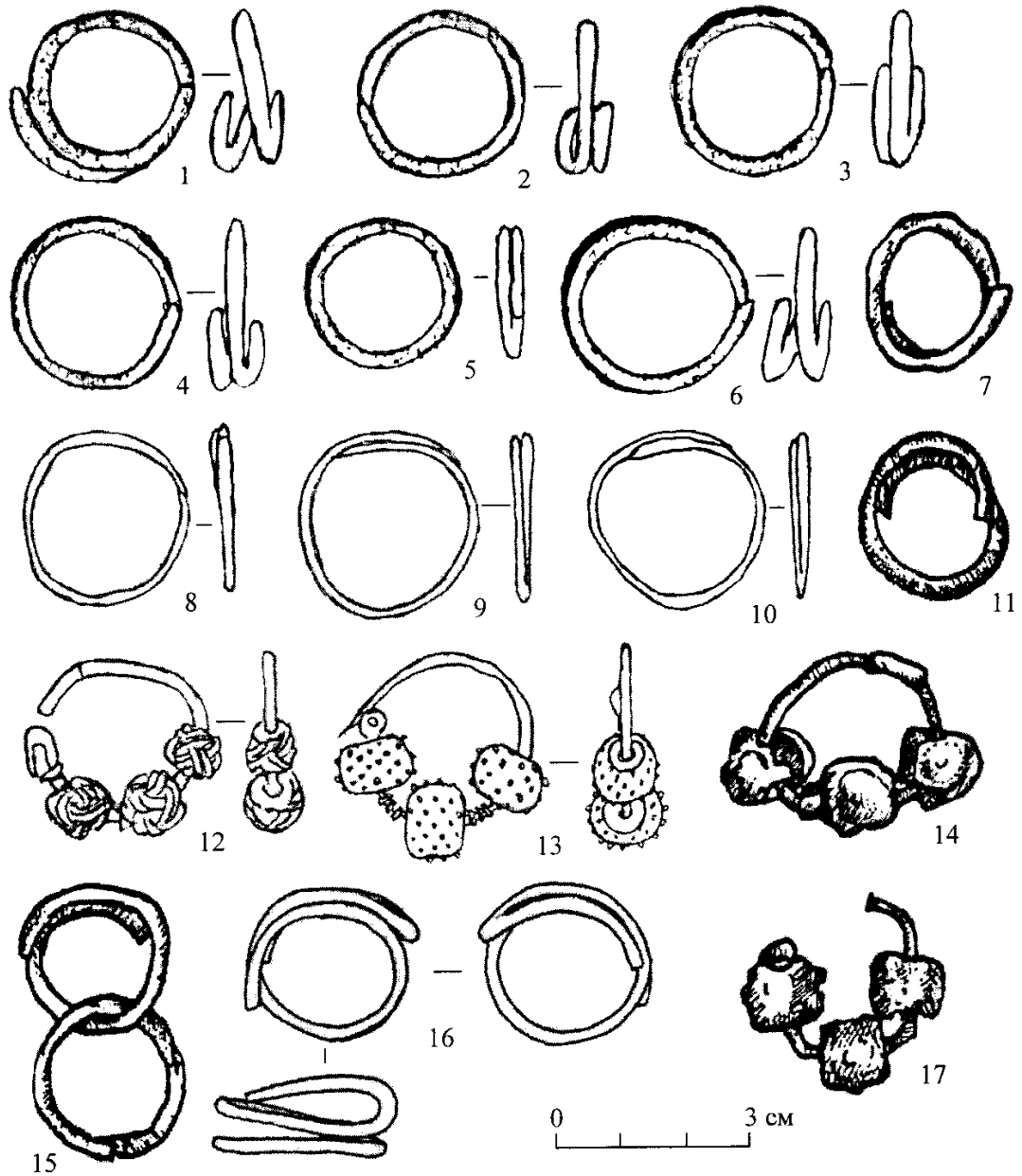

Рис. 39. Скроневі кільця, срібло.

1-6 – Тимків, XI-XII ст.; 8-10, 12-13 – Сокілець, урочище Могилки, XI-XII ст. (за В.А. Захар'євим). 7, 11, 14-15, 17 – Бакота, XII-XIII ст. (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім); 16 – Велика Яромирка 1 (рис. С.Ю. Демідко).

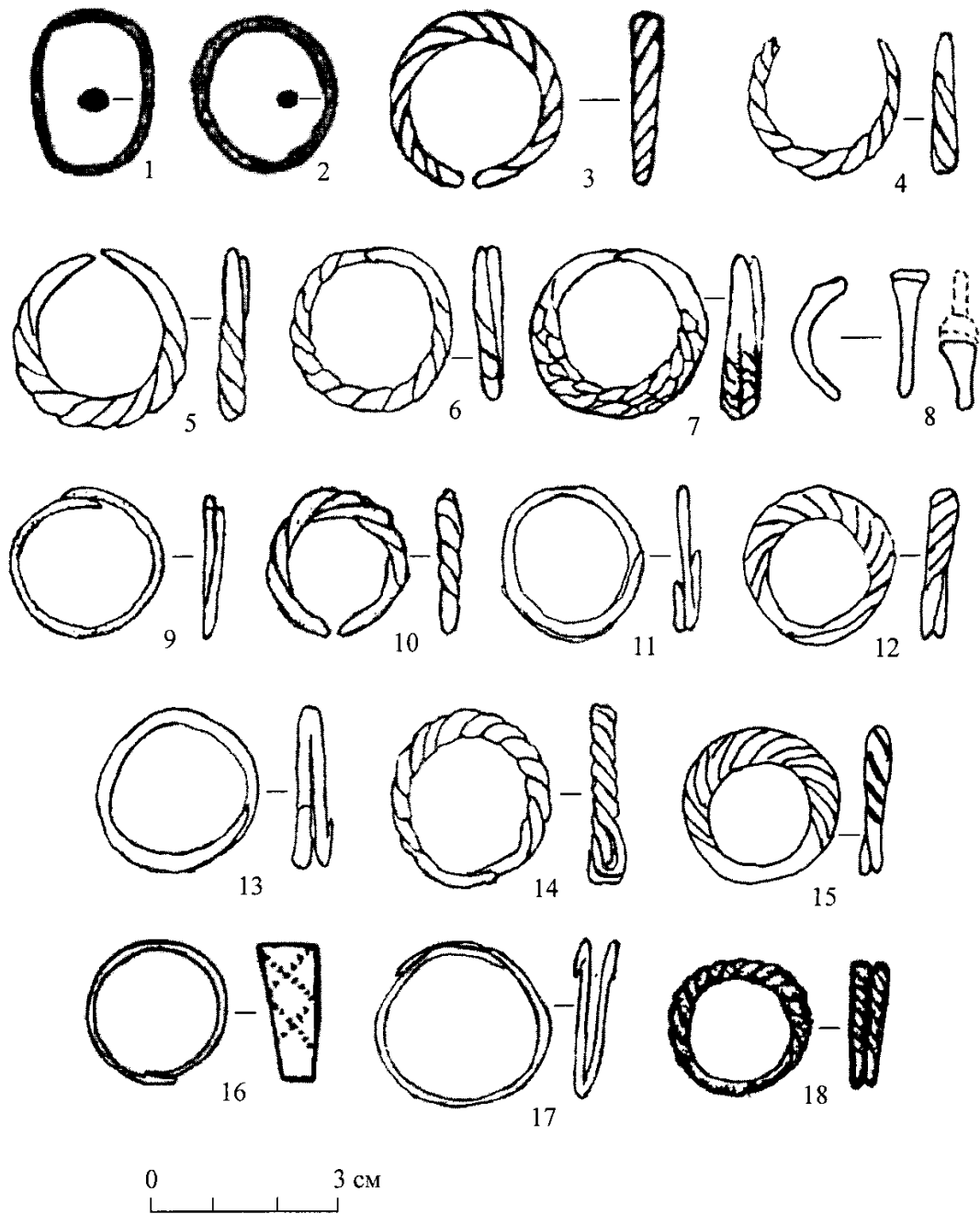

Рис. 40. Обручки і персні.

1-2 – Стара Ушиця, XII-XIII ст. (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім); 3-8, 12, 15-18 – Сокілець, урочище Батарея, XII-XIII ст.; 9, 11, 13-14 – Сокілець, урочище Могилки, XI-XII ст.; 10 – Тимків, XI-XII ст. (за В.А. Захар'євим).
9-10, 16, 18 – бронза; 1-7, 11-15, 17 – срібло; 8 – скло.

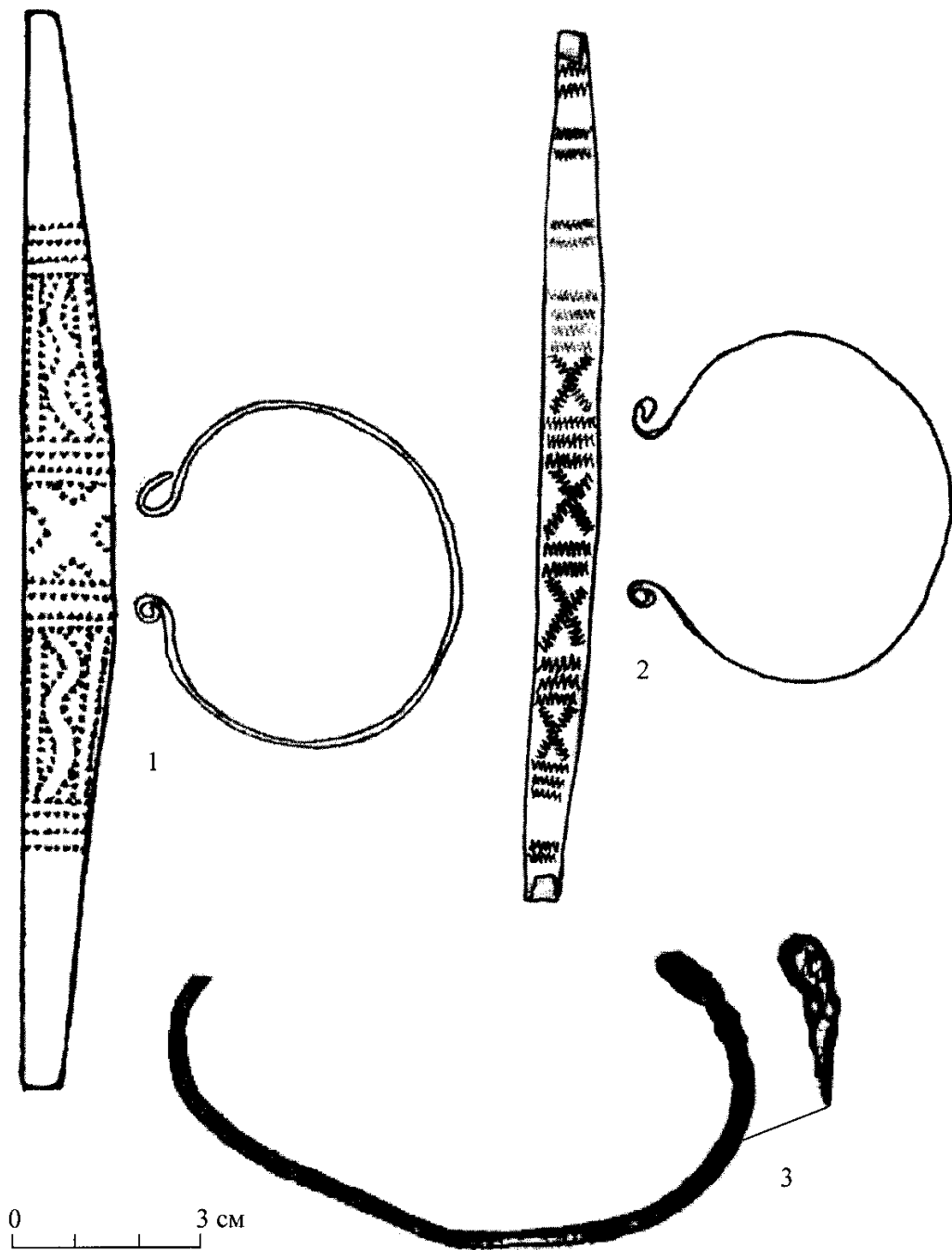

Рис. 41. Браслети, XII-XIII ст., бронза.

1 – Сокілець, урочище Батаря (за В.А. Захар'євим);

2 – Велика Яромирка (рис. С.Ю. Демідко);

3 – Стара Ущиця (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім).

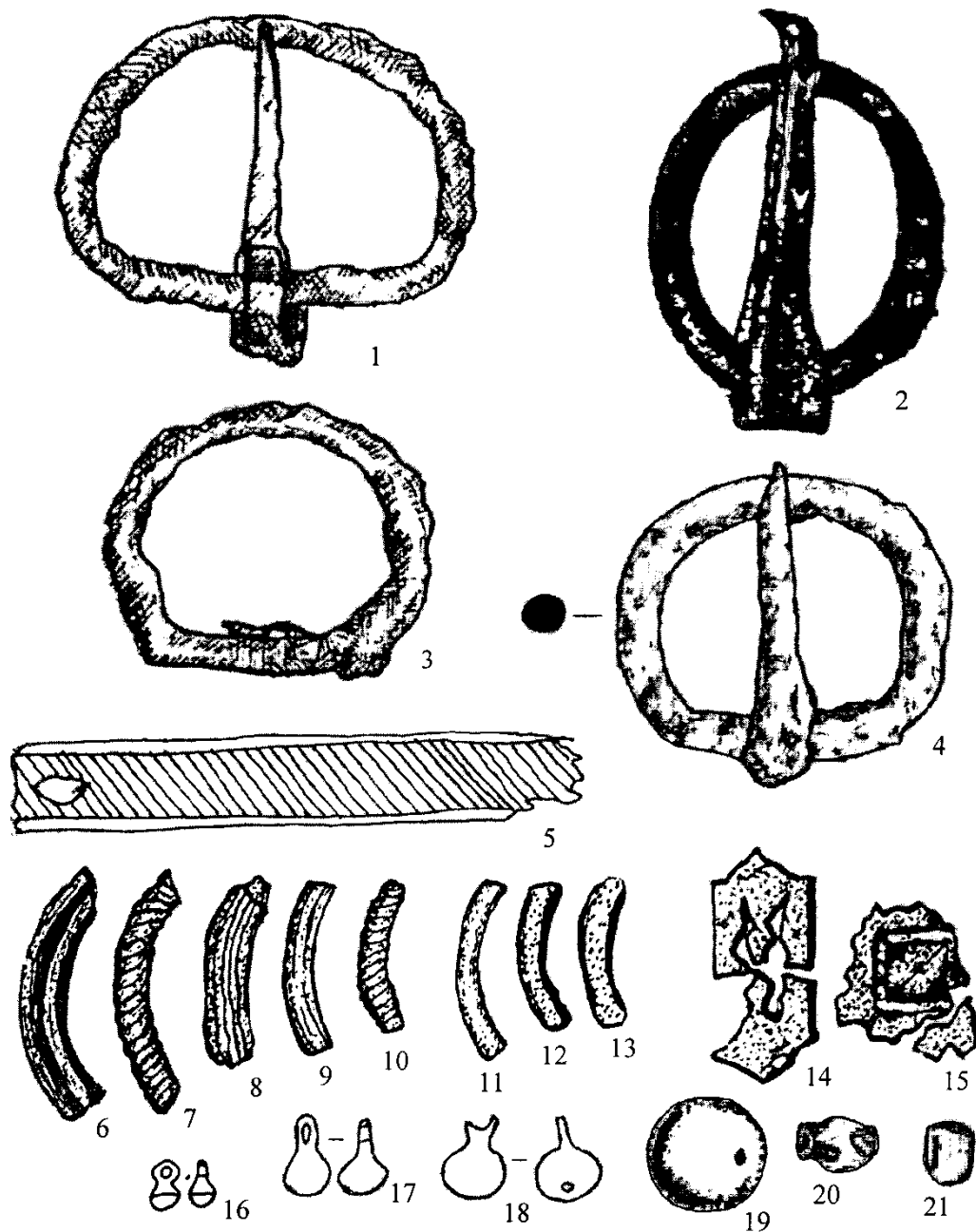

Рис. 42. Елементи одягу й прикраси, XII-XIII ст.

1-4 – пряжки; 5 – сріблотканна стрічка; 6-13 – браслети; 14-15 – нашивні бляшки; 16-18 – підвіски-гудзики; 19-21 – намистини. 1, 3, 6-15 – Бакота (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім); 2, 19 – Стара Ушиця (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім); 4, 20-21 – Гринчук (за С.П. Пачковою); 5, 16-18 – Сокілець, урочище Батарейя (за В.А. Захар'євим). 1-4 – залізо; 5 – тканина, срібло; 14-18 – бронза; 6-13, 20-21 – скло; 19 – кришталь.

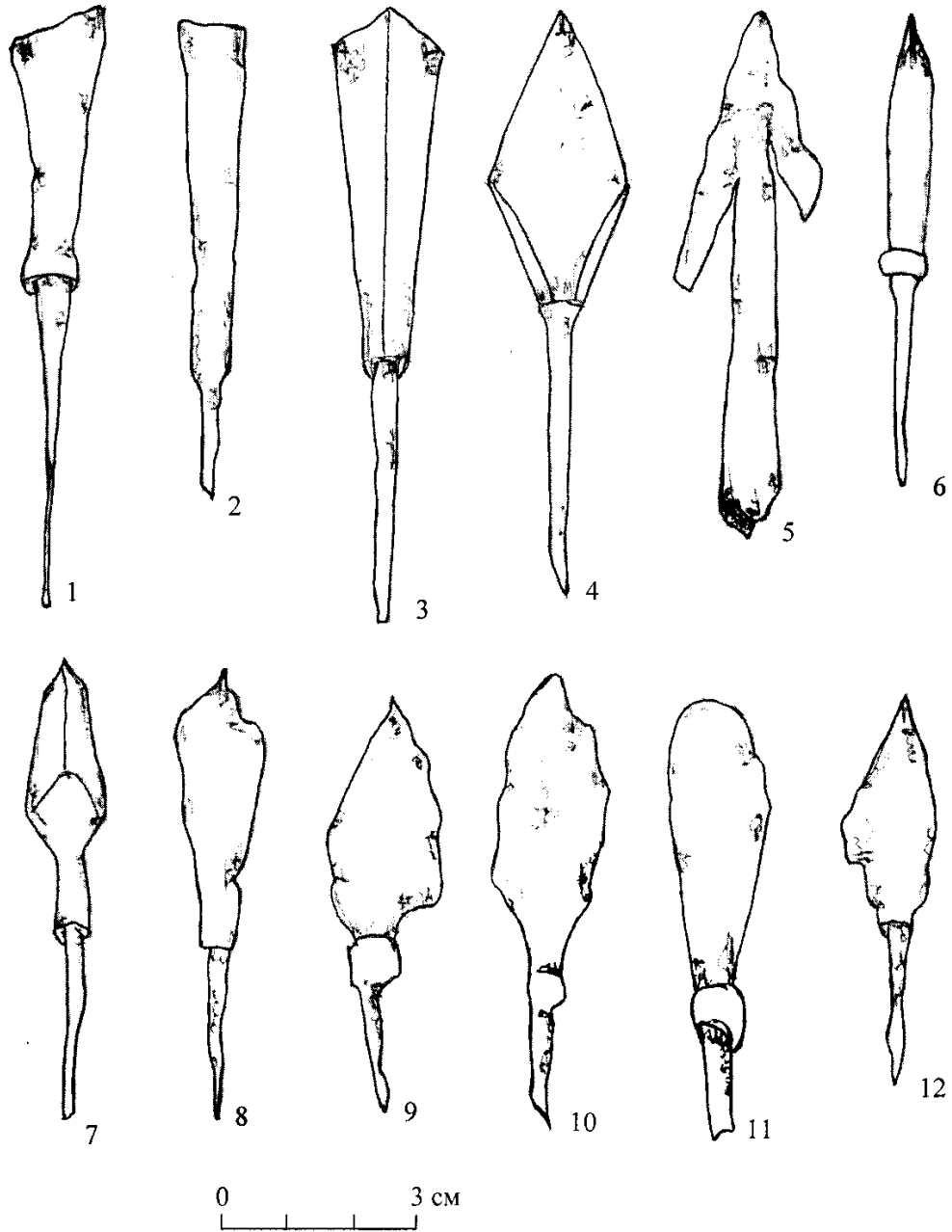

Рис. 43. Наконечники стріл, XII-XIII ст., Остапківці, залізо (фонди Городоцького краєзнавчого музею).

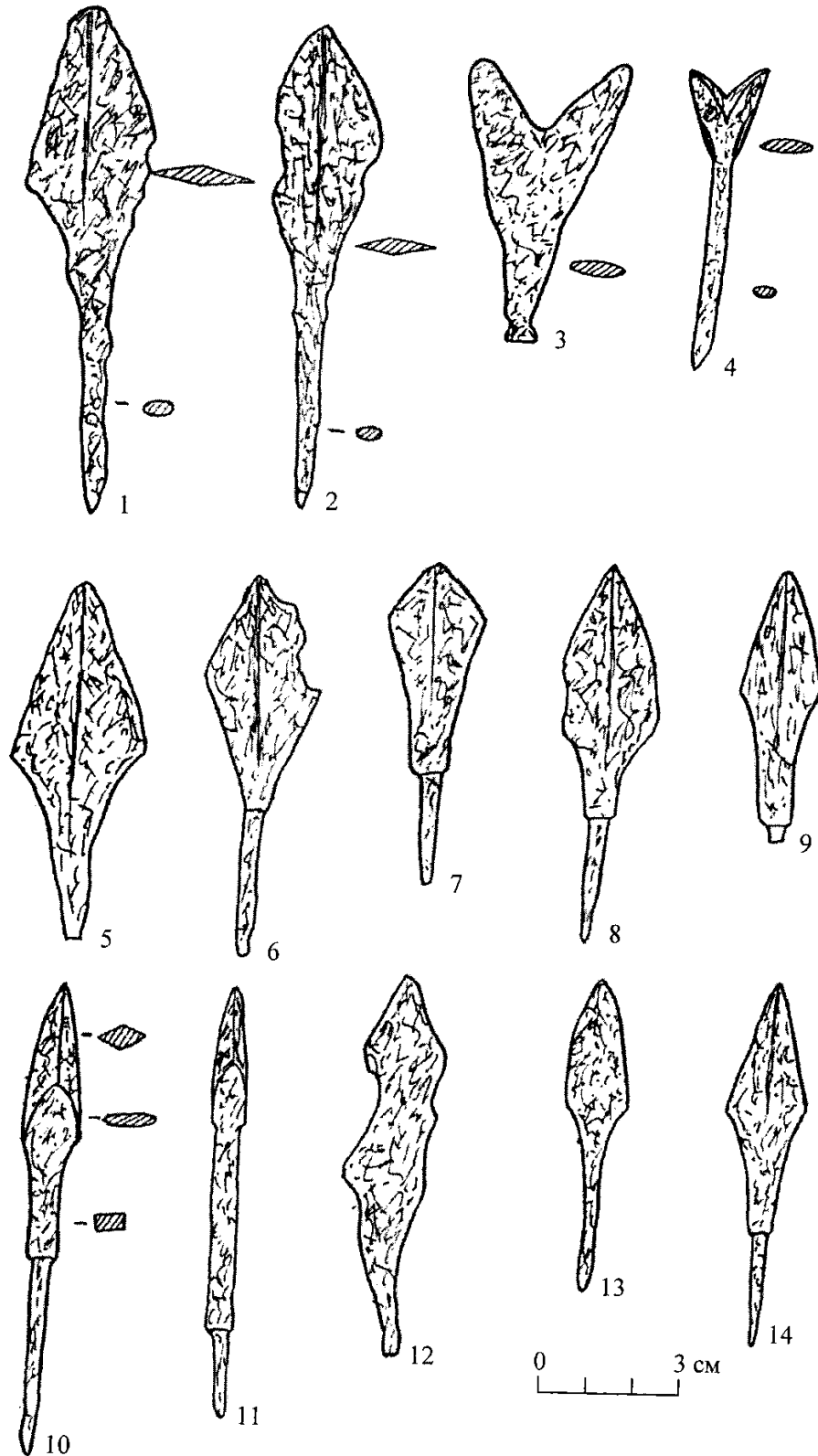

Рис. 44. Наконечники стріл, X-XI ст., Глибівка, залізо (за С.Е. Баженовою).

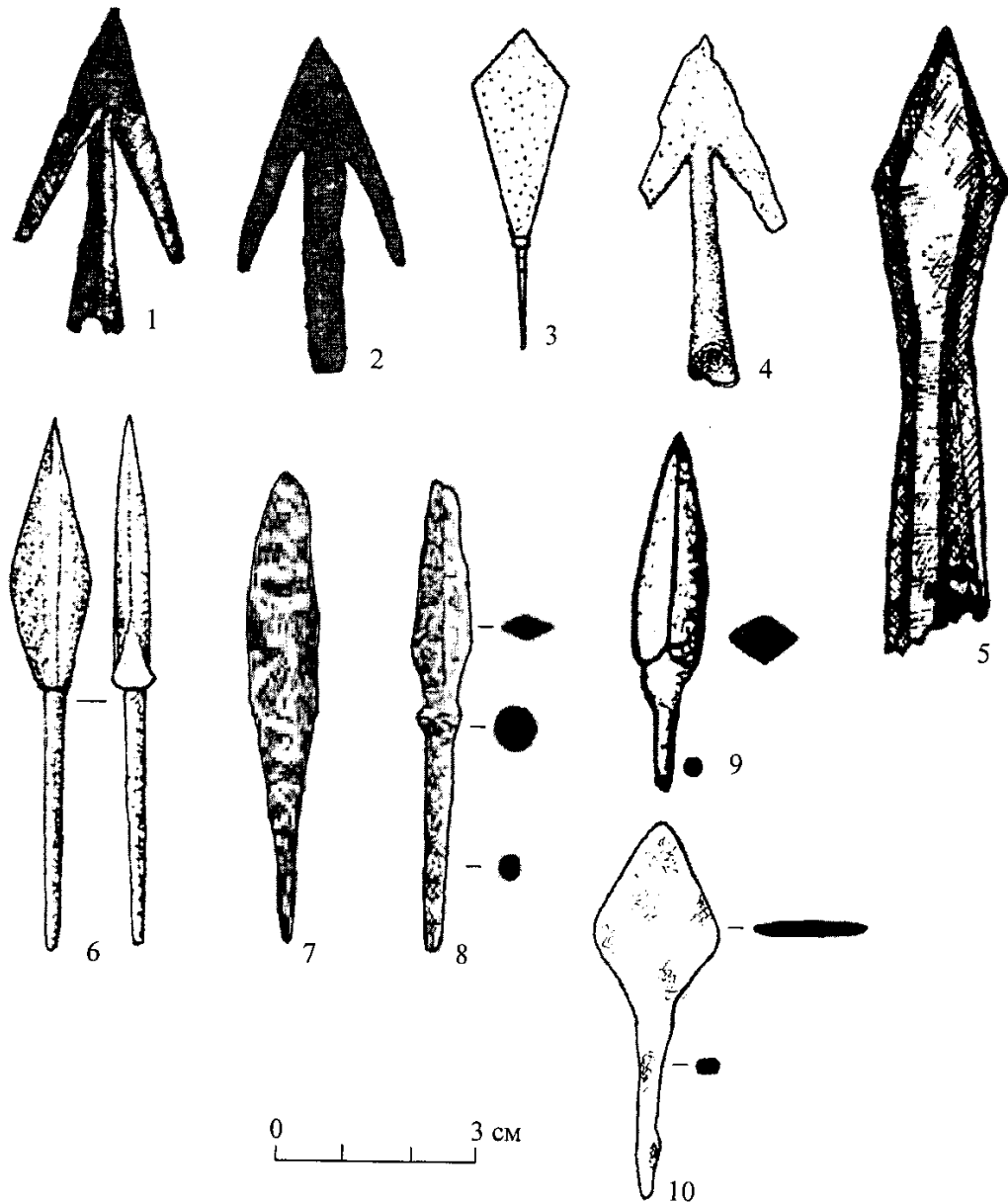

Рис. 45. Наконечники стріл, XII-XIII ст., залізо.

1-5 – Бакота (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім); 6 – Кам’янець-Подільський, урочище Татариська (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім); 7 – Гринчук (за С.П. Пачковою); 8 – Городок (за О.М. Приходнюком); 9 – Сокілець, урочище Батарея (за В.А. Захар’євим); 10 – Колубаївці, селище-супутник городища, під Висотою 327,4 (дослідження автора).

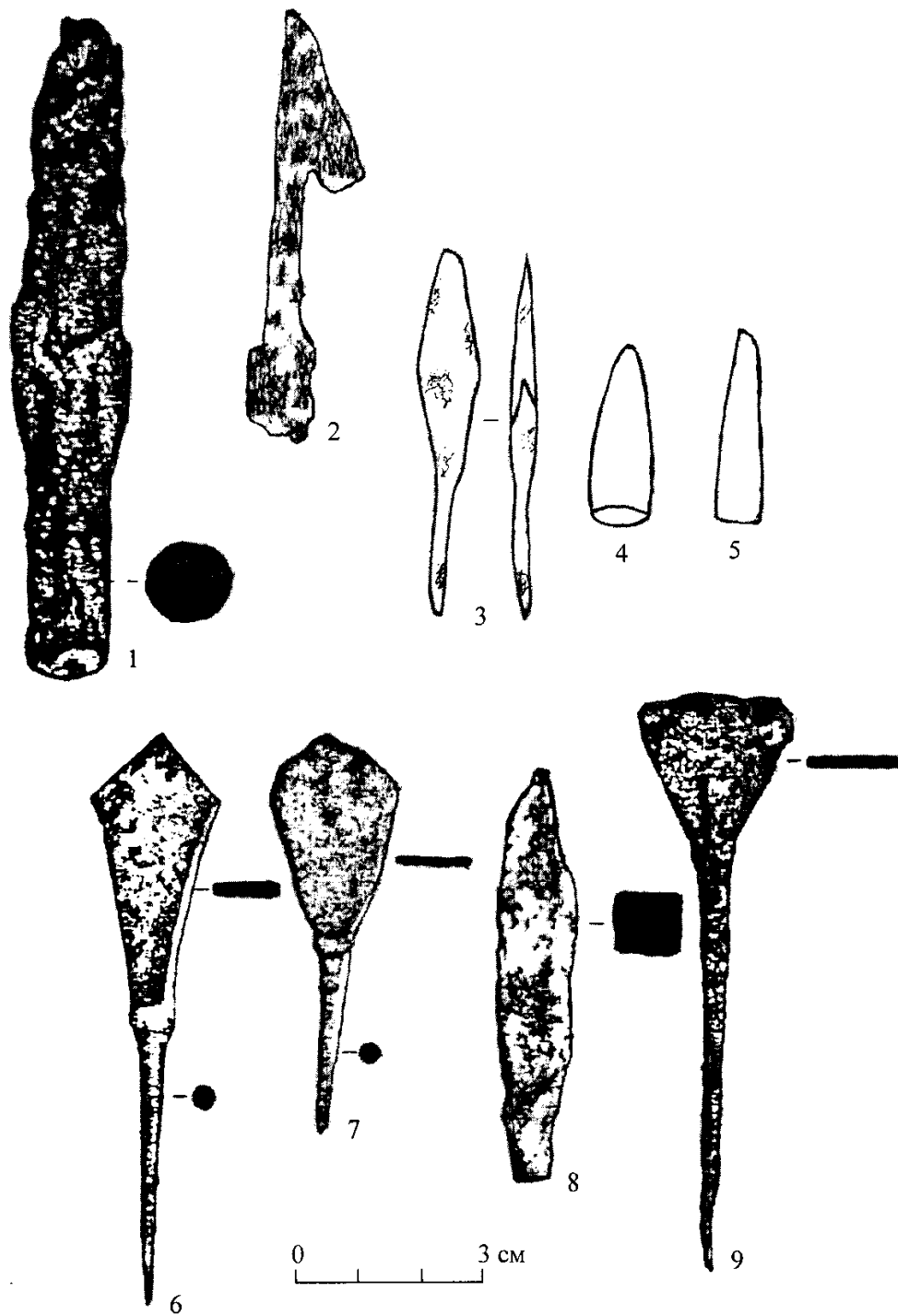

Рис. 46. Наконечники дротиків (1-2) і стріл (3-9), XII-XIII ст.

1, 6-9 – Стара Ущиця (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім); 2, 4-5 – Гринчук (за С.П. Пачковою); 3 – Волочиськ 5 (за І.Р. Михальчишиним).

1-3, 6-9 – залізо; 4-5 – кістка.

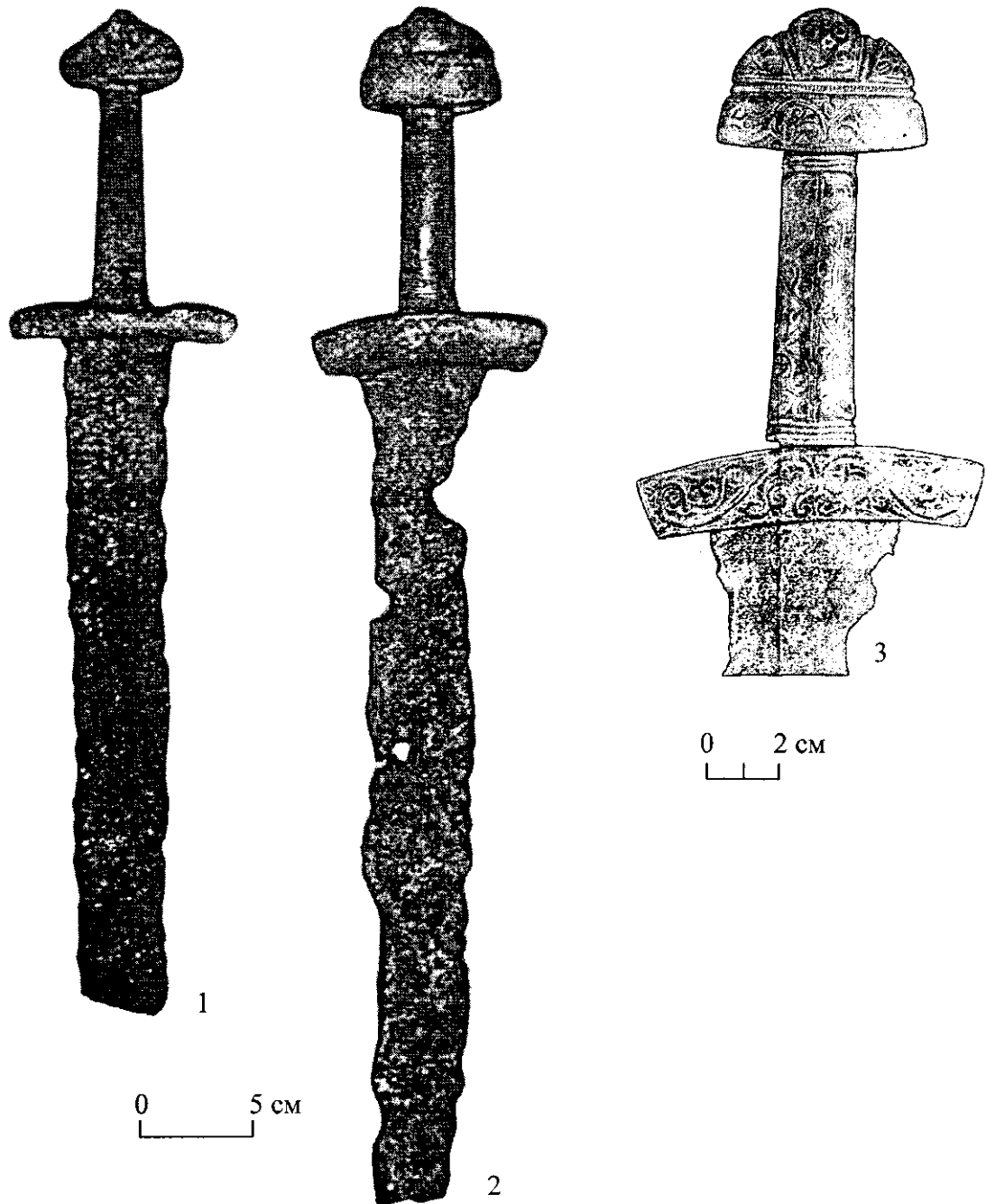

Рис. 47. Мечі, залізо, бронза (фотокопії 1930-х років, за В. Сарновською та А.М. Кірпічниковим).

1 – кінець IX – початок X ст., тип К за Петерсоном, Привороття Друге («Вербичка»);

2-3 – перша половина XI ст., тип Т за Петерсоном, Великий Карабчіїв (клинок і верхів'я меча).

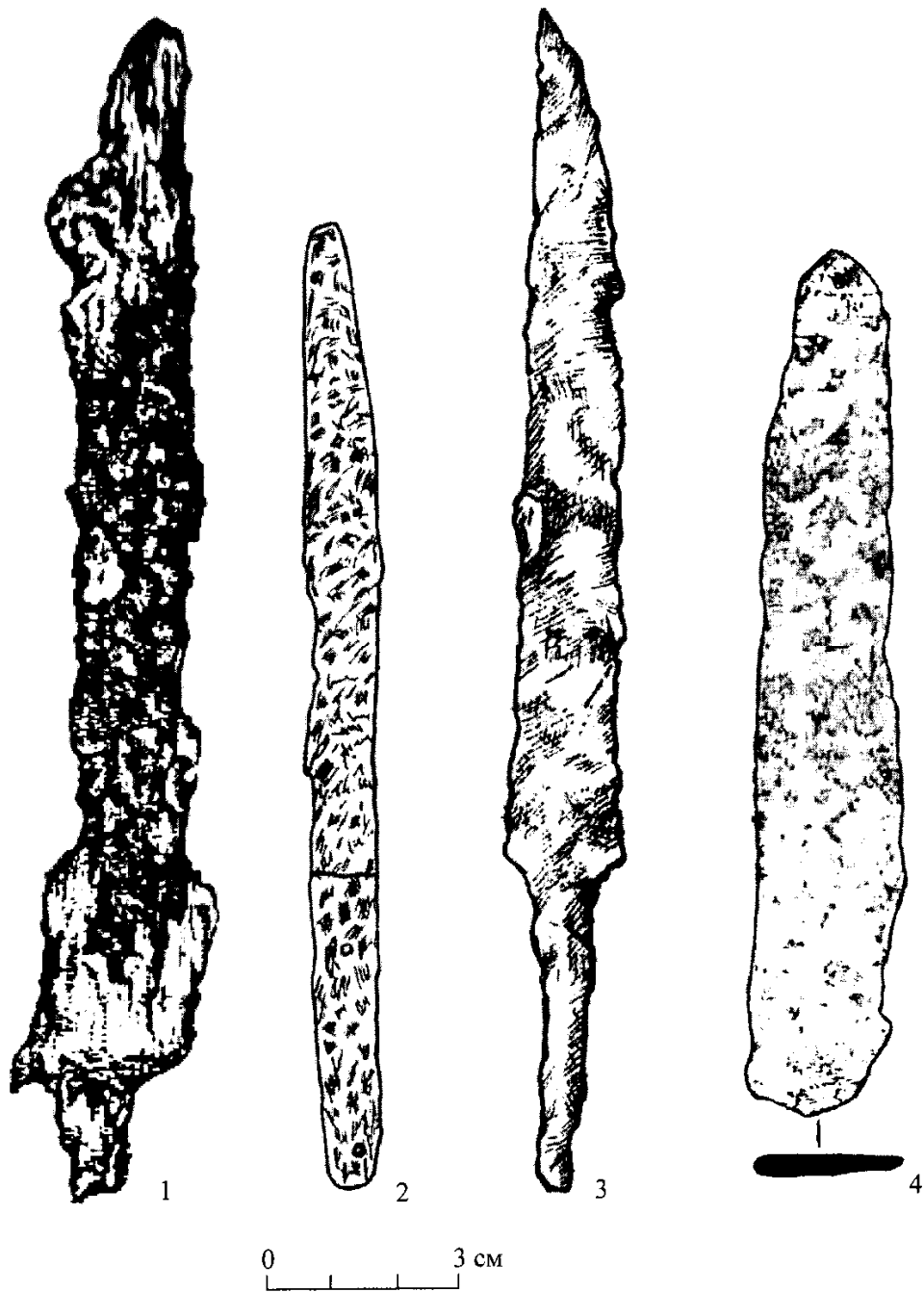

Рис. 48. Бойові ножі, XII-XIII ст. (1-3) та фрагмент палаша або шаблі (4), залізо.

1 – Стара Ущиця (за М.П. Кучерою та П.А. Горішнім);

2-3 – Бакота (за І.С. Винокуром та П.А. Горішнім);

4 – Гринчук (за С.П. Пачковою).

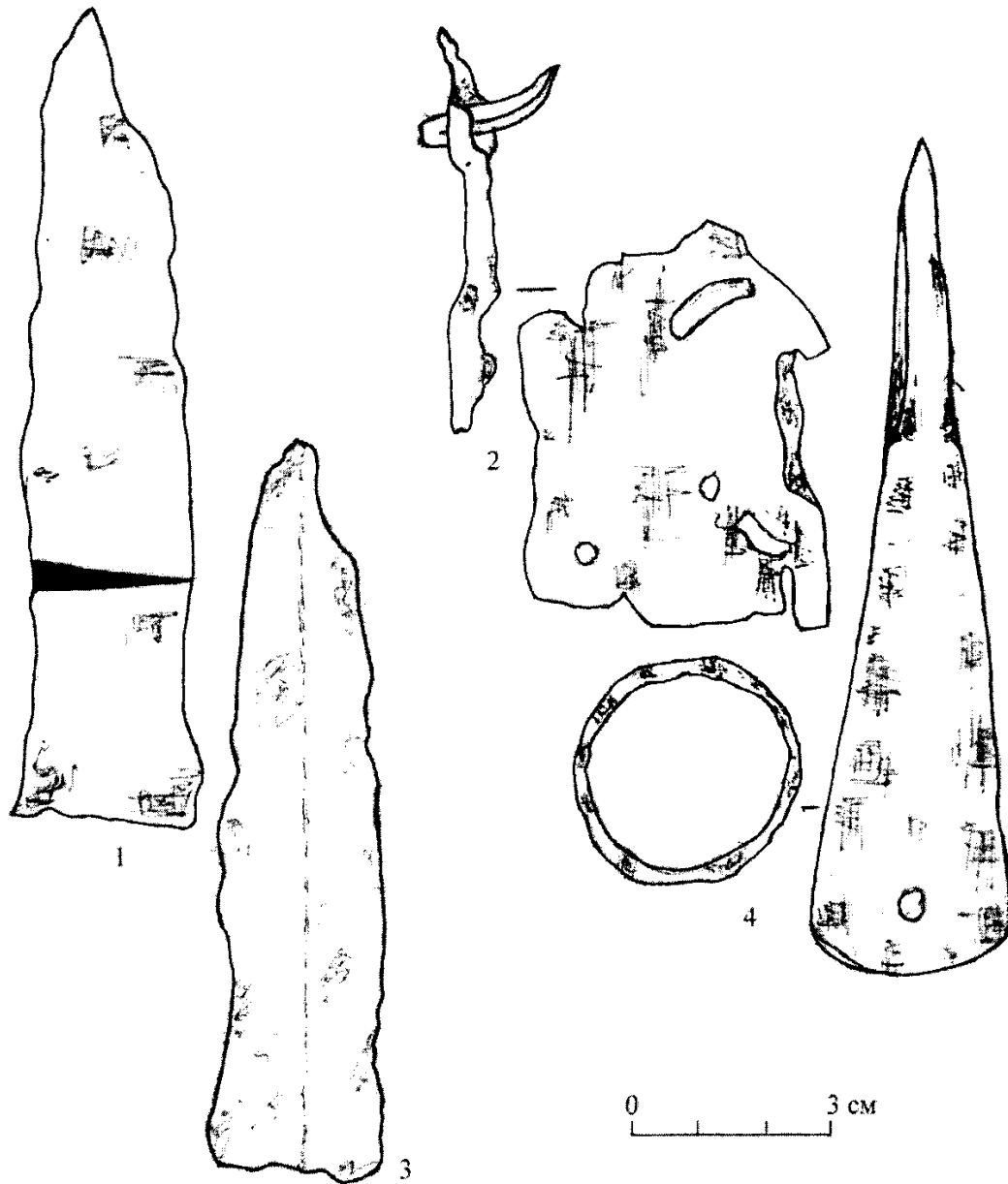

Рис. 49. Предмети озброєння й захисного спорядження, XII-XIII ст., Остапківці, залізо (фонди Городоцького краєзнавчого музею).

- 1 – фрагмент бойового ножа;
- 2 – пластина від панциря;
- 3 – фрагмент клинка від колючої зброї;
- 4 – наконечник списа, тип V за А.М. Кірпічниковим.

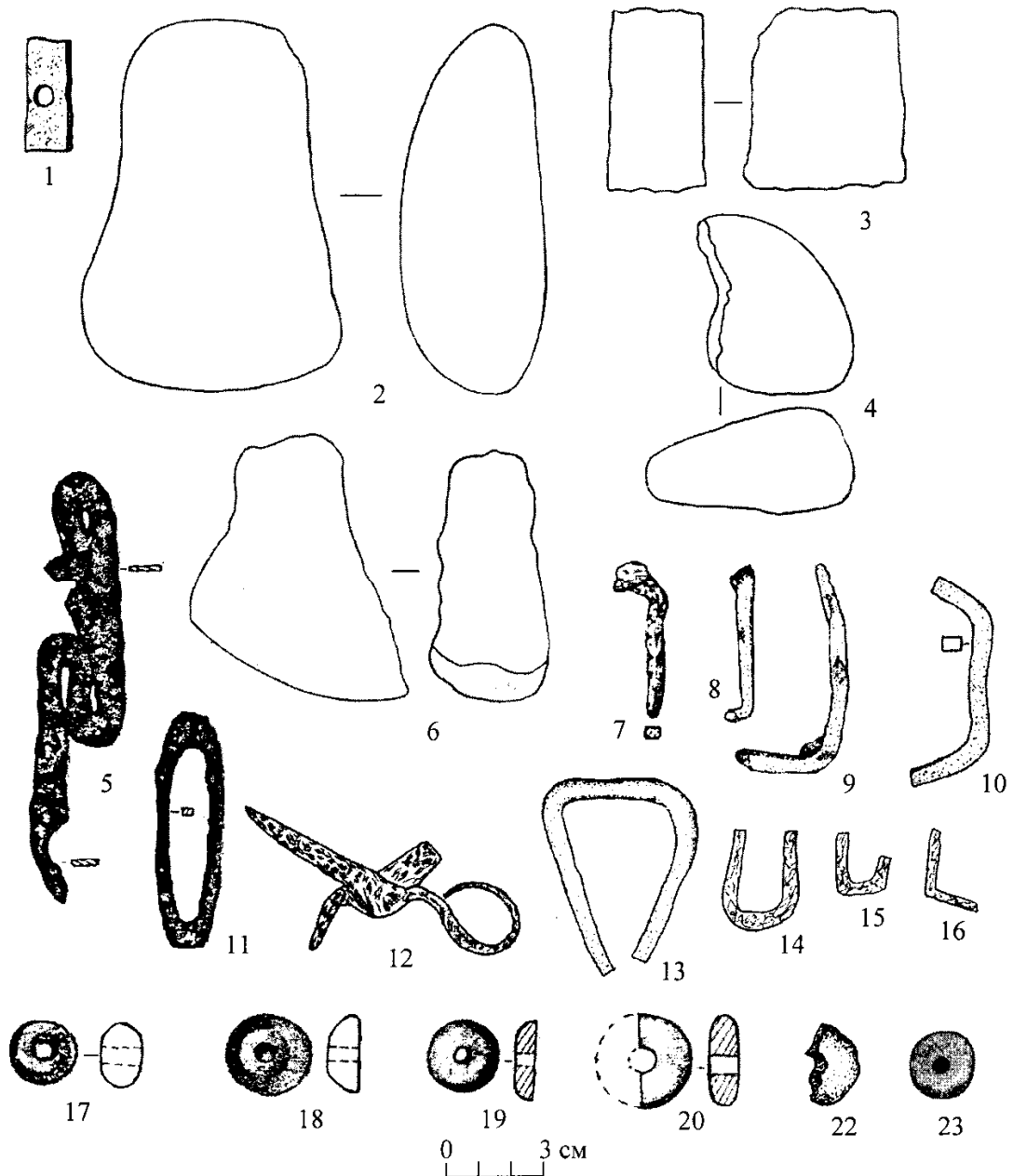

Рис. 50. Побутові вироби, XI-XIII ст.

1-4 – точильні бруски; 5, 11 – кресала; 6 – фрагмент жорна; 7 – цвях; 8-10, 13-16 – скоби; 12 – ножиці; 17-23 – прясла.

1, 8-10, 12-16, 22 – Бакота (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім); 2, 4, 6 – Мала Шурка (дослідження автора); 5, 11, 17-20 – Стара Ущиця (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім); 23 – Гринчук (за С.П. Пачковою).

1-4, 6, 17-19, 23 – камінь; 5, 7-16 – залізо; 20 – скло; 22 – глина.

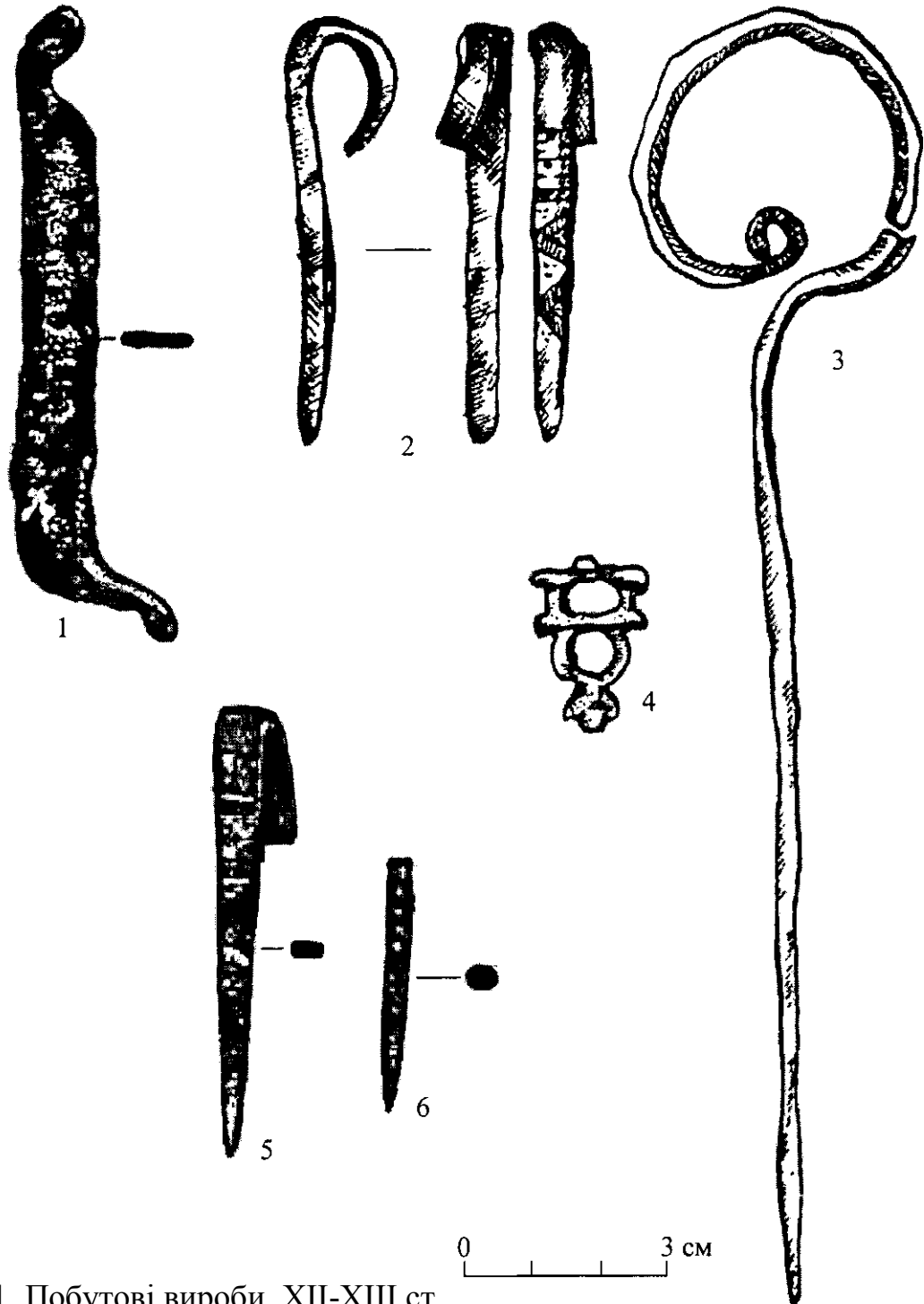

Рис. 51. Побутові вироби, XII-XIII ст.

1 – клямка, Стара Ушиця (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім); 2 – пінцет; 3 – шпилька, Бакота (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім); 5-6 – шпильки, Стара Ушиця (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім); 4 – застібка книги, Бакота (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім).

1 – залізо; 2-6 – бронза.

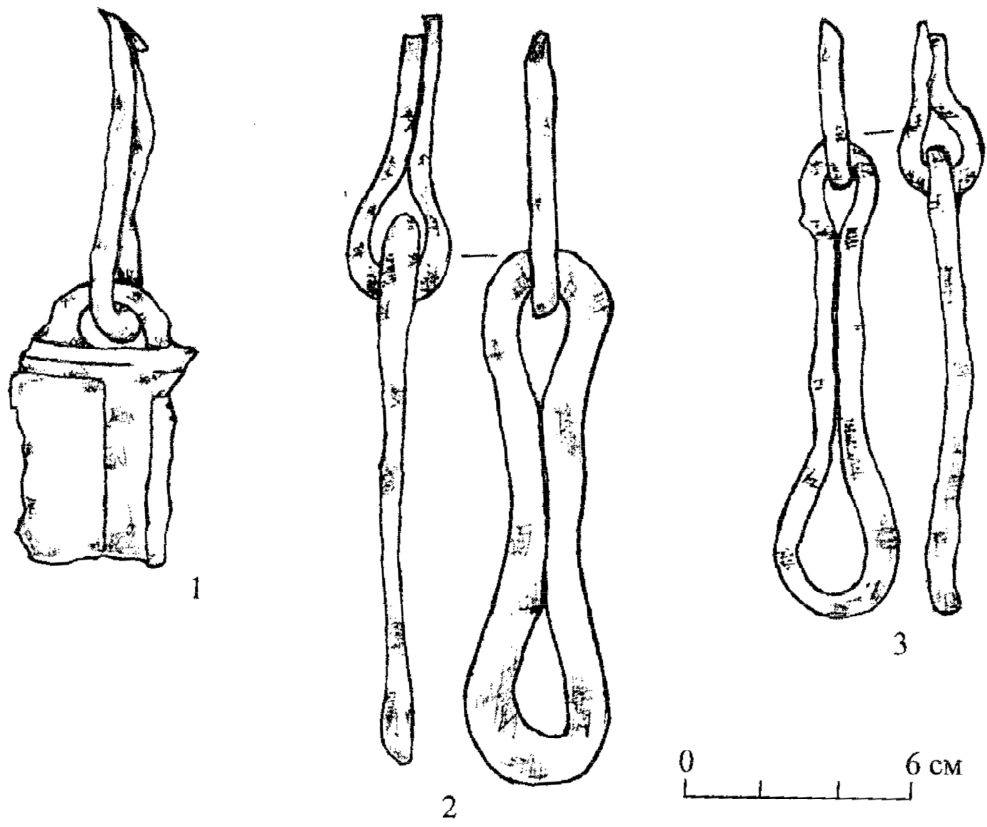

Рис. 52. Фрагменти дверних скоб, XII-XIII ст., Остапківці, залізо (фонди Городоцького краєзнавчого музею).

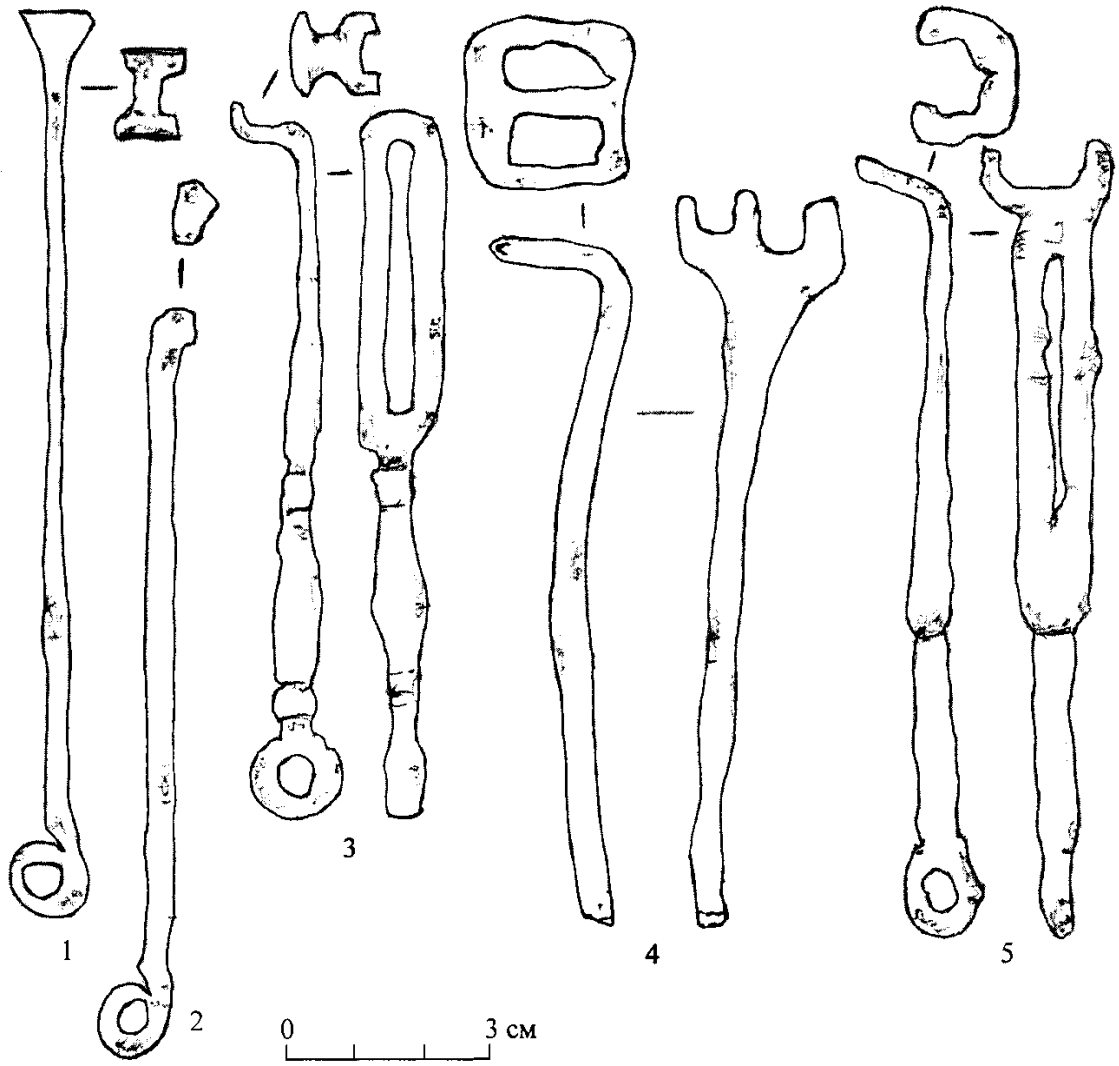

Рис. 53. Ключі, XII-XIII ст., Остапківці, залізо (фонди Городоцького краєзнавчого музею).

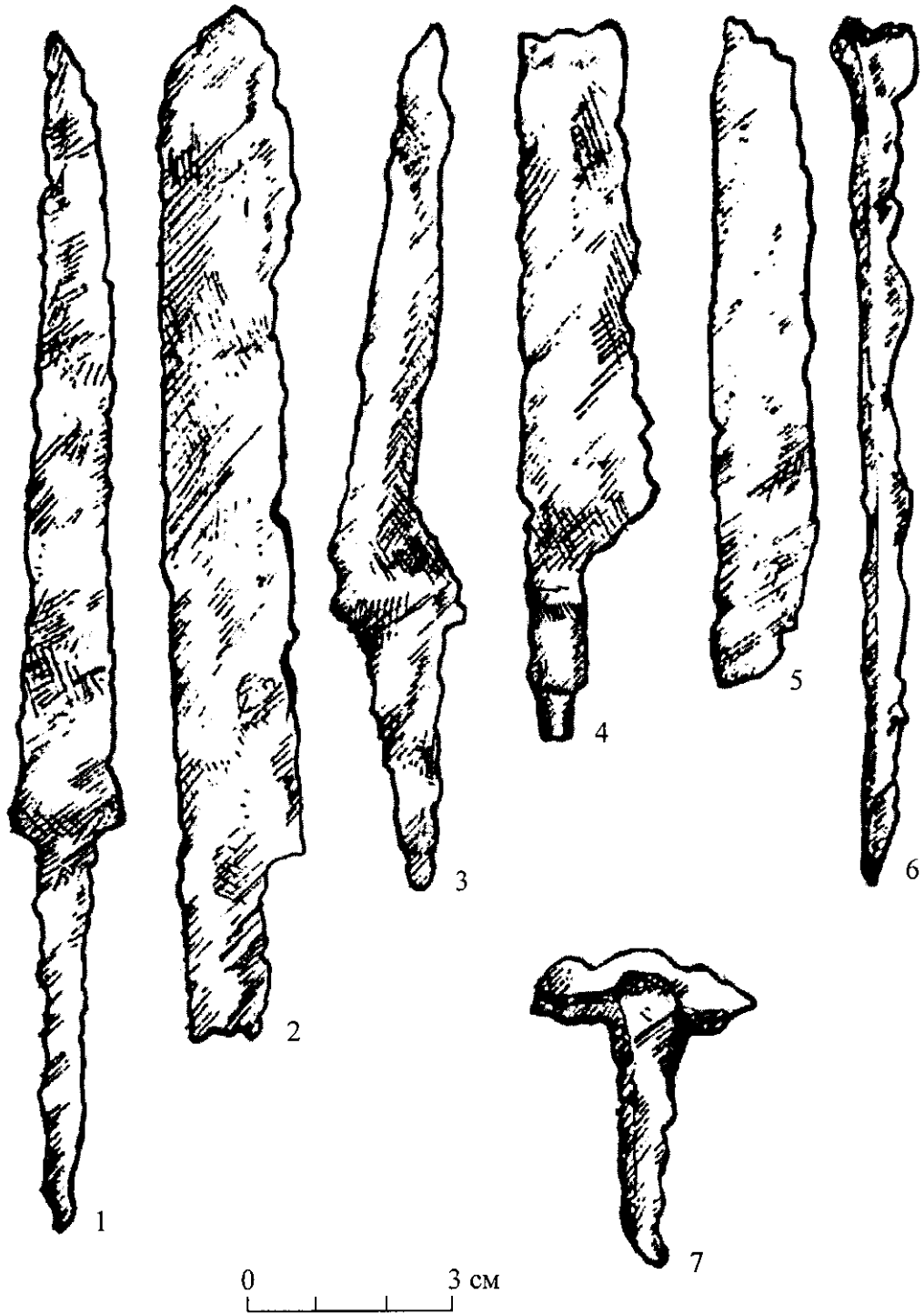

Рис. 54. Ножі, XII-XIII ст., Бакота, залізо (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім).

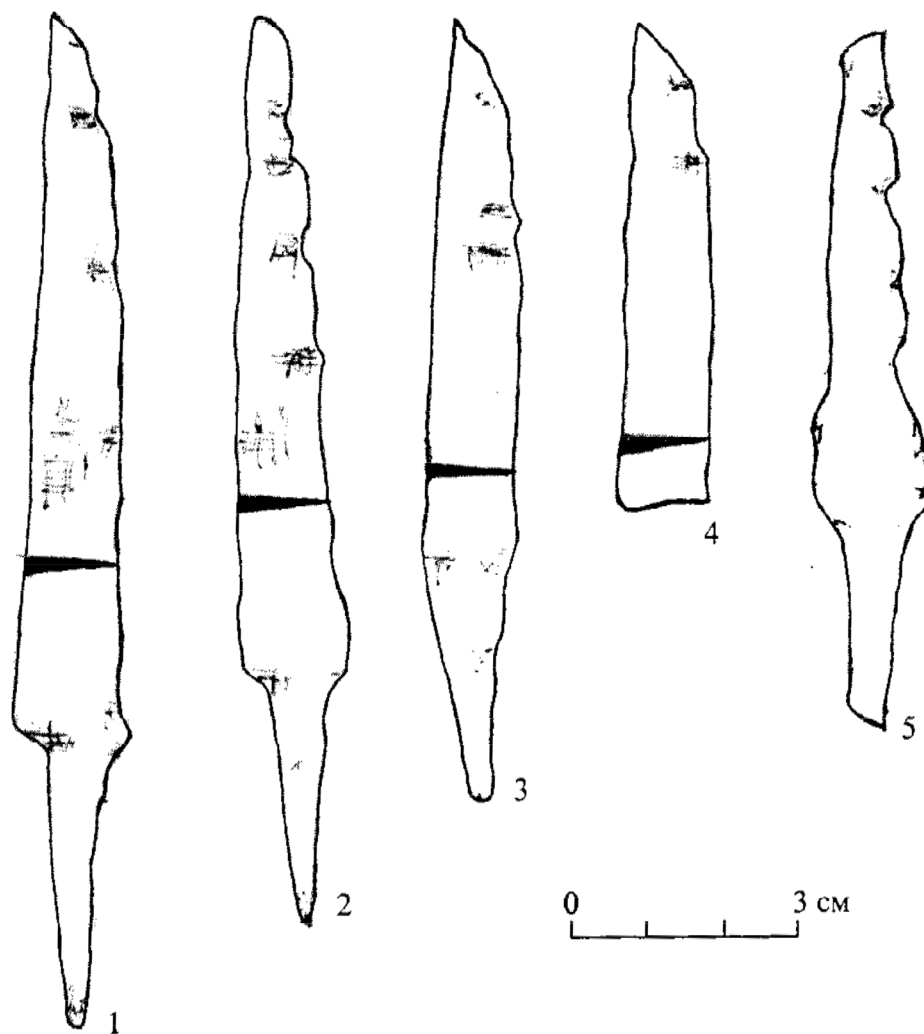

Рис. 55. Господарські ножі, XII-XIII ст., Остапківці, залізо (фонди Городоцького краєзнавчого музею).

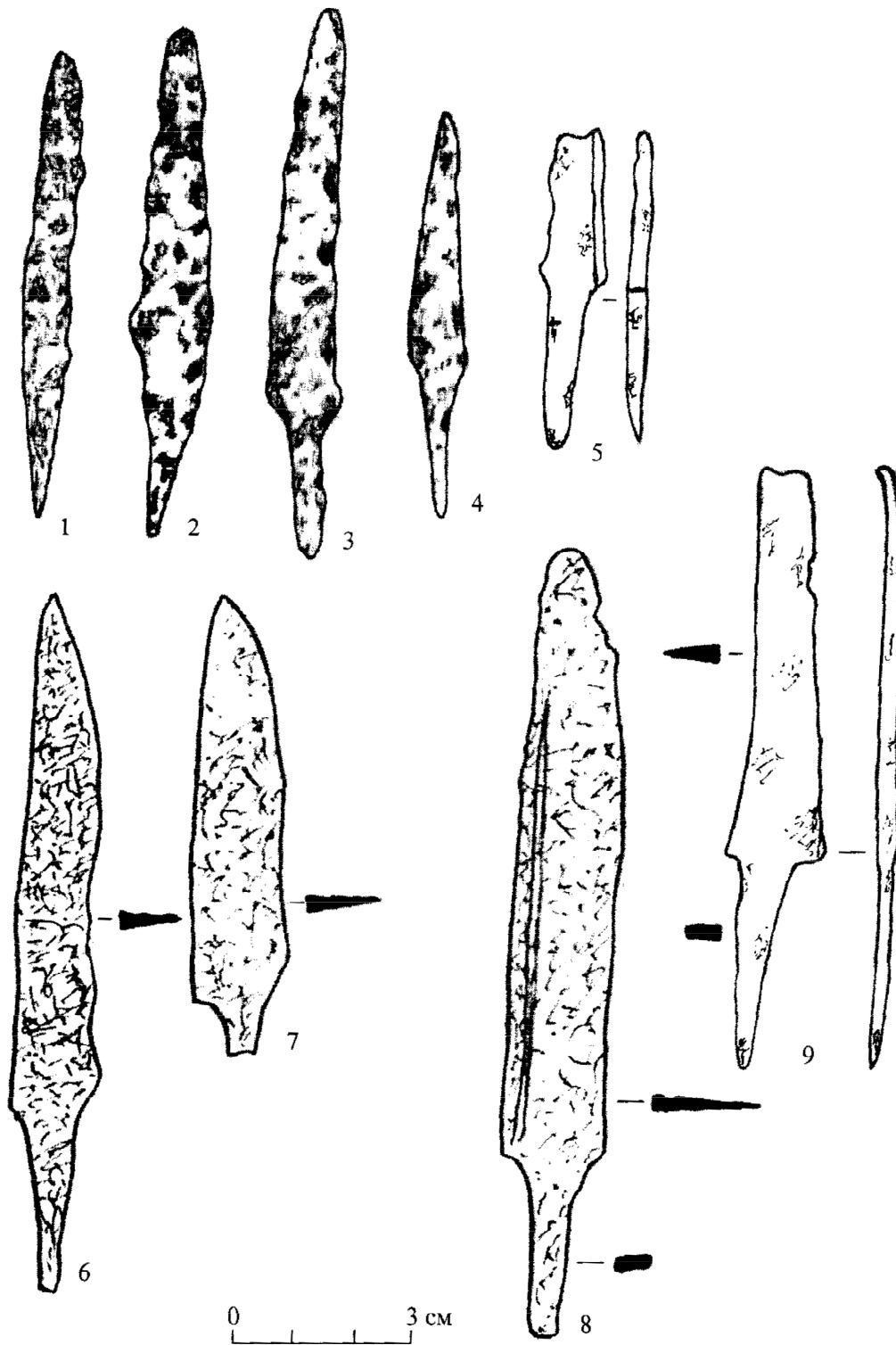

Рис. 56. Господарські ножі, залізо.

1-4 – Гринчук, XII-XIII ст. (за С.П. Пачковою); 5 – Гарячинці, XII-XIII ст. (дослідження автора); 6-8 – Глибівка, X-XI ст. (за С.Е. Баженовою); 9 – Велика Яромирка (рис. С.Ю. Демідко).

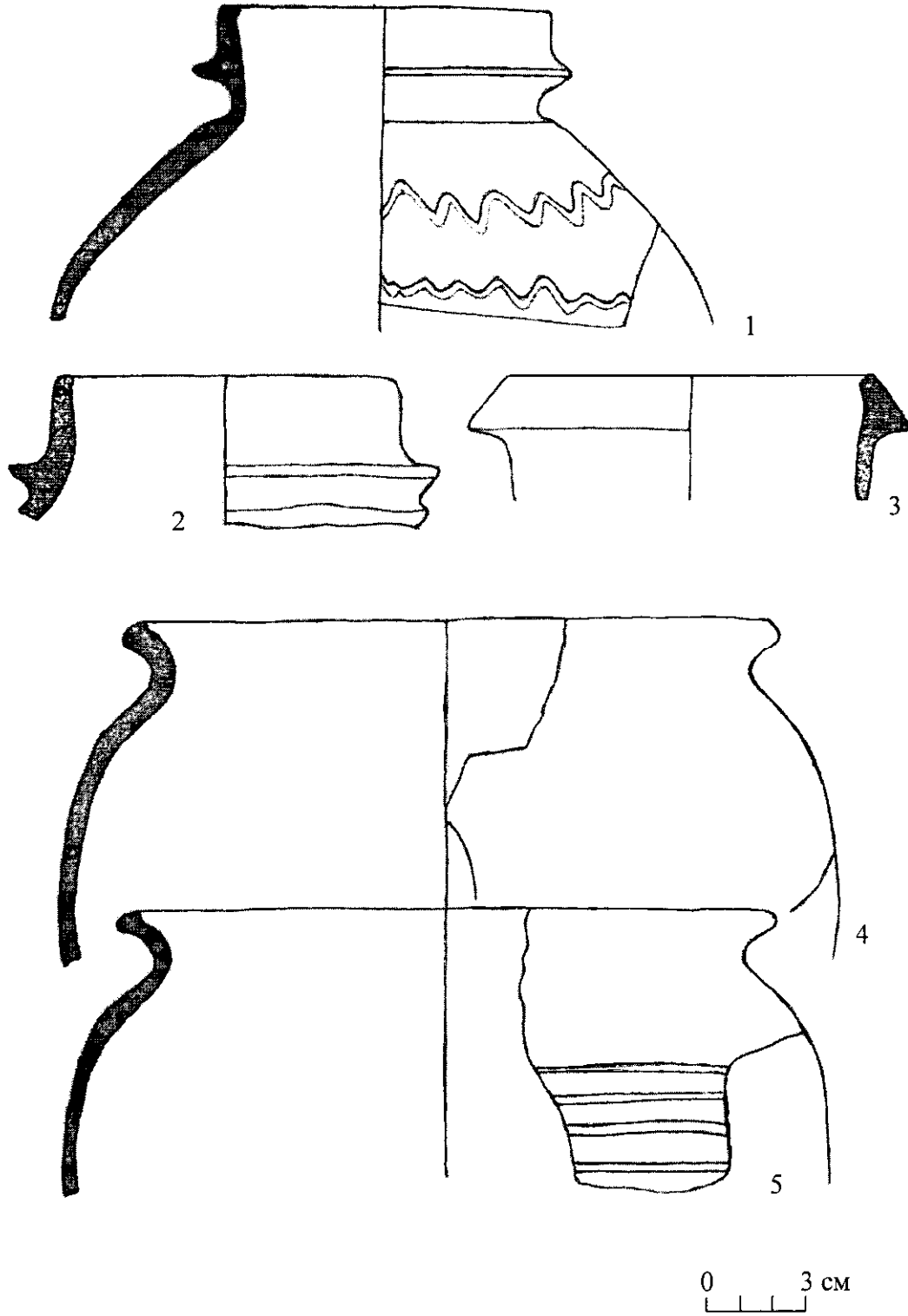

Рис. 57. Кераміка, XII-XIII ст., Велика Яромирка 1 (рис. С.Ю. Демідко).

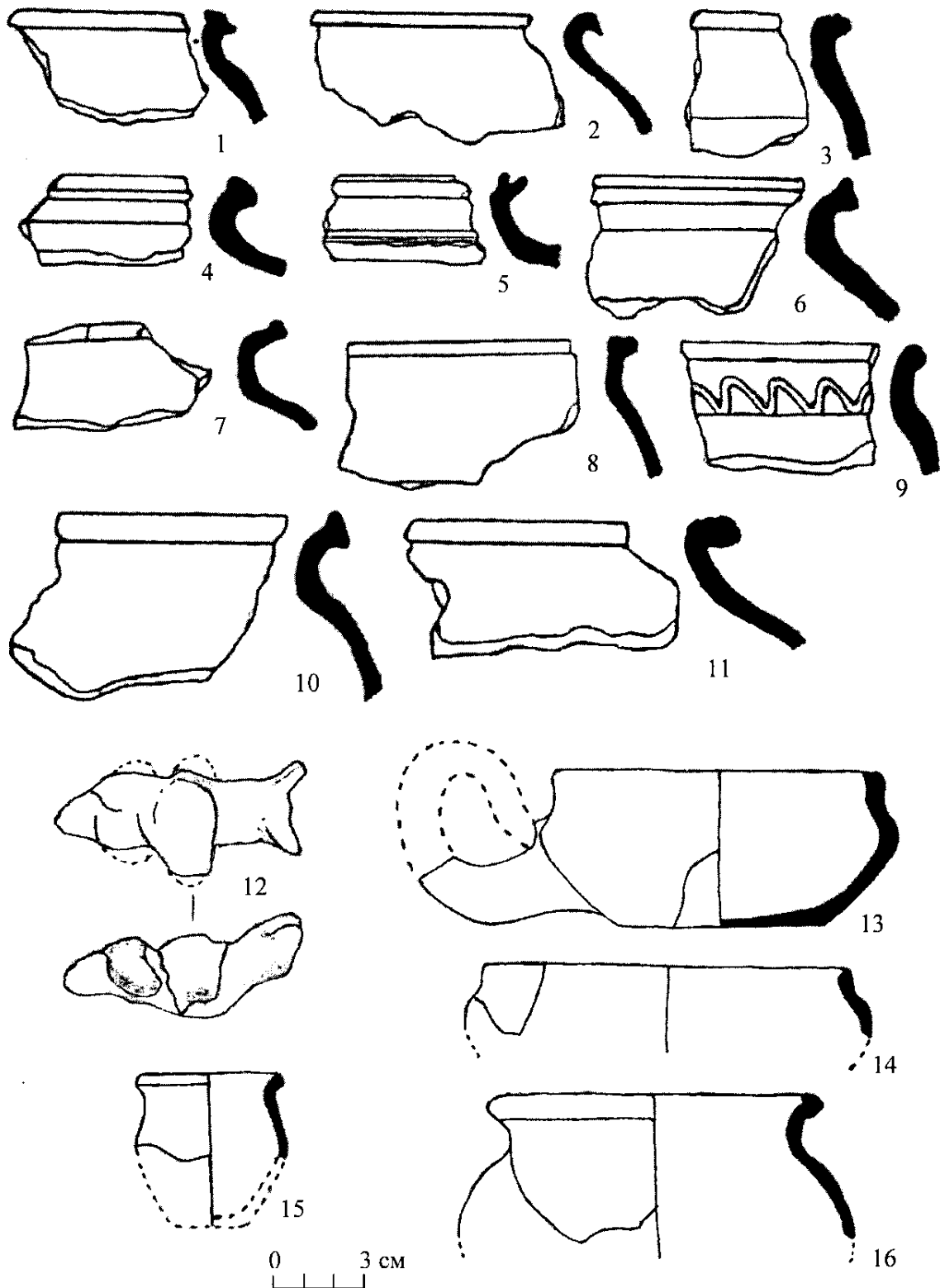

Рис. 58. Кераміка, XII-XIII ст.

1 – Малий Берег; 2, 8 – Городок; 3-5, 7 – Слобідка Малинівська; 6, 10 – Велика Слобідка; (за М.В. Малевською); 2-8 – Малинівці; 9, 11 – Мар'янівка; (за О.М. Приходнюком); 12-16 – Велика Яромирка 1 (рис. С.Ю. Демідко).

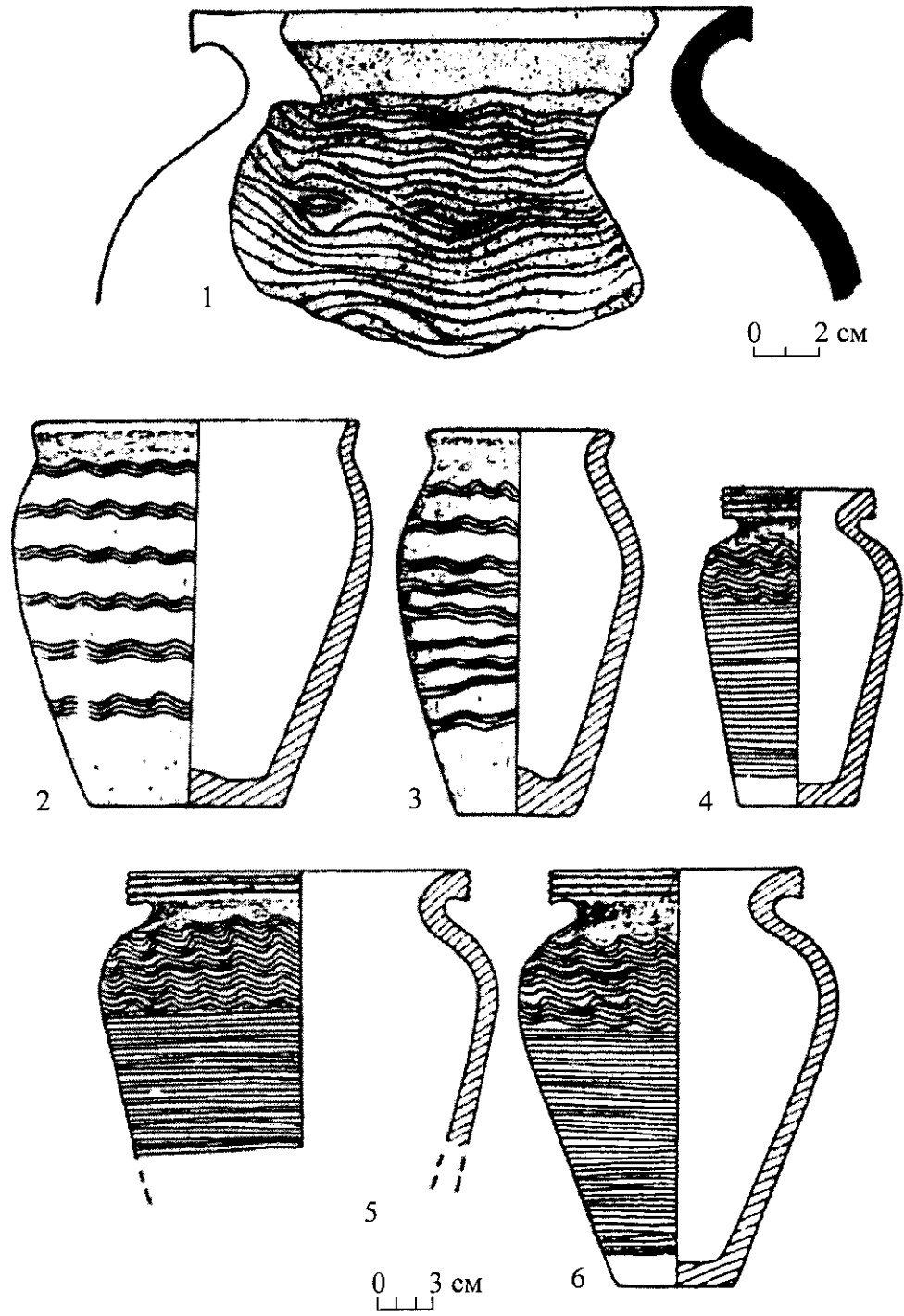

Рис. 59. Кераміка, ІХ-ХІ ст., Бакота (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім).

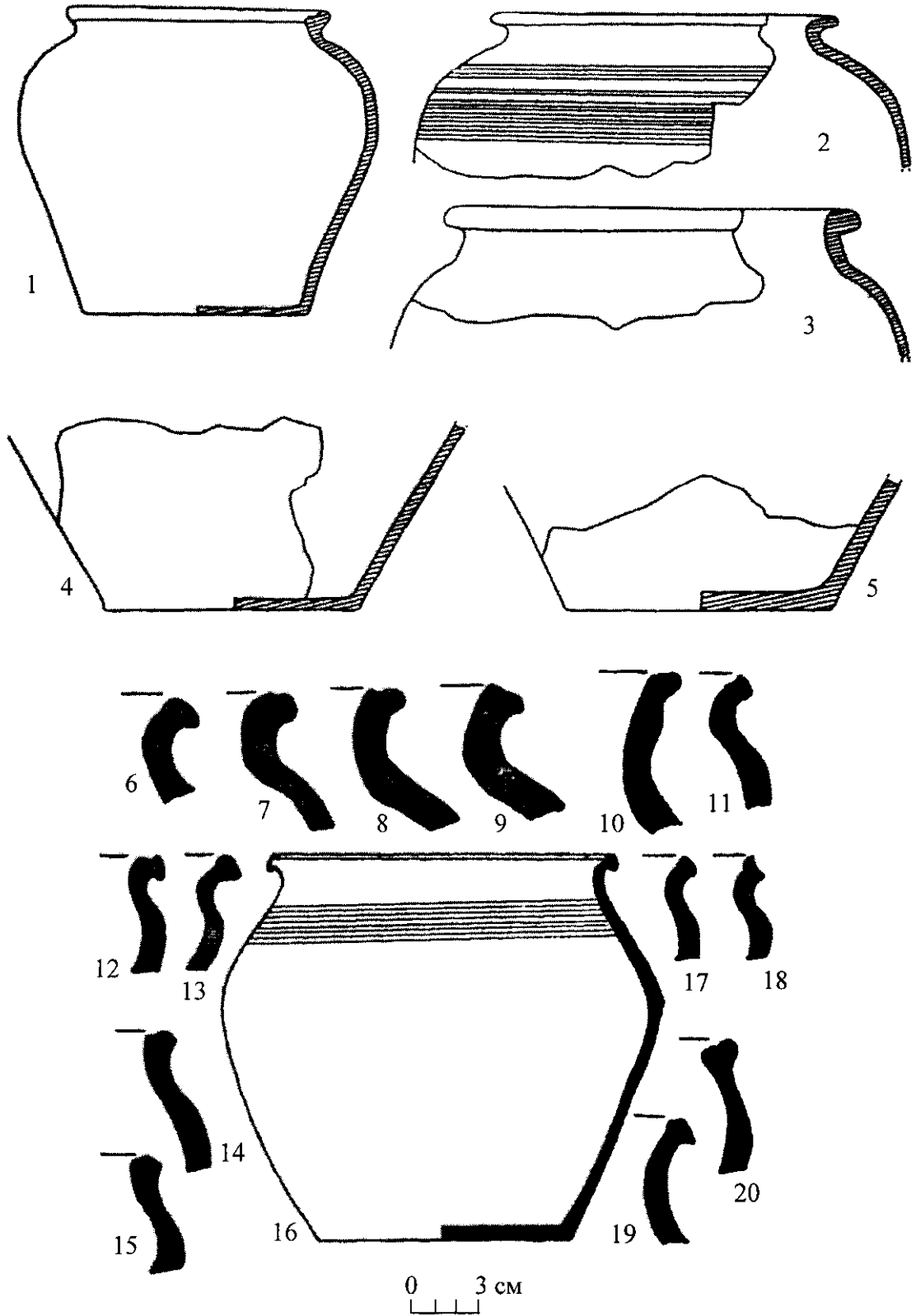

Рис. 60. Кераміка, XII-XIII ст., Бакота (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім).

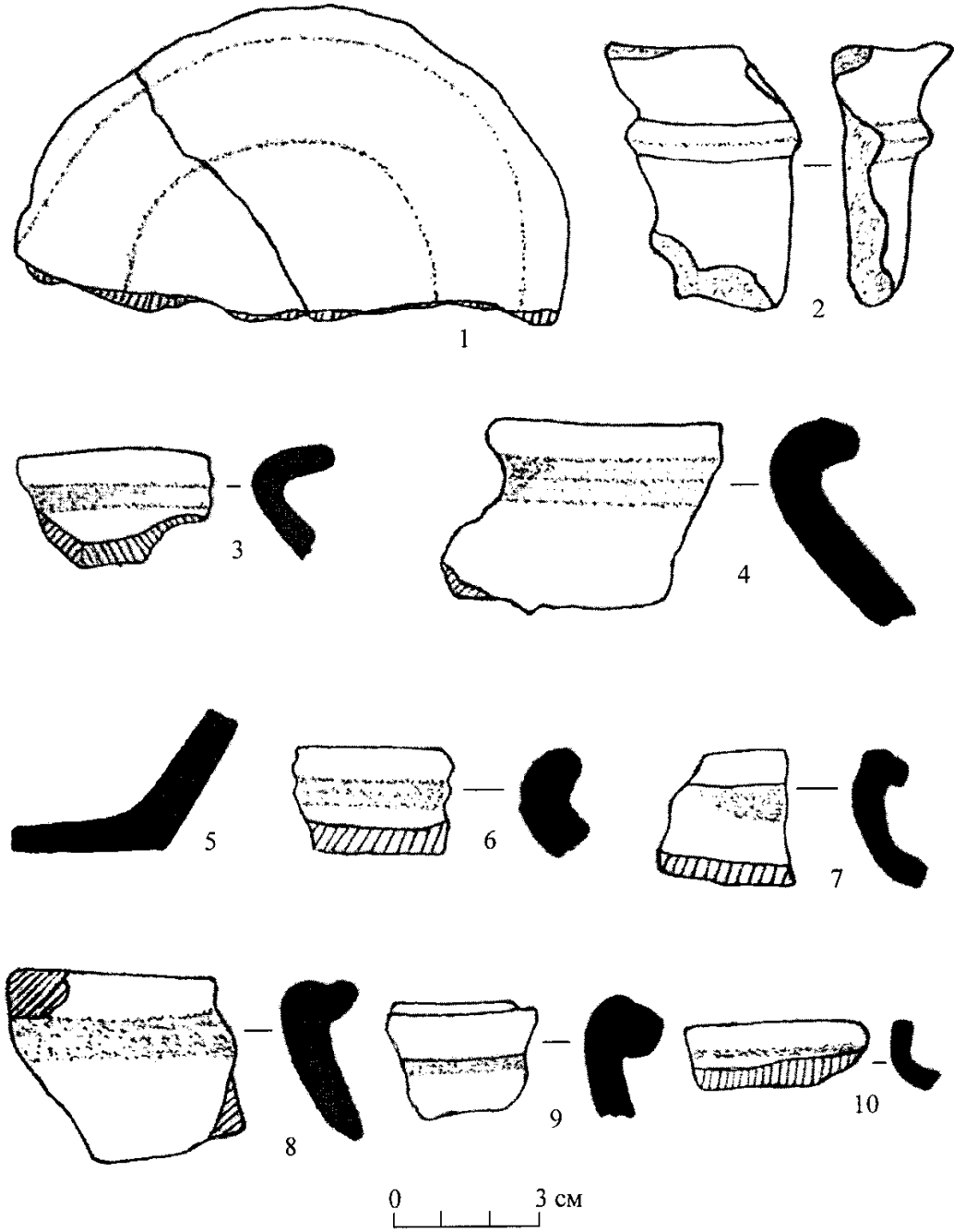

Рис. 61. Кераміка, XII-XIII ст., Гарячинці (дослідження автора).

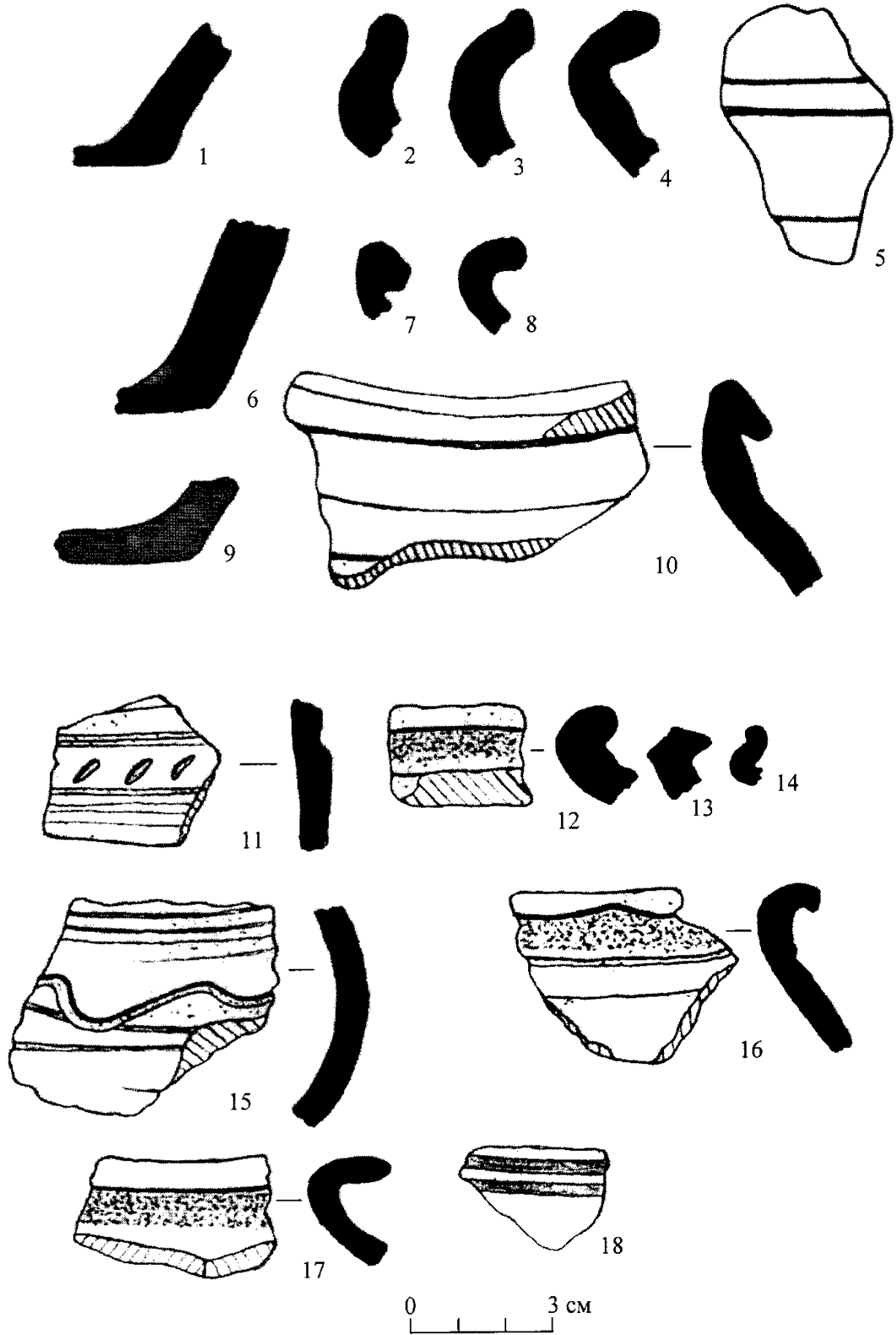

Рис. 62. Кераміка, XII-XIII ст., Гарячинці (дослідження автора).

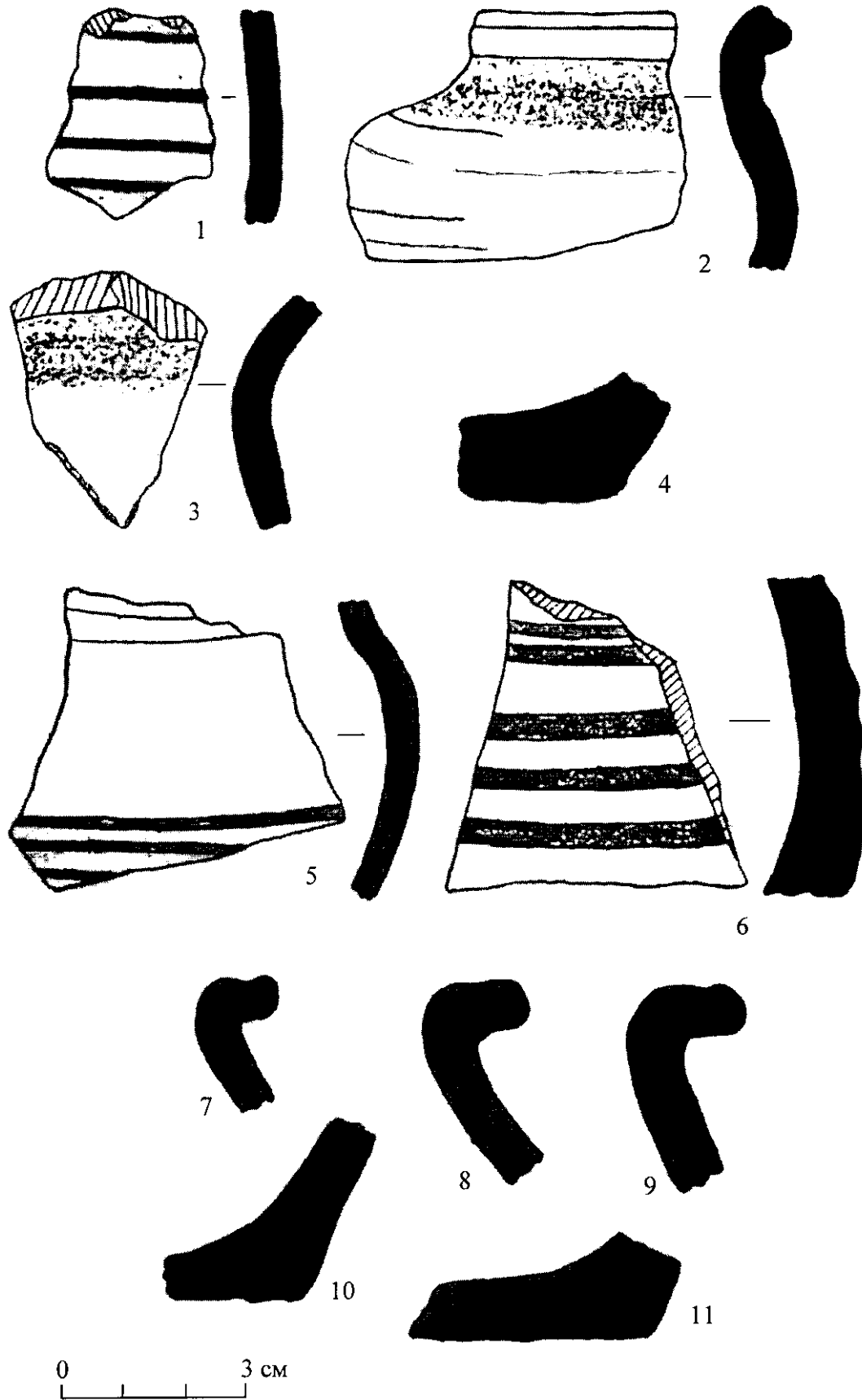

Рис. 63. Кераміка, XII-XIII ст., Калюсик (дослідження автора).

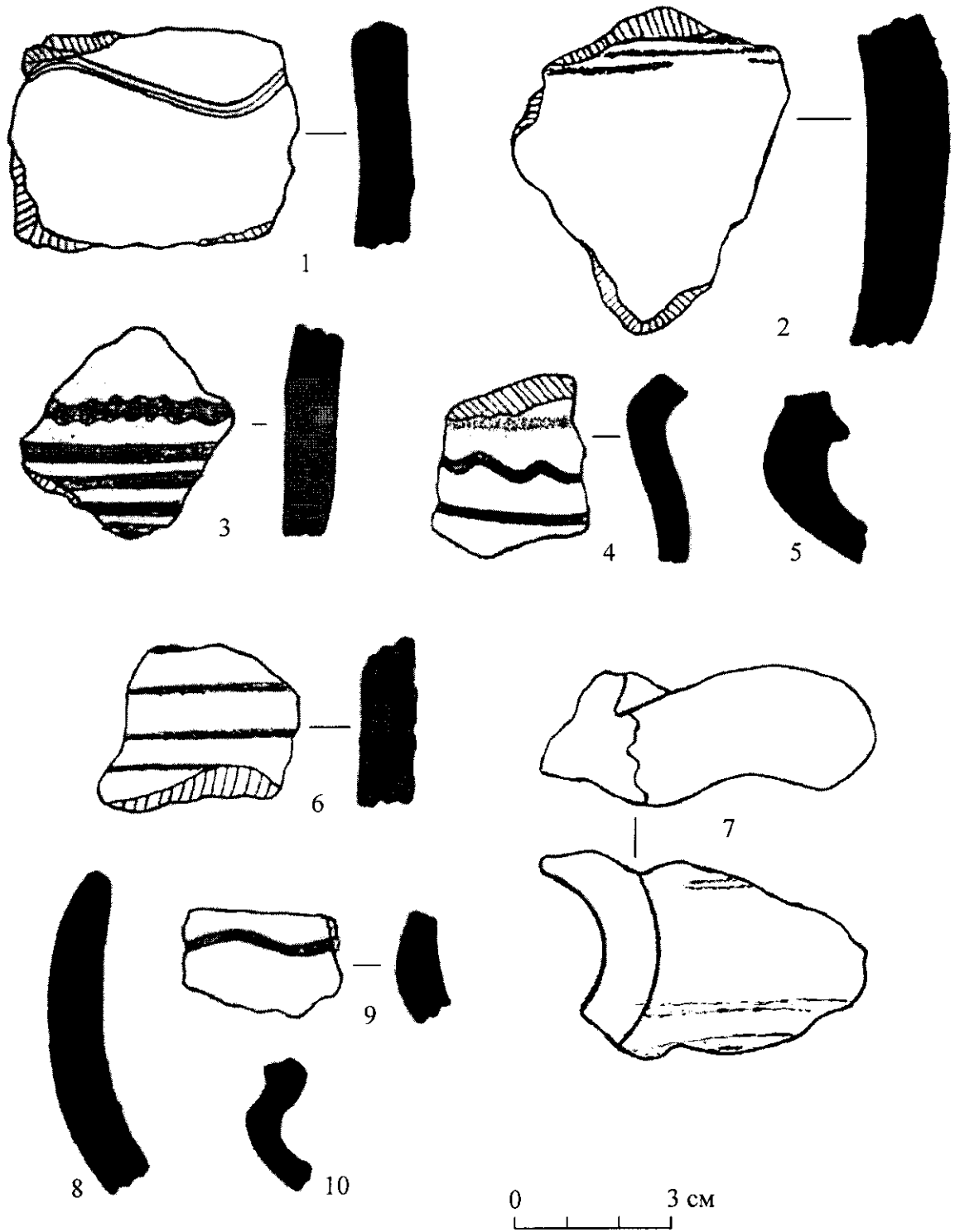

Рис. 64. Кераміка, XI-XII ст., Мала Шурка (дослідження автора).

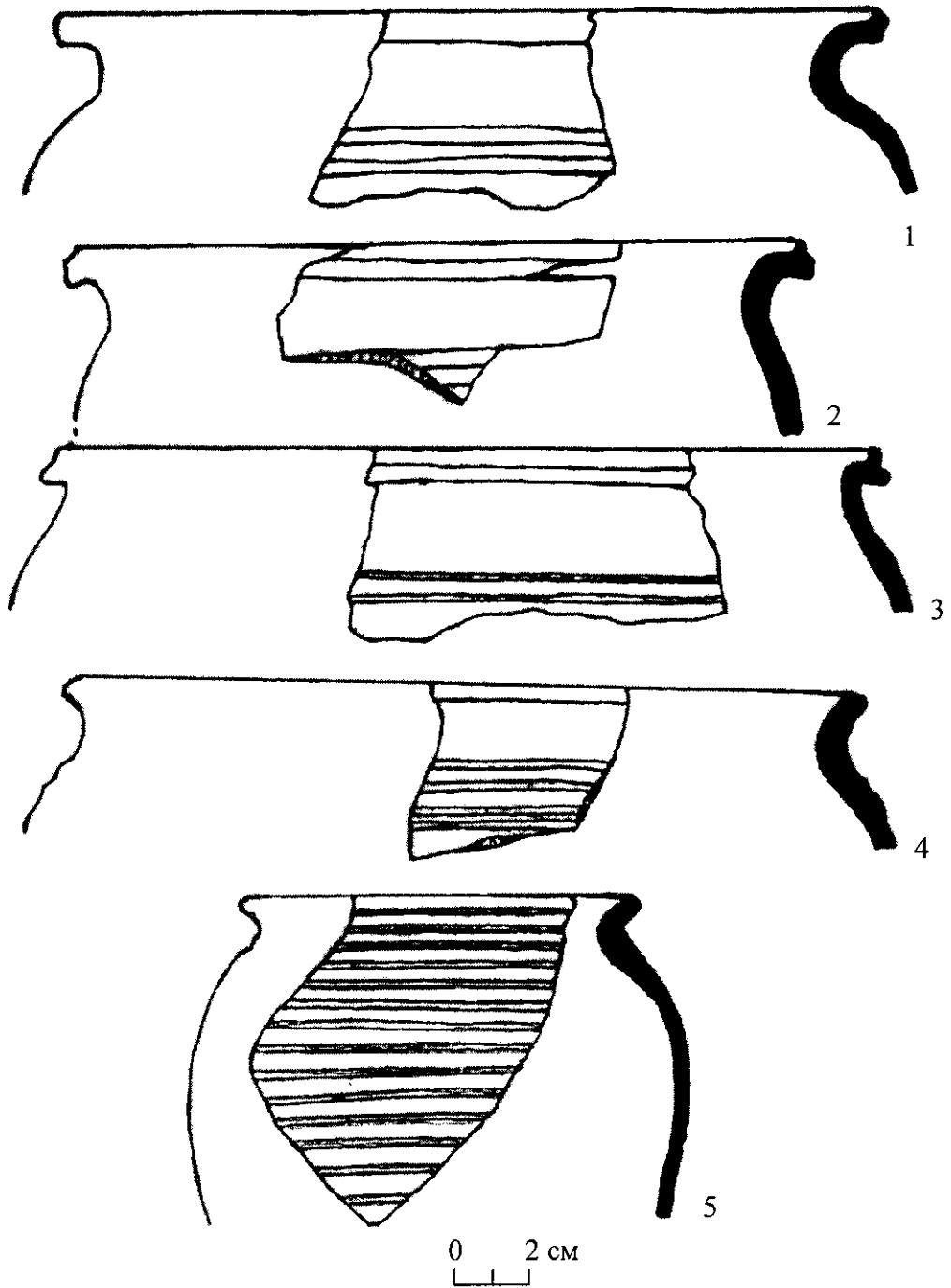

Рис. 65. Кераміка, XII-XIII ст., Гринчук.

Типи горщиків за С.П. Пачковою та В.О. Петрашенко: 1-3 – горщики I типу;
4-5 – горщики II типу.

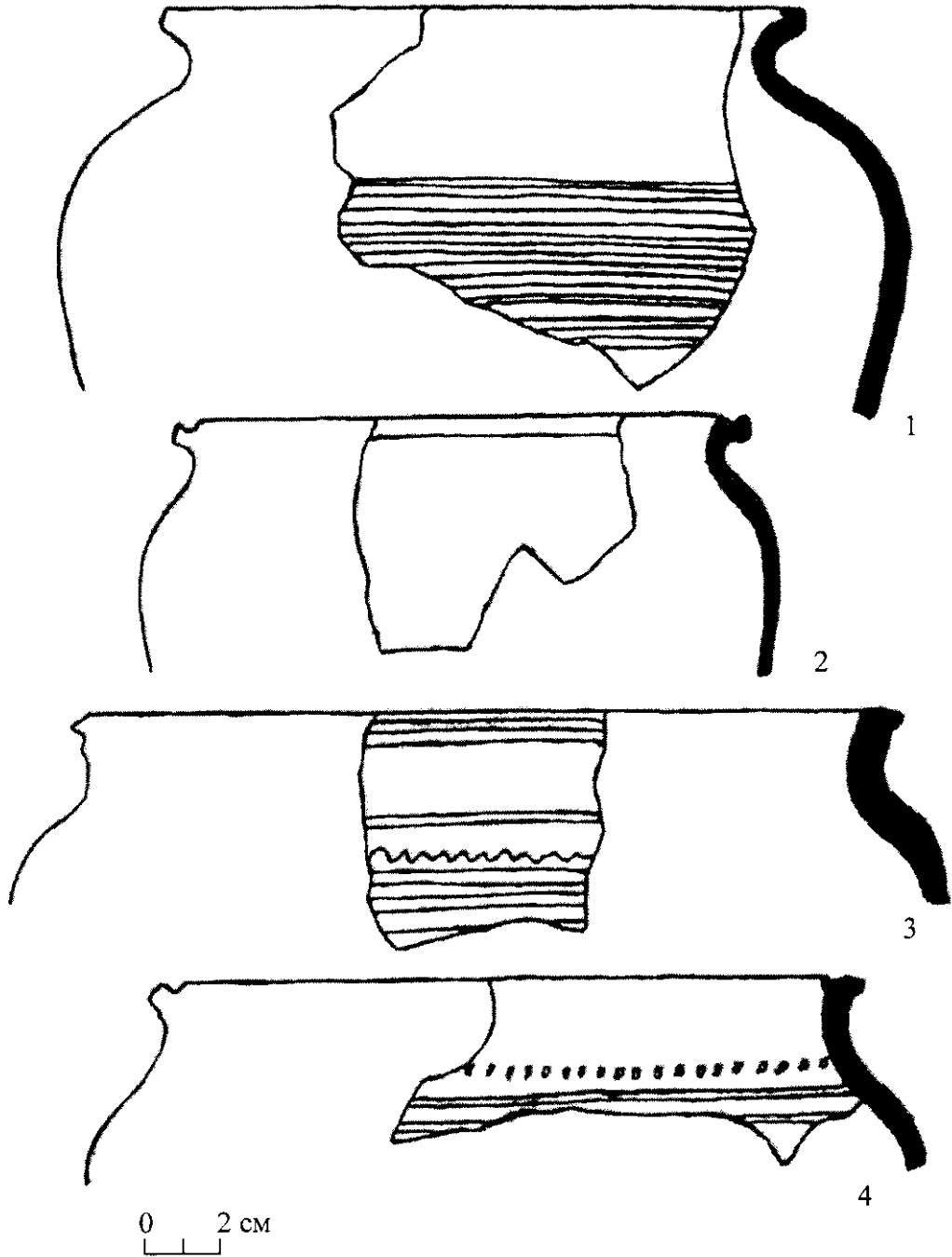

Рис. 66. Кераміка, XII-XIII ст., Гринчук.

Типи горщиків за С.П. Пачковою та В.О. Петрашенко: 1-2 – горщики III типу; 3-4 – горщики IV типу).

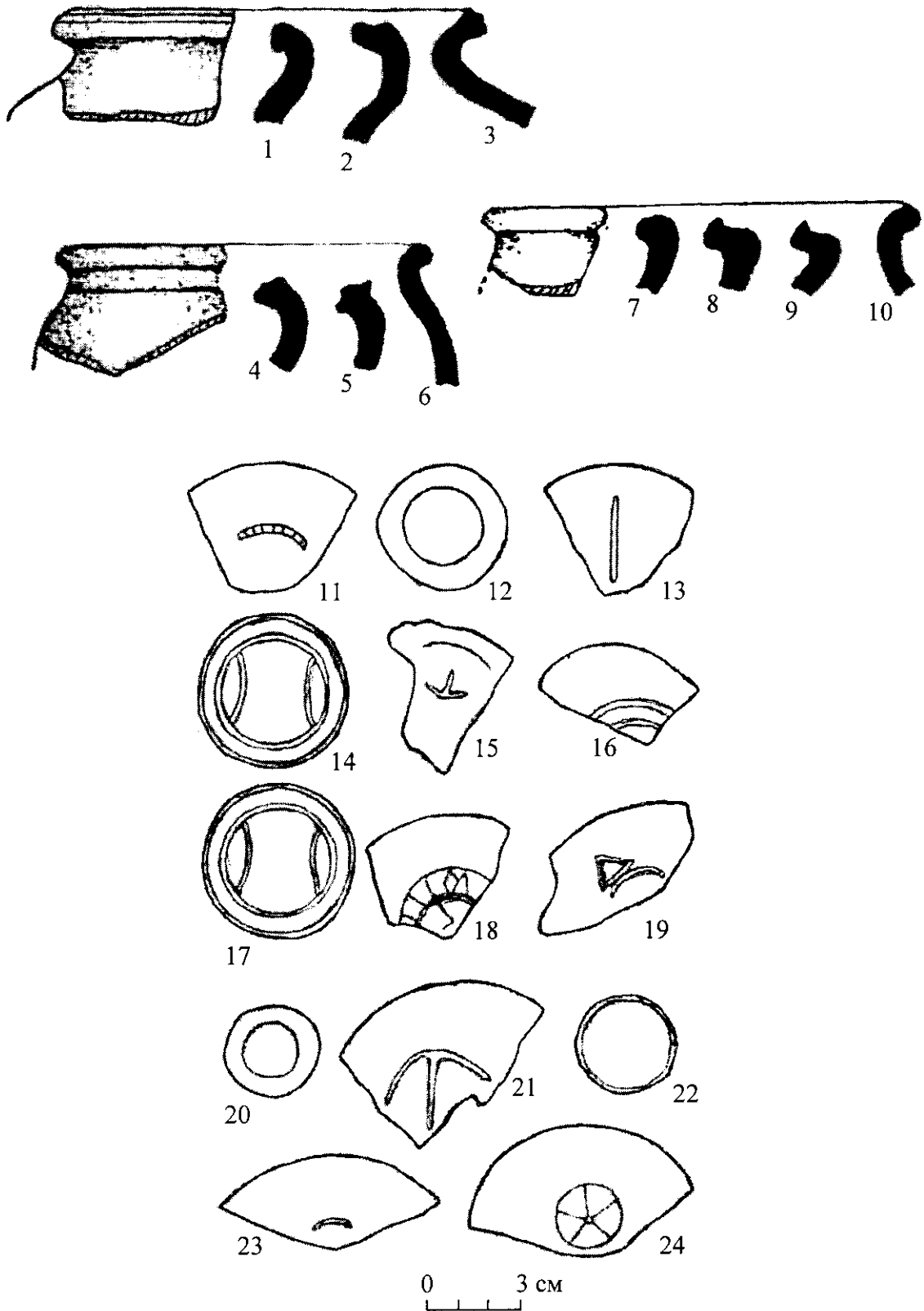

Рис. 67. Кераміка, XII-XIII ст.

1-10 – Кам'янець-Подільський, Стара фортеця (за І.С. Винокуром і М.Б. Петровим); 11-24 – Гринчук (за С.П. Пачковою та В.О. Петрашенко).

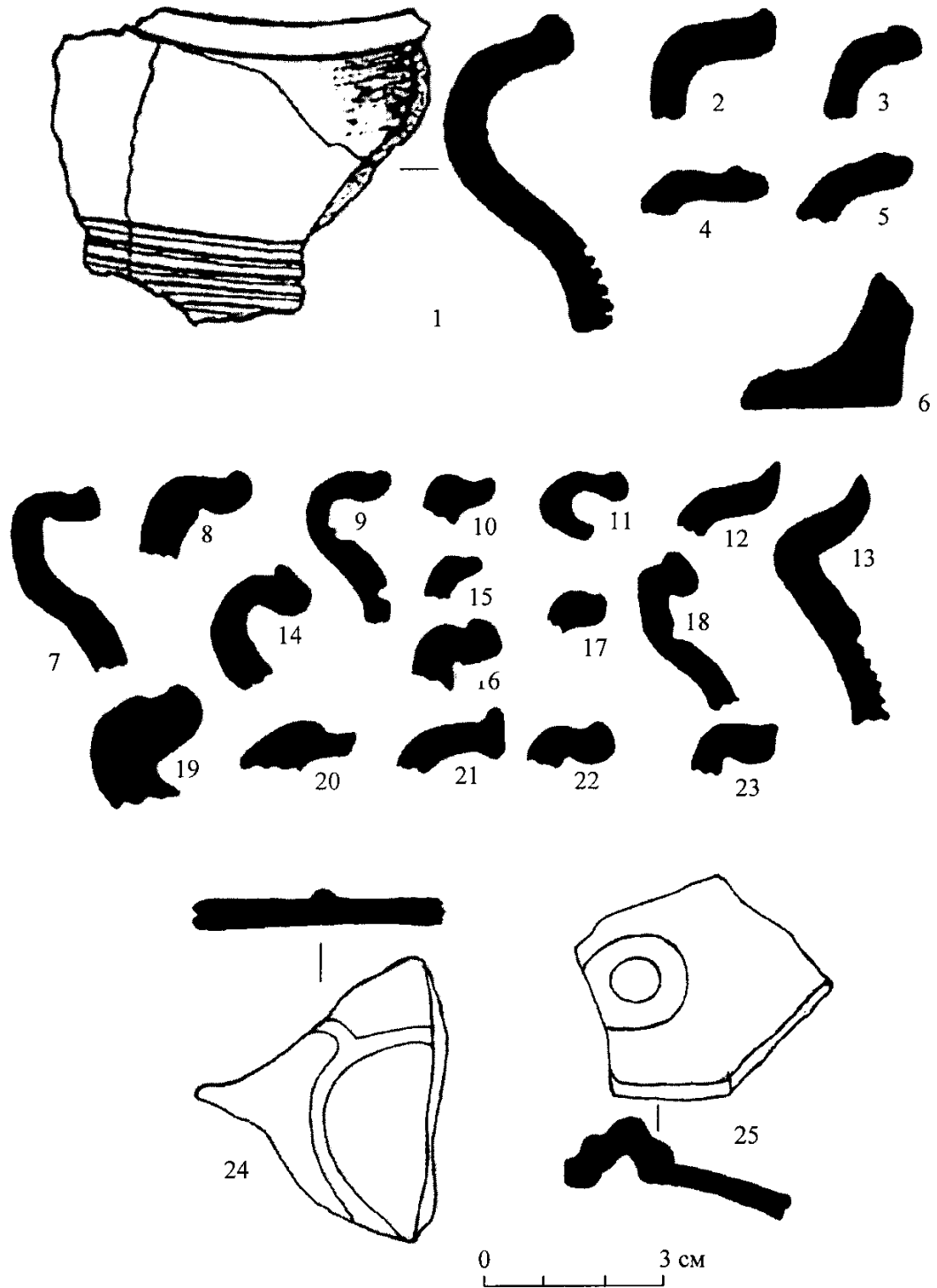

Рис. 68. Кераміка, Сокілець.

1-6 – кінець XI – XII ст., урочище Могилки, курган №37; 7-25 – XII-XIII ст., урочище Батарей (за В.А. Захар'євим).

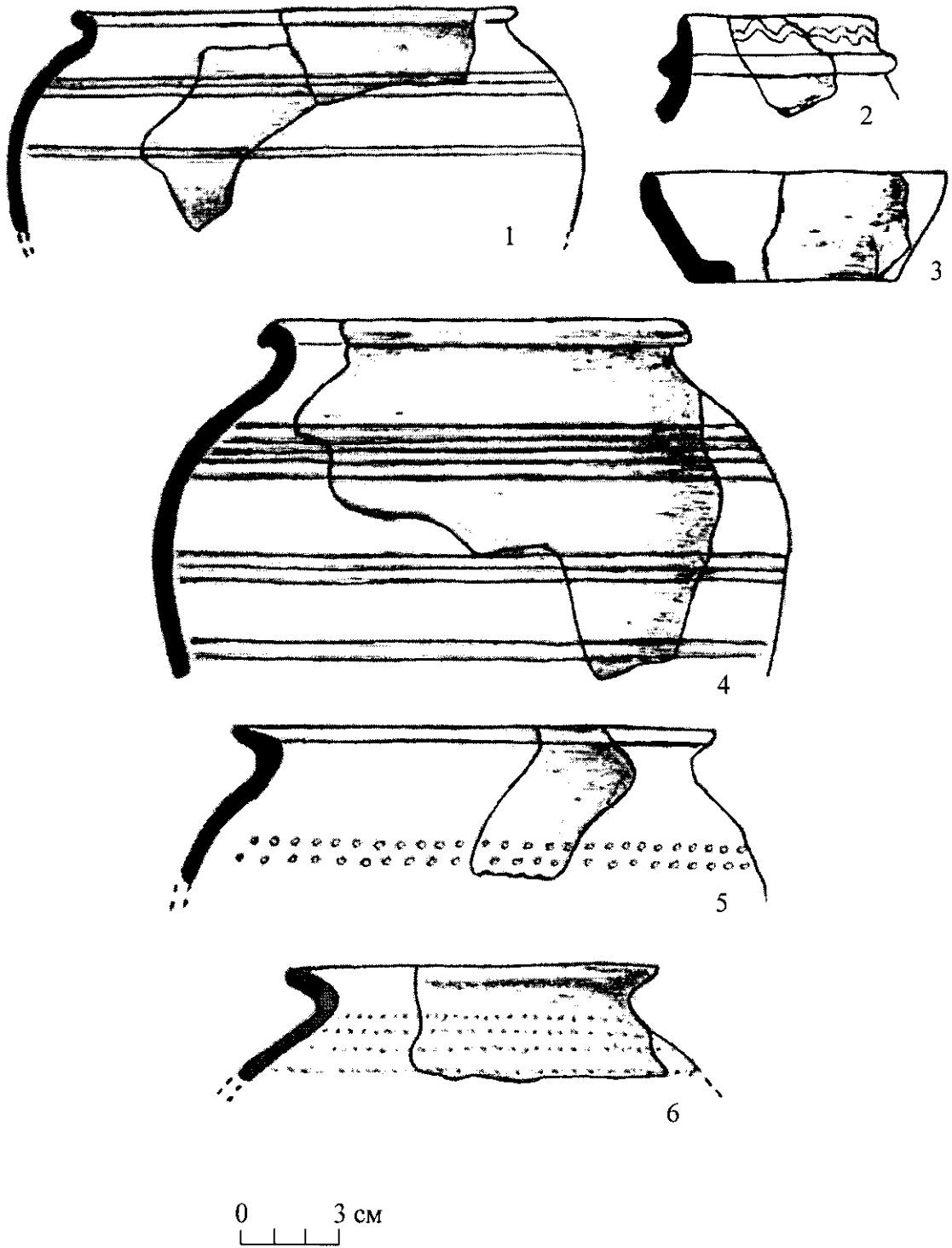

Рис. 69. Кераміка, XII-XIII ст., Лука-Врублівецька (за М.В. Малевською).

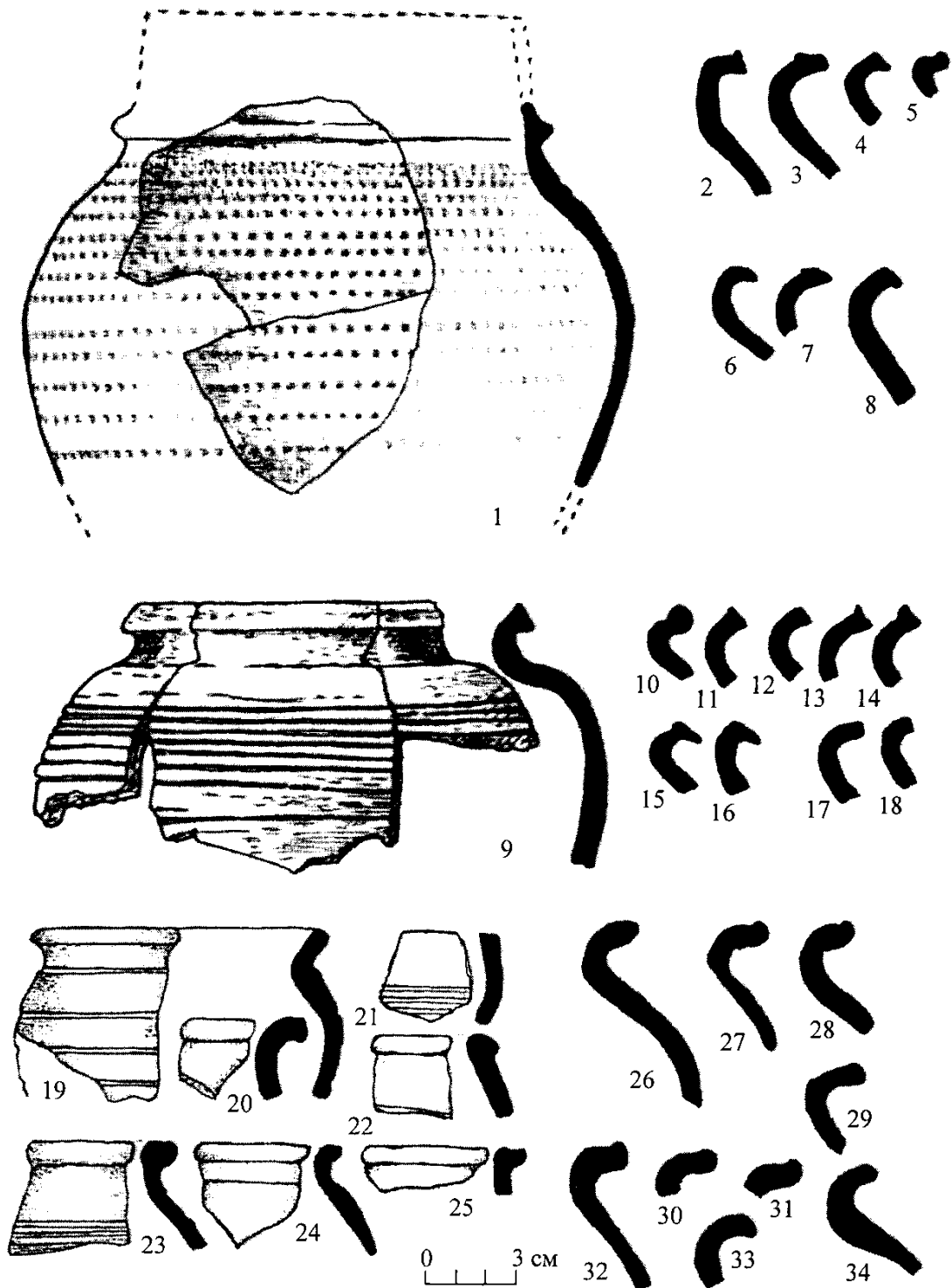

Рис. 70. Кераміка, XII-XIII ст.

1 – Лука-Врублівецька (за М.В. Малевською); 2-8 – Малинівці (за М.П. Кучерою); 9-18 – Стара Ущиця (за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім); 19-25 – Кам'янець-Подільський (Старе Місто, за І.С. Винокуром і М.Б. Петровим); 26-34 – Волочиськ 5 (за І.Р. Михальчишином).

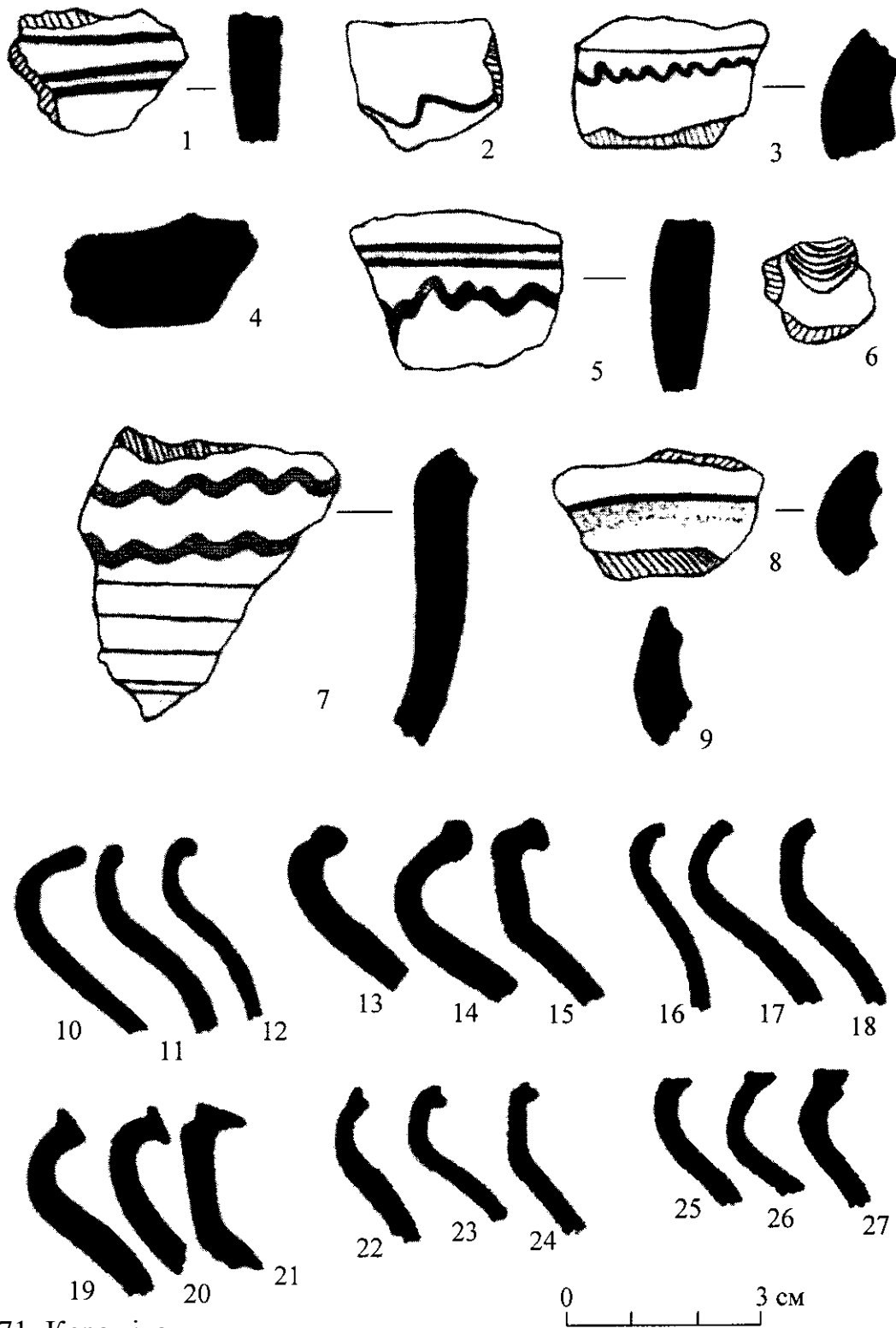

Рис. 71. Кераміка.

1-9 – Глибівка, IX-XI ст. (дослідження автора);

10-27 – Сокіл 5, Каветчина 1, XII-XIII ст. (Типи кераміки за О.Л. Вільшанською: 10-12 – тип 1; 13-15 – тип 2; 16-18 – тип 3; 19-21 – тип 4; 22-24 – тип 5; 25-27 – тип 6).

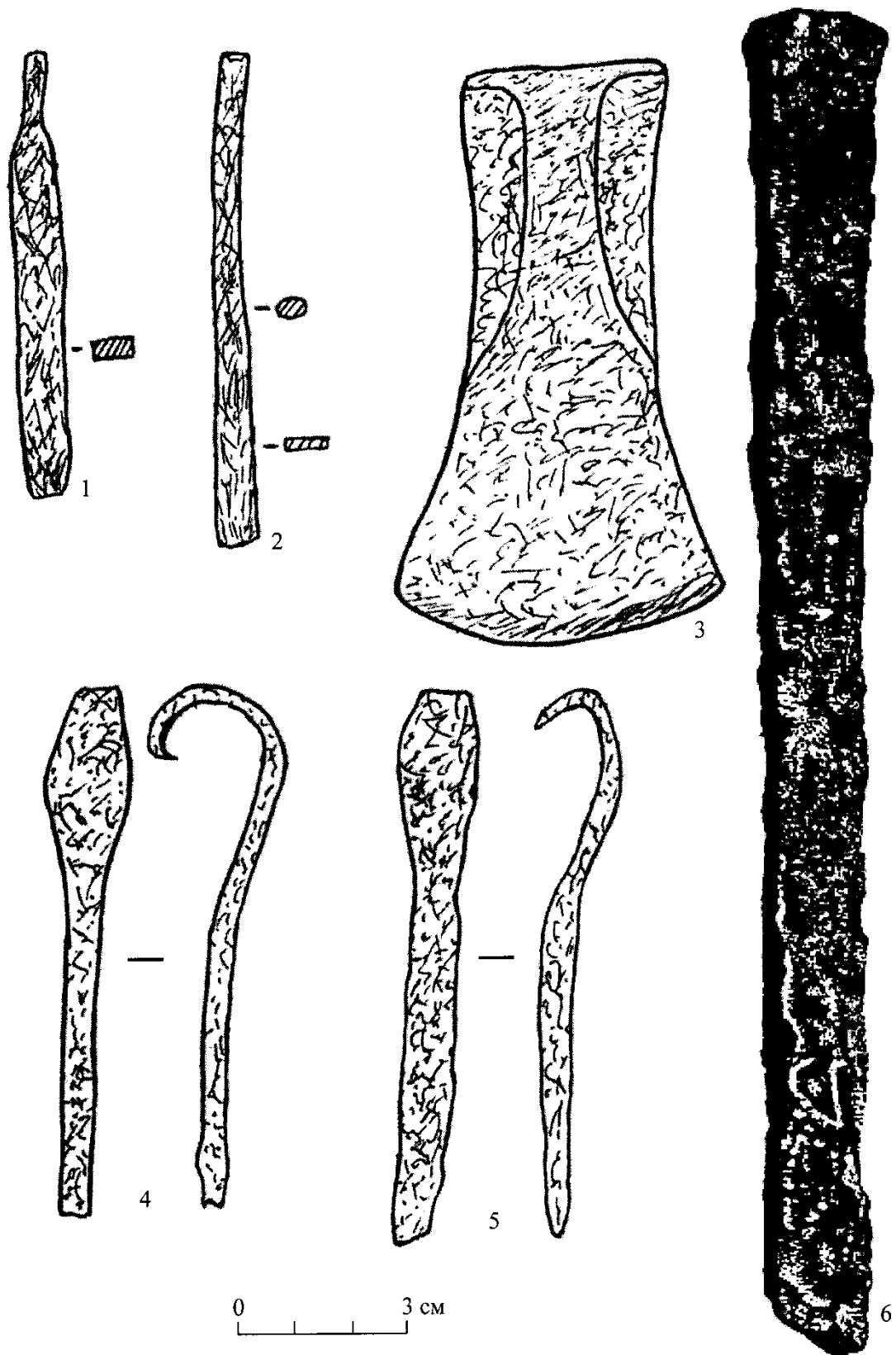

Рис. 72. Деревообробний інструмент, залізо.

1-2 – долота; 3 – тесло; 4-5 – різці (X-XI ст., Глибівка, за С.Е. Баженовою); 6 – долото (XII-XIII ст., Стара Ушиця, за М.П. Кучерою й П.А. Горішнім).

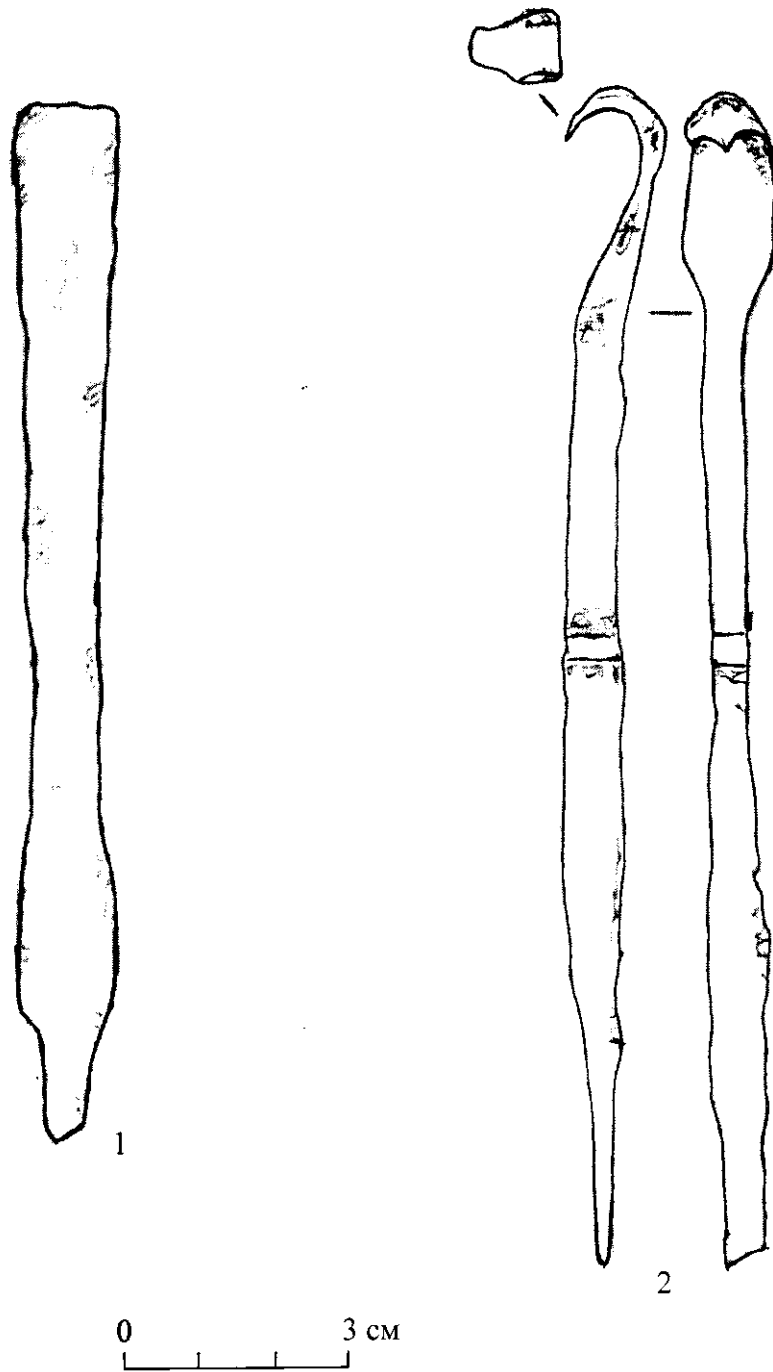

Рис. 73. Деревообробний інструмент, XII-XIII ст., залізо (фонди Городоцького краєзнавчого музею).

1 – долото;

2 – різець.

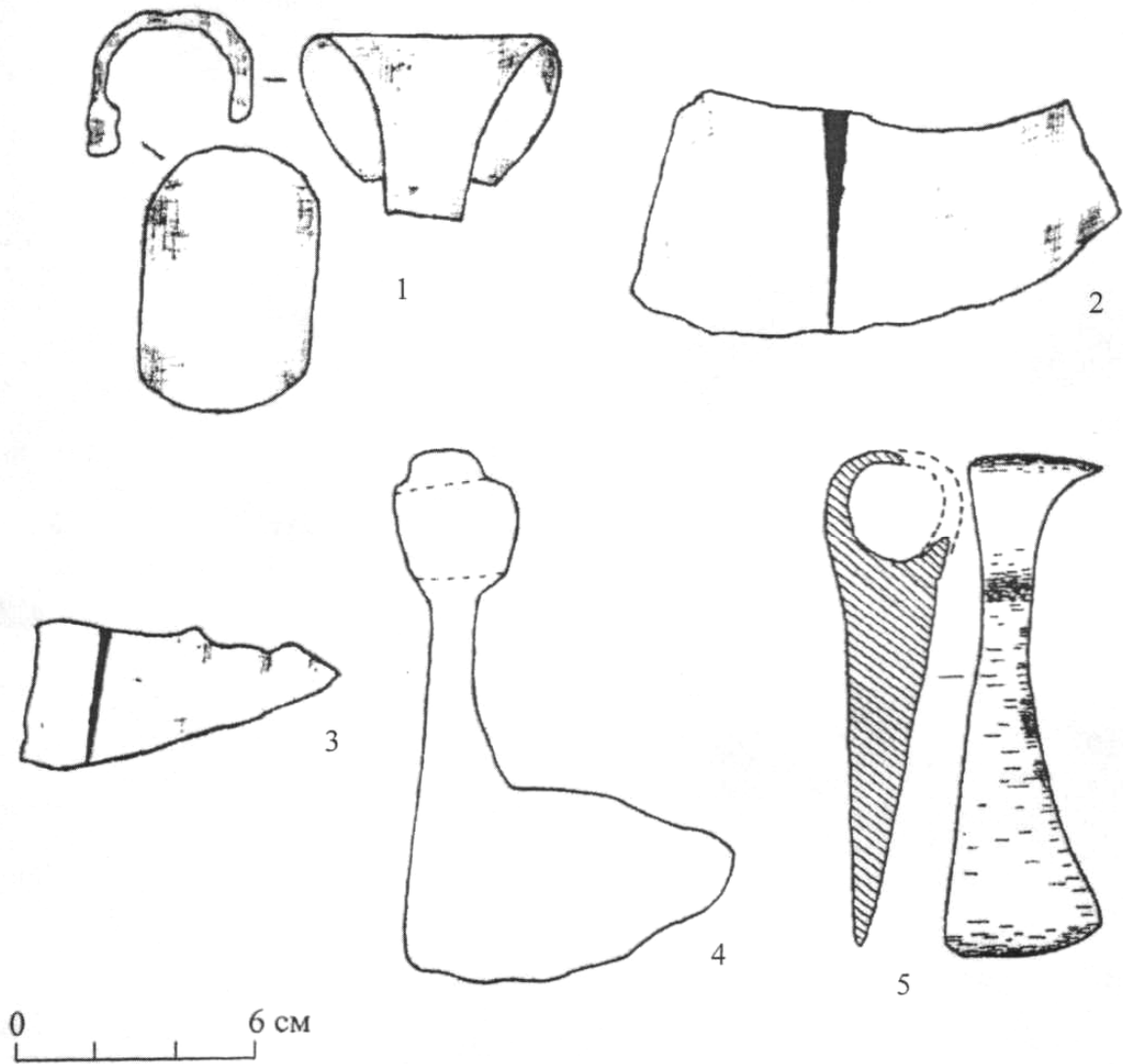

Рис. 74. Сокири й фрагменти сокир, XII-XIII ст., залізо.

1-3 – Остапківці (фонди Городоцького краєзнавчого музею);

4 – Рудка (за В.А. Захар'євим);

5 – Бакота (за О.М. Приходнюком).

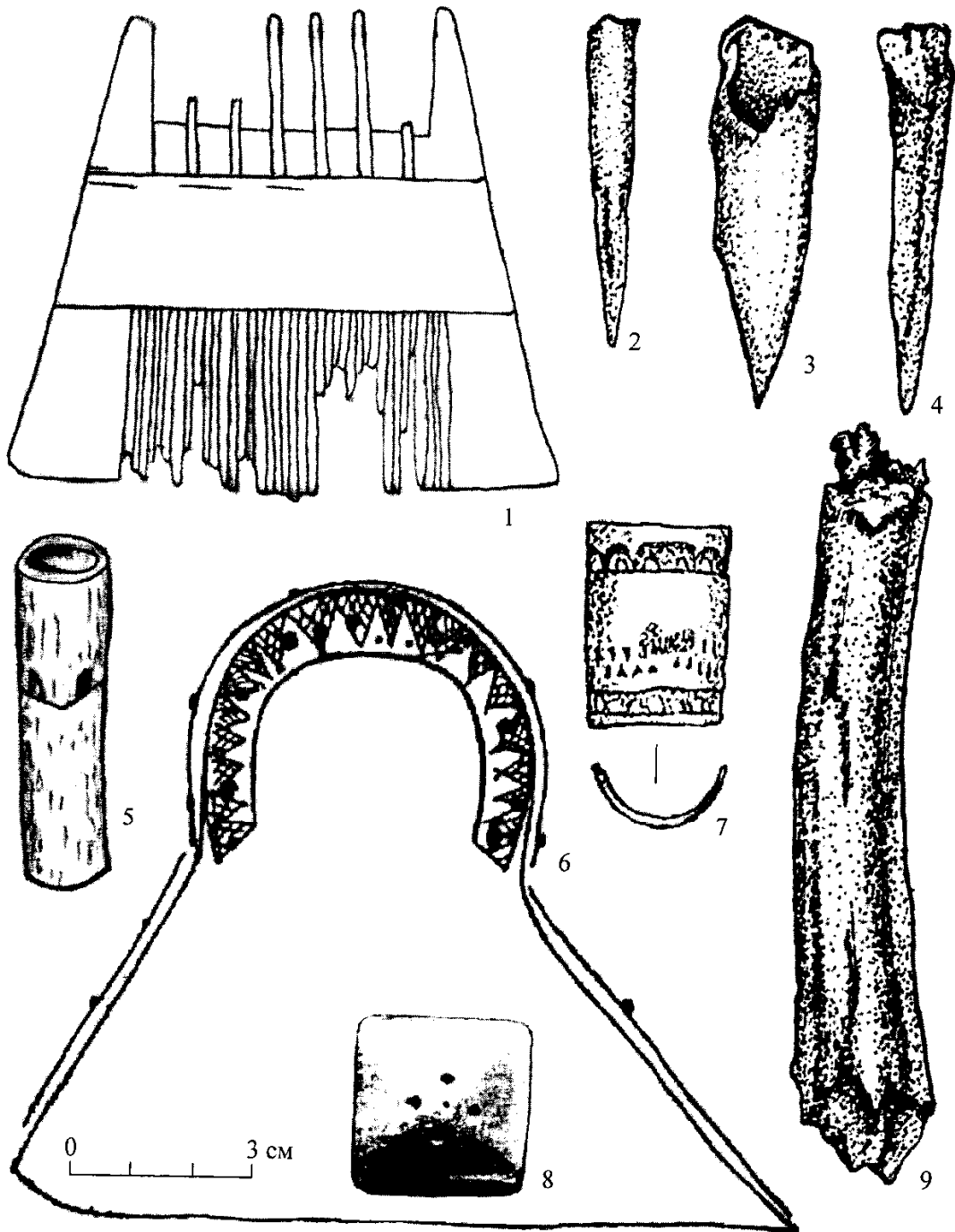

Рис. 75. Вироби з кістки.

1 – гребінь, XII-XIII ст.; 2-4 – проколки, XII-XIII ст.; 5, 7 – юрки, XII-XIII ст.; 6 – накладка до луки сідла, XII-XIII ст.; 8 – гральна битка, XI ст.?; 9 – заготовка руків'я; 1, 5 – Гринчук (за С.П. Пачковою); 2-4, 6, 9 – Бакота (за І.С. Винокуром і П.А. Горішнім); 7 – Волочиськ 5 (за І.Р. Михальчишиним); 8 – Кам'янець-Подільський (за Є.М. Пламеницькою).

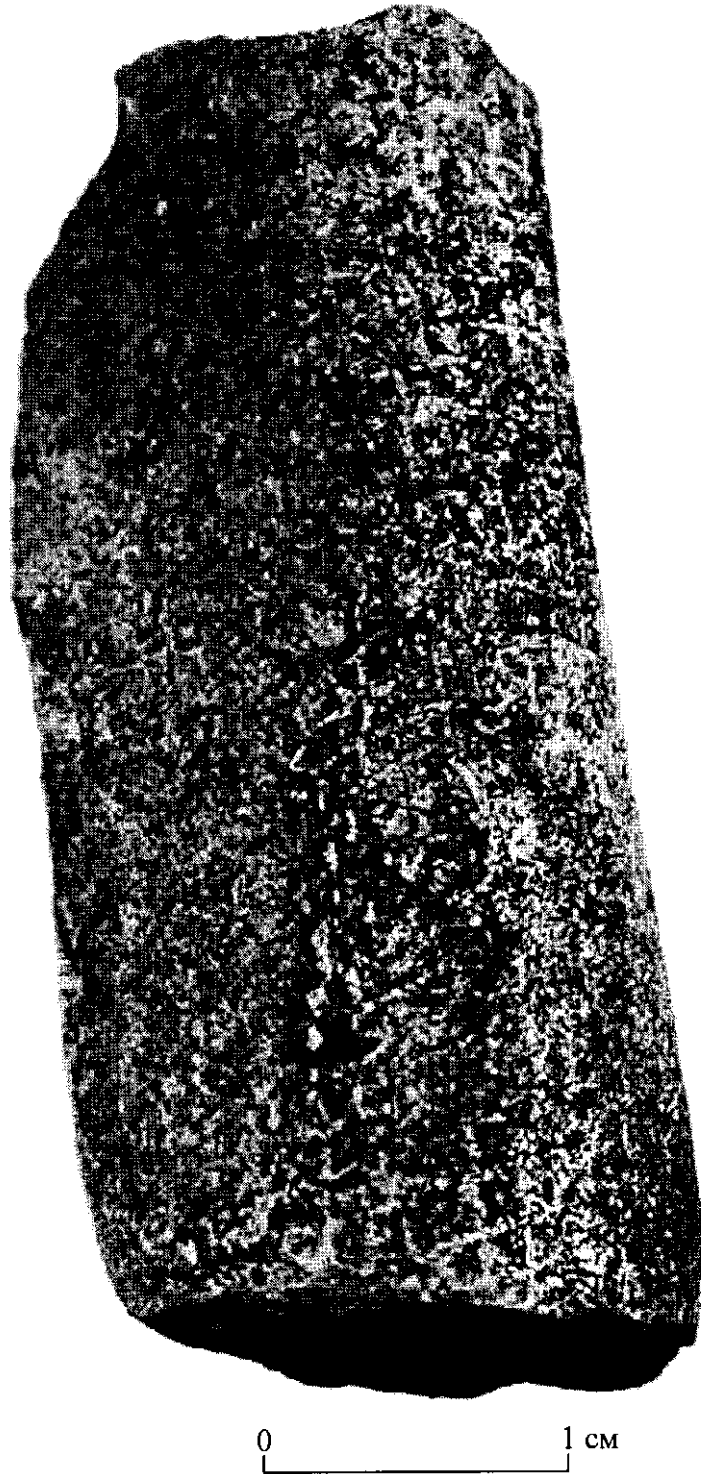

Рис. 76. Оселок з відбитком тканини на ньому, X-XI ст., Глибівка, камінь (дослідження автора).

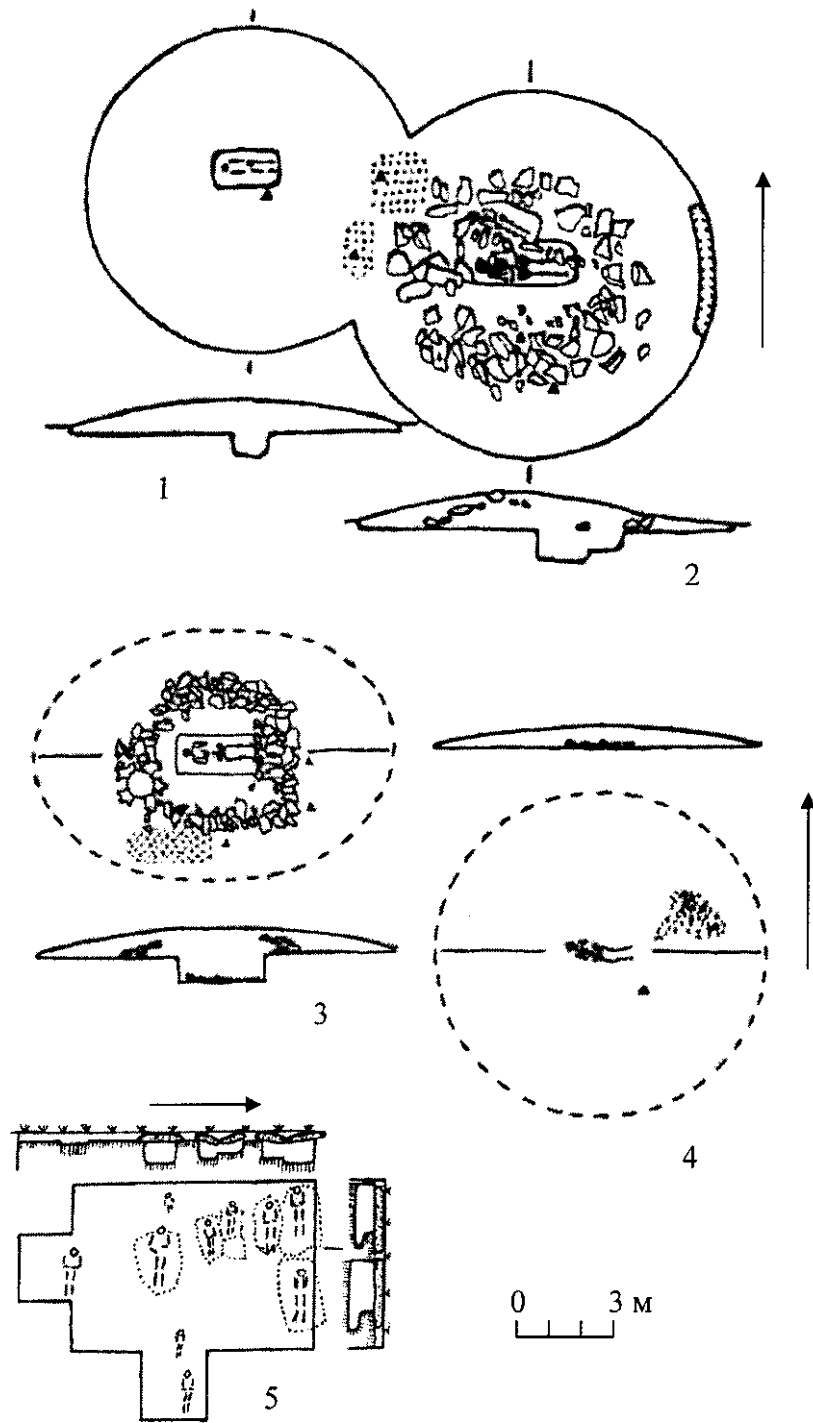

Рис. 77. Поховальний обряд, Сокілець (за В.А. Захар'євим).

1 – курган №38; 2 – курган №37; 3 – курган №1; 4 – курган №2 (урочище Могилки, XI-XII ст.); 5 – частина розкопу могильника (урочище Батарей, XII-XIII ст.).

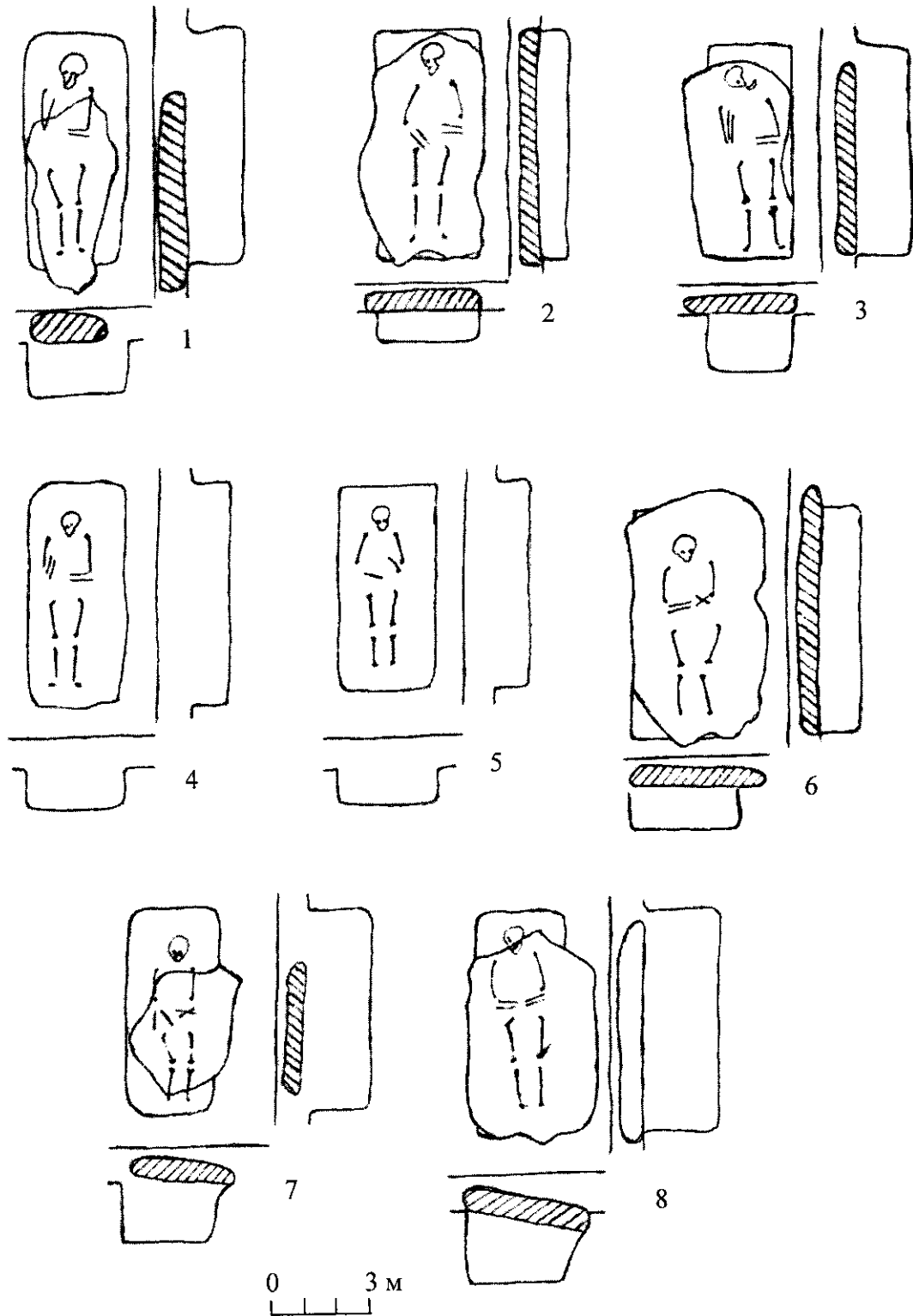

Рис. 78. Плани поховань, XII-XIII ст., Сокілець, урочище Батарія.

1 – №25; 2 – №22; 3 – №23; 4 – №25; 5 – №17; 6 – №18; 7 – №19; 8 – №20.

(за В.А. Захар'євим).

1

2

Рис. 79. Архаїчні елементи поховальної традиції на кладовищі с. Калюс Новоушицького району.

1 – стіл із кам'яних тесаних плит;

2 – обкладка могильного горбика необробленими каменями (фото автора).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрович Г.С. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губ. Кустарные древодельные промыслы в Подольской губ. / Г.С. Александрович. – К.: Лито-Типография «С.Кульженко», 1916. – 150 с. (Оттиск из: «Кустарные промыслы в Подольской губернии» – издание Подольской Губернской Земской Управы).
2. Алексеева И.Л. Каменные ящики Нижнего Поднестровья / И.Л. Алексеева // АО 1973 года. – М.: Наука, 1974. – С. 237.
3. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В.Б. Антонович. – Одесса: Типография А. Шульца, 1886. – 17 с.
4. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь / В.Б. Антонович // Киевская Старина. – 1891. – Октябрь. – С. 108–116.
5. Антонович В. Подольская легенда о Буняке / В. Антонович // Киевская Старина. – 1892. – Июнь. – С. 444–445.
6. Антонович В.Б. Дополнительные раскопки в Бакотском скальном монастыре / В.Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1893. – Т.7. – С. 17–18.
7. Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.) // НА ІА НАНУ. – 1946/12. – 89 с.
8. Артамонов М. Південноподільська експедиція / М. Артамонов // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т.І. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – С. 257–262.
9. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). – К.: Наукова думка, 1966. – 462 с.
10. Археологія Дунаєвеччини. / Упорядники: Шмаєнік М.Д., Захар'єв В.А. – Хмельницький: Хмельницький обласний краєзнавчий музей, 1992. – 60 с.

11. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) / В.В. Аулих, И.К. Свешников, В.Н. Цыгылык и др.; Отв. ред. А.П. Черныш; АН УССР. Ин-т обществ. наук. – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.

12. Баженова С.Е. Отчет об археологических исследованиях древнерусского городища IX-XI вв. у с. Глыбовка Ново-Ушицкого района Хмельницкой области за 1982 г. // НА ІА НАНУ. – 1982/111. – 4 с.

13. Баженова С.Е. Особливості давньоруської кераміки Поділля (за матеріалами Глибівського городища IX-XI ст.) / С.Е. Баженова // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 149.

14. Баженов Л.В. Дослідник історії Правобережної України Казімеж Пуласький / Л.В. Баженов, С.Е. Баженова // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С. 176–183.

15. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть) / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.

16. Баженов О.Л. Про заселення Середнього Подністров'я в IX-XI ст. / О.Л. Баженов // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. – К.: Соборна Україна, 1996. – С. 177–178.

17. Баженов О. Давньоруське Глибівське городище IX-XI ст. в системі оборонних споруд Середнього Подністров'я / О. Баженов // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. Наукові матеріали. – К.: Соборна Україна, 1997. – С. 212–215.

18. Баженов О.Л. Глибівське городище IX-XI ст. на р. Калюс у системі оборонних споруд Середнього Подністров'я / О.Л. Баженов // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. – Кам'янець-Подільський: КПДПУ, інформ.-вид. відділ, 2000. – Вип. II. – С. 84–87.

19. Баженов О.Л. Вплив торгівлі на формування міст у Середньому Подністров'ї / О.Л. Баженов // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000а. – С. 248–251.

20. Баженов О.Л. Глибівське давньоруське городище IX-XI ст. в Середньому Подністров'ї / О.Л. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т.8 (10). – С. 191–196.

21. Баженов О.Л. Духовна культура населення давньоруського Пониззя (IX-XIII ст.) / О.Л. Баженов // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т.3. – С. 88–109.

22. Баженов О.Л. Щодо формування території Пониззя в IX-XIII ст. / О.Л. Баженов // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 138–147.

23. Баженов О.Л. Кам'янець і Кам'яничина на Пониззі в XII-XIII ст. / О.Л. Баженов // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (16-17 травня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ. – 2004а. – С. 30–34.

24. Баженов О.Л. Міста давньоруського Пониззя в літописах / О.Л. Баженов // УІЖ. – 2004б. – №6. – С. 112–121.

25. Баженов О.Л. Демографічні процеси на давньоруському Пониззі / О.Л. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 4. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2005. –

Т. 1. – С. 9–11.

26. Баженов О.Л. Давньоруське Пониззя середини XII – середини XIII ст.: соціально-економічний, військово-політичний і культурно-духовний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Л. Баженов. – Чернівці, 2005а. – 20 с.

27. Баженов О. Про перспективи дослідження Бакотського печерного монастиря / О. Баженов, В. Мегей // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.1. – С. 210–214.

28. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть. Монографія / О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. – 304 с.

29. Баран В.Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян / В.Д. Баран // Славяне на Днестре и Дунае. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 5–48.

30. Баран В.Д. Слов'яни у другій половині I тис. н. е. / В.Д. Баран // Давня історія України: В 3 т. / [Ю.А. Асєєв, В.Д. Баран, П.П. Толочко та ін.]; ред. кол.: П.П. Толочко (відп. ред.) та ін. – К.: ІА НАН України, 2000. – Т. 3: Слов'яно-Руська доба. – С. 61–104.

31. Баран Я.В. Слов'янська община / Я.В. Баран / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 192 с.

32. Баран О.В. До питання про зв'язок «Повѣсти о Подолской земль» з галицько-волинським літописанням / О.В. Баран // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – 440 с. / Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Т.2. – С. 258–261.

33. Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. Т.1. Географический словарь русской земли (IX-XIV ст.) / Н. Барсов.

– Вильна: Изд. Барсова Н., 1865. – 220 с.

34. Бережинский В.Г. Тактика оборонительного боя при защите укреплений Древней Руси / В.Г. Бережинский // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Том 1. – С. 20–31.

35. Бібіков С.М., Рудинський М.Я. Звідомлення Подільської експедиції ІА АН УРСР (7 вересня – 7 жовтня 1945 р.) // НА ІА НАНУ. – 1/1945/3. – 13 с.

36. Бібіков С.М., Рудинський М.Я. Подільська експедиція 1945 р. // НА ІА НАНУ. – 1945/3. – 13 с.

37. Бибииков С.Н. О времени образования надпойменного уступа в долине среднего течения Днестра / С.Н. Бибииков // СА. – 1958. – №3. – С. 27–30.

38. Бибииков С.Н., Довженок В.И., Збеневич В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1968 г. // НА ІА НАНУ. – 1968/1. – 59 с.

39. Бибииков С.Н., Довженок В.И., Евдокимов Г.Л., Збеневич В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1969 г. // НА ІА НАНУ. – 1969/15. – 35 с.

40. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області: Монографія / О. Білецька. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.

41. Білецька О.В. Еволюція давньоруських міст Пониззя в другій половині XIV-XV ст. / О.В. Білецька // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. / Відп. ред. проф. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.1. – С. 175–184.

42. Біляєва С.О. Землеробство / С.О. Біляєва // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 70–76.

43. Біляєва С.О. Тваринництво / С.О. Біляєва // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003а. – С. 76–81.

44. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения / А.А. Бобринский. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
45. Болтанюк П. Розвиток фортифікації східного вузла Кам'янецької фортеці на основі археологічних розвідок 2007 р. / П. Болтанюк // Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник. (Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський. – (Кам'янець-Подільський): Б.М., 2009. – С. 50–58.
46. Борисковський П.І. Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини / П.І. Борисковський // Археологія. – 1950. – Т. 4. – С. 117–131.
47. Брайчевський М.Ю. Короткий звіт про розвідку на Середньому Дністрі // НА НА ІА НАНУ. – 1946/4. – 8 с.
48. Брайчевский М.Ю. Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции ИА АН УССР в 1951 г. // НА ІА НАНУ. – 1951/9 б. – 44 с.
49. Брайчевський М.Ю. Археологічна розвідка в Новоушицькому районі Хмельницької області / М.Ю. Брайчевський // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. V. – К: Вид-во АН УРСР, 1955. – С. 176–177.
50. Брайчевский М.Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М.Ю. Брайчевский, В.И. Довженок // МИА СССР. – №139. – М.: Наука, 1967. – С. 238–263.
51. Брайчевський М.Ю. Походження Русі // Вибрані твори: Іст.-археол. студії. Публіцистика / М.Ю. Брайчевський / Ред. Л. Винар. – 2-ге вид. – К., 2002. – С. 179–390.
52. Бузян Г.М. Пам'ятки давньоруського часу в селі Жванець / Г.М. Бузян, О.О. Якубенко // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 46–47.
53. Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП

«Картографія», 2004. – 208 с.

54. Вакуленко Л.В. Отчет о работе Сокольского отряда Днестровской новостроечной экспедиции в 1974 г. // НА ІА НАНУ. – 1974/5 а. – 14 с.

55. Вакуленко Л.В. Отчет о раскопках в с. Сокол Каменец-Подольского района Хмельницкой области в 1975 г. // НА ІА НАНУ. – 1975/10 з. – 16 с.

56. Вакуленко Л.В. Отчет о работе Сокольского отряда Днестровской новостроечной экспедиции в 1977 г. // НА ІА НАНУ. – 1977/25 ж. – 12 с.

57. Вакуленко Л.В. Раскопки в окрестностях с. Сокол на среднем Днестре / Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюк // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 311.

58. Вакуленко Л.В. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре / Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюк. – К.: Наукова думка, 1984. – 108 с.

59. Вільшанська О.Л. Давньоруська кераміка з поселення біля села Сокол на Середньому Дністрі / О.Л. Вільшанська // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 45–46.

60. Вільшанська О.Л. Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокол на Середньому Дністрі / О.Л. Вільшанська // Археологія. – 1988. – №61. – С. 85–90.

61. Виноградська Л.І. Кераміка XIII – початку XVI ст. з розкопок у м. Кам'янець-Подільський у 2008 році / Л.І. Виноградська // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура; Упорядн.: Л.Д. Строценць, М.О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 98–100.

62. Виноградська Л.І. Вивчення укріплень Поділля XIII-XVII ст. (за археологічними даними) / Л.І. Виноградська // Археологія і давня історія України. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К.: Інститут археології НАН України, 2010а. – С. 79–87.

63. Виноградська Л.І. Археологічні дослідження Північного бастиону

замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008-2010 рр. / Л.І. Виногородська, П.А. Болтанюк // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура; Упорядн.: Л.Д. Строчень, М.О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 102–104.

64. Виногородська Л.І. Дослідження Північного бастіону Кам'янець-Подільського замку / Л.І. Виногородська, П.А. Болтанюк // АДВУ–2010. – К. – Полтава, 2011. – С. 62–63.

65. Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 г. // НА ІА НАНУ. – 1963/29. – 12 с.

66. Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 г. // НА ІА НАНУ. – 1964/41. – 13 с.

67. Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини: Конспект лекції на допомогу студентам / І.С. Винокур, С.К. Гуменюк. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 40 с.

68. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1966 г. // НА ІА НАНУ. – 1966/59. – 12 с.

69. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1968 г. // НА ІА НАНУ. – 1968/1 а. – 17 с.

70. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях в 1969-1970 гг. // НА ІА НАНУ. – 1969-70/55. – 30 с.

71. Винокур И.С. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты / И.С. Винокур, О.М. Приходнюк // АО 1969 г. – М.: Наука, 1970. – С. 284–285.

72. Винокур И.С. Работы Подольской экспедиции / И.С. Винокур // АО 1970 г. – М.: Наука, 1971. – С. 295–296.

73. Винокур И.С. Исследования славянских памятников в Устье на

Среднем Днестре / И.С. Винокур, О.М. Приходнюк, А.Т. Смиленко // АИУ 1968 г. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 218–222.

74. Винокур И.С. Поселение у с. Бакота на Днестре / И.С. Винокур // АО 1971 г. – М.: Наука, 1972. – С. 364–365.

75. Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Баженова С.Э. Отчет об археологических исследованиях в 1971-1972 гг. // НА ІА НАНУ. – 1972/82. – 13 с.

76. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е. / І.С. Винокур. – К.: Наукова думка, 1972а. – 180 с.

77. Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Отчет об археологических исследованиях 1973 г. // НА ІА НАНУ. – 1973/83. – 16 с.

78. Винокур И.С. Работы Подольской экспедиции / И.С. Винокур, А.Ф. Гуцал // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 255–256.

79. Винокур И.С. Раскопки на Среднем Днестре / И.С. Винокур, А.Ф. Гуцал // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 312.

80. Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Отчет об археологических исследованиях 1976 г. на территории Хмельницкой области // НА ІА НАНУ. – 1976/83. – 23 с.

81. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1977. – 112 с.

82. Винокур І.С. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник / І.С. Винокур, Г.М. Хотюн. – Львів, 1981. – 96 с.

83. Винокур И.С., Горишний П.А. Отчет о раскопках на селище черняховской культуры в с. Ставище Дунаевецкого района Хмельницкой области (на трассе газопровода Уренгой-Ужгород) в 1982 г. // НА ІА НАНУ. – 1982/107. – 20 с.

84. Винокур І.С. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимошук, В.І. Якубовський. – К.: Наукова думка, 1984. – 224 с.

85. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного

Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя / І.С. Винокур. – К.; Одеса: Вища школа, 1985. – 128 с.

86. Винокур І.С. Історична топографія стародавньої Бакоти / І.С. Винокур // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I- на початку II тисячоліть н.е. (Чернівці, 22-24 вересня 1994 року): Тези доп. та повідомл. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 58–60.

87. Винокур І.С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 362 с.

88. Винокур І. Скелі й печери в історії Бакоти / І. Винокур // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Наукова конференція (Львів, 2-3 лют. 1995 р.): Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С. 38–41.

89. Винокур І.С. Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників / І.С. Винокур, М.Б. Петров // Кам'яничина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. Том 1. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997. – С. 53–61.

90. Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // Краєзнавство. Науково-популярний журнал. – Кам'янець-Подільський, 1999. – №1-4. – С. 10–23.

91. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. / За ред. С.В. Трубчанінова. – Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіюм, 2000. – 376 с.

92. Винокур І.С. Кам'янець-Подільський кінця XII – початку XIII ст. за писемними та археологічними джерелами / І.С. Винокур, М.Б. Петров // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (16-17 травня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ. – 2004. – С. 3–14.

93. Винокур І.С. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І.С. Винокур, Д.Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 480 с.
94. Винокур І.С. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля. Вип. I. За матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 років / І.С. Винокур, О.І. Журко, В.П. Мегей, В.І. Якубовський. – Київ-Кам'янець-Подільський-Хмельницький-Старокостянтинів, 2004. – 208 с.
95. Винокур І.С. Передмова / І.С. Винокур // Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упорядник О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 3–5.
96. Височенко С. Товтри на найдавніших географічних картах / С. Височенко, І. Ровенчак // Подільський Національний природний парк: доцільність і проблеми створення. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції 23-24 вересня 1993 року. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 151–153.
97. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 2. Подольская губерния. – Санктпетербург: В типографии Департамента Генерального Штаба, 1849. – 277 с.
98. Возний І. Топографія, розміри та фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини XII-XIII ст. / І. Возний // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 174–187.
99. Возний І.П. Топографія та типологія відкритих поселень XII-XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя / І.П. Возний // Археологія. – 2004. – №2. – С. 48–67.
100. Возний І. Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X-XIII ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра / І. Возний // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 9. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005 – С. 297–323.

101. Возний І.П. Типологія кераміки кінця X-XI ст. з відкритих поселень межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра / І.П. Возний // Дньєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К.: Корвінпрес, 2008. – С. 90–99.

102. Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра в X-XIV ст.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.04 / Возний Ігор Петрович. – Київ, 2009. – 920 с.

103. Возний І.П. Типологія клейм та орнаментация горщиків з території між Верхнім Сиретом і Середнім Дністром (X – перша половина XIII ст.) / І.П. Возний // Археологія. – 2010. – №4. – С. 31–45.

104. Войнаровський В.М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині / В.М. Войнаровський // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років Державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К.: Національний музей історії України, 1992. – С. 33–45.

105. Воропай Л.И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. Учебное пособие / Л.И. Воропай, М.Н. Куница. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 92 с.

106. Гальчак С.Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропосоціогенезі) / С.Д. Гальчак. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 368 с.

107. Геренчук К.І. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів / К.І. Геренчук, М.М. Койнов, П.М. Цись. – Вид-во Львівського університету, 1964. – 222 с.

108. Геринович В. Кам'яничина. Ч. 2-а. Населення і його економічна діяльність / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – (Кам'янець-Подільський). – 1927. – С. 1–168.

109. Гопак В.Д. Техника кузнечного ремесла у восточних славян во второй половине I тысячелетия н. э. (Днепровско-Днестровское междуречье)

/ В.Д. Гопак // СА. – 1976. – №2. – С. 46–56.

110. Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. / С.А. Горбаненко // Археологія. – 2006. – №3. – С. 73–79.

111. Горбаненко С.А. Системи землеробства слов'ян кінця I тис. до н. е. – I тис. н. е. / С.А. Горбаненко // Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник / Запорізький обласний краєзнавчий музей. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 9. – С. 85–103.

112. Горбняк Т. Бакота – затоплена доля / Т. Горбняк. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 56 с.

113. Горішній П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Дністровської давньоруської експедиції в 1974 р. // НА ІА НАНУ. – 1974/6 г. – 37 с.

114. Горишний П.А. Раскопки у с. Бакота на Днестре / П.А. Горишний, Р.А. Юра // АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 268–269.

115. Горишний П.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре / П.А. Горишний, Р.А. Юра // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 317–318.

116. Горішній П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Давньоруської Дністровської експедиції ІА АН УРСР у 1975 р. // НА ІА НАНУ. – 1975/27 в. – 10 с.

117. Горишний П.А. Работы Древнерусского отряда Днестровской экспедиции / П.А. Горишний // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 264–265.

118. Горишний П.А. Гончарный комплекс у с. Бакоты / П.А. Горишний // АИУ 1978-1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. Института археологии АН УССР. – Днепропетровск, 1980а. – С. 159.

119. Горішній П.А. Дослідження літописних міст Середнього Подністров'я / П.А. Горішній, М.П. Кучера // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 150–151.

120. Горішній П.А. Гончарний комплекс поблизу с. Бакота / П.А. Горішній // Археологія. – 1984. – №48. – С. 97–99.

121. Головка О.Б. Держава Романовичів та Золота Орда / О.Б. Головка // УІЖ. – 2004. – №6. – С. 3–16.
122. Готун І.А. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X-XIII ст. / І.А. Готун // *Vita Antiqua*. – 1999. – №2. – С. 206–212.
123. Граб В.І., Супруненко О.Б. Доля Михайла Рудинського / В.І. Граб, О.Б. Супруненко // *Археологія*. – 1992. – №4. – С. 91–98.
124. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – 568 с.
125. Грунти Хмельницької області. – Львів: Каменяр, 1968. – 72 с.
126. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський: В 11 т., 12 кн. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1992. – 640 с.
127. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський: В 11 т., 12 кн. – Т.4. – К.: Наукова думка, 1993а. – 544 с.
128. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
129. Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля / С.К. Гуменюк // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 48.
130. Гуменюк С.К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського / С.К. Гуменюк // УІЖ. – 1966. – №1. – С. 135–137.
131. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л.Н. Гумилев: АСТ – Астрель, 2004. – 656 с.
132. Гупало В.Д. До питання про функціональне призначення гончарних клейм / В.Д. Гупало // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Випуск 6. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – С. 233–238.
133. Гуцал А.Ф. Городища скіфського часу на Дунаєвеччині / А.Ф. Гуцал // Тези доповідей республіканської наукової конференції

«Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С. 25–26.

134. Гуцал А.Ф. Стародавні форпости товтрового кряжу / А.Ф. Гуцал // Подільський Національний природний парк: доцільність і проблеми створення. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції 23-24 вересня 1993 року. – Кам'янець-Подільський, 1993а. – С. 75–76.

135. Гуцал А.Ф. Археологічні дослідження Кам'янець-Подільської фортеці 2007 року / А.Ф. Гуцал, П.А. Болтанюк // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.1. – С. 205–210.

136. Гуцал В.А. Коса-горбуша з с. Городиська / В.А. Гуцал, В.П. Мегей // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. – Кам'янець-Подільський: КПДПУ, інформ.-вид. відділ, 2000. – Вип. II. – С. 79–83.

137. Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилов О.Д. Звіт про археологічне дослідження курганів скіфського часу біля с. Малинівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (2003 р.) // НА ІА НАНУ. – 2004. – 20 с.

138. Гуцал А.Ф. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. – 176 с.

139. Гуцал В.А. Археологічні розвідки на території Кам'янець-Подільського району / В.А. Гуцал // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 20–23.

140. Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви / Я.Р. Дашкевич // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський,

1990. – С. 59.

141. Дашкевич Я.Р. Виникнення міст України: міфи та реальність / Я.Р. Дашкевич // УГЖ. – 1992. – №2. – С. 8–13.

142. Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. / Я. Дашкевич // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: КПДУ, інформ.-вид. відділ, 2004. – С. 34–39.

143. Демідко С.Ю. Охоронні дослідження 1988-1989 рр. на території Хмельницької області / С.Ю. Демідко // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. Тези доп. та повід. – Вінниця, 1990. – С. 36–37.

144. Демідко С.Ю. Гончарна майстерня XII–XIII століття з поселення Велика Яромирка I / С.Ю. Демідко // Хмельницькому 500. Тези науково-теоретичної конференції / Хмельниц. обл. наук. біб-ка, Хмельниц. обл. краєзн. музей; відп. ред. С.К.Гуменюк. – Хмельницький, 1991. – С. 104–106.

145. Демідко С.Ю. Звіт про дослідження пам'яток археології поблизу с. Велика Яромирка Городоцького району Хмельницької обл. – Хмельницький, 2004. – 16 с. (Рукопис, інформація надана автором).

146. Денисик Г.І. Природна географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.

147. Дзюбак С.О. Кривчицьке городище / С.О. Дзюбак // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. – Кам'янець-Подільський: КПДПУ, інформ.-вид. відділ, 2000. – Вип. II. – С. 76–79.

148. Довженок В.Й. Древньоруське місто Воїнь / В.Й. Довженок, В.К. Гончаров, Р.О. Юра. – К.: Наук. Думка, 1966. – 148 с.

149. Довженок В.Й. Роботи слов'янського загону Середньодністровської експедиції / В.Й. Довженок, О.М. Приходнюк // Археологічні дослідження на Україні 1969 р. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 372–376.

150. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділля. (Коротка історія краю) / Д. Дорошенко. – Хотин: філіал видавництва «Буковина», 1992. – 40 с.
151. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. (Археологическая карта). – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
152. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М.: Наука, 1985. – 432 с.
153. Дяденко В.Д. Жовнинський могильник XI-XIII ст. / В.Д. Дяденко, О.П. Моця // Археологія. – 1986. – №54. – С. 82–90.
154. Энциклопедия символов / Е.Я. Шейнина. – М.: ООО “Издательство АСТ”, Харьков: ООО “Торсинг”, 2002. – 591 с.
155. Егоров В.Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII-XIV веках / В.Л. Егоров // Вопросы истории. – 1985. – №1. – С. 16–29.
156. Івакін В.Г. Поховальні пам'ятки давньоруського Києва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія України» / В.Г. Івакін. – К., 2009. – 20 с.
157. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / Ред. кол. П.Т.Тронько (голова) [та інші]. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 706 с.
158. Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. Т. 1. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1979. – 344 с.
159. Забашта Р. До питання атрибуції язичницької монументальної скульптури теренів Середньої Наддністрянщини (за архівними матеріалами) / Р. Забашта // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»): Матеріали наукової конференції (8-9 жовтня 1998 р., Гримайлів). – Львів: Місіонер, 1998. – С. 130–144.
160. Завальнюк О.М. Академік М.М. Тихомиров і дискусія про час заснування Кам'янця-Подільського / О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.16: На пошану професора А.О. Копилова. – С. 421–433.

161. Захар'єв В.А. Звіт про рятувальні роботи на гончарному комплексі в ур. Містисько, що в с. Велика Кужелова Дунаєвецького району Хмельницької області, проведені сектором археології Хмельницького обласного краєзнавчого музею у 1990 р. // НА ІА НАНУ. – 1990/207. – 12 с.

162. Захар'єв В.А. Нові матеріали до археологічної карти Дунаєвеччини / В.А. Захар'єв // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 61.

163. Захар'єв В.А. Звіт про розвідкові дослідження на Дунаєвеччині у 1992 р. // НА ІА НАНУ. – 1992/51. – 20 с.

164. Захар'єв В.А. Нові археологічні об'єкти на території Дунаєвеччини / В.А. Захар'єв // АДВУ 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – С. 34–35.

165. Захар'єв В.А. Звіт про роботу Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 1993 р. // НА ІА НАНУ. – 1993/66. – 33 с.

166. Захар'єв В.А. Звіт про дослідження у 1994 році давньоруського могильника в ур. Батарєя поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області // НА ІА НАНУ. – 1994/60. – 15 с.

167. Захар'єв В.А. Давньоруські могильники Сокільця на Ушиці / В.А. Захар'єв // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I- на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці, 22-24 вересня 1994 року): Тези доп. та повідомл. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 46–47.

168. Захар'єв В.А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області // НА ІА НАНУ. – 1995/57. – 24 с.

169. Захар'єв В.А. Давньоруські могильники Центрального Поділля / В.А. Захар'єв // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995а. – С. 125–127.

170. Захар'єв В.А. До питання про подільський варіант давньоруського поховального обряду / В.А. Захар'єв // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. збірник. – Хмельницький: Доля, 1995б. – С. 243–249.

171. Захар'єв В.А. Звіт про п'ятий сезон дослідження давньоруського підплитового могильника поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області // НА ІА НАНУ. – 1996/38. – 17 с.

172. Захар'єв В.А. Елементи язичництва в християнських похованнях давньоруського Сокільця / В.А. Захар'єв // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. – К.: Соборна Україна, 1996. – С. 189–192.

173. Захар'єв В. Оборонні споруди давнини на території Дунаєвеччини / В. Захар'єв // Матеріали науково-практичної конференції «Меджибіж: 850 років історії» – Меджибіж, 1996а. – С. 89–91.

174. Захар'єв В.А., Рідуш Б.Т. Звіт про роботи на давньоруському могильнику XII-XIII ст. в ур. Батарєя поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області, та спелеооб'єктах середньої течії р. Ушиці // НА ІА НАНУ. – 1997/16. – 24 с.

175. Захар'єв В.А. Нові матеріали з давньоруських могильників поблизу с. Сокілець на Поділлі / В.А. Захар'єв // Археологічні дослідження на Україні 1993 року / Ін-т археології НАНУ; Відп. ред. М.Ю.Відейко. – К., 1997. – С. 58–60.

176. Захар'єв В.А. Місце та роль Сокільця в історії Поділля / В.А. Захар'єв // АCADEMIA на пошану професора Л.А.Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997а. – С. 71–73.

177. Захар'єв В. Стародавня Русь на Дунаєвеччині / В. Захар'єв // Дивокрай. Науково-популярний альманах. Хмельниччина Подільська. Випуск 2. – Хмельницький, 1997б. – С. 16–21.

178. Захар'єв В.А. Давньоруський Сокілець / В.А. Захар'єв // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К., 1997в. – С. 23–25.

179. Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття / В. Захар'єв // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). (Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції). –

Хмельницький: Доля, 1997г. – С. 221–229.

180. Захар'єв В.А. Археологічні та археоспелеологічні роботи у середній течії р. Ушиці на Поділлі / В.А. Захар'єв, Б.Т. Рідуш // АБУ 1997-1998 рр. – К.: Ін-т археології НАН України, 1998. – С. 16.

181. Захар'єв В.А. Звіт про археологічне дослідження курганного могильника XI ст. у с. Тимків Новоушицького р-ну у 1998 р. // НА ХОКМ. (Звіти про експедиції та відрядження. – №102). – Хмельницький, 2000. – 13 с.

182. Захар'єв В.А. Новий давньоруський курганний могильник Сокілецького мікрорегіону / В.А. Захар'єв // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: КПДПУ, 2000а. – С. 118–121.

183. Захар'єв В.А. Третій сезон досліджень у Сокільці / В.А. Захар'єв // АДВУ 1994-1996 років: Зб. наук. праць. / Наук.-досл. ін-т пам'яткоохоронних досліджень; Відп. ред. М.Ю.Відейко. – К.: ПРАЙМ, 2000б. – С. 46.

184. Захар'єв В.А. П'ятий сезон досліджень у Сокільці / В.А. Захар'єв / АДВУ 1994-1996 років: Зб. наук. праць. / Наук.-досл. ін-т пам'яткоохоронних досліджень; Відп. ред. М.Ю.Відейко. – К.: ПРАЙМ. – К., 2000в. – С. 46–47.

185. Захар'єв В. На Галицькому порубіжжі / В. Захар'єв // Літопис Хмельниччини. Краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2001. – С. 13–17.

186. Захар'єв В.А. Черговий етап дослідження Сокілецького давньоруського підплитового могильника XII-XIII ст. / В.А. Захар'єв // АБУ 2000/2001 рр.: Збірка наукових праць / Під ред. Н.О.Гаврилук. – К.: ІА НАНУ, 2002. – С. 126–127.

187. Захар'єв В.А. Давньоруські язичницькі та християнські святині Сокільця / В.А. Захар'єв // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. – Вип. III. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003а. – С. 75–77.

188. Захар'єв В.А. Десять років дослідження археологічних пам'яток Сокілецького мікрорегіону / В.А. Захар'єв // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. –

Вип. III. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003б. – С. 72–75.

189. Захар'єв В.А. Дослідження Малівецького давньоруського городища / В.А. Захар'єв // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. – Вип. III. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003в. – С. 77–80.

190. Зильманович И.Д. Древнерусская гончарная печь в с. Лука-Врублевецкая / И.Д. Зильманович // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 86–87.

191. Каталог выставки XI АС в Киеве (В здании Университета св. Владимира). – К., 1899. – 301 с.

192. Кириков С.В. Человек и природа Восточно-Европейской Лесостепи в X – начале XIX вв. / С.В. Кириков. – М.: Наука, 1979. – 184 с.

193. Кирпичников А.Н. Мечи Киевской Руси (IX-XI вв.) / А.Н. Кирпичников // СА. – 1961. – №4. – С. 179–197.

194. Кирпичников А.Н. Шлем XI в. из Юго-Западной Руси / А.Н. Кирпичников // СА. – 1962. – №2. – С. 230–234.

195. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX-XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ. Е 2-36. – М.-Л.: Наука, 1966. – 107 с.

196. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени / А.Н. Кирпичников // САИ. Е 1-36. – М.-Л.: Наука, 1966а. – 146 с.

197. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ. Е 1-36. – Л.: Наука, 1971. – 92 с.

198. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ. Е 1-36. – Л.: Наука, 1973. – 137 с.

199. Коваленко В.П. Торгівля / В.П. Коваленко // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 150–155.

200. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.

201. Козак Д.Н. Венеди / Д.Н. Козак. – К.: ПП «КОРВІН ПРЕСС», 2008. – 470 с.
202. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. / А.О. Козловський / АН України. Ін-т археології; Відп. ред. О.П.Моця. – К.: Наук. думка, 1992. – 184 с.
203. Колода В.В. Землеробство жителів городища Мохнач (часів салтівської культури) / В.В. Колода, Г.О. Пашкевич, С.А. Горбаненко // Археологія. – 2009. – №2. – С. 84–93.
204. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси / Б.А. Колчин // МИА СССР. – №32. – М.: Наука, 1953. – 258 с.
205. Колчин Б.А. Хронология Новгородских древностей / Б.А. Колчин // СА. – 1958. – №2. – С. 92–111.
206. Корзухина Г.Ф. Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии XI-XIII вв. / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова / ИИМК РАН. – Спб.: Петербургское востоковедение, 2003. – 432 с.
207. Корчинський О.М. Нові дані про великі городища у Верхньому Подністров'ї / О.М. Корчинський // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ-Галич, 1998. – С. 78–82.
208. Котляр М.Ф. Данило Галицький / М.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1979. – 186 с.
209. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
210. Котляр М.Ф. Про так звані чернігівські гривни срібла / М.Ф. Котляр // Археологія. – 1995. – №2. – С. 83–93.
211. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / М.Ф. Котляр. – К.: Альтернативи, 1998. – 336 с.
212. Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис / М. Котляр. – Альтернативи, 2002. – 328 с.
213. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия

Восточной Европы / Ю.А. Краснов. – М.: Наука, 1987. – 238 с.

214. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / М. Крикун / АН України, Археографічна комісія, Ін-т української археографії. – К.: Б.М., 1993. – 186 с.

215. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич / 2-е видання, із змінами і доповненнями / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Я.Ісаєвич. – Львів, 1999. – 220 с.

216. Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. / А.В. Куза // Русский город: Исследования и материалы. – М.: Наука, 1983. – Вып. 6. – С. 4–36.

217. Куза А.В. Малые города Древней Руси / А.В. Куза. – М.: Наука, 1989. – 168 с.

218. Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А.В. Куза. – М., 1996. – 256 с.

219. Кузмичевский П. (Драгоманов М.П.) / П. Кузмичевский. Шолудивый Буняка в украинских народных сказаниях // Киевская Старина. – 1887. – Август. – С. 676–713.

220. Кутовий С.С. Мінливість річної водності річок басейну Прип'яті в період XI-XX ст. / С.С. Кутовий, Д.І. Каліновський // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Географічні науки. – 2009. – Вип. 10. – С. 30–37.

221. Кучера М.П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі / М.П. Кучера // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С. 201–214.

222. Кучера М.П. Звіт про розвідку городищ в Середньому Подністров'ї у 1974 р. // НА ІА НАНУ. – 1974/6. – 10 с.

223. Кучера М.П. Отчет о разведке городищ в 1976 г. // НА ІА НАНУ. – 1976/37. – 10 с.

224. Кучера М.П., Горишний П.А. Отчет о раскопках городища у с. Старая Ушица на Днестре в 1976 г. // НА ІА НАНУ. – 1976/16 б. – 22 с.

225. Кучера М.П., Горишний П.А. Отчет об археологических исследованиях городищ на Днестре в 1977 г. // НА ІА НАНУ. – 1977/25 е. – 24 с.
226. Кучера М.П. Раскопки летописной Ушицы / М.П. Кучера, П.А. Горишний, А.П. Моця // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 320–321.
227. Кучера М.П. Раскопки Староушицкого городища / М.П. Кучера, П.А. Горишний // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978а. – С. 345.
228. Кучера М.П. Исследования летописной Ушицы / М.П. Кучера, П.А. Горишний // АИУ 1976-1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978б. – С. 114.
229. Кучера М.П. Раскопки городища XII-XIII вв. у с. Старая Ушица / М.П. Кучера, П.А. Горишний // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 62–96.
230. Кучера М.П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре / М.П. Кучера // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 97–101.
231. Кучера М.П. Городища / М.П. Кучера // Археология Украинской ССР: В 3 т. / [В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др.]; ред кол.: В.Д. Баран (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 3. – С. 372–396.
232. Кучера М.П. Отчет об исследовании Траяновых валов Среднего Поднестровья в 1988 г. // НА ІА НАНУ. – 1988/15. – 33 с.
233. Кучера М.П. «Траянові» вали Середнього Подністров'я / М.П. Кучера // Археологія. – 1992. – №4. – С. 43–55.
234. Кучера М. Городища мідного віку на Лівобережжі Середнього Подністров'я / М. Кучера // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). (Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С. 150–153.
235. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера / Ін.-т археології НАНУ. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.

236. Кучугура Л.И. Отчет об археологических работах, произведенных экспедицией Каменец-Подольского исторического музея-заповедника в Хмельницкой области в 1984 г. // НА ІА НАНУ. – 1984/149. – 61 с.

237. Кучугура Л.І. Звіт про проведення часткової археологічної розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в 1992 р. // НА ІА НАНУ. – 1992/50. – 85 с.

238. Кучугура Л.І., Якубенко О.О. Звіт про проведення розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1992 р. // НА ІА НАНУ. – 1993/54. – 445 с.

239. Кучугура Л.І. Археологічна розвідка в Середньому Подністров'ї / Л.І. Кучугура // Наукові праці історичного факультету. – Т.2. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1996. – С. 171–175.

240. Кушнір Б.М. Археологічні пам'ятки Жванця та його околиць / Б.М. Кушнір // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 92–93.

241. Левашова В.П. Височные кольца / В.П. Левашова // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. // Труды Государственного исторического музея. – Вып. 43. – М., 1967. – С. 7–54.

242. Лесючевский В.И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства / В.И. Лесючевский // СА. – 1946. – Т.VIII. – С. 225–247.

243. Линка Н.В. Копіївський скарб / Н.В. Линка // Археологія. – 1948. – Т. II. – С. 182–190.

244. Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А.В. Майоров. – Спб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.

245. Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси / Т.И. Макарова. – М.: Наука, 1986. – 156 с.

246. Макаров Н.А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей / Н.А. Макаров // СА. – 1981. – №2. – С. 111–116.

247. Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. / М.В. Малевская // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1969. – Вып. 120. – С. 3–14.

248. Малеев Ю.Н. Отчет об археологических исследованиях на Левобережье Среднего Поднестровья // НА ІА НАНУ. – 1978/102. – 10 с.

249. Малеев Ю.Н. Раскопки в Хмельницкой и Черновицкой областях / Ю.Н. Малеев, Б.А. Прищепа, В.А. Бондарчук // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 363–364.

250. Малеев Ю. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я / Ю. Малеев // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I- на початку II тисячоліть н.е. (Чернівці, 22-24 вересня 1994 року): Тези доп. та повідомл. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 31–33.

251. Масан О.М. Середньовічна Україна і Німецький орден: недосліджені проблеми взаємовідносин / О.М. Масан // IV Міжнародний конгрес українців: Історія. – Ч.1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С. 74–79.

252. М[асенко] Л. Бакота / Л. Масенко // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / АН УРСР, Ін-т мовознавства; І.М.Желізняк, А.П.Корепанова, Л.Т.Масенко, О.С.Стрижак. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 18.

253. Матеріали до зводу пам'яток історії і культури у Хмельницькій області [І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, В.П. Мегей та ін.] // Науковий архів археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету.

254. Маярчак С. Літописний Каліус / С. Маярчак // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 167–172.

255. Маярчак С.П. Каліус: літописний центр Пониззя / С.П. Маярчак // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003а. – С. 97–101.

256. Маярчак С.П. Галицько-Волинська фортеця Каліус / С.П. Маярчак // Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 11. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003б. – С. 71–75.

257. Маярчак С.П. Каліус: село на дні моря (нарис історії) / С.П. Маярчак. – К.: Український Центр духовної культури, 2004а. – 76 с.

258. Маярчак С. Літописна Ушиця / С. Маярчак // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Прут, 2004б. – Том 2 (18). – С. 177–182.

259. Маярчак С.П. Звіт про археологічні розвідки на території Новоушицького й Віньковецького районів Хмельницької області у 2005 р. // НА ІА НАНУ. – 2006. – 19 с.

260. Маярчак С. Давньоруські культові пам'ятки Лівобережжя Середнього Подністров'я / С. Маярчак // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник «Велика Волинь». – Т. 34. – Старокостянтинів, 2006. – С. 211–220.

261. Маярчак С.П. Археологічні розвідки у Новоушицькому й Віньковецькому районах Хмельниччини / С.П. Маярчак // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006а. – 440 с. / Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Т.2. – С. 249–258.

262. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я / С.П. Маярчак. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006б. – 96 с.

263. Маярчак С.П. Літописні Бакота і Пониззя / С.П. Маярчак // Краєзнавство: науковий журнал ВСК. – 2006в. – № 1-4. – С. 169–177.

264. Маярчак С.П. Поняття «місто» у контексті вивчення епохи Київської Русі / С.П. Маярчак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006г. – Т.8: Матеріали

четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 305–307.

265. Маярчак С.П. Звіт про археологічні розвідки у Новоушицькому районі Хмельницької області у 2006 р. // НА ІА НАНУ. – 2007. – 7 с.

266. Маярчак С.П. Історія вивчення археологічних пам'яток IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я (короткий огляд) / С.П. Маярчак // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007а. – Т.1. – С. 201–205.

267. Маярчак С.П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я / С.П. Маярчак // Археологія. – 2008. – №2. – С. 30–39.

268. Маярчак С.П. Про деякі ремесла давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини) / С.П. Маярчак // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008а. – Том 2. – С. 29–34.

269. Маярчак С. Житла, господарські споруди та зберігання запасів у населення лівобережжя середнього Дністра IX-XIII ст. / С. Маярчак // Хмельниччина: Дивокрай: науково-краєзнавче видання. – Кам'янець-Подільський, №1 2007 – №1 2008б. – С. 11–13.

270. Маярчак С. Сільське господарство і промисли населення Лівобережжя Середнього Подністров'я IX-XIII ст. (у межах Хмельниччини) / С. Маярчак // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008в. – Вип. 3. – С. 158–168.

271. Маярчак С. Житла та обігрівальні пристрої населення IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини) / С. Маярчак // Тези Міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимощука. Чернівці, 10-

11 квітня 2009 р. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 41.

272. Маярчак С. Металеві предмети християнського культу давньоруського часу на території Лівобережжя Середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини) / С. Маярчак // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2009 рік. Книга І. – Львів: Логос, 2009а. – С. 107–110.

273. Маярчак С. Городища IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини (загальна характеристика) / С. Маярчак // Фортеця: збірник заповідника «Густань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009б. – Кн. 1. – С. 284–290.

274. Маярчак С.П. Літописні Бакота і Пониззя у Середньому Подністров'ї / С.П. Маярчак // Археологія. – 2009в. – №2. – С. 23–33.

275. Маярчак С.П. Літописна фортеця Ушиця у Середньому Подністров'ї / С.П. Маярчак // Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник. (Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський. – (Кам'янець-Подільський): Б.М., 2009г. – С. 45–49.

276. Маярчак С. Історія вивчення давньоруського минулого Лівобережжя Середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини) / С. Маярчак // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2009д. – Вип. 12. – С. 262–285.

277. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Великий Карабчійв» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2010. – 5 с.

278. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Глибівка (Вільховець)» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2010. – 6 с.

279. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Городиська» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2010. – 5 с.

280. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення

«Городище Колубаївці» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2010. – 5 с.

281. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Міцівці» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2010. – 5 с.

282. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Остапківці» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2010. – 6 с.

283. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Привороття-Друге» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2010. – 6 с.

284. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Тимків» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2010. – 5 с.

285. Маярчак С. Галицько-Волинська фортеця Каліус у Середньому Подністров'ї / С. Маярчак // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. (Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 квітня 2010 р. м. Львів). – К.: Б.М., 2010. – С. 703–708.

286. Маярчак С. Бакотський монастир у світлі археологічних досліджень / С. Маярчак // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л.: Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2010а. – Книга I. – С. 592–595.

287. Маярчак С.П. Торгівля у давньоруського населення лівобережжя Середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини) / С.П. Маярчак // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура; Упорядн.: Л.Д. Строць, М.О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010б. – С. 91–94.

288. Маярчак С.П. Житла та обігрівальні пристрої населення IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини) / С.П. Маярчак // Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія

Правобережної України. – К.: Інститут археології НАН України, 2010в. – С. 253–257.

289. Маярчак С.П. Керамічне виробництво давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельниччини (загальна характеристика) // Літопис Хмельниччини – 2010: краєзнавчий збірник. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2010г. – С. 97–101.

290. Маярчак С.П. Доповнення археологічної карти Хмельниччини (за розвідками 2006-2010 рр.) / С.П. Маярчак // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 32–35.

291. Маярчак С. «Археологічна карта Хмельницької області» (на базі «Google-Земля»): стан і перспективи реалізації проекту / С. Маярчак // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею / за ред. О. Кононюк, Т. Вихованця, Г. Фурманчук. – Нетішин, 2011а. – Вип. 4: Матеріали II історико-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь в контексті історії України» (до 10-річчя відкриття експозиції Міського краєзнавчого музею м. Нетішина), 27 вересня 2011 року, м. Нетішин. – С. 99.

292. Маярчак С. Городище у с. Городиська на р. Ушиця / С. Маярчак // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011б. – С. 66–69.

293. Маярчак С. Про деякі графічні реконструкції Кам'янець-Подільського замку / С. Маярчак // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП

«Медобори-2006», 2011в. – С. 117–119.

294. Маярчак С.П. Паспорт об'єкту археології «Городище Гарячинці (Куражин)» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 5 с.

295. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Іванківці» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 5 с.

296. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Калюсик» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 4 с.

297. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Карачківці» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 5 с.

298. Маярчак С.П. Паспорт об'єкту археології «Городище Пижівка» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 5 с.

299. Маярчак С.П. Паспорт об'єкту археології «Городище Підлісний Олексинець» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 5 с.

300. Маярчак С.П. Паспорт об'єкту археології «Городище Подільське» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 4 с.

301. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Городище Проскурівка» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 5 с.

302. Маярчак С.П. Паспорт об'єкту археології «Городище Сокілець» («Сон-Гора») // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 4 с.

303. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення «Група курганів Тимків» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 5 с.

304. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології національного значення

«Бакотський скельний монастир» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2012. – 6 с.

305. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології національного значення «Городище Пилипи-Хребтіївські» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2012. – 4 с.

306. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології національного значення «Городище Хребтіїв» // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2012. – 4 с.

307. Маярчак С. Колекція залізних виробів з давньоруського городища Остапківці у верхів'ях Смотрича / С. Маярчак, І. Олійник // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2012. – Вип. 14-15. – С. 221–227. (Підготовлено до друку).

308. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв. / А.Ф. Медведев // САИ. Е 1-36. – М.: Наука, 1966. – 184 с.

309. Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России / Е.Н. Мельник // Труды VI АС. – Одесса, 1886. – Т.1. – С. 103–134.

310. Миська Р.Г. Теревовлянська земля в XI – першій половині XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р.Г. Миська. – Львів, 2009. – 16 с.

311. Мисько Ю.В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII – першої половини XIII ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.04 / Мисько Юлія Володимирівна. – Чернівці, 2003. – 260 с.

312. Михайлина Л.П. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра / Л.П. Михайлина, Г.О. Пашкевич, С.В. Пивоваров // Археологія. – 2007. – №2. – С. 57–66.

313. Михайлина Л. Соціальний зміст поселенських структур Райковецької культури / Л. Михайлина // Археологічні студії / Інститут

археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – Вип. 3. – С. 118–134.

314. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.04 / Михайлина Любомир Павлович. – Київ, 2008а. – 508 с.

315. Михальчишин І.Р. Розвідки в межиріччі верхів'їв Збруча і Південного Буга / І.Р. Михальчишин, О.В. Семенюк // АБУ 2000/2001 рр.: Збірка наукових праць / Під ред. Н.О.Гаврилюк. – К.: ІА НАНУ, 2002. – С. 187–189.

316. Михальчишин І.Р. Пам'яткоохоронні розвідки у Хмельницькій області / І.Р. Михальчишин // АБУ 2002/2003 рр.: Збірка наукових праць / За ред. Н.О.Гаврилюк. – Вип. 6. – К.: ІА НАН України; Шлях, 2004. – С. 224–225.

317. Михальчишин І.Р. Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у Волочиському р-ні Хмельницької обл. / І.Р. Михальчишин // АДВУ 2003-2004 рр.: Збірка наукових праць / За ред. Н.О.Гаврилюк. – Вип. 7. – К.: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 222–224.

318. Михальчишин І.Р. Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у межиріччі верхів'їв рік Південний Буг і Збруч / І.Р. Михальчишин // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 2. Частина друга. – К.: АртЕк, 2007. – С. 30–46.

319. Мовша Т.Г. Отчет о раскопках и разведках Киевского исторического музея в Хмельницкой области // НА ІА НАНУ. – 1960/56. – 19 с.

320. Мовша Т.Г. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея УССР за 1967-1968 гг. // НА ІА НАНУ. – 1967-68/79. – 17 с.

321. Мовша Т.Г. Отчет о работе Трипольского отряда Днестровской комплексной новостроечной экспедиции раннежелезного века в 1976 г. // НА

ІА НАНУ. – 1976/25 б. – 22 с.

322. Мовша Т.Г. Работы трипольского отряда на Левобережье Среднего Днестра / Т.Г. Мовша, Г.И. Бузян, О.О. Якубенко // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 340–341.

323. Могитич І.Р. Сокілецька давньоруська церква (за даними археологічних розкопок) / І.Р. Могитич // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К., 1997. – С. 15–17.

324. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. – К.: Тип. ун-та, 1885. – 388 с.

325. Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (по данным погребальных памятников) / А.П. Моця. – К.: Наук. думка, 1987. – 167 с.

326. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. / А.П. Моця. – К.: Наук. думка, 1990. – 156 с.

327. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О.П. Моця. – К.: ІА АН України, 1993. – 160 с.

328. Моця О. Підплитові поховання на південноруських могильниках / О. Моця // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I- на початку II тисячоліть н.е. (Чернівці, 22-24 вересня 1994 року): Тези доп. та повідомл. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 30–31.

329. Моця О.П. Середнє Подністров'я в давньоруський час / О.П. Моця // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С. 244–248.

330. Моця О.П. Етнічні процеси на Русі в часи ранньофеодальної монархії / О.П. Моця // Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 6. – К.: Стилос, 2001. – С. 45–48.

331. Моця О.П. Світогляд сільського люду в давньоруські часи /

О.П. Моця // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 198–207.

332. Мудрак Г.В. Дослідження проявів асиметрії сучасних ландшафтів Середнього Придністер'я / Г.В. Мудрак // Наукові записки Вінницького ДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2008. – Вип. 17. – С. 17–23.

333. Мусин А. Персональна святиня переяславського князя в середньовековому Новгороді / А. Мусин // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 290–304.

334. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов / В.П. Нерознак. – М.: Наука, 1983. – 208 с.

335. Нечитайло П.О. Спелеоархеологічні роботи на лівобережжі Дністра в 2002-2003 рр. / П.О. Нечитайло, Р.В. Забашта, Б.Т. Рідуш // АБУ 2002/2003 рр.: Збірка наукових праць / За ред. Н.О.Гаврилук. – Вип. 6. – К: ІА НАН України; Шлях, 2004. – С. 237–242.

336. Нечитайло П.О. Погляд на початки християнської архітектури України (до концепції О.А. Пламеницької) / П.О. Нечитайло // Археологія. – 2006. – №3. – С. 87–94.

337. Нечитайло П.О. Печерна християнська архітектура Верхнього та Середнього Дністра XI-XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / П.О. Нечитайло. – К., 2009. – 18 с.

338. Нечитайло П.О. Скелі та печери у науковій спадщині І.С. Винокура / П.О. Нечитайло // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура; Упорядн.: Л.Д. Строць, М.О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 100–102.

339. Нізевич С.Е. Слов'янські пам'ятки IX-X ст. на Середньому Дністрі / С.Е. Нізевич // Результати польових археологічних досліджень 1970-1971 років на території України. Тези пленарних і секційних доповідей. – Одеса, 1972. – С. 320–321.

340. Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Черновицкой области / Г.Ф. Никитина // АО 1972 года. – М.: Наука, 1973. – С. 317–318.
341. Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. / Т.В. Николаева // САИ. Е 1-60. – М.: Наука, 1983. – 232 с.
342. Отчет Подольского Епархиального историко-статистического комитета за 1902 год. – Каменец-Подольский, 1903. – 24 с.
343. Отчет Подольского Церковно-Археологического общества за 1904 год. – Каменец-Подольский, 1905. – 26 с.
344. Отчет Подольского Церковно-Археологического общества за 1906 год. – Каменец-Подольский, 1907. – 22 с.
345. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4-х т. – Т.4. – К.: Наукова думка, 1986. – 375 с.
346. Пачкова С.П., Яковенко Э.В. Отчет о раскопках у с. Гринчук Каменец-Подольского района Хмельницкой области за 1974 г. // НА ІА НАНУ. – 1974/6 б. – 19 с.
347. Пачкова С.П., Яковенко Э.В. Отчет о раскопках у сел Гринчук и Малиновцы Каменец-Подольского района Хмельницкой области в 1975 г. // НА ІА НАНУ. – 1975/27 б. – 7 с.
348. Пачкова С.П. Раскопки древнерусского городища у с. Гринчук / С.П. Пачкова, Н.В. Блажевич // АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 334–335.
349. Пачкова С.П. Отчет о раскопках древнерусского городища у с. Гринчук Хмельницкой области в 1976 г. // НА ІА НАНУ. – 1976/13 в. – 18 с.
350. Пачкова С.П. Работы на Среднем Днестре / С.П. Пачкова, В.А. Петрашенко, Э.В. Яковенко // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 374–375.
351. Пачкова С.П. Раскопки древнерусского городища Гринчук / С.П. Пачкова // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978а. – С. 369.
352. Пачкова С.П. К вопросу о социальной функции древнерусского городища у с. Гринчук / С.П. Пачкова // АИУ 1976-1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978б. – С. 115.

353. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі / С.П. Пачкова // Археологія. – 1979. – №32. – С. 78–96.

354. Пачкова С.П. К изучению древнерусских поселений на Среднем Днестре / С.П. Пачкова // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. – М.: Наука, 1980. – С. 42–43.

355. Пачкова С.П. Борисоглебский энколпион из раскопок древнерусского городища у с. Гринчук / С.П. Пачкова, Р.С. Орлов // СА. – 1980. – №3. – С. 298–301.

356. Пачкова С.П. Залізообробне ремесло на городищі Гринчук / С.П. Пачкова, В.Д. Гопак // Археологія. – 1981. – №36. – С. 54–65.

357. Пачкова С.П. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук / С.П. Пачкова, В.О. Петрашенко // Археологія. – 1982. – №39. – С. 51–63.

358. Пашкевич Г.О. Каталог палеоетноботанічних матеріалів пам'яток слов'янських культур / Г.О. Пашкевич, С.А. Горбаненко // Археологія і давня історія України. Вип. 3. Колекції наукових фондів Інституту Археології НАН України. Матеріали та дослідження. – К.: Інститут археології НАН України, 2010. – С. 105–123.

359. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.

360. Петегирич В.М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини / В.М. Петегирич // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – Ч. 1. – С. 71–73.

361. Петрашенко В.А. Изучение древнерусской керамики: методика и основные направления / В.А. Петрашенко // Сучасні проблеми археології / Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 181–183.

362. Петрашенко В.О. Кераміка та гончарна справа / В.О. Петрашенко // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях,

2003. – С. 111–121.

363. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В.А. Петрашенко. – К., 2005. – 264 с.

364. Петров Н.Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 / «История Украины» / Н.Б. Петров. – К., 1987. – 17 с.

365. Петров М.Б. Фонди Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника – важливе джерело для вивчення історичної топографії феодального Кам'янця / М.Б. Петров // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 55–58.

366. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М.Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – 384 с.

367. Петров М.Б. Сільськогосподарські заняття мешканців Кам'янецького замку та найближчих сіл його староства в XV-XVII ст. / М.Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.16: На пошану професора А.О.Копилова. – С. 190–204.

368. Петров М.І. Подолия. Историческое описание / М.І. Петров / Издано при министерстве внутренних дел П.Н. Батюшковым. – С.-Петербург: Типография Высочайше утвержденного Товарищ. «Обществ. Польза», 1891. – 264 с.

369. Печенюк В.Л. Історія села Великий Карабчіїв / В.Л. Печенюк. – Хмельницький: Поділля, 1997. – 120 с.

370. Пивоваров С. На Дністрі, на «Оукраинѣ Галичьскои» (матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції ЧДУ в селі Галиця Сокирянського р-ну Чернівецької обл.) / С. Пивоваров, І. Чеховський / Чернівецький державний університет

ім. Ю.Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ. – Чернівці: Місто, 2000. – 143 с.

371. Пивоваров С. Поховання під кам'яними плитами на давньоруських некрополях (спроба інтерпретації) / С. Пивоваров // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 173–180.

372. Пивоваров С.В. Знахідки давньоруських міднолитих (бронзових) хрестів-оберегів на Прикарпатті і їхнє побутування у культовій і магичній практиці місцевого населення / С.В. Пивоваров, І.Г. Чеховський // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – Київ-Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 2. – С. 161–178.

373. Пивоваров С.В. Нові дослідження літописного Василева / С.В. Пивоваров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. – С. 135–148.

374. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / С.В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.

375. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільської фортеці / Є.М. Пламеницька // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 139–142.

376. Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці / Є.М. Пламеницька // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 124–144.

377. Пламеницька Є.М. Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку / Є.М. Пламеницька // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 139–143.

378. Пламеницька О. Вірменські квартали Кам'янця-Подільського / О. Пламеницька // Пам'ятки України. – 1993. – №1-6. – С. 35–37.

379. Пламеницька Є. Нова концепція формування системи фортифікацій

Кам'янця-Подільського в аспекті визначення віку міста / Є. Пламеницька, О. Пламеницька // Фортифікація України: Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 22–24.

380. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії: Найдавніша урбаністична структура і фортифікації / О. Пламеницька, Є. Пламеницька // Пам'ятки України. – 1999. – №4. – С. 1–80.

381. Пламеницька О.А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі / О.А. Пламеницька. – К.: Техніка, 2001. – 304 с.

382. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський / О. Пламеницька. – К.: Абрис, 2004. – 256 с.

383. Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. Пламеницька. – Кам.-Поділ.: АБЕТКА, 2005. – 388 с.

384. Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков / С.А. Плетнева // САИ. Е 1-19. – М.: Наука, 1973. – 96 с.

385. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния / С.А. Плетнева // САИ. Е 4-2. – М.: Наука, 1974. – 200 с.

386. ПСРЛ изданное по высочайшему повелению археографическою комисією. – Т. 1. Лаврентієвская и Троицкая летописи. – Санктпетербург: в типографии Эдуарда Праца, 1846. – 270 с.

387. ПСРЛ изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комисією. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – С.-Петербург: Типографія М.А. Александрова, 1908. – 638 с.

388. ПСРЛ изданное по высочайшему повелению археографическою комисією. – Т. 3. Новгородскія летописи. – Санктпетербург: в типографии Эдуарда Праца, 1846. – 308 с.

389. ПСРЛ изданное по высочайшему повелению археографическою комисією. – Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. – Санктпетербург: в типографии Эдуарда Праца, 1856. – 358 с.

390. Потин В.М. Клад брактеатов из Поднестровья / В.М. Потин // Нумизматика и сфрагистика. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – Вып. 1. – С. 109–127.
391. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование / А.М.Маринич, В.М.Пашенко, П.Г.Шищенко. Отв. ред. А.М.Маринич. – К.: Наукова думка, 1985. – 224 с.
392. Природа Хмельницької області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вища шк., 1980. – 152 с.
393. Приходнюк О.М. Звіт про роботу Каветчинського загону Середньодністровської давньоруської новобудовної експедиції в 1974 р. // НА ІА НАНУ. – 1974/6 в. – 19 с.
394. Приходнюк О.М. Отчет о работе Каветчинского отряда Среднеднестровской Древнерусской новостроечной экспедиции в 1975 г. // НА ІА НАНУ. – 1975/10 д. – 16 с.
395. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н. е.) О.М. Приходнюк. – К.: Наукова думка, 1975. – 156 с.
396. Приходнюк О.М. Из работ Среднеднестровской экспедиции / О.М. Приходнюк // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 380–381.
397. Приходнюк О.М. Отчет о работе Каветчинского отряда Среднеднестровской Древнерусской новостроечной экспедиции в 1975 г. // НА ІА НАНУ. – 1977/25 г. – 10 с.
398. Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.) / О.М. Приходнюк // Археологія. – 1977. – №22. – С. 99–106.
399. Приходнюк О.М., Вакуленко Л.В. Отчет о работе Сокольского отряда Среднеднестровской новостроечной экспедиции в 1978 г. // НА ІА НАНУ. – 1978/30 а. – 23 с.
400. Прищепа Б.А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. Монографія. / Б.А. Прищепа, Ю.М. Нікольченко. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.

401. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В.С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 204 с.
402. Пулаский Ф. Археологические находки в Подольской губернии / Ф. Пулаский // Труды XI АС в Киеве в 1889 году. – Т.2. – М.: Тип. Г.Лиснера и А.Гешеля, 1902. – С. 147–150. – (Протоколы).
403. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города / М.Г. Рабинович. – М.: Наука, 1978. – 328 с.
404. Раппопорт П.А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. // НА ІА НАНУ. – 1963/15. – 22 с.
405. Раппопорт П.А. Изучение древнерусских жилищ / П.А. Раппопорт // АО 1965 г. – М.: Наука, 1966. – С. 169–170.
406. Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // МИА СССР. – №140. – М.: Наука, 1967. – 240 с.
407. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // САИ. Е 1-32. – Л.: Наука, 1975. – 180 с.
408. Ратич О.О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості / О.О. Ратич // Населення Прикарпаття та Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 132–206.
409. Рідуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс / Б. Рідуш // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – Вип. 3. – С. 223–240.
410. Рудинський М. Досліди на Кам'яничині / М. Рудинський // Коротке звітання Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 рік. – К., 1927. – С. 123–143.
411. Рудинський М. З матеріалів Дністрянської експедиції // НА ІА НАНУ. – 1945/3. – 16 с.
412. Русанова І.П. Кургани полян X–XII вв. / І.П. Русанова // САИ.

Е 1-24. – М.: Наука, 1966. – 48 с.

413. Русанова И.П. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук. – Ужгород: Карпати, 1981. – 144 с.

414. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1985 г. // НА ІА НАНУ. – 1985/110. – 22 с.

415. Русанова И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук. – М.: АРХЭ, 1993. – 144 с.

416. Рыбаков Б.А. Уличи (историко-географические заметки) / Б.А. Рыбаков // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. – 1950. – Вып. XXXV. – С. 3–17.

417. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.

418. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 591 с.

419. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.) / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 196 с.

420. Седов В.В. Курганы ятвягов / В.В. Седов // СА. – 1964. – №4. – С. 36–51.

421. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В.В. Седов // Археология СССР. – М.: Наука, 1982. – 328 с.

422. Сицинский Е. Бакота – древняя столица Поднестровья / Е. Сицинский // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1889. – №46. – С. 1130–1137; №47. – С. 1175–1184; №48. – С. 1202–1212; №49. – С. 1235–1241.

423. Сецинский Е. Раскопки древняго скальнаго монастыря в с. Бакоте, Ушицкого уезда / Е. Сецинский // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1891. – №46. – С. 1213–1221.

424. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский. – Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского Правления, 1891а. – 234 с.

425. С[ецинский] Е. Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году / Е. Сецинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1892. – №39. – С. 706–708.

426. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. Кульженко, 1895. – 247 с.

427. [Сецинский Е.] Раскопки городища у д. Приворотья-Маковского К-П у. / Е. Сецинский // Киевская Старина. – 1899. – Февраль. – С. 99–101.

428. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI АС в Киеве в 1889 году. – Т.1. – М.: Тип. Г.Лиснера и А.Гешеля, 1901. – С. 197–353.

429. Сецинский Е. Музей Подольского церковно-археологического общества. 2. Опись предметов старины / Е. Сецинский. – Каменец-Подольск: Типография Подольского свято-троицкого братства, 1909. – 105 с.

430. Сіцинський С. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиріччя (1914-1924 рр., – рукопис) // НА ХОКМ. – дк 8791. – 24 с.

431. Сіцинський Ю. Матеріяли до археології Західнього Поділля / Ю. Сіцинський // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. – Т.1. – К., 1930. – С. 25–44.

432. Сіцинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Ю.Й. Сіцинський / Упорядник О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 136 с.

433. Симашкевич М.В. Указатель Историко-Археологических достопримечательностей Подолии / М.В. Симашкевич // Сборник сведений о Подольской губернии. – Выпуск III. – Каменец-Подольск: Типогр. Подольск. Губерн. Правления, 1884. – С. 1–10.

434. Ситий Ю.М. Проїзди та ворота давньоруських укріплень / Ю.М. Ситий // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових

праць. – Коростень, 2008. – Том 2. – С. 114–121.

435. Смиленко А.Т. Славянская культура Правобережья Днепра (типа Луки-Райковецкой) / А.Т. Смиленко // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 106–116.

436. Смиленко А.Т. Славянская культура VIII-IX вв. правобережья Днепра (памятники типа Лука-Райковецкая) / А.Т. Смиленко // Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – С. 174–191.

437. Спицын А.А. Сведения 1873 г. о городищах и курганах / А.А. Спицын // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – Т. VIII. Кн. 1. – С.-Петербург, 1896. – С. 237–286.

438. Стельмашук С.О. Нові археологічні пам'ятки Дунаєвеччини / С.О. Стельмашук // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К., 1997. – С. 15–17.

439. Стрихарь М.Н. Отчет об археологической разведке пещерных памятников Каменец-Подольского района Хмельницкой области в 1997 г. // НА ІА НАНУ. – 1997/121. – 13 с.

440. Строцень Б. Черняхівська культура Західного Поділля: Монографія / Б. Строцень. – Тернопіль: Астон, 2008. – 272 с.

441. Супральская летопись // ПСРЛ. – М.: Наука, 1980. – Т.35: Летописи белорусско-литовские. – С. 36–68.

442. Тимофеев Е.И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X-XIII вв. / Е.И. Тимофеев // СА. – 1961. – №3. – С. 56–75.

443. Тимошук Б.А. Надгробие из с. Мусоровки, Черновицкой области / Б.А. Тимошук // СА. – 1957. – № 3. – С. 254–256.

444. Тимошук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини / Б.О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1975. – 112 с.

445. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV

ст.) / Б.О. Тимощук. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.

446. Тимощук Б.А. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута / Б.А. Тимощук, И.П. Русанова // СА. – 1983. – №4. – С. 161–173.

447. Тимощук Б.А. Второе Збручское (Крутиловское) святилище (по материалам раскопок 1985 г.) / Б.А. Тимощук, И.П. Русанова // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 78–91.

448. Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. / Б.А. Тимощук. – М.: Наука, 1990. – 187 с.

449. Тимощук Б.О. Східні хорвати / Б.О. Тимощук // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 214–218.

450. Тиханова М. Розкопки верхніх горизонтів поселення с. Лука-Врублівецька // НА ІА НАНУ. – 1946/4. – 12 с.

451. Тиханова М. Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублівецька / М. Тиханова // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т.І. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – С. 177–183.

452. Тиханова М.А. Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевецкой. Раскопки 1953 г. // НА ІА НАНУ. – 1953/11 а. – 14 с.

453. Тиханова М.А. Отчет о работах Среднеднестровского отряда Славянской экспедиции ИИМК АН СССР в 1955 г. // НА ІА НАНУ. – 1955/37. – 25 с.

454. Тиханова М.А. Отчет о работах Днестровско-Волынского отряда Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР в 1957 г. // НА ІА НАНУ. – 1957/27. – 24 с.

455. Тиханова М.А. Отчет о работах Днестровско-Волынской экспедиции ЛОИИМК АН СССР в Луке-Врублевецкой и в ее окрестностях в 1958 г. // НА ІА НАНУ. – 1958/35. – 15 с.

456. Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. / М.Н. Тихомиров. – М.: Госполитиздат, 1955. – 278 с.

457. Тихомиров М.Н. Древнерусские города / М.Н. Тихомиров. – М.: Госиздательство политической литературы, 1956. – 467 с.
458. Тищенко О.Р. Дрібна пластика з зображеннями Бориса і Гліба / О.Р. Тищенко // Археологія. – 1984. – №46. – С. 44–56.
459. Толочко А. Воображенная народность / А. Толочко // RUTHENICA. – К.: Інститут Історії України НАН України, 2002. – №1. – С. 112–117.
460. Толочко А. О новгородской «гривне серебра» / А. Толочко // RUTHENICA. – К.: Інститут Історії України НАН України, 2007. – №6. – С. 359–365.
461. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1972. – 220 с.
462. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1980. – 223 с.
463. Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв. / П.П. Толочко // Древнерусские города [Отв. ред. В.В. Седов]. – М.: Наука. – 1981. – С. 63–94.
464. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 248 с.
465. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
466. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
467. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.
468. Толочко П.П. Ремесло / П.П. Толочко // Давня історія України: В 3 т. / [Ю.А. Асеев, В.Д. Баран, П.П. Толочко та ін.]; ред. кол.: П.П. Толочко (відп. ред.) та ін. – К.: ІА НАН України, 2000. – Т. 3: Слов'яно-Руська доба. – С. 418–425.
469. Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X-XIII вв. / П.П. Толочко. – Спб.: Алетейя, 2003. – 296 с.

470. Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / П.П. Толочко. – Спб.: Алетейя, 2005. – 218 с.
471. Толочко П. Товары–станы–колымаги / П. Толочко // RUTHENICA. – К.: Інститут Історії України НАН України, 2009. – №8. – С. 216–217.
472. Томашевський А.П. Овруцька пірофілітова індустрія / А.П. Томашевський, С.В. Павленко, А.В. Петраускас // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 131–137.
473. Томашевський А.П. Правобережне Полісся / А.П. Томашевський // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 4–26.
474. Томашевський А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. Томашевський // Археологічні студії. – Київ; Чернівці: Прут, 2003а. – Вип. 2. – С. 132–160.
475. Томашевський А. Палеоекологічні перспективи дослідження давнього Губина / А. Томашевський // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII-XIII ст.). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 червня 2004 р. – Київ-Хмельницький-Кам'янець-Подільський-Старокостянтинів, 2004. – С. 232–238.
476. Томашевський А. Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. Томашевський // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – Вип. 3. – С. 169–179.
477. Томенчук Б.П. Некрополі княжого, літописного Галича / Б.П. Томенчук // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 1996. – Вип. 3. – С. 8–28.
478. Томенчук Б.П. Некрополі Галицько-Буковинського Прикарпаття IX-XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / Б.П. Томенчук. – К., 1998. – 18 с.
479. Томенчук Б.П. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX-XII ст.

/ Б.П. Томенчук // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті ім. Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 235–243.

480. Томенчук Б. Ятвяги на Буковині (Кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах) / Б. Томенчук // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 215–222.

481. Топографическая карта (Украины). Масштаб 1:100 000. – К.: Киевская ВКФ, 2002.

482. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевская, Подольская, Волынская губернии). Составил штабс-капитан Тарановский. – К.: Топография штаба Киевского военного округа, 1882. – 324 с.

483. Трембіцький А.М. Історик України Є.Й. Сіцинський (До 145-річчя від дня народження) / А.М. Трембіцький // Хмельниччина: Дивокрай: науково-краєзн. видання. – Кам'янець-Подільський, 2004. – № 1-2. – С. 76–81.

484. Трубочанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині / С.В. Трубочанінов. – Книга 2. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1994. – 80 с.

485. ТПЕИСК. – Вып. IX. / Под ред. священника Е.Сецинского. – Каменец-Подольский: Тип. С.П.Киржацкого, 1901. – 1064 с.

486. ТПЦИАО. – Вып. XI / Под ред. Е.Сецинского и Н.Яворовского. – Каменец-Подольск: Тип. С.П.Киржацкого, 1911. – С. 1–144.

487. Федоров Г.Б. Тиверцы / Г.Б. Федоров // Вестник древней истории. – 1952. – №2 (40). – С. 250–259.

488. Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. / Г.Б. Федоров // МИА СССР. – №89. – М.: Изд-во академии наук СССР, 1960. – 380 с.

489. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі / П.І. Хавлюк // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 156–174.

490. Херрман И. Ruzzi. Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского Географа» (первая половина IX в.) / И. Херрман // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 163–169.

491. Хмельницька область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина: вид. 2-е виправлене і доповнене. Відповідальний редактор Т.В. Погурельська. – К.: ТОВ «Видавництво «Мапа», 2004. – 20 с.

492. Хотюн Г.М. Археологічні розкопки в с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області / Г.М. Хотюн // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 145.

493. Чаша и дискос (оловяные), найденные при раскопках Бакотского монастырища, 1891 г. (фото) // Фонди ХОКМ. – ф. 7748. – 1 Арк.

494. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо / АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 184 с.

495. Шкурко С.К. Археологические наблюдения за земляными работами в г. Каменце-Подольском / С.К. Шкурко // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 83–84.

496. Шкурко С.К. До історії Пановецького замку / С.К. Шкурко // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 146–148.

497. Шпаковський С.М. З досвіду створення проектів меж територій, зон охорони та режимів їх використання пам'яток археології на Хмельниччині / С.М. Шпаковський, С.П. Маярчак // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 7. – К.: Фенікс, 2012. – С. 600–605.

498. Щегельський І.І. Археологічні пам'ятки на території села Міцівець та його околицях / І.І. Щегельський // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С. 28–30.

499. Ягодинська М. Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля / М. Ягодинська // *Studia archaeologica*. – Львів, 1993. – №1. – С. 67–71.

500. Ягодинська М.О. Давньоруські клейма Західного Поділля / М.О. Ягодинська // *Археологічні студії*. – Випуск 1. – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – С. 283–296.

501. Ягодинська М. Давньоруські житла Західного Поділля / М. Ягодинська // *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка*. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 291–301.

502. Ягодинська М.О. Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області) / М.О. Ягодинська // *Археологія і давня історія України*. Вип. 2. *Археологія Правобережної України*. – К.: Інститут археології НАН України, 2010. – С. 235–248.

503. Якубовский В.И. Отчет и альбом с рисунками о результатах археологической экспедиции [Хмельницкого областного] музея за 1968 г. // НА ХОКМ. – Хмельницкий, 1969. – 14 с. (Звіти про експедиції та відрядження. – №76).

504. Якубовський В.І. Звіт Хмельницького обласного музею про археологічні дослідження за 1969 р. // НА ХОКМ. (Звіти про експедиції та відрядження. – №9). – Хмельницький, 1970. – 8 с.

505. Якубовский В.И. Древнерусские памятники XII-XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случи: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.01 / Якубовский Василий Иванович. – К., 1983. – 293 с.

506. Якубовський В.І. Розвідкові дослідження у Городку та Іванківцях / В.І. Якубовський // *Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля*. Науковий збірник. – Городок, 1994. – С. 64–68.

507. Якубовський В.І. Бакота у творчості І.С.Винокура і П.А.Горішнього / В.І. Якубовський // АСАДЕМІА на пошану професора Л.А.Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 68–69.

508. Якубовський В.І. Скарби болохівської землі / В.І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М.І.), 2003. – 159 с.

509. Якубовський В. Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII-XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи / В. Якубовський // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – Вип. 4. – С. 255–266.

510. Янишевский Б.Е. Плещеево озеро в 10-12 вв. Опыт определения хозяйственных и ресурсных зон поселений / Б.Е. Янишевский // Археология: история и перспективы. Первая межрегиональная конференция. – Ярославль, 2003. – С. 341–348.

511. Янко М.П. Топонімічний словник України: словник-довідник / М.П. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.

512. David Nicolle, Angus McBride. Armies Medieval Russia 750-1250 / Nicolle David, McBride Angus. – Oxford: Osprey Publishing Limited, 1999. – 50 s.

513. Rauhut L. Wczesnosredniowieczne materialy archeologiczne z terenow Ukrainy w Panstwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / L. Rauhut // Materialy wczesnosredniowieczne. – 1960. – Т. 5. – С. 231–259.

514. Sarnowska W. Miecze wczesnosredniowieczne w Polsce / W. Sarnowska // Swiatowit. – Tom XXI. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1955. – S. 276–323.

515. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michala Balinskiego i Tymoteusza Lipinskiego. – Tom II. – Warszawa, 1845. – 1431 s.